

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

Bakı-2009

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

İSLAM TARİXİ - II

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

**Azərbaycan Respublikası
Bakı İslam Universitetinin
Zaqatala Şöbəsi**

Kitabın adı:
İSLAM TARİXİ - II

Müəllif:
Abbas QURBANOV
İlahiyyat elmləri namizədi

Ədəbi Redaktorlar:
Ramazan QORADAYEV
Tahir AKQUBAYEV

Məsləhətçi:
BİU-nun Zaqatala şöbəsinin müdiri
İbrahim İBRAHİMOV

Dizayn:
Sərxan İSGƏNDƏROV
Afiq İSGƏNDƏROV

Bu kitab Bakı İslam Universitetinin Zaqatala şöbəsi üzrə Pedaqoji
Şuranın 10 fevral 2009 il tarixli IV iclasının 5 sayılı qərarı ilə
çap edilmişdir.

Ünvan:
Zaqatala şəh. H. Əliyev prospekti №88/A
İndeks: AZ 6200

Tel./Faks: (+994) 174 5-21-83 & 5-32-46

www.zaqatalailahiyyat.edu.az

ISBN: 978-9952-8136-8-5

Dərs kitabları - 12

ÖN SÖZ

Cəmiyyətlərin məqsədləri nə olursa olsun, keçmiş hadisələrin öyrənilməsi, itirilmiş dəyərlərin araşdırılması və onların gələcək nəsillərə aşılınması çağdaş dünyamızda hər bir azərbaycanlının mənəvi borcudur. Çox təəssüf ki, bəzi zamanlarda dünyada baş vermiş tarixi həqiqətlərin təhrif edilməsi ilə mənafə əldə etməyə çalışan çevrələrin başlatdıqları təbliğatlar uydurma xarakteri olsa da, müəyyən bir zaman yaddaşlarda iz qoya bilmişdir.

Lakın xalqımızın bu səssizliyi heç kəsə cəsarət verməməlidir. O öz keçmişini və köklərini yaxşı bilir, ona tam bağlılığını tarixin ən çətin sınaqlarında belə isbat etmiş və etməkdədir. Azərbaycan xalqının dünya tarixinin hər anında insanlığa, inkişafa, mədəniyyətə göstərdiyi xidmətlərlə, bütün insan haqlarına olan sevgi və hörmətlə silinməz iz qoyduğu danılmaz bir faktdır.

Bu məqsədlə günümüz azərbaycan əhalisini və xüsusən də gənc nəsilləri, bu mövzularla əlaqədar təşkilatları və şəxsləri tamamilə uydurma, həqiqətlərdən uzaq və müəyyən məqsədlər üçün hazırlanmış əsərlərlə baş-baş buraxmamalıyıq. Həqiqətləri onlara başa salmağa məcburuq və bu onların vətəndaşlıq haqlarıdır. Qoy onlar müzakirə və mübahisə etsinlər, həqiqətləri araşdırsınlar və sonra vicdanla qərar verməyə çalışsınlar.

Son illərdə İslam dinini böyük bir basqı altında saxlamağa və onu ləkələməyə çalışanlar, müsəlmanları terrorizmi kimi tanıdanlar

və bütün dünyada bir islamafobiya ideologiyasını təlqin edənlər nə qədər çalışsalar və öz məkirli niyyətlərinə nail olsalar da, bu bir həqiqətdir ki, bu gün İslam dinini öyrənənlərin, onu araşdıranların və qəbul edənlərin sayı günbəgün artmaqdadır.

Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra bütün sahələrdə olduğu kimi vicdan və din azadlığı sahəsində də böyük dəyişikliklər olmuşdur. Bu gün dinlərarası dialoq və tolerantlıq mövzusunda Respublikamız dünya miqyasında nümunə göstəriləcək bir səviyyə çatmışdır. Elə bu məqsədlə hazırladığımız kitabda İslam dininin təbliğçisi və son peyğəmbər Hz. Məhəmmədin (s.ə.s) keçdiyi o nurlu həyatını və ondan sonrakı islam dövlətlərinin tarixini qələmə almağa çalışdıq. İslam dinini qəbul edib müsəlman olan hər bir dövlətin və xalqın keçmiş tarixini burada əks etdirməyə səy göstərdik. Qoy gələcək nəsillər tarixi kökümüzü təhrif olunmuş kitab və yazılardan deyil, reallıqları əks etdirməyə çalışdığımız bu araşdırmalardan əldə etsinlər. Əgər biz keçmişimizi və kökümüzü yaxşı bilsək dostumuzu və düşmənimizi də müyyən edə biləcəyik.

Abbas QURBANOV
İlahiyyat elmləri namizədi
Bakı, 2009.

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

I FƏSİL

XÜLƏFAYİ-RAŞİDİN DÖVRÜ
(632-661)

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

Xüləfayi-Rəşidin

1. Hz. Əbu Bəkr (632-634)
2. Hz. Ömər (634-644)
3. Hz. Osman (644-656)
4. Hz. Əli (656-661)

I. Hz. MƏHƏMMƏDİN (s.ə.s) VƏFATINDAN SONRA ÜMUMİ VƏZİYYƏT

Hz. Məhəmməd (s.ə.s) həyatda ikən vəhy alır və onu ümmətə təbliğ edirdi. Halbuki indi Peyğəmbər vəfat etmiş, vəhyin gəlməsi isə kəsilmişdi. Lakin istər Qurani-Kərim, istərsə də onda açıqlanmayan məsələlər haqqındakı sünnə, əshabın hafizəsində idi. Peyğəmbərin vəfatından sonra bununla əməl edilməyə başlandı. Ancaq hədislərin hamısı bir nəfərdə deyil, ayrı-ayrı səhabələrdə idi. Bunun üçün bəzi səhabənin bilmədiyini digər səhabə bilə bilirdi. Bir çox məşhur səhabə fitva verərkən özlərində mövcud olmayan hədisi-şəriflər üçün digər səhabələrə müraciət edərdi. Əgər sünnədə bir açıqlıq tapmazlarsa, qarşılaşdıqları çətinliklərin həlli üçün öz rəyləri və qiyasları ilə ictihad edərək, onunla əməl edərdilər. Beləliklə, ilk əsrdən etibarən ictihad qapısı açılmış oldu. Məşhur səhabələrin və digər müctəhidlərin bir məsələdə ittifaq etmələri ilə şübhəyə yer qalmırdı. Nəticədə, “İcmai-Ümmət” deyilən dini bir dəlil metodu meydana çıxmış oldu.

Belə ki, məsələlərin həllində vəhyin və sünnənin yerinə iş rəy və ictihada qalınca, müşkillərin həllində insanlıq gərəyi fərqliliklər yaşanmağa başladı. Digər insanlar da fikirlərini mənimsədikləri alimlərə tabe olmağa və onların hökmü ilə əməl etməyə başladılar. Belə ki, Hz. Peyğəmbərin vəfat günündən belə ixtilaflar çıxdı. Xilafət məsələsi kimi, hədislərdə açıqlıq olmayan mövzularda əshab ixtilafa düşdü.

Ana xətlərinə toxunduğumuz hadisələr bizə göstərir ki, ümmətin peyğəmbərsiz bir həyata uyğunlaşması heç də rahat olmamışdır.

Peyğəmbərin sağlığında qarşılaşdıqları bir çox hadisə vəhy və sünə ilə açıqlanarkən, indi bir çox məsələlərin həllində aralarında ixtilaflar çıxır, ictimai həyatda bir çox narahatçılığın meydana gəlməsinə səbəb olurdu. Bu bir baxımdan, irəlidə böyük hadisələrin olacağına işarə idi.

Müsəlmanlar arasında meydana gələn bu hadisələri iki başlıqda toplamaq mümkündür. Əsasən hadisələrin çıxış zamanı bunu gərəkli etməkdədir. Belə ki, əshab arasında olan bəzi fikir ayrılıqlarının Hz. Peyğəmbər vəfat etmədən, xəstəliyi əsnasında çıxdığını görürük.

Mövzumuzun əsasını təşkil edən düşüncə fərqliliklərini və buna səbəb olan hadisələri, meydana çıxma vəziyyətlərinə görə Hz. Məhəmmədin (s.ə.s) vəfatından əvvəl və sonra ortaya çıxan ixtilaflar şəklində ələ almaq və Hz. Əbu Bəkr dövrü ilə bitirmək daha uyğun olacaqdır.

A. Kırtas Hadisəsi

H. Məhəmmədin (s.ə.s) xəstəliyi əsnasında meydana gəldiyi rəvayət olunan önəmli bir hadisədir. Rəvayətə görə Hz. Peyğəmbər, xəstəliyinin artması səbəbiylə əshabından bəzilərini hüzurunda toplamışdı. Rəsulullah (s.ə.s): *“Mənə kağız qələm gətirin, sizə bir vəsiyyətnamə yazdırım ki, məndən sonra dəlalətə düşməyəsiz”*¹ buyurdu. Hz. Peyğəmbərin bu əmri üzərinə orada olan əshab arasında ixtilaf çıxdı. Bəziləri bu istəyi Peyğəmbərin bir sözü qəbul edib, yerinə yetirilməsini vacib sayarkən, Hz. Ömər in də içində olduğu bir qrup: *“Vəsiyyətnaməyə nə hacət? Rəsulullahın bu xəstə halında bu münasib deyildir. Əlimizdə Allahın kitabı yoxdurmu, o bizə kifayət edər, onun belə istəkdə olması xəstəliyi səbəbilədir”*, dedi.²

Müsəlmanlar arasında mübahisə düşdü. Hətta, yanındakılar Peyğəmbərin hüzurunda olduqlarını unudub yüksək səsle danışaraq mübahisə

1. Buxari, Əbu Abdullah Məhəmməd b. İsmayıl (v. 256/870), *əl-Camius-Səhih*, İstanbul 1315 h, I, 137.

2. Buxari, *e.ə.ə.*, I, 137; İbnul-Əsir, Əli b. Məhəmməd əş-Şeybani (v. 630/1232), *əl-Kamil fit-Tarix*, Beyrut, 1385/1965, II, 320.

etdilər. Bunu görən Allah Rəsulu: *“Peyğəmbərin hüsurunda əshabın mübahisə etməsi uyğun deyildir”*, buyuraraq vəsiyyətnamə yazdırmaq fikrindən əl çəkərək, onları hüsurundan çıxardı.

Ancaq Hz. Məhəmmədin (s.ə.s) vəfatından bir-iki gün öncə baş verən bu hadisə bəzi qruplar üçün siyasi alət oldu. Siyasi bir anlayışın təmsilçisi olaraq ortaya çıxan Şiəlik bunu “İmamət” nəzəriyyəsinə sünnədən dəlil göstərdi. Şiə anlayışına görə, Hz. Məhəmməd (s.ə.s) ölmündən əvvəl, dövlət başçısı olacaq şəxsi (Hz. Əlini) təyin etmək istədi. Bu işi yazılı olaraq açıqlamaq istədiyi üçün, yanında olanlardan yazı yazılacaq şeylər gətirmələrini tələb etdi. Onun nə vəsiyyət edəcəyini yaxşı bilən Ömər və onun kimilər bu hadisənin gerçəkləşməsinə mane olmağa çalışdılar. Yəni də Hz. Məhəmməd (s.ə.s) üç vəsiyyət etdi. *“Məndən sonra müşrikləri və kafirləri Həraməynə buraxmayın, elçiləri və müsafirləri mənim qarşıladığım kimi qarşılayın, Əli sizin imamınızdır! Bu vəsiyyətimi yerinə yetirsəniz əsla ayrılığa düşməzsiz”*, dedi.

B. Hz. Məhəmmədin Vəfatı və Dəfni Məsələsi

Bu mövzuda şübhə yoxdur. “O, gerçəkdən ölmədi, Rəbbi onu rəf (yüksəltmək) etdi, onun öldüyünü deyənə başını kəsərəm” kimi bəzi səhabələrin söylədiyi iddia edilən sözlər isə Rəsulullahə olan böyük sevginin bir təzahürü olaraq dəyərləndirilməlidir. Ölüsü olan bir çox insanların da bəzən belə sözlər dediyini eşitməkdəyik.

Eyni şəkildə Hz. Əbu Bəkrə beyət edildikdən sonra Hz. Peyğəmbərin dəfni ilə məşğul olmağa başlandı. Sağlığında ondan ayrılmaq istəməyən müsəlmanlar, vəfatı əsnasında da onun yanında olmaq istədilər və basdırılacağı yer mövzusunda ixtilaf etdilər. Mühacirlər onun Məkkədə basdırılmasını istəyərkən, ənsar Mədinədə basdırılmasını arzu edirdi. Onların arasında Məscidi-Əqsaya aparılıb orada dəfn edilməsini söyləyənlər də vardı. Rəsullahın dəfni ilə əlaqədar bu fikir ayrılığı Hz. Əbu Bəkr tərəfindən həll edildi. O, *“Mən, Rəsulullahın (s.ə.s) peyğəmbərlər öldükləri yerə dəfn olunurlar”* dediyini eşitdim və hələ unutmadım- dedi. Bunun üçün Hz. Peyğəmbərin vəfat etdiyi yer olan Hz.

Aişənin otağındakı yatağı götürüldü və qəbir qazıldı. Oraya dəfn edildi. Bu gün, “**Rövzeyi-Mutahhara**” deyə anılan yer oradır.

C. Hz. Peyğəmbərin Mirası

Rəsuli-Əkrəm vəfat etdiyi zaman, zəruri ehtiyaclarından başqa bir gümüş möhür, iyirmi dəvə, yüz qoyun, altı-yeddi keçi, silahları ilə ağ qatır və bir miqdar ərazi qalmışdı. Hz. Əbu Bəkr silahları ilə qatırı Hz. Əliyə vermiş və “bunların xaricindəkilər sədəqədir”, buyurmuşdu. Hz. Peyğəmbər, Xeybərin Fədək ərazisinin məhsulunun bir miqdarını Əhli-Beytinə ayırmış, artığını yolçulara və fəqirlərə vəqf etmişdi. Hz. Əbu Bəkr də bunları bu minval üzrə buraxdı.

Hz. Məhəmmədin (s.ə.s) vəfatından sonra qızı Hz. Fatimə, atasından özünə qalan mirasın verilməsini Hz. Əbu Bəkrdən istəmişdi. Ancaq Hz. Əbu Bəkr, Rəsulullahdan eşitdim: “Biz peyğəmbərlərə kimsə varis olmaz. Bizim buraxdığımız şey sədəqədir” buyurduğunu nəql etdi və onun istəyini bunun üçün yerinə yetirmədi. Bu hədisin Peyğəmbərlər tarixi də göz önündə tutularaq dəyərləndirilməsi gərəkdir. Belə ki, Fədək ərazisinin Hz. Məhəmmədə (s.ə.s) baş komandır və dövlət başçısı olduğu üçün beşdə bir hissə olaraq verildiyini, onun da bu ərazinin gəlirlərini Əhli-Beytin və fəqir müsəlmanların ehtiyaclarının qarşılmasına xərclədiyini, qalanını isə xəzinəyə verdiyini görmək mümkündür.

Ç. Mürtəd və Mürtəcelərlə Döyüş

Bir hissəsi Rəsulullahın sağlığında, bir hissəsi də vəfatından sonra meydana çıxan mürtədlər və mürtəcelərlə döyüşülməsi mövzusunda səhabələr arasında fərqli fikirlər vardı. Dinin və dövlətin bütünlüyünü açıqca təhdid edən mürtədlərlə döyüşülməsi mövzusunda ixtilaf olmasa da, müsəlman olduqları halda dinin bəzi fərz əmrlərini yerinə yetirməyən, cəmiyyətin hüzur və rahatlığını pozmağa çalışan mürtəcelərlə döyüşülməsi mövzusu fikir ayrılığına səbəb oldu. Nəticədə, onlarla döyüşülməsinə qərar verildi.

Belə ki, buraya qədər zikr etdiyimiz “ixtilaflı məsələlər” müsəlmanların bölünməsinə və parçalanmasına yol açmadı. Normal və keçici fikir ayrılıqları idi ki, edilən müzakirələr nəticəsində həll edildi. Ancaq, Hz. Məhəmmədin (s.ə.s) vəfatından sonra ən önəmli məsələ olaraq “Xilafət-İmamət” məsələsi Şiə, Xarici və Sünni qruplara bölünməyə yol açdı.

II. Hz. ƏBU BƏKRİN XİLAFƏT DÖVRÜ (11-13 h./632-634 m.)

A. Hz. Əbu Bəkrin Xəlifə Seçilməsi (11 h./632 m.)

Hz. Məhəmmədin (s.ə.s) vəfatından sonra ən önəmli mövzu, müsəlmanlar üçün kimin xəlifə olacağı məsələsi idi. Hz. Peyğəmbər (s.ə.s) vəfatından öncə, ümməti idarə etmək üçün, yerinə keçəcək şəxsi təyin etmədi. Bu xüsusda Quranda da bir məlumat verilmir. Beləcə, dövlət başçısının seçilməsinin müsəlmanların öhdəsinə buraxılan bir məsələ olduğu, dinin əsaslarından olmadığı xüsusu açıqca ortaya çıxmış oldu. Belə olduqda, dövlət başçısını sərbəst seçmək haqqına sahib olan insanların seçimlərinin və namizədlərinin fərqli olması adi bir haldır. İstər namizədlərin bir-birlərilə yarışması, istərsə də tərəfdarların iqtidarı ələ keçirmək üçün rəqəbat və mübarizə aparması çox normal bir hadisədir. Əlbəttə, məkkəlilərlə mədinəlilər, hicazlılar və suriyalılar dövlət qurmaq üçün bir-birlərilə yarışacaqlar və mübarizə aparacaqdılar.

Müsəlmanlar Hz. Məhəmmədin (s.ə.s) vəfatından sonra “Xilafət-İmamət” mövzusunda ixtilafa düşdülər. Çünki Rəsulullah özündən sonra islam dövlətini idarə edəcək şəxs haqqında şifahi yaxud da yazılı heç bir açıqlama etmədən vəfat etmişdi. İslamda dövlət şəklinin necə olduğunu açıqlamadığı kimi, xəlifənin ya da dövlət başçısının kimdən, hansı ailədən, hansı millətdən olacağı mövzusunda da hər hansı bir məlumat verməmişdir. Qurani-Kərim də bu mövzuda səssizdir.

Mədinəli müsəlmanlar (ənsar), Hz. Məhəmməd (s.ə.s) vəfat etdiyi gün, Sadoğulları (Bəni Səidə) məhəlləsində toplandılar. Evs və Həzrəc qəbilələri Sad b. Ubadənin dövlət başçısı olması mövzusunda razılaşıdılar.

O əsnada yaşlı və xəstə vəziyyətdə olan Sad b. Ubadə də digər ənsarlar kimi, xilafətin Evs və Həzrəcin hakimiyyətində qalmasını istəyirdi və bunun üçün xəlifəlik təklifini qəbul etdi.

Dövlət başçısı seçiminə məkkəli müsəlmanlar çox az sayda qatıldılar. Böyük əksəriyyətini Haşimi və Ümeyyə qəbilələrinin əmələ gətirdiyi Qureys, bəlkə mübarizəni gözü almadıqları ya da hakimiyyətlərini təhlükəyə soxmaq istəmədikləri, yaxud da xəbərdar olmadıqları üçün, bu toplantıya qatılmadılar.

Hz. Əbu Bəkrin xəlifə seçilməsiylə nəticələnən Sadoğulları məhəlləsindəki “*seçim toplantısında*” mühacirlərin vəziyyətini, nübuvvət-haşimi əlaqəsini, yəni xilafətin nübuvvət sahibinə yaxınlığın bir neməti olduğu kimi məsələlər dilə gətirildi. Sadoğulları məhəlləsindəki seçkilərdə heç bir tərəf öz fikirlərini dəstəkləmək və müxaliflərinin fikrini rədd etmək üçün Quran və Sünnədən dəlil gətirmədi. Lakin Quran və Sünnədən bir dəlilə çox ehtiyacları vardı. Nəssin olduğu yerdə ixtilaf ortadan qalxacaqdı.

Toplantıda Hz. Əbu Bəkrin “*İdarəçilər Qureysdən olur*” sözü, özlərindən birinin dövlət başçısı seçilməsində ısrarlı olan ənsara Hicaz bölgəsindəki “*Ərəb qəbilə rəisliyi ənənəsi*” ni xatırlatmaq üçün idi.

Edilən mübarizə və mübahisələrdən sonra Hz. Əbu Bəkr, Ömər b. Xattab və Əbu Ubeydə kimi mühacir müsəlmanlar tərəfindən dövlət başçılığına namizəd göstərildi. Sadoğulları məhəlləsində toplantıya qatılanlar da onun namizədliyini qəbul etdilər və beləcə ixtilaf ortadan qalxmış oldu. Hz. Əbu Bəkr xəlifə seçərək ona beyət etdilər. Ertəsi gün Mədinə məscidində edilən “Ümumi beyət”lə müsəlmanlar (Haşimoğullarına mənsub bir neçə nəfərlə, Sad b. Ubadə xaricində) Hz. Əbu Bəkrin xilafətini qəbul etdilər.

Bununla yanaşı Qureys soyundan olması, islamı qəbul etməsindəki birinciliyi, Rəsulullahə yaxınlığı, mal və canı ilə islama olan xidmətləri, islam ümmətinə başçılıq edə biləcək səviyyədə olası və bir çox xüsusiyyətləri Hz. Əbu Bəkrin xəlifə seçilməsində çox böyük rol oynadı.

B. Üsamə Ordusunun Səfərə Göndərilməsi

Hz. Məhəmmədin (s.ə.s) xəstəliyinin artmasına görə, Üsamə ordusunun Suriya tərəfə səfərə çıxması dayandırıldı. Rəsulullahın vəfatı və dəfnindən sonra göndərilməsinə qərar verildi. Hz. Əbu Bəkr xəlifə seçildikdən sonra gördüyü ilk iş Üsamə ordusunu səfərə göndərmək oldu.

Xəlifə seçilən Hz. Əbu Bəkr Hz. Peyğəmbərin dəfn işi qurtardıqdan sonra Üsamə ordusuna hərəkət əmri verdi. Ordu yenə Mədinə xaricində toplandı. 632-ci ilin Rəbbilaxır ayında xəlifə ordunu yola saldı. Üsamə ordusu Şam tərəfə hərəkət etdi. Bəlkəyə qədər gedərək, düşmənləri məğlub etdi. Üsamə atasının qatilini tapdıraraq öldürtdü. Ordu iki aydan sonra çox miqdarda qənimətlə geri qayıtdı.

Üsamə ordusunun Hz. Peyğəmbərin sağlığında hazırlanması və Hz. Əbu Bəkr tərəfindən səfərin gecikdirilməsi, Şiəlikdə fərqli anlaşıldı və yorumlandı. Hz. Əlinin imam olması ilə əlaqələndirildi. Ordunun səfərə çıxmasını Rəsulullahın vəfatına qədər saxlayan xəlifə Hz. Əbu Bəkr və Hz. Ömər kimi kimsələri qəsbkar adlandıraraq onları lənətlədilər. Hətta onları lazımsız adlarla anaraq, küfrlə ittiham etdilər.

Belə ki, bu normal hadisə siyasi-dini firqələrin çıxmasından sonra siyasət alətinə çevrildi. Şiəlik istər bu ordunun Rəsulullah tərəfindən vəfatı öncəsi hazırlanmasında, istərsə də Hz. Əbu Bəkr və məşhur səhabələrlə səfərə çıxışının gecikdirilməsində imaməti təməl faktor kimi göstərirlər.

C. İrtidat-İrtica Hərəkətləri və Hz. Əbu Bəkrin Mövqeyi

Hz. Məhəmmədin (s.ə.s) vəfatından sonra Ərəbistanın müxtəlif yerlərində bəzi irtidat və irtica hərəkətləri başladı. Bu kimsələrdən bir qismi mürtəd, bir qismi də mürtəcə idi. İrtidat edənlər, Əsvədi-Ansi ilə Tüleyha, Səlmə və Səcahın ətrafında toplanan kimsələr idi. İrtica edənlər isə, müsəlman qalmaq şərtiylə *“Namaz qılarıq, amma zəkat vermərik”* kimi sözlərlə dindəki bəzi fərz əmrləri yerinə yetirmək istəməyən

kimsələrdi. Məkkə və Mədinədə irtidat hadisəsi olmadığı kimi, Taifdəki Sakif qəbiləsində də belə bir hadisə yaşanmadı. Ancaq, bəzi qəbilələrdə bu hadisələr yaşandı.

Zəkat vermək istəməyənlərə qarşı necə davranılması mövzusunda əshab fikir ayrılığına düşdü. Hz. Ömər və onunla eyni düşüncədə olanlar, “kəliməyi şəhadət” gətirənlərin müsəlman olduqlarını, dolayısıyla onları öldürməyin doğru olmadığını söyləyərkən, xəlifə və digər səhabələr, zəkat verməkdən qaçanlara qılınc çəkiləcəyini bildirdilər. Xəlifə Hz. Əbu Bəkr; *“Allaha and olsun ki, Rəsulullahə zəkat olaraq verdikləri bir keçini belə verənə kimi, əlim qılınc tutana qədər onlarla döyüşərəm”*, dedi. Zəkat verməyin islamın şərtlərindən olduğunu ifadə etdi və sözünü yerinə yetirdi.

Əslində Riddə savaşları, əvvəl müsəlman olub, sonradan irtidat edənlərin islama çevrilməsi üçün edilməmişdi. Bunlar Mədinənin siyasi nüfuzunu tanımayan və ona itaət etmək istəməyənləri dövlətin tərkibinə daxil etmək üçün edilən dini döyüşlər idi.

Yəmən, Oman, Bəhreyn və digər yerlərdəki zəkat məmurları Mədinəyə gələrək irtidat və irtica hərəkətlərini xəbər verdilər.

Omanda olan Amr b. As, Ezd qəbiləsindən Lakid b. Malik adlı şəxsin Omanda irtidat edib, peyğəmbərlik iddiasında olduğunu, Bəhreynə də bəzi qəbilələrin topluca irtica etdiklərini xəbər verdi. Bəhreynəki irtidat hadisəsi, Münzir b. Savi adındakı Bəhreyn hökmdarının ölümündən sonra ortaya çıxdı. Əbdül-Qeys və Bəkr b. Vail qəbilələri toplanıb son Hirə hökmdarı Numan b. Münziri Bəhreyn hökmdarı elan etdilər. Əbdül-Qeys qəbiləsi daha sonra islama dönsədə, Bəkr b. Vail qəbiləsi uzun zaman mürtəd olaraq qaldı.

Əsədoğulları qəbiləsinin rəisi Tuleyha b. Huveylid “mənə vəhy gəlir” deyərək peyğəmbərlik iddia etməyə başladı. Qətafan, Həvazin və Tay qəbilələri də ona qatıldılar. Yəmənə isə Müseyləmə b. Habib adlı şəxs də peyğəmbərlik iddia edərək, ətrafına Hənifəoğullarından çoxlu tərəfdar topladı.

Eyni şəkildə Təmimoğulları içərisində Səcah adlı bir qadın da peyğəmbərlik iddia etməyə başladı. Mesopotomiyalı bir qadın olan və Təmimoğulları, Tağliboğulları və digər qəbilələrdən meydana gələn böyük bir ordunun başına keçən Haris bint. Səcah, Müseyləməyə qarşı çıxdı. Lakin daha sonra bu iki saxta peyğəmbər razılaşıaraq evləndilər.

Göründüyü kimi, Hz. Məhəmmədin (s.ə.s) sağlığında ortaya çıxan Əsvədul- Ansi, Müseyləmə və Tüleyha kimi mürtədlər və asilər, hələlik islam qəblələrinə yerləşməmiş bədəvi ərəblər üzərində təsirli oldular. Bunlar, mürtəd və mürtəcə qəbilələrdən topladıqları qüvvələrlə islam ordusuna qarşı vuruşdular.

Hz. Məhəmməd (s.ə.s) özü həyatda ikən peyğəmbərlik iddia edən Tüleyha b. Huveylidə qarşı Dırrar b. Əsvədi göndərmiş və Tüleyha məğlub edilmişdi. Ancaq Tüleyha Hz. Məhəmmədin (s.ə.s) vəfatından sonra Əsəd, Qətafan və Tay qəbilələrindən tərəfdar toplayaraq yenidən peyğəmbərlik iddia etməyə başlamışdı.

Xəlifə Hz. Əbu Bəkr paytaxt Mədinəni təhdit edən Tüleyha və tərəfdarlarına qarşı Xəlid b. Vəlidi göndərmişdir. Tay qəbiləsi üzərinə də Adiy b. Xatəmi göndərdi və onlardan Tüleyhaya yardım etməmələrini istədi. Tay qəbiləsi bu istəyə müsbət cavab verərək Xəlidə kömək etmişdir. Xəlid Bizahda Tüleyha ilə döyüşmədən öncə, Ukkaşə b. Mihsan ilə Sabit b. Ərkamı öncü qüvvələrin başında göndərmiş, fəqət bunlar Tüleyha tərəfindən öldürülmüşdür. Ancaq Tüleyha Xəlid b. Vəlidin ordusuna məğlub olmuş və yoldaşını da götürərək qaçmışdır. Əsəd və Qətafan qəbilələri yenidən islama qayıtdıqdan sonra, Tüleyha da müsəlman olmuşdur. O, Hz. Əbu Bəkrin xəlifəliyi zamanında Kəlbəboğulları qəbiləsi içində yaşadığından sonra, Hz. Ömər in xəlifə seçildiyi zamanda ona beyət etmişdir. Tüleyha daha sonra İraqın fəthində iştirak edərək böyük qəhramanlıqlar göstərmişdir.

Tüleyhanın tərəfdarlarından qaçanlar, Səlmə bint. Malik adındakı qadının ətrafına toplanaraq üsyanlarını davam etdirmişdirlər. Bunların üzərinə hücum edən Xəlid, bir çoxlarıyla bərabər Nəbilik iddiasında olan Səlməni də tutaraq öldürmüşdür.

Xalid b. Vəlid daha sonra Bitah şeyxi Malik b. Nüveyra ilə Səcaha qarşı hücumu başlamış, onları da bütün tərəfdarlarıyla bərabər tutaraq həbsə atmışdır.

Tüleyha və Malik b. Nüveyranın işi həll ediləndən sonra, növbə Hənif qəbiləsi içində peyğəmbərlik iddia edən Müseylməyə çatmışdı. Sağlığında Hz. Peyğəmbərə məktub göndərərək nəbilikdə ortaqlıq təklif etmiş Müseylmə, Səcahın da özülə birləşməsiylə daha da güclənmişdi. Xəlifə, bu iki mürtədə qarşı İkrimə və Şurahbil b. Həsənəni göndərmişdir. Ancaq İkrimə, Xalid b. Vəlid və Şurahbil b. Həsənənin gəlməsini gözləmədən hücum etmiş və nəticədə də məğlub olaraq geri çəkilmək məcburiyyətində qalmışdır.

Daha sonra (632-ci ilin sonu 633-cü ilin əvvəli) Xalidin əmrindəki islam ordusu Yəməməyə çatmış və Bitahda Müseylmənin ordusu ilə qarşılaşmışdır. Xalidin ordusunun döyüşün əvvəlində məğlub olmasına baxmayaraq, nəticədə qalib gəlmişdir. Hz. Hənzənin qatili olan Vəhşi də, Hz. Hənzəni şəhid etdiyi nizəylə Müseylməni öldürmüşdür. Yəməmə döyüşündə Hz. Ömər qardaşı Zeyd b. Xattab, Zübeyrin qardaşı Səid b. Avvam, Əbu Dücanə, Əbu Hüzeyfə, Utbə və Zeyd b. Qays kimi səhabələr ilə yetmiş qədər hafiz də şəhid olmuşdur. Bu döyüşdə yetmiş qədər hafizin şəhid olmasına görə, Hz. Ömər Hz. Əbu Bəkrdən Quranın kitab halında cəm edilməsini istəmişdir.

Son olaraq nübüvvət iddiasında olanlardan Əsvədul-Ansi ortadan qaldırılmışdır. Yəməndə peyğəmbərlik iddiasında olan Əsvədul-Ansi, Hz. Peyğəmbərin sağlığında ortadan götürülsə də, amma onun tərəfdarları Yəməndə üsyan hərəkətlərini davam etdirirdi. Mühacir b. Ümmeyyə bunların üzərinə göndərilmiş, o da onları Sənada məğlub edərək Yəməni mürtədlərdən təmizləmişdir.³

3. Peyğəmbərlik iddiasında olanlar və mürtədlərlə edilən döyüşlər haqqında baxın: Təbəri, Əbu Cəfər Məhəmməd İbn Cərir, *Tarixu'l-Ümami və'l-Muluk*, I, 1881-1985 (Leyden nəşri); İbnul-Əsir, *Usdul-Ğabə*, III, 65 vd; Bəlazuri, Əbu'l-Abbəs Əhməd b. Yəhya b. Cabir, *Fütuhu'l-Buldan*, Beyrut, 1407/1987, s. 113; Zəhəbi, *Siyəru Aləmun-Nübəla*, Beyrut 1981, 359; Bahriye Üçok, *İslamdan Dönerlər və Yalancı Peygamberlər*, Ankara, 1982, s. 25.

Ç. Qurani-Kərimin Toplanması

Həz. Peyğəmbər həyatda ikən vəhy gəlməyə davam etdiyi üçün nazil olan ayələr və surələrin kitab halında toplanması mümkün olmamışdı. Həz. Məhəmmədin (s.ə.s) ölməsiylə birlikdə vəhy sona çatmış, ayə və surələrin toplanması və bir kitab halına gətirilməsi zərurəti meydana çıxdı. Bəzi bölgələrdəki xalqların qiraət fərqlilikləri və bunun üçün ixtilaf etmələri də buna olan ehtiyacdən xəbər verirdi.

Eyni zamanda İslam peyğəmbəri Həz. Məhəmməd (s.ə.s) oxuma-yazma bilmirdi. Bir ayə və ya surə nazil olduqda, dərhal onu vəhy katiblərinə oxuyar, katiblərdə onu əzbərləyər və yazı yazılacaq şeylərin üzərinə yazarlardı. Həz. Peyğəmbər həyatda ikən Quran səhifələrini bir yerdə toplamaq mümkün olmadı. Bəlkədə buna heç gerek də yox idi. Bundan əlavə Həz. Peyğəmbərə vəfatına qədər vəhy gəlməyə davam etdi. Vəhy tamamlanmadan, Quran səhifələri bir araya toplanıla bilməzdi. Lakin sonradan vəhyin tamamlanması və Həz. Məhəmmədin (s.ə.s) vəfat etmiş olması Quranın kitab halında olmasını tələb edirdi.

Ancaq xəlifə Həz. Əbu Bəkr, Peyğəmbərin vaxtında edilməyən bu işə başlanğıcda tərəddüdlə yanaşdı. Rəsulullahın etmədiyi bu işi görməyə çəkindi. İşin önəmini və məcburiyyətini gördüyü üçün, Zeyd b. Sabitin başçılığı altında bir heyət görəvləndirərək Quranın ayə və surələrinin Rəsulullah dövründə düzənləndiyi şəkliylə kitab halında bir yerə cəm etdirdi.

Quran səhifələrini bir kitabda toplama qrupu, hər ayənin və surənin Həz. Peyğəmbər (s.ə.s) tərəfindən imla etdirildiyi və Quran mətninin son qiraətində mövcud olduğu şəkildə təsbit olunmasını və bu mövzuda iki şahidin gətirilməsini əsas olaraq mənimsədi. Çox diqqətli bir əmək nəticəsində bir araya gətirilən Quran səhifələrinin hamısı qrupun başçısı Zeyd b. Sabit tərəfindən, xəlifə Həz. Əbu Bəkrə təslim edildi. Həz. Əbu Bəkr bu müqəddəs əmanəti ölümündən öncə, özündən sonra yerinə keçəcək olan Həz. Ömərə təslim etdi. Həz. Ömər də, özündən sonra yerinə kimin keçəcəyi müəyyən olmadığından, onu qızı və Həz. Peyğəmbərin zövcələrindən biri olan Həz. Hafsaya əmanət etmişdir.

Belə ki, Hz. Hafsa da olan bu Quran nüsxəsi Azərbaycan və Erməniyyə fəthində iştirak edən İraqlı və Suriyalı döyüşçülər arasında qiraət ixtilafı çıxdığı üçün Hz. Osman dövründə, yenə Zeyd b. Sabitin başçılığında, Abdullah b. Zübeyr, Səid b. As və Əbdürrəhman b. Haris kimi səhabələrdən ibarət bir qrup tərəfindən, Qureyş ləhcəsi əsas almaraq yenidən yazılmışdır. Çoxaldılan Quran nüsxələri Məkkə, Mədinə, Kufə, Bəsrə və Dəməşqə göndərilmişdir. Orijinal nüsxə təkrar Hz. Hafsa ya qaytarıldı. Çoxaldılan bu rəsmi nüsxələr xaricində Quran mətnini ehtiva edən bütün səhifələrin yandırılması əmr edildi.

D. Hz. Əbu Bəkr Dövründə Fəth Hərəkətləri

Bizans və Sasanilər dövləti Hz. Əbu Bəkr dövründə dünyanın iki böyük dövləti sayılırdı. Ancaq, bu iki dövlət Hz. Peyğəmbər dövründə bir-birlərilə döyüşməyə başlamışdı. İranlılar Yəmənə daxil olaraq, buradakı Həbəş istilasına son qoydu. Həbəşlilərin müttəfiqi olan Bizans vəziyyətə müdaxilə etsədə, İran şahı Nuşirəvan onları məğlub edərək, Fəratı keçib Antakya qədər irəliləmişdi.

Nuşirəvanın yerinə İran taxtına Hürmüz, Bizansın başına da Justin-yenin yerinə Tibriyüs keçdi. Hürmüz, İranı zəiflətdi və əxlaqsızlıqların yayılmasına səbəb oldu. Bizansla İran arasında mübarizə davam edirdi. İstanbul sərhədləri içərisində qalan Bizans imperatoru Heraklius hər il İrana yüksək miqdarda vergi ödəyirdi.

Daha sonra Heraklius, kilsənin də dəstəyi ilə hərəkətə keçdi. İranın mərkəzinə qədər irəlilədi. Bunun üçün Xosrov Pərviz hücumlardan əl çəkərək, ölkəsini qorumağa başladı. Bu zaman Suriyada olan Heraklius müsəlmanların varlığından və Bədirdəki zəfərlərindən xəbərdar idi.

Bu vəziyyətdə olan İran və Bizansa qarşı Hz. Əbu Bəkr dövründə fəth hərəkətləri başlandı.

1. İraq Fəthləri

İrtidat hərəkətlərini çox yüksək ustalıqla yatan Hz. Əbu Bəkr, bütün gücüylə Hz. Peyğəmbərin (s.ə.s) başladığı fəth hərəkətlərinə yönəldi. İslamın tanınıb yayılması üçün qonşu ərəb ölkələrinin fəth zamanı gəlib çatmışdı. Hz. Əbu Bəkr hicri 12-ci ilin axırlarında Xalid b. Vəlid, Amr b. As, Yezid b. Əbu Sufyan, Əbu Ubeydə b. Cərrah və Şurahbil b. Həsənə kimi məşhur səhabələri İraq və Suriyaya göndərilən orduların komandirliyinə təyin etdi.

Xəlifə 634-cü ildə Xalidi İraqın baş komandirliyinə təyin edərək, Məsənnanın ordusuyla bərabər ona qatılmasını əmr etdi. Beləliklə Xalid 18.000 nəfərlik bir ordu ilə, İraq kəndlərindən Bankıya və Bəsuməni tutaraq, 10.000 qızıl cizyə vermək şərtiyə müqavilə imzaladı. Bu müqavilə İran hakimiyyətində olanları hirsələndirdi. Bunun üçün İran əmirlərindən Zəzəvəh, Hirə valiliyinə təyin edildi.

Xalid b. Vəlid Hirədən hərəkət etdiyi zaman, Məsənnanı ön qüvvələrə baş komandir təyin etdi. Adiy b. Xatəmi də başqa yoldan hərəkətə keçirdi. İyaz b. Qənim də şimaldan Sasanilərə doğru hərəkət edirdi. Bu ərazinin iranlı komandiri Hürmüz idi. Hürmüz, bir tərəfdən islam ordusunun gəlişini İrana xəbər verərək, digər tərəfdən də öz ordusunu hazırlamağa başladı.

Xalid döyüşdən öncə Hürmüzə məktub göndərərək, təslim olmasını və qurtulmasını istəsə də, Hürmüz təslim olmayıb döyüşü davam etdirdi. Ordusunu üç qola ayıran Xalid b. Vəlid Bəsranın cənubundakı Hafir suyu istiqamətinə hərəkət etməyə başladı. Sasani ordusuyla Yəməmə yolu üzərindəki Kazıma vadisində qarşılaşan islam ordusu, məğrur və sayca daha çox olan Sasani qüvvələrini məğlub edərkən, Xalid b. Vəlid də Hürmüzü öldürdü.

Bu zəfərdən sonra, Xalid b. Vəlid Bəsra səmtinə yönəldi və bu məntəqəyə yeni yerləşən Sasani qüvvələri ilə qarşılaşdı. Sasani qüvvələrini məğlub etdi. Hirə döyüşlərində qalibiyyət qazanıldıqdan sonra, buranın xalqı ilə sülh müqaviləsi imzalandı. Bu müqavilədən sonra islam orduları İyaz b. Qəneməyə köməyə getdi.

Ənbərə qədər irəliləyən Xalid b.Vəlidin ordusu, qalalarına sığınmış halda gözləyən qüvvələri ox və mancanaq yağışına tutaraq məğlub etdi. Ənbərin tutulmasından sonra Aynut-Təmrə keçdi. Burada Təmr, Tağlib və İyaz kimi ərəb qəbilələrindən təşkil olunmuş düşmən qüvvələr ilə qarşılaşdı. Xalid b. Vəlidin əmrindəki islam ordusu çətin bir döyüşdən sonra həm buranı, həm də Akkanı ələ keçirdi.

Bu əsnada İyaz Dəmətul-Cəndələ sıxışdırılaraq, mühasirəyə alındığını xəbər verdi. Bunun üçün dərhal Dəmətul-Cənədəl yönünə hərəkət edən Xalid b. Vəlid, ordusunun gələcəyini gözləyən düşmən ordusu ilə şiddətli bir döyüş aparmalı oldu. İyazın əmrindəki qüvvələrlə birlikdə edilən bu döyüşdən böyük bir zəfərlə çıxdı. Bu döyüşdəki qalibiyyətdən sonra yenidən Hirəyə qayıtdı. Çünki burada Sasanilərin yenidən müsəlmanlara hücum edəcəyini xəbər almışdı. Burada düşmən ordusunu yenidən məğlub edən Xalid b.Vəlid və ordusu 14 ay İraqda qaldı.

2. Suriya Fəthləri

Hz. Əbu Bəkr Sasanilərə qarşı edilən döyüşlərin komandirliyinə Xalid, Müsənnə, İyaz kimi komandirlər təyin edərəkən, Amr b. As, Əbu Ubeydə b. Cərrah, Yezid b. Əbu Süfyan, Şurahbil b. Həsənə kimi səhabələri də Bizansa qarşı ediləcək fəth komandirliyinə təyin etdi. Özü üçün döyüşçü seçməkdə sərbəst olan komandirlər, öz qərargah yerlərini də təyin etməkdə sərbəst idilər. Döyüş və fəth nəticəsində kimin haraya vali olacağı müəyyənləşdirilmişdi. Bu ərazilərdə Amr b. As Fələstin, Yezid b. Əbu Süfyan Şam, Şurahbil b. Həsənə İordaniya valiliyinə təyin ediləcəkdilər.

İslam ordusunun Şam üzərinə hücum edəcəyi xəbəri Bizansın dərhal döyüş hazırlıqlarına başlamasına səbəb oldu. Hımisa gələrək döyüş hazırlıqlarını davam etdirən və islam ordusu haqqında kəşfiyat yolu ilə xəbər toplayan kral Herakl, Yərmük tərəfinə hərəkətə keçdi. Burada toplanmış islam ordusu döyüş vəziyyətinə gətirildi. Hicri 13-cü ilin Səfər ayında (Mart 634) döyüş başladı. Komandirlər Hz. Əbu Bəkrdən İraqda Xalid b. Vəlidin əmrindəki orduların kömək üçün göndərilməsini tələb etdilər.

İkrimə b. Əbu Cəhil, Kaka b. Amr və əmrindəki qüvvələrin hücumları ilə başlayan Yərmuk döyüşü çox şiddətli oldu və müsəlmanların zəfəri ilə nəticələndi. Ancaq, döyüşün çox şiddətlə davam etdiyi bir zamanda xəlifə Hz. Əbu Bəkrin öldüyü və yerinə Hz. Ömər keçdiyi, Hz. Ömər Xəlifə Xəlid b. Vəlid baş komandirlikdən uzaqlaşdığı və Əbu Ubeydəni bu vəzifəyə təyin etdiyi xəbəri gəldi. Şam, Fələstin və Misirin fəthi Hz. Ömər dövründə davam etmişdir.

E. Hz. Əbu Bəkrin Vəfatı

Xəlifə Hz. Əbu Bəkr hicrətin 13-cü ili 7 Cəməziyələxirdə xəstələndi və on beş gün məscidə gedə bilmədi. Bu zaman namaz imamlığını Hz. Ömərə həvalə etdi. O, Hz. Ömər özündən sonra ümmətin başçısı ola biləcək vəziyyətdə görürdü. Xəstəliyinin artmasına görə özünə *“xəlifə olaraq kimi düşündüyü”* soruşulduğu zaman, Hz. Ömər haqqındakı düşüncəsini dilə gətirmiş və sahəbələrə onu başçı seçmələrini tövsiyə etmişdi. Səhabələr də bunun uyğun bir fikir olduğunu söylədilər. Bunun üzərinə Hz. Əbu Bəkr vəsiyyətini yazdırdı və hər kəsə elan etdirdi.

Xəlifə Hz. Əbu Bəkr Cəməziyələxirin 13-ü (Avqust 634-cü ildə) vəfat etdi. Cənazə namazını Hz. Ömər qıldırırdı və Hz. Peyğəmbərin yanına dəfn edildi. Hz. Əbu Bəkr öldüyündə Aişə, Əsma və Ümmü Gülsüm adlarındakı qızları ilə Əbdürrəhman və Məhəmməd adındakı oğulları həyatda idilər. Həyatının son zamanlarını Beytul-maldan aldığı nəfəqə ilə keçirən Hz. Əbu Bəkr öldüyü zaman 63 yaşında idi.

III. HZ. ÖMƏRİN XİLAFƏT DÖVRÜ (13-23 h./634-644 m.)

A. Hz. Ömər Xəlifə Seçilməsi

Hz. Ömər sələfi Hz. Əbu Bəkrin vəsiyyəti və müsəlmanların bəyəti ilə xəlifə seçilmişdir. Xəstəliyi ağırlaşan Hz. Əbu Bəkrə yerinə kimi təklif etdiyi soruşuldu. O da, Hz. Ömər tərcih etdiyini söylədi. Səhabələrin ümumi fikri də belə idi.

Hz. Ömər in belə bir metodla xəlifə seçilməsi bəzi qruplar arasında ixtilaf mövzusu olmuşdur.

Hz. Ömər in dövrünün ən bariz xüsusiyyəti “fəth hərəkətləridir”. Sasani və Bizans imperiyalarına qarşı hərbi və siyasi zəfərlər qazanılması, Suriya, İraq və İranın tamamilə islam dövlətinin sərhədlərinə qatılmasıdır. Fələstin, Əlcəzair və Misir kimi ölkələrin fəthi, iki böyük imperiyanın Sasani və Bizansın varlığına son qoyulması Hz. Ömər in dövründə mümkün olmuşdur.

Ancaq Hz. Ömər xəlifə olunca Xalid b. Vəlid baş komandirlikdən uzaqlaşdıraraq, yerinə Əbu Ubeydəni təyin etdi. Hz. Əbu Bəkrin başlatdığı İraq və İranın fəth hərəkətini sürətləndirmək üçün, xalqı İraq döyüşünə qatılmağa dəvət etdi.

B. İraq və İran Fəthləri

Hz. Əbu Bəkr zamanında İraqda fəth hərəkətləri sürətlə davam etdi. İraq və İran döyüşlərini ilk öncə Məsənnə b. Hərisə idarə edirdi. Məsənnə ordusu Hirədə qərargah qurduqdan sonra, Şəhriyarın komandirliyindəki İran ordusu ilə Babil diyarında qarşılaşdı. Şiddətli döyüş nəticəsində Sasani ordusu məğlub oldu. İslam ordusu Mədainə qədər irəlilədi. Məsənnə daha sonra Hirəyə gəldi və burada Sasanilərin yeni ordular hazırladıqlarını öyrəndi. Xəstə halda olan Hz. Əbu Bəkr ilə görüşmək üçün Mədinəyə gəldi. Məsənnə Mədinəyə çatdığı zaman Hz. Əbu Bəkr vəfat etdiyi üçün, istəklərini Hz. Ömərə çatdırdı. Hz. Ömər də Əbu Ubeydənin əmrində bir ordunu İraqa göndərdi. Sasani dövlətində hakimiyyətə keçən kral Azər Midhat, müsəlmanlara qarşı hazırladığı orduya baş komandir olaraq Rüstəmi təyin etmişdi. Edilən döyüşlər nəticəsində Əbu Ubeydənin əmrindəki islam orduları qalib gəldi.

Ancaq Rüstəm, göndərdiyi orduların məğlub olması üzərinə Bəhman Cəziyənin komandirliyində yeni bir ordu göndərdi. Əbu Ubeydə bu orduya da hücum etdi. Sasani ordusunu önünə qatararaq qovmasına baxmayaraq, düşmən ordusundakı fillər islam ordusunun dağılmasına və po-

zulmasına səbəb oldu. Fərat çayı üzərindəki körpü yıxıldığı üçün, islam ordusundakı döyüşçülər geri qayıda bilməyərək, Fərat çayında boğuldular. Müsənnə da şəhid oldu.

1. Kadisiyyə Döyüşü (15 h./636 m.)

Hicrətin 15-cü ilində baş vermiş ən mühüm hadisələrdən biri də Sad b. Əbi Vakkasın İrandakı islam ordularının baş komandirliyinə təyini və Kadisiyyə döyüşüdür. Sad baş komandir olaraq Seyraf bölgəsinə gəldiyi zaman, Müsənnə Körpü döyüşündə şəhid olmuşdu.

Seyrafa çatan Sad, ordusunu döyüş vəziyyətinə gətirdi. Kufəyə 30 km. məsafədə yerləşən Kadisiyyədə qərargahını quraraq, İran ordusunun gəlməsini gözlədi. Bu zaman İranın başçısı Şəhriyarın oğlu Yəzdəgird idi. 120 minlik bir odu hazırlayaraq, Rüstəmin əmrində müsəlmanların üzərinə göndərirdi.

Yəzdəgird xəlifə Hz. Ömər in göndərdiyi elçiləri nəzakətsiz qarşılayaraq, geri göndərmişdi. Artıq döyüş qaçınılmaz bir vəziyyətə gəldi. Kakanın əmrindəki qüvvələrin qatılmasıyla, islam ordusunun sayı 45 minə çatdı. Sad döyüşdən öncə Rəbi b. Amiri görüşməsi üçün, Rüstəmə elçi olaraq göndərirdi. Rəbi, silahlı və atlı olaraq Rüstəmin sarayına girdi. Onları islama dəvət etdi. Onlara düşünüb qərar vermələri üçün, üç gün möhlət verərək geri qayıtdı. Rüstəmin istəyinə uyğun olaraq 1 gün sonra da Muğirə b. Şubə elçi olaraq göndərildi.

Nəhayət vaxt tamam oldu və döyüş başlandı. Bu döyüş əsnasında xəstə olan Sad, xəstə yatağından ordusunu idarə edirdi. İran ordusundakı fillər səbəbilə müsəlmanlar çox sayda itki verdi. Kaka b. Amr ət-Təmininin əmrindəki 10 minlik köməkçi qüvvə vaxtında imdada yetişdi. Bir neçə dəfə mübarizəyə çıxan Kaka, hər dəfəsində bir İran bahadırını yerə sərdi. Döyüş dayanmadan dörd gün davam etdi. Müsəlmanlar sonunda güclü bir hücum edərək, İranlı Rüstəmin çadırına qədər irəlilədilər. Hilal b. Alkamə Rüstəmi öldürdü. İran ordusu 10 minlərlə itki verdi. Müsəlmanlar çox miqdarda qənimət əldə etdilər. Qənimətlər arasında İranın ən böyük və ən məşhur bayrağı Drəfşigavyanı da var idi.

H. Ömər xilafəti zamanında meydana gələn müharibələrdən ən önəmlisi Yərmuk savaşıdır. Xəlidi b. Vəlidi böyük qəhrəmanlıq göstərdiyi Yərmuk savaşı nəticəsində islam ordusu Fihl bölgəsinə qədər irəlilədi. Bizansın orduları məğlub edildi. Bununla bərabər Şam və Hıms da fəth edildi.

Kadisiyyə zəfərinin qazanılmasında, paytaxt Mədinədən təlimatlar göndərən H. Ömər də rolunu çox böyükdür.

H. Ömər davamlı olaraq səhabələrlə işişarə edərək, Sada təlimatlar göndərdi. Fillərlə hücum edən Sasani qüvvələrinin qarşısında islam ordusu çox sayda itki verərək dayana bildi. Şamda fəth fəaliyyətlərinə davam edən Xəlidi b. Vəlid ordularının dəvələrlə birlikdə köməyə gəlməsi və müsəlman nişancıların fillərin üzərindəki döyüşçüləri öldürmələri nəticəsində döyüşün gedişatı müsəlmanların xeyrinə dəyişmişdi.

Bu qələbədən sonra Sad b. Əbi Vakkas Babilə doğru hərəkət etdi. Kadisiyyə döyüşündən qaçan döyüşçülər və komandirlər burada toplanmışdılar. Edilən döyüşdə Firuzan, Hürmüzan, Fahiran və Mihrican kimi məşhur komandirləri olmasına baxmayaraq, iranlılar məğlub oldular. Bir qismi Əhrəza, bir qismi də Nəhavəndə qaçdı. Bir qədər burada qalan Sad isə Mədaini fəth etmək üçün, İranın daxilinə doğru irəlilədi.

Cəlula və Kadisiyyə məğlubiyyətləri Mədainin ələ keçirilərini asanlaşdırdı. Mədinəni fəthindən çox keçmədən əl-Cəzirə ələ keçirildi. Cəzirənin ələ keçiriləriliyilə birlikdə İraqlı ərəblərlə Suriyalı ərəblər birləşdilər. İran məsələsi və Sasani imperiyası Nəhavənd savaşı ilə sona çatdı.

2. Nəhavənd Müharibəsi (21 h./642 m.)

İranlılar müsəlmanların fəth etdikləri ərəziləri geri almaq üçün, böyük bir hərəkətə başladılar. 150 min nəfərdən artıq olan ordunun komandirliyinə Hürmüzün oğlu Mərdanşah təyin edildi. Ordu paytaxtdan hərəkət etdiyi zaman Mərdanşahın başında “Drəfşigavyani” bayrağı dalğalanırdı. O zaman Kufə valisi olan Ammar b. Yasir düşmənin bu hərəkətini Mədinəyə xəbər verdi. H. Ömər, Mədinədə vəziyyəti əşhab

ilə müzakirə edərək, nə edilməsi barəsində onların fikirlərini öyrəndi. Numan b. Mukarrini komandir seçdi. Əmrinə Muğirə b. Şubə, Hüzeyfə b. əl-Yəmani kimi səhabələri verdi. Numan ordusuyla bərabər hərəkət etdi. Heç bir qarşılaşma olmadan İsfəhana qədər irəlilədi. Muğirə b. Şubə Mərdanşah ilə sülh müqaviləsi imzalasa da nəticə ala bilmədi. Nəticədə döyüşə qərar verildi. Düşmən hücum edincə, Numan ordunu geri çəkdi. Düşmən ordusunu, öz ordusunun içinə tamamilən çəkdiyəndən sonra hücum başladı. Böyük bir zəfər qazanıldı. Fəqət Numan şəhid oldu. Yerinə keçən Hüzeyfə, düşməni Həmədana qədər təqib etdi. Ələ keçirilən mücəvhər və qəniməti Mədinəyə göndərdi. Bu zəfərə islam tarixində “Fəthul-Futuh”⁴ deyildi.

C. Bizans Ərazisindəki Fəthlər

1. Şam və Qüdsün Fəthi

Suriyanın fəthində bir çox meydan müharibələri edilmişdir. Bizans ordularına qarşı edilən bu döyüşlərin və fəthlərin əsasları Yərmuk savaşı (h.13 və ya 15), Şamın fəthi (h.13 və ya 14), Fihl savaşı (h.13), Əlcəzirənin fəthi (h.15), Əcnadeyn savaşı (h.13), Qüdsün fəthi (h.15 və ya 16) və digərləri ilə davam etmişdir.

Yərmuk savaşı nəticəsində məğlub olan Rum-Bizans döyüşçülərinin əsas hissəsi Şam məntəqəsindəki Fihl və Kihl bölgələrinə sığınmışdılar. Bunun üçün Şamın fəthinə daha çox önəm verildi. Hz. Ömər dövründə baş verən ilk fəth də Şamın fəthidir. Xalid b. Vəlid, Əbu Ubeyd və Amr b. As kimi komandirlər Dəməşqdə olduğu kimi, Suriya-Fələstin bölgələrinin də fəth edilməsində böyük qəhrəmanlıqlar göstərdilər.

Fələstin bölgəsinin fəthi vəzifəsi Amr b. Asa verilmişdi. Gərəkdiyində İraq və Suriya bölgəsindəki Əbu Ubeydənin yardımına gedən Amr, əvvəlcə şəhərin hakimi Arobon ilə bəzi yazışma və görüşmələr keçirsə də, sülh yolu ilə fəthi həyata keçirə bilməyəcəyini anlayınca, Qüdsü mühasirəyə aldı. Bir il Qüdsü müdafiə edən xristianlar, daha sonra şəhəri

4. Fəthlər fəthi.

xəlifə Hz. Ömərə təslim etdilər. 637-ci ildə islam ölkəsinə qatılan Qüdsə xəlifənin girməsi və şəhəri təslim alması da tarixdə önəmli bir hadisə oldu.

Hz. Ömər ikinci dəfə Şamı ziyarət etmək istədiyi əsnada (639) İraq, Suriya və Misirdə vəba (taun) xəstəliyi var idi. Hz. Ömər ordu komandirlərinə xəbər göndərək xəstəlikdən qorunmalarını və xəstəlik yayılan yerlərdən uzaqlaşmalarını istədi. Ancaq məşhur səhabələr və komandirlər Əbu Ubeydə, Muaz b. Cəbəl, Yezid b. Əbu Süfyan və Haris b. Hişam vəba xəstəliyinə tutularaq vəfat etdilər. Belə olduqda ordunun başına keçən Amr b. As döyüşçülərini müxtəlif bölgələrə göndərərək aralarında vəbanın yayılmasının qarşısını almış oldu.

Bunulla birlikdə Şam və Fələstinin fəthi Hz. Ömər dövründə tamamlandı və Misirin fəthinə başlandı.

2. Misir və İsgəndəriyyənin Fəthi

Hz. Ömər Amr b. Ası Misirin fəthi ilə vəzifələndirdi. Misirin fəthi, İraq və Suriyanın fəthi hərəkatının davamı mahiyyətindədir. Misirin fəthi üçün xəlifədən icazə alan və böyük bir süvari birliyi olan ordunun başında Amr, Fərəmada savaşa başladı. Qiptilərlə Rumlar arasındakı mübarizəni yaxşı dəyərləndirərək, Fərəmanı rahatlıqla fəth etdi. Ardından Bilbisi tutaraq, Yunan qalasını mühasirəyə aldı. Xəlifə Hz. Ömər Misirə, Mikdad b. Əsvəd və Ubadə b. Samitin əmrində əlavə qüvvələr göndərdi. Birləşən islam orduları, qısa zamanda Misir bölgəsini (20 h./640 m.) fəth etməyi bacardı.

Güclü islam orduları qarşısında davamlı məğlub olan Misir Mukavkısı, Amr ilə görüşüb sülh müqaviləsi imzalamaq istədi. Müəyyən miqdarda illik cizyə ödəmək şərtilə müqavilə imzalandı. Bu müqavilədə, Misirdə qalmaq istəməyənlərin ölkədən güvən içində çıxış biləcəkləri qərarlaşdırıldı. Ancaq Bizans imperatoru Herakl bu müqavilə səbəbilə Mukavkısı etiraz gələrək, İsgəndəriyyəni tutmaq üçün ordusu ilə bərabər hərəkətə keçdi. Ancaq müsəlmanlar ondan öncə İsgəndəriyyəni mühasi-

rəyə almışdılar və üç ay sonra şəhəri ələ keçirdilər. Beləliklə, 641-642-ci ildə Misirin fəthi tamamlanaraq, islam sərhədləri içində daxil edildi.

Ç. Hz. Ömər in Şəhid Edilməsi

Nəhavənd savaşında əsir götürülənlər arasında Əbu Lulu künyəsi ilə tanınan, Firuz adında məcusi bir kölə var idi. Mədinədə yaşayan Firuz Bəsrə valisi Muğirə b. Şübənin köləsi idi. Birdən artıq iş sahibi olduğu üçün, əfəndisi ondan qazancına görə vergi alırdı. Bunun üçün o da, Hz. Ömərə şikayət etdi. Xəlifə ona işini soruşduğu zaman Firuz dülgərlik, dəmirçilik və nəqqaşlıqla məşğul olduğunu söylədi. Hz. Ömər bu işləri üçün, alınan gəlirin normal olduğunu bildirdi. Bu qərar Firuzun hirsələnməsinə və oradan çıxıb getməsinə səbəb oldu. Ertəsi gün, palatının içində bir xəncər gizləyərək səhər namazı vaxtında məscidə gəlib gizləndi. Namaza başlanıldığı zaman Hz. Ömərə hücum edərək bir çox yerindən yaraladıqdan sonra qaçmaq istədi. Ancaq müsəlmanların əlindən qurtula bilməyəcəyini anlayaraq, bir neçə müsəlmanı da yaraladıqdan sonra intihar etdi.

Yaralı halda evinə gətirilən xəlifə, birinci növbədə özünə hücum edən kim olduğunu soruşdu. Qeyri-müsəlman birisinin olduğunu öyrəncə, özünə hücum edən müsəlman olmadığı üçün Allaha şükür etdi. Ancaq yarası ağır idi. Ümməti idarə etməsindən razı olan xalq, özündən sonra kimin dövlət başçısı olmasını düşündüyünü soruşdu. O da, yerinə bir nəfəri təyin etmək əvəzinə, dövlət başçılığı işini altı nəfərlik bir heyətə həvalə etdi. Eyni dərəcədə seçmə və seçilmə haqqına sahib olan bu heyətdən, ən qısa zamanda içlərindən birini dövlət başçısı seçmələrini vəsiyyət etdi.

Hz. Ömər yaralanmasının üçüncü günündə, 26 Zilhiccə/23 Noyabr 644-cü ildə vəfat etdi. Hz. Ömərə qarşı edilən bu sui-qəsdin Mədinədə yaşayan iranlı və suriyalıların bir planı olduğu da ifadə edilir.

IV. Hz. OSMANIN XİLAFƏT DÖVRÜ (23-35 h./644-656 m.)

A. Hz. Osmanın Xəlifə Seçilməsi (23 h./644 m.)

İdarə etməsindən razı olan xalq, vəfatından əvvəl Hz. Ömərdən yerinə birisini xəlifə təyin etməsini istədi. O da bu işi şuraya həvalə edərək, dövlət başçısı seçimlərində yeni bir metod göstərdi. Hz. Osman Hz. Ömər tərəfindən tövsiyə edilən altı nəfərlik məşvərət heyəti tərəfindən xəlifəliyə uyğun görüldü. Hz. Ömər yaralandıqdan və vəziyyətinin ağırlaşmasından sonra, arzu edilməsinə rəğmən, yerinə keçəcək dövlət başçısını şəxs olaraq təyin etmədi. Ancaq cənnətlə müjdələnen altı nəfərlik məşvərət heyətindən, içlərindən birisini ən gec üç gün içində seçmələrini tövsiyə etdi. Heyət Osman, Əli, Zübeyr, Talha, Sad b. Əbi Vakkas və Əbdürrəhman b. Avfdan ibarət idi. Əbdürrəhmanın başçı olduğu bu heyətdə, seçilməmək şərtiylə, ancaq seçmək haqqına sahib olan Abdullah b. Ömərdə vardı. Talha b. Ubeydullah bu əsnada Mədinədə olmadığı üçün, Sad b. Əbi Vakkas onun adından vəkalət etməyi qəbul etdi. Bundan əlavə, Mikdad b. Əsvəd bu məclisi toplamaqla, Əbu Talha seçim şəffaflığını qorumaqla, Suheyb ər-Rumi isə üç gün müddətində camaata namaz qıldırmaqla vəzifələndirilmişdilər.

Başlanğıcda Haşimilər və Əməvilər başçılıq mövzusunda rəqabətə girişdilər. Hər iki nəsil də xəlifənin özlərindən olmasını istəyirdi. Köhnə rəqabət yenidən gündəmdəydi. Belə ki, nə Haşimilər iqtidarı itirmək istəyir, nə də Umeyyəoğulları davamlı olaraq müxalifətdə qalmaq arzusunda idi.

Şura məclisi, namizədlikdən çəkilən Əbdürrəhman b. Avfin başçılığında Misvər b. Mahravənin evində toplandı. Suheyb ər-Rumi və Mikdad toplantını nəzarətdən keçirdilər. Heyət başçısı olan Əbdürrəhman b. Avf xilafətə namizəd olan Osman və Əli ilə xilafət vəzifəsini qəbul etmələrilə əlaqədar olaraq tək-tək görüşdü. Bu arada ümumi bir araşdırma etdi. Məsciddə, bazarda və yolda insanlarla görüşərək onların fikirlərini öyrəndi. Müsəlmanlara Əlinimi, yoxsa Osmanımı xəlifə istədiklərini soruşdu.

Nəticədə “Şura Məclisi” və xalq Osman b. Affanın leyhinə səs verdi. Hz. Osman hicri 24-cü ilin Məhərrəm ayında (3 Noyabr 644) şura məclisinin səs çoxluğu ilə xəlifə seçildi. Namizədlərin hamısı oradaca Hz. Osmana beyət etdilər.

Bununla birlikdə, Hz. Osmanın bu şəkildə xəlifə seçilməsi fərqli yönərdə dəyərləndirildi. Bu tərzin müsəlmanların böyük bir qismi tərəfindən məşru bir seçim tərzii olaraq qəbul edilməsinə baxmayaraq, bəzi qruplar ilə müstəşriklər tərəfindən yeni bir qəsb hadisəsi kimi dəyərləndirildi.

Hz. Osmanın on iki illik xilafəti dövründə iki böyük hadisə oldu. Bunlar fəthlər hərəkəti və daxili çəkişmələrdir.

B. Hz. Osman Dövründə Edilən Fəthlər

Hz. Osman xəlifə olduqdan sonra, İranda Rey, Həmədan və İstəhr xalqının, Azərbaycan və Erməniyyə xalqının üsyanları, Bizansın İsgəndəriyyəyə hücumu hərəkətləriylə qarşılaşdı. Azərbaycan və Erməniyyə ilə İranda Rey, Həmədan və İstəhr xalqı vergiləri ödəmək istəməyərək üsyan etdilər. Hz. Osman Bizans və üsyançıların üzərinə yeni istiqamətdə ordular göndərmək məcburiyyətində qaldı. Bir tərəfdən də Misirdə vergilərin artırılmasına qarşı çıxan Amr b. Asın vəzifədən alınması və yerinə xəlifənin süd qardaşı Abdullah b. Sad b. Əbu Sarhın vali təyin olunması, Misirdə daxili nizam-intizamın pozulmasına səbəb oldu.

Ancaq yeni Bizans kralı Konstantin bu fürsəti yaxşı dəyərləndirərək, güclü bir donanma ilə hücum etmiş və İsgəndəriyyəni müsəlmanlardan geri almışdı. Xətasını anlayan xəlifə, Amrı əvvəlki vəzifəsinə yenidən təyin etdi. Amr da İsgəndəriyyəni Bizanslılardan geri aldı.

Bir tərəfdən də İbn Sarh, Afrikada mühüm fəthlər həyata keçirdi. Müsəlmanlara etdikləri əziyyətlər səbəbiylə Məkkə fəthi əsnasında öldürülmələri Hz. Peyğəmbər tərəfindən halal sayılanlardan biri olan İbn Sarh, süd qardaşı Hz. Osmanın vasitəçiliyi ilə bağışlanmışdı. Misir fəthi Amr b. Asın ordusunda əsgər idi. Hz. Osman İbn Sarhın komandirliyində

bir ordu hazırlayaraq Afrikaya göndərməsini Amra əmr etdi. Abdullah b. Nafi b. Əbdül-Qeys və Abdullah b. Nafi b. Harisi də biraz qüvvə ilə onun əmrinə verdi. Aralarında İbn Abbas, İbn Ömər, Hz. Həsən, Hz. Hüseyin, Abdullah b. Amr b. As və Abdullah b. Cəfər kimi məşhur səhabələrin də olduğu ordunun sayısı beləcə 10 mindən artıq oldu. Ordu Libya çölünü keçərək Trablusa doğru hərəkətə başladı.

Yolda Ukbə b. Nafi əmrindəkilərdə orduya qoşuldu. Trablus şəhərinin valisi Gregerius 120 minlik bir ordu ilə hazır vəziyyətdə müsəlmanların gəlməsini gözləyirdi. Çox şiddətli bir döyüş oldu. Uzun zaman davam edən savaştan bir xəbər gəlmədiyi üçün xəlifə, Abdullah b. Zübeyri yeni bir ordu ilə köməyə göndərdi. Yeni qüvvələri görən Gregerius qorxmağa başladı. Abdullah b. Zübeyr əmrindəki orduyla qəflətən düşmən üzərinə hücum edərək, Roma ordusunu məğlub etdi. Gregerius da öldürüldü. Savaş müsəlmanların böyük zəfəri ilə sona çatdı. Artıq Afrikanın qapıları islam ordularının üzünə açıldığı üçün, İbn Sarhın baş komandirliyindəki islam ordusu Mərakeşə qədər irəlilədi. Hicri 25-ci ildə Abdullah b. Nafi b. Əbdül-Qeys və Abdulah b. Nafi b. Hüseyin əmrindəki ordularla İspanyanın daxilinə qədər irəlilədilər. Abdullah b. Nafi b. Əbdül-Qeys Afrika valisi təyin edildi.

Ancaq Abdullah b. Əbu Sarhın Afrika fəthini tamamladığı zaman, əldə edilən qənimətlərin beşdə birisini özünə götürməsi mübahisələrə səbəb oldu.

Şam valisi Yezid b. Əbu Süfyanın və bəzi komandirlərin ölməsi, Ümeyr b. Sad əl-Ənsarinin xəstəliyi, Fələstin əmiri Əbdürrəhman b. Əbu Alkamənin ölməsi ilə, Şam və ya Suriyanın valisi olan İordaniya valisi Müaviyə b. Əbu Süfyan Kipri fəth etməyi fikirləşdi.

Kipr dəniz savaşına bir çox könüllü qatıldı. Müaviyə, Əbu Zərr, Əbu Dərda, Ubadə b. Samit və s. səhabələrin olduğu ordunu hicrətin 28-ci ildə Abdullah b. Qaysın komandirliyində Kiprə göndərdi. Misir əmiri olan Abdullah b. Sad da Misirdən hərəkət edərək gəmilərlə Kiprə gəldi. Kiprdə birləşən Misir və Şam donanmaları edilən savaşda qalib gələrək, bir çox əsir və qənimət qazanaraq geri döndülər. Kiprililər illik 7 min qızıl vermək şərtilə müqavilə imzaladılar.

Bir yandan hicrətin 30-cu ilində, Bəsrə valisi Abdullah b. Amr və Səid b. As müxtəlif yollarla Xorasan və Təbəristana doğru hərəkətə keçdilər. Cürcan, Xorasan və Təbəristan Səid b. Asın ordusu tərəfindən fəth edildi. Abdullah b. Amrın qüvvələri isə Kabil, Siciştan və Nişapuru fəth etdilər.

Beləliklə, Hz. Osman dövründə islam fəthləri şərqdə və qərbdə gedə bildiyi və ya gedilməsi lazım olan yerlərə qədər irəlilədi. İslam dövlətinin sərhədləri çox genişləndi. Asiyada Anadolu, Çin və Rusiyaya, Afrikada şimal-qərbi Afrikaya qədər, Avropada Portuqalia sərhədlərinə qədər uzandı.

C. Hz. Osman Dövrü və Daxili Çəkişmələr

İlk tarixçilər və islam tarixi qaynaqları Hz. Osmanın dövründəki hadisələrə geniş yer verirlər. Hz. Osmanın xilafət dövrünü, birinci altı illik dövr və ikinci altı illik dövr deyə iki qismə ayıraraq incələmək adət halına gəlmişdir. Ancaq Hz. Osmanın müsəlman və xəlifə olması ilə əlaqədar xəbərlər və ikinci altı illik xilafət dövrünü əhatə edən rəvayətlər təsviri xəbər mahiyyətindədir. Belə ki, tarixçilərdən və ravilərdən hər biri hadisələri, xüsusi, dini və siyasi, iqtisadi və ictimai əsaslara görə xəbər verməkdədirlər.

Bu haqdakı rəvayətlər arasında fərqliliklər vardır. Bu fərqliliklər də müxtəlif nəticələrin çıxmasına səbəb olmuşdur. Belə ki, Seyfin rəvayətlərini əsas götürən tarixçilər və elm adamları, Hz. Osman dövründə ortaya çıxan qarışıqlıqların səbəbkarı kimi İbn Səbə və Səbəyyənin olduğu qənaətinədəirlər. Əbu Mihnəf və Vaqidinin xəbərlərini əsas götürənlər isə, bəzi səhabələri bu qarışıqlığın səbəbkarı kimi görürlər.

Hz. Osmanın dövründə istər ərazilərin bölüşdürülməsi və qənimətlərin paylaşdırılmasında, fey məsələsi və fəthlərdə, istərsə də idarə etmə və dini mövzularda bəzi yeniliklər edildi. Aparılan icraatlardan və işlərdən razı olanlarla bərabər, bütün görülən işlərdən narazı olanlar da vardı.

H. Osmanın zamanında meydana gələn daxili çəkişmələrin çıxmasına və xəlifənin uzun zaman davam edən mühasirədən sonra öldürülməsinə səbəb kimi göstərilən və tarixçilərin üzərində ittifaq etdikləri bəzi hadisələr vardır.

1. Mushafların Yandırılması və Quranın Çoxaldılması

H. Osman dövrü, islam fəthlərinin zirvə nöqtəsi kimi tanınır. Belə ki, ölkənin sərhədləri bir tərəfdən İspanyaya, digər tərəfdən Mavəraunnəhrə qədər çatmışdı. Yəni ərəblərin xaricində, minlərlə insan islamı qəbul etdi. Yeni müsəlmanlar iqtisadi, ictimai yöndən bir çox hadisələr meydana çıxarırdılar. Bundan əlavə əsgərlər arasında fərqli qiraət səbəbilə münaqişələr çıxırdı.

H. Osman bütün bunlara çarə axtarmağa başladı. Ordu içərisində ortaya çıxan fikir fərqlilikləri, şamlıların kufəliyə, *“bizim qiraətimiz digər qiraətlərdən daha doğrudur, çünki biz onu Mikdaddan öyrəndik”*, Kufəliyənin də Şamlılara *“Xeyir, bizim qiraətimiz digər qiraətlərdən daha doğrudur, çünki biz onu İbn Məsuddan öyrənmişik”*, demələri və aralarında ixtilafların çıxması səbəbilə, xəlifə bunun həlli işini sürətləndirdi. H. Osman rəsmi nüsxəni (H. Əbu Bəkr dövründə cəm edilən) gətirdi. Zeyd b. Sabitin başçılığında Zübeyr, Səid b. As və Əbdürrəhman b. əl-Haris b. Hişamdan ibarət bir heyət qurdu. Onlardan ana nüsxədən əlavə 7 nüsxə yazmalarını və bəzi insanların əlində olan səhifələrin yığıldırılmasını istədi. Heyət ana nüsxəni əsas alaraq 7 nüsxə daha yazdılar. Xəlifə H. Osman bu nüsxələrdən birini özünə götürdükdən sonra, geri qalan rəsmi nüsxələri islam dövlətinin 6 böyük şəhərinə göndərdi. Rəsmi nüsxələr xaricindəki, bütün nüsxələri topladaraq yandırdı.

Müsəlmanlar bu davranışı üçün H. Osmana təşəkkür etdilər. Ancaq, İbn Məsud və onunla bərabər olanlar bu işə qarşı çıxdılar. Bəlkə də, İbn Abbas bu işi öz başçılığında görmək istəyirdi, ancaq xəlifə H. Əbu Bəkrin tətbiqatına uyğun olaraq, bu vəzifəni Zeyd b. Sabitə həvalə etmişdi. Bu hadisə, xəlifə ilə məşhur alim səhabənin sonrakı əlaqələrinə təsir etdi. Qeyri-rəsmi nüsxələrin yandırılması hadisəsi hicri 32-ci ildə baş vermişdir.

H. Osman dövlət dövələrinin otlaması, bəslənməsi və qorunması, savaşı zamanında ordu üçün hazır halda olmasını düşünərək, bəzi əraziləri dövlət malı halına gətirdi. Ancaq, H. Osmanın bu davranışı mübahisələrə səbəb oldu. Halbuki xəlifə bu hərəkəti ilə şəxsi mənfəətini deyil, dövlətin yüksək mənfəətini düşünürdü.

2. Dövlət İşçilərinin Təyini

H. Osmana qarşı yönəldilən tənqidlərdən biri də, təyirlərdə tərəfkeşlik etməsi, dövlət idarəsinə ancaq Əməvi mənsuqlarını gətirməsidir. H. Osmanın ilk təyin etdiyi vali, H. Əmərin vəsiyyətinə uyğun Kufə valiliyinə təyin etdiyi Sad. b. Əbi Vakkasdır. Belə ki, xəlifə Abdullah b. Məsudla etdiyi bir mübahisə səbəbiylə Sadı Kufə valiliyindən azad edərək, yerinə ana bir qardaşı Vəlid b. Ukbəni təyin etdi. Fələstin valisi Əbdürrəhman b. Alkamə əl-Kənaninin ölümü ilə əlaqədar buranın idarəsini Müaviyə b. Əbu Süfyana verdi. Umeyr b. Sadın xəstələnərək vəzifədən azad edilməsini istəməsinə görə, buranın da idarəsini Müaviyəyə verdi.

Beləliklə, Müaviyə Şamın (Suriya) ümumi valisi oldu. Bundan əlavə edilən şikayətlər səbəbiylə H. Osman, Misir valisi Amr b. Ası vəzifəsindən uzaqlaşdıraraq, onun yerinə süd qardaşı Abdullah b. Sad b. Əbu Sarhı təyin etdi. Dayısının oğlu Abdullah b. Amiri Kabilə, sonra Siciştana daha sonrada Bəsrə əmirliyinə təyin etdi. Əşas b. Qaysı Azərbaycana, qardaşı Qaysı da Reyə əmir olaraq göndərdi. İraq ordusunda da bir neçə dəyişiklər etdi. Xəlifə H. Osmanın hakimiyyəti dövründə etdiyi önəmli təyirlər bunlar olmuşdur.

Təəssüf ki, xəlifənin bu təyin və azad etmə davranışları daha sonra onun əleyhinə işlədildi. Xəlifə qohumlarını idarəyə gətirmək, Ümeyyəlilər xaricindəkilərə qarşı fərqli davranmaqla günahlandırıldı. Bəzi müxalif insanlar və qruplar dövlət işçilərinin təyirində haqsızlıq edildiyini iddia etdilər. Seyf, Səbə və tərəfdarlarının Kufə, Bəsrə və Misirdəki fəaliyyətləri və bu sahədəki işləri H. Osman dövründəki hadisələrə, daxili qarışıqlıqlara və xəlifənin qətli hadisəsinə bir başqa yöndən açıqlıq gətirir.

3. Səhabələrə Qarşı Davranışı

Hz. Osmanın əshabi-kirama qarşı davranışı da mübahisə mövzusu olmuşdur. Bəziləri onun davranışlarını mülayim, bəziləri də mənfi yöndə dəyərləndirdi. Hakimiyyətdəki məşhur səhabələri vəzifədən uzaqlaşdırması, yerlərinə xüsusi ilə əməvilərdən təyin etməsi, səhabələrin Hicaz bölgəsində və ətrafında sərbəstcə gəzməsinə icazə verməsi, Müaviyənin təsiriylə Əbu Zərrə Rəbəzəyə sürgün etməsi, Mərvan b. Hakəmi katibi təyin etməsi kimi səbəblər onun günahlandırılmasına səbəb olmuşdur.

4. Yenilikləri

Dinlə əlaqəli bəzi tətbiqatları səbəbiylə də Hz Osman tənqidlərə məruz qalmışdır. Kəbənin örtüyünün yenilənməsi, Məscidi-Nəbəvidə bəzi yeniliklər etməsi, cümə namazında məscidin içində ikinci əzan oxutması, Minada namazı muqim (yolcu olmayan) kimi qılması, yeni paltarlar tikdirməsi və Beytul-malın 1/8-nə əl qoyması bunlardandır. Adət-ənənəyə bağlı olan bəzi qruplar, bu yenilikləri bidətlər olaraq dəyərləndirdilər və bu yeniliklərə səbəb olan xəlifə Hz. Osmanı da günahlandırdılar.

Hz. Osmanın dövründə daxili çəkişmələrin çıxmasına, paytaxt Mədinənin mühasirə edilərək, xəlifənin öldürülməsinə səbəb olaraq göstərilən hadisələr və icraatlar, xəbərlərdə sabit olduğu şəkliylə və əsas cəhətləri ilə bunlardır.

Ç. Hz. Osmanın Şəhadəti

Misir, Bəsrə və Kufədən ümrə bəhanəsi ilə Mədinəyə gələn asilər şəhər kənarında ordugah qurdular. Hz. Osmanın istəyi ilə Hz. Əli onlarla görüşdü. Asilərin şikayətinə əsasən Misir valisi Abdullah b. Sad dəyişdirilərək yerinə Məhəmməd b. Əbi Bəkr təyin edildi. Bununla da üsyançılar geri qayıtdılar. Lakin yolda gedərkən tutduqları bir çaparan üzərində asilərin öldürülməsi əmri olan xəlifəyə məxsus bir məktub tapdılar.

Bu səbəblə yenidən geri qayıdaraq Hz. Osmanın evini mühasirəyə aldılar və onun istefasını tələb etdilər. Lakin bu təklif xəlifə tərəfindən rədd edildi. Bəzi rəvayətlərə görə bu məktub xəlifənin katibi Mərvan b. Hakəm tərəfindən yazıldığı bildirilir.

Xəlifəni qorumaq qərarına gələn Hz. Əli oğlanları Hz. Həsən və Hz. Hüseyini onu mühafizə etmələri üçün təyin etmişdi. Bu hadisədən heç kimsənin zərər görməsini istəməyən Hz. Osman evindən çölə çıxmaya-raq ibadətə məşğul olurdu. Qapıdan evə daxil ola bilməyən asilər başqa yoldan onun evinə girə bilmişdilər. Onlar Hz. Osmanı Quran oxuyarkən şəhid edib, xanımı Nailənin də bir neçə barmağını kəsmişdilər. Hz. Osmanın qanı oxuduğu mushafın üzərinə töküldü. Qaynaqlar bu şəxslərin Kinanə b. Bışr, Ömər b. Budeyl, Amr b. Humuk, Sudan b. Humran, Əbdürrəhman b. Udeys və Məhəmməd b. Əbi Bəkr olduğu haqqında həmfikirdilər.

Qənaətimiz budur ki, əvvəldə qeyd etdiyimiz hadisələr və icraatlar Hz. Osmanın öldürülməsinə səbəb ola biləcək mahiyyətdə deyildir. Hadisələri şişirdənlər, insanları üsyana təşviq edənlər, düşmənlikləri qızıışdıranlar olmasaydı, dövlət başçısı Hz. Osmanın öldürülməsi çox çətin olardı.

Belə görünür ki, Hz. Osmanın dövründəki narahatçılıq və qarışıqlıqların arxasında başqa bir səbəb vardır. Xəlifənin öldürülməsi və hadisələrin cərəyan etmə şəkli, öncədən planlaşdırılmış və bir “gizli əl” tərəfindən idarə edilmiş olduğunu göstərir. Əsasən tarixçilər Hz. Osmanın qətl hadisəsinin arxasında gizli bir gücün varlığı mövzusunda həmfikirdilər.

12 illik xilafəti dövründə, özünə qarşı üsyan edilməsinə və öldürülməsinə səbəb ola biləcək, hər hansı mühüm bir hadisəyə səbəb olmayan xəlifə Hz. Osman, (Zilhiccənin 18-i 656-cı ildə) həcc bəhanəsiylə Kufə, Bəsrə və Misirdən yola çıxaraq Mədinəyə gələn, amma əsil məqsədləri xəlifəni öldürmək olan asilər tərəfindən öldürüldü.

Bundan sonra bir qrup insanlar Hz. Osmanın qanını tələb edərək, intiqamını almaq davasına başlamışdılar. Fikrimizcə əshabın Hz. Osmana

qarşı inciklikləri və bəzi şəxsi narazılıqları səbəbiylə, meydana gələn hadisələr qarşısında seyirci olmaları, xəlifəyə kömək etməyərək onu tək başına buraxmaları, üsyançıların işini daha da rahat görmələrinə səbəb olmuşdur.

Hz. Osmanın öldürülməsi ilə birlikdə islam tarixində ardı-arası kəsilməyən xoşagəlməz hadisələr, qarışıqlıq və savaş meydana gəlmiş, ümmətin birlik və bərabərliyi pozulmuş, müxtəlif sosial və dini firqələr ortaya çıxmışdır.

1. Hz. Osmanın Öldürülməsi Hadisəsinin İzahı

Hz. Osmanın xilafət dövrü əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi iki hissəyə ayrılır. İlk altı illik dövr- sakitçilik və yaxşı idarəetmə dövrü, ikinci altı illik dövr- daxili çəkişmələr və pis idarəetmə dövrü kimi bilinir. Qaynaqlarda ilk altı illik dövr haqqında hər hansı bir narazılıqdan söz açılmaz. Bu dövr islam fəthlərinin bütün cəbhələrdə irəlilədiyi bir dövrdür. Ancaq, onun xilafətinin ikinci dövrü həqiqətən də, xüsusilə İraq, Misir və Hicaz kimi bölgələrdə hadisələrin, qarışıqlıqların və dəyişikliklərin meydana gəldiyi, islam ümmətinin müxtəlif qollara ayrıldığı, gündüz vaxtı hər kəsin gözü qabağında xəlifəsi öldürüləcək özbaşınalığın başladığı bir dövrdür.

Hz. Osmanın xilafəti uzun müddət davam etmişdir. Xəlifənin siyasətindən sıxılan xalq dəyişiklik istəyirdi. Qureyşin idarəsini istəməyərək, qəbilənin hakimiyyətinə son qoymaq istəyənlərdə vardı. Ancaq Hz. Osmana qarşı olan üsyan, birinci dərəcədə ərəb qəbilələrinin Qureyşə üsyanı və qəbiləçilik anlayışının islami ideologiyaya qarşı qələbə çalmasını ifadə etməkdədir.

Bir tərəfdən də mədinəlilər arasında lüzumsuz və nəfslərinə görə hərəkət edənlərin olması səbəbilə, Hz. Osmana qarşı irad tutanlar olurdu. Oğurluq, zina etmək və adam öldürmək kimi cinayətləri işləyərək cəza görənlərlə, bəzi yerlərin və savaş qazılarının var-dövlətini gözü götürməyənlər bunlara örnək göstərilə bilər. Xəlifə bu pozğun və fitnəkar insan-

ları müxtəlif şəkillərdə cəzalandıraraq, onlardan bir hissəsini sürgünə göndərirdi. Ancaq bu insanlar getdikləri yerlərdə, Hz. Osmanın əleyhində mübarizə aparmağa və xalqı da bu yöndə ona qarşı təhrik etməyə başladılar.

Xalqın içində yaşadığı sosial, iqtisadi və dini həyatı islama zidd kimi görən qrup da var idi. Bunlar Bizans və Sasani mədəniyyəti təsirində bu həyata qarşı idilər. Lüks və israf sahiblərinin əlindəki mallara əl qoyulmasını istəyirdilər. Bu fikirlərinə **“Qızıl və gümüş yığıb da Allah yolunda xərcləməyənlərin vay halına”**⁵ ayəsini dəlil göstərirdilər. Bu fikir sahiblərinin liderliyini Əbu Zərr əl-Ğıffari edirdi. Əslində bu bir şiddət hərəkəti idi. Çünki müsəlmanların mallarına əl qoyulur, onlar məcburi olaraq xərcləməyə zorlanırdılar.

Ərəb qəbilələri arasındakı “əsəbiyyət” əsasına dayanan mübarizə ilə Hicaz, İraq və Suriya bölgələrin iqtisadi və siyasi hakimiyyət üstündəki davaları da Hz. Osmanın dövründə daxili qarışıqlıqların çıxmasında əsas təşkil edən faktorlardandır. Siyasi hakimiyyət, məqam və var-dövlət düşkünü olan müsəlmanları qarşı-qarşıya gətirmişdi.

Xəlifənin Əməvi ailəsinə dövlətin imkanlarından daha çox istifadə fürsəti verməsi bu insanların ona qarşı çıxmalarına səbəb olurdu.

Həqiqətdə xəlifə, yalnızca Qureyşə qarşı yumşaq və səmimi davranmır, bütün müsəlmanlara qarşı da eyni siyasəti davam etdirirdi. Xəlifə olduğu zaman bütün valilərlə xalqa məktublar göndərərək, onların bir-birlərinin haqlarına riayət etmələrini əmr edirdi. Valilərindən Hz. Ömər in icraatlarına görə davranmalarını istəyirdi. Xüsusi ilə mali vəzifəliyədən, zəkat və vergi məmurlarından ədalətlə iş görmələrini istəyirdi. Ancaq bəzi tətəqiqatçılar və elm adamları onun öldürülməsinin ən əsas səbəbi olaraq, təqib etmiş olduğu bu yumşaq və səmimi siyasətini göstərməkdədirlər.

Abdullah b. Səbə və tərəfdarları, Hz. Osmanın dövründə meydana gələn daxili qarışıqlıqların baş memarları və təbiiatçılardan olaraq göstəriləndir. Onlar niyyətlərinə çatmaq üçün dini, siyasət aləti etdilər.

İbni Səbə fikirlərini gerçəkləşdirmək üçün, əhli-əmsar ilə yazışmalarını söylədi. Nəticədə yaşadığı bölgələrin insanlarını, Kufə, Bəsrə və Misir xalqlarını istədiyi kimi idarə etməyi bacardı. Çünki imanı zəif olan bəzi müsəlmanlar onun dediyi hər sözü təsdiq edirdilər. Onlar bunu məktublardan öyrəndikləri kimi, haqq adına və valilərin etdikləri zülmələrə qarşı edirdilər.

Əslində İbni Səbənin bu üslubu, təsirini Mədinəlilər arasında da göstərdi. Vəziyyətin pis olduğunu düşünən Mədinə xalqı bir gün məsciddə xəlifəni vəziyyətdən xəbərdar etdilər və məktublarda bildirilən xüsuslardan sorğu-suala tutdular. Bizə gələn xəbərlər sənə də gəlirmi dedilər. Hz. Osman xeyir, Allaha and olsun ki, sadəcə yaxşı xəbərlər gəlir dedi. Bunun üçün biz sənənin yanına gəldik və bizə çatan xəbərləri eynilə sənə bildirdik- dedilər. Hz. Osman sizlər möminlərin seçilmişləri və şahidlərisiniz, mənə yol göstərin, nə etməyimi istəyirsiniz- dedi. Onlar güvənildən kimsələri, sənə xəbər gətirmələri üçün Əmsara göndərməyini məsləhət görürük- dedilər.

Bunun üçün xəlifə Məhəmməd b. Məsləməni Kufəyə, Usamə b. Zeydi Bəsrəyə, Ammar b. Yasiri Misirə, Abdullah b. Öməri Şama göndərdi. Bunların xaricindəki bəzi insanları da başqa bölgələrə göndərdi. Gedənlərin hamısı Ammardan öncə döndülər və belə dedilər: *“Ey insanlar, Allaha and olsun ki, heç bir pislik görmədik. Eyni şəkildə nə valilər, nə də xalq pislikdən şikayət edirlər. Müsəlmanların vəziyyəti yaxşıdır...”*. Xalq Ammarın qayıtmasını gözləməyə başladı. Elə bu əsnada Misir valisi Abdullah b. Sad b. Əbu Sarhdan bir məktub gəldi. Ammarın misirli bir qrup tərəfindən aldadıldığını və müxaliflər arasında olduğunu xəbər verdi. Abdullah b. Sevdə, Xalid b. Mülcəm, Sudan b. Humran və Kinanə b. Bişrin bu qrupdan olduqlarını, bu insanların ona öz fikirlərini söyləmək istədiklərini, Hz. Məhəmmədin (s.ə.s) dönəcəyinə (rəcat) inandıqlarını və Ammarı Osmandan ayrılmağa dəvət etdiklərini, Mədinəlilərin fikirlərinin də öz fikirləri kimi olduğunu iddia etdikləri bu məktubla bildirilirdi. Əbu Sarh başqa insanlar onlara qoşulmadan, onu və onunla bərabər olanları öldürmək üçün xəlifədən icazə istədi. Hz. Osman göndərdiyi cavab məktubunda, valinin bu fikirdən əl çəkməyə çağıraraq, bu insanların sərbəst buraxılmasını və istədikləri yerə getmələrinə icazə

verilməsini, Allah onlardan intiqam alana qədər onlara toxunulmamasını əmr edirdi.

İbn Sevda Misirə gəldiyi zaman Kinanə b. Bişr, Sudan b. Humran ilə birgə oldu. Qafiki də onlara qoşuldu. Daha sonra Xalid b. Mülcəm, Abdullah b. Zirarə və başqa şəxslərdə onlara qoşuldular. Onlarla danışıraq siyasi fikirlərini və mədəni səviyələrini öyrənən İbn Sevda, onlara “rəcat” və “vasilik” fikirlərini təlqin etdi. *“Nə qərībədir ki, insanlar Hz. İsanın dönəcəyinə inanırlar da, Hz. Məhəmmədin (s.ə.s) qayıtmasını yalanlayırlar. Halbuki, Allahında⁶ buyurduğu kimi, Hz. Məhəmməd (s.ə.s) dönmə xüsusunda Hz. İsadən daha çox haqq sahibidir.”* O, bu fikrinin qəbul edildiyini fərqləndikdə, vəsəyət fikrini, yəni Hz. Əlinin Hz. Məhəmmədin (s.ə.s) varisi olduğu fikrini ortaya atdı.

H. Osman qarşı olan və xalqı üsyana səsləyən sadəcə İbn Səbə və tərəfdarları deyildi. Kufə və Bəsrədə də, müxtəlif səbəblərlə bir araya yığılan, valilərin və xəlifənin əleyhinə olanlar, cinayətlər törədən və xalqı üsyana sövq edən bir qrup da mövcud idi. Xüsusi ilə vali Vəlid b. Ukbənin, Kufədə cinayət törədən və oğurluq edən bir neçə nəfəri öldürməsi, bunların ailələrinin və qəbilələrinin əsəbiyyət anlayışı, açıqdan Vəlidə və dövlətə düşmənçilik göstərmələrinə səbəb oldu. Nəticədə Vəlidin valilikdən azad edilməsini bacardılar.

Hicri 33-cü ildə açıqdan fəaliyyət göstərməyə başlayan bu üsyançıların başında Malik əl-Əştər, Əsvəd b. Yezid, Alkamə b. Qays, Sasa b. Umeyr b. Dabi, Kumeyl b. Ziyad kimi şəxslər vardı. Kufə əşrafi, xəlifə Hz. Osmana göndərdikləri bir məktubla vəziyyət və başçıları İbn Sevda haqda məlumat verirdilər. Xəlifə bu üsyançı qrupu xüsusi ilə Suriyaya sürgün etmişdi. Bu üsyançı qrupa bəzi səhabələr də, şəxsi narazılıqları və mənfəətləri səbəbilə kömək edirlərdi. Məhəmməd b. Əbu Bəkir, Məhəmməd b. Əbu Hüzeyfə və Amr b. Ası bunlar arasında sayə bilərik.

H. Osmanın xilafətinin ikinci altı illik dövründə ortaya çıxan hadisələrdə və xəlifənin öldürülməsinə təsir edən amillər içərisində ən önəmli olanı qənaətimizcə mövcud olan sosial və siyasi vəziyyətdir.

Açıqca görülməkdədir ki, Hz. Osmanın dövrü, Hz. Ömər dövrü kimi deyil. Hz. Ömər in eyni sahədəki icraatları və yeniliklərini qəbul edən xalq, Hz. Osmanın etdiklərini qəbul etmədilər. Bunun səbəbi Hz. Osman zamanında baş verən sosial və iqtisadi dəyişikliklərdir. Xüsusi ilə onun xilafətinin ikinci dövründə, həm sosial yöndə, həm də ümmət içində bir fərqliləşmə görülməyə başladı. Fəthlər dayandırıldı. Çünki İslam dövlətinin sərhədləri çox genişlənmişdi. Geri çəkilməkdənsə, olduğu yerdə dayanmaq daha yaxşısı idi. Fəthlərin dayanmasıyla bərabər, sosial ehtiyacların böyük bir qismini qarşılayan qənimətlərdə dayandı. Gəlirlərin böyük bir qismindən məhrum olan bəzi insanlar, hadisələr arxasınca qaçmağa, söz-söhbətlər çıxarmağa başladığı kimi, bəzi insanlar istəməsələr belə bu hadisə və söz-söhbətlərin içinə qarışmış oldular.

Hz. Əbu Bəkr və Hz. Ömər bu bədəvi ərəbləri fəthlərə göndərməmişlər, sosial hadisələrin xaricində tutaraq, ağıllı və uzaq görən bir siyasət təqib etmişdilər. Hz. Osman isə, sələflərinin əksinə olaraq bu bədəvi ərəblərin səfərlərə göndərilməsini əmr etdi. Əslində xəlifə bunları savaşa göndərməklə, onları başqa yerlərə dağıtmaq, dedi-qodu və qarışıqlıq çıxarmalarının önünü almaq, yəni sosial cəmiyyətdə hüzuru bərpa etmək kimi yeni bir metodu tətbiq etdi. Qənimətlərə, mala və kölə qazanmağa çox düşgün olan bu insanlar qaça-qaça savaşa getdilər. Beləliklə, fəthlər əsnasında edilən dedi-qodular və narazılıqlar həmişə bu insanlar tərəfindən edilmişdir.

Fəthlərin dayanmasıyla ən böyük gəlir qaynaqlarını və işlərini itirən bu ərəblər, bu dəfə də köhnə qənimət gəlirləri, əldə edilən və fey (döyüşsüz ələ keçirilən ərazilər) kimi mövzularda danışmağa başladılar. İslam ümmətinin zehnlərini qarışdırdılar. Onların bu hərəkətləri, savaşa qatılmış qaziləri narahət etməyə başladı. Bu vəziyyət ixtilafın artmasına, xalqın bir-birinə qarşı qruplara bölünməsinə səbəb oldu. Seyf b. Ömər, *“onların bu hallarını idrak edən Abdullah b. Səbə, onları yönləndirdi, yəni ərəbləri bu mövzuda təhrik edərək, fitnə hadisəsini reallaşdırmaları üçün Mədinəyə göndərdi.”* sözləri ilə bunların fitnə hadisəsinə qatıldıklarına işarə etməkdədir. Əslində xəlifə də, ən son göndərdiyi məktubunda onlardan bəhs etdiyi kimi, Hz. Əli və Hz. Aişənin sözləri də bu xüsusu doğrulayır mahiyyətdədir.

Ümrə etmək bəhanəsiylə 35/656-cı ildə yola çıxan misirlilər, Məkkəyə getmək əvəzinə Mədinəyə gəldilər. Hz. Əli xəlifənin adından onlarla danışib geri dönmələrinə nail olmuşdu. Asilər bu dəfə, 656-cı ilin Aprel ayında 4 qrup halında Misirdən həcc bəhanəsiylə yola çıxdılar. Kufəlilər və bəsrəlilər də eyni məqsədlə yola çıxmışdılar. Belə ki, iqtidardakı xəlifə haqqında eyni fikirdə olan bu insanlar, onun yerinə keçəcək kimsə mövzusunda fərqli fikirlərə sahib idilər. Misirlilər Hz. Əlini, bəsrəlilər Talhanı, kufəlilər Zübeyri xəlifə kimi görmək istəyirdilər.

Mədinəni, Məscidi Nəbəvini və Darda xəlifəni mühasirə altında saxlayan asilər, hicri 35-ci ilin 18 Zilhiccə (İyun 656), Hz. Osmanı vəhşicəsinə qətl etdilər. Bununla da kifayətlənməyərək dövlətin xəzinəsini yağmaladılar. Xəlifənin Baqi qəbiristanlığına basdırılmasına mane oldular.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, 12 illik xəlifəliyi dövründə Hz. Osman, özünə qarşı üsyan edilməsinə və öldürülməsinə səbəb olacaq bir günah işləməmişdir. Belə ki o, özünə qarşı yönəldilən günahlara tək-tək cavab vermiş, bəzi davranışları üçün də istigfar etmişdir. O, hilmli, saf təbiəti, mərhəmətliliyi, yumşaq idarəçiliyinin yanında, bədəvi ərəblərin və İbn Səbə kimi bəzi fitnəkarların çıxardığı üsyanın qurbanı olaraq öldürülmüşdür.

V. Hz. ƏLINİN XİLAFƏT DÖVRÜ (35-40 h./656-661 m.)

A. Hz. Əlinin Xəlifə Seçilməsi (35 h./656 m.)

Hz. Osmanın şəhid edilməsi, islam ümməti içində ardı-arası kəsilməyən daxili çəkişmələrə, məzhəb qarşıdurmalarına səbəb oldu. İki ay davam edən anarxiya, xəlifənin vəfatından sonra da beş gün davam etdi. Hz. Osmanın qatilləri olan üsyançılar Mədinədə vəziyyətə hakimlik edirdilər. İndi isə, Hz. Osmanın yerinə istədikləri şəxsi xilafətə gətirmə zamanı gəlmişdi.

Ancaq, III Rəşid xəlifəni öldürmək mövzusunda həmfikir olan asilər, yeni xəlifənin kim olacağı mövzusunda fərqli fikirlərə sahib idilər. Tal-

ha və Zübeyr onların təkliflərini rədd etmişdi. Nəticədə Mədinə xalqını toplayaraq ən qısa müddətdə Hz. Əlini xəlifə seçib, ona beyət etmələrini söyləyərək, onlara bu mövzuda bir günlük möhlət verdilər. Bunun üçün xalq Hz. Əlini xəlifə seçərək ona beyət etdilər. Ancaq Mədinə xalqı 656-cı ildə xəlifə olan Hz. Əliyə şərtlə beyət etdi. Ondan Hz. Osmanın qatillərini qısa zamanda taparaq cəzalandırmasını istədilər. Beləcə Hz. Əli, Hz. Əbu Bəkrin xəlifə seçilməsinə bənzər bir yolla xəlifə seçilsə də, ondan fərqli olaraq, ona şərtlə beyət edildi. Ancaq, çox sayda səhabə qrupu ona beyət etmədiyi kimi, Şam və bənzəri bölgələrdə də Hz. Əliyə beyət edilmədi.

B. Hz. Əlinin Dövründəki Hadisələr

Hz. Əli islam əsaslarına uyğun hərəkət edib və bu əsaslarla ümməti idarə etmək üçün xəlifə oldu. Hz. Əli gərək Hz. Peyğəmbərin həyatında gərəksə ilk üç xəlifə dövründə elmi və gücüylə islama çox xidmət etdi. Bu məşhur səhabə ilk üç xəlifənin dizinin dibindən ayrılmadı və onların müşaviri və ən böyük köməkçisi oldu. Hz. Osmanın öldürülməsiylə ortaya çıxan hadisələri yatırımaq üçün var gücüylə çalışsa da müvəffəq ola bilmədi.

Hz. Əli xəlifə seçildikdən sonra ilk iş olaraq Hz. Osmanın valilərini dəyişdirdi. Bu mövzuda xalqın beyətini gözləməyəcək dərəcədə tələskənlik göstərdi. Halbuki Müğirə b. Şubə və Abdullah b. Abbas bu xüsusda ona tələsməməyi tövsiyə etmişdi. Nəticədə bəzi vilayətlərdə Hz. Əlinin əleyhində bir müxalifət cəbhəsi meydana gəlməyə başladı.

Hz. Əli hicri 35-ci ilin 26 Zilhiccə tarixindən (656), hicri 40-cı ilin (661) Ramazan ayına qədər beş il yarım xilafət məqamında qaldı. Ancaq xilafət dövrü davamlı olaraq daxili və xarici çəkişmələrlə keçdi. Hz. Əlinin dövründə fəth hərəkətləri dayandı. Belə ki, xəlifənin bu yöndə fəaliyyət göstərmək fürsəti belə olmadı.

1. Cəməl Hadisəsi

H. Osmanın öldürülməsi, islam toplumunda dərin izlər buraxdığı kimi, daxili savaqların və müxtəlif ixtilafqların çıxmasına səbəb oldu. Onun yerinə xəlifə olan H. Əli, belə bir mirası dövrəlmə bəxtsizliyinə sahib idi. Özünə şərtlə beyət edən xalq, H. Osmanın qatillərinin dərhal tapılaraq cəzalandırılmasını istəyirdi. H. Əli isə, ortalığın sakitləşməsinə, üsyanqların Mədinədən çəkilməsini və xilafətinin digər bölgələrdə və əyalətlərdə də tanınmasını gözləyirdi. Üsyanqlar Mədinədə hakim vəziyyətdə idilər. Bu arada bəzi üsyanqlar, H. Osmanın öldürülməsi hadisəsində bəzi səhabələri hədəf göstərirdilər.

Elə bu səbəblərdən dolayı paytaxt Mədinə çox hüzursuz idi. H. Əbu Bəkrin qızı və H. Peyğəmbərin yoldaşı H. Aişə ilə əşəreyi-mü-bəşşərədən olan Talha və Zübeyr, mövcud olan iqtidara qarşı çıxdılar. Xəlifəyə qarşı birləşib ortaq cəbhə yaratdılar, ətraflarına döyüşçülər toplayaraq, silah çəkərək IV Xəlifə H. Əliyə qarşı ayaqlandılar. Artıq müsəlmanlar bir-birlərinə silah çəkərək savaşırdılar. Kufə və Bəsrə xalqı da onlara qoşuldu. Müxalifətçilər bu iki şəhərdəki dövlət xəzinəsindən zor gücü ilə pul götürərək, döyüş üçün xərclədilər.

H. Osmanın qatillərini də öz ordusu içində alan H. Əli, Cəməziyəlaxir ayının 14-ü günü (Dekabr 656), Hureybə deyilən yerdə onların qarşısını aldı. Beləcə, H. Peyğəmbərin ən yaxın qohumlarının və ən məşhur dostlarının olduğu bu iki qrup savaq vəziyyətində idi. Ancaq, hər iki tərəf də döyüşmək niyyətində deyildi. H. Əlinin sülh təklifini qəbul edərək, bir-birləriylə savaqmamaq qərarı aldılar. Bundan əlavə, H. Osmanın qatillərinin birgə tutularaq cəzalandırılması mövzusunda ittifaq etdilər. H. Əlinin ordusunda olan, H. Osmanı öldürən qatillər və ya “Səbəiyyə” deyilən qrup qəbul edilən qərardan razı olmadı. Bunun üçün dərhal fəaliyyətə başladılar. Belə ki, H. Əli və H. Aişə tərəfdarlarının birləşməsi onların zəiflədilməsi demək idi. Abdullah b. Səbə, İlba b. əl-Heysəm, Şureyh b. Əvfa, Adiy b. Xatəm kimi şəxslər öz aralarında razılaşıaraq, müsəlmanları gecə qaranlığında bir-birləriylə döyüşdürməyə qərar verdilər. Çünki əgər iki tərəf bir-birləriylə döyüşsə, zəifləyərlər

və özləriylə döyüşəcək gücləri qalmaz, onlar da beləliklə hakimiyyəti əllərində saxlamış olarlar.

Qarşılıqlı olaraq yüksələn “Ey dostlar! Bizə basqın edildi” nidalarıyla iki tərəf döyüşə başladılar. Artıq Hz. Əlinin nəsihəti fayda vermədiyi kimi, Hz. Aişə də döyüşənlərə bəd dua edirdi. İslam düşmənlərinin planları uğurla həyata keçmişdi. Nəticədə, Hz. Əlinin tərəfdarları savaşın qalibi oldular. Talha və Zübeyr kimi məşhur səhəbələr başda olmaqla, hər iki tərəfdən bir çox insan öldü. Bəsrəni də ələ keçirən Hz. Əli, yağmalama və bənzəri hərəkətləri qətiyyətlə qadağan etdi. Hz. Aişə, bir dəvə üzərində savaşa qatıldığı üçün bu hadisəyə “Cəməl (Dəvə) Vəqəəsi” deyildi.

Bu arada, islam dövlətinə bağlı olan ərazilərdən İraq, Xorasan, Yəməmə, Yəmən, Hicaz və Misirdən Hz. Əliyə beyət edildiyi və xilafətinin tanındığı xəbəri gəldi. Ancaq, Şam və ətrafının valisi olan Müaviyə b. Əbu Süfyan onun xilafətini tanımadı və ona beyət də etmədi.

2. Hz. Əli və Müaviyə Arasındakı Mübarizə. Sıffin Döyüşü

Xəlifə Hz. Əli Cəməl hadisəsindən sonra Şam mövzusunu ələ aldı. Şam valisi Müaviyə, Hz. Osmanın qanlı paltarını göstərərək Kufə xalqını Hz. Əliyə qarşı hazırlamışdı. Nəhayət müsəlmanlar, hicrətin 36-cı ilinin axırlarına doğru yenidən qılınc çəkərək qarşı-qarşıya gəldi.

Müaviyə daha öncədən Sıffin mövqeyinə gələrək döyüşə əlverişli bir yerdə ordusunu yerləşdirdi və Fəratın su götürülən qismini zəbt etdi. Hz. Əli də, ordusunu onun ordusuna yaxın bir yerdə yerləşdirdi. Müaviyənin əsgərləri Hz. Əlinin əsgərlərinə Fəratdan su vermədilər. Razılaşa bilməyən iki ordu arasında şiddətli savaş başladı. Müaviyənin ordusu məğlub vəziyyətdə ikən, Misir fəthi Amr, Müaviyəyə Quran səhifələrini əsgərlərin mizraqlarına taxdıraraq qarşı tərəfi Quranın hakimliyinə çağırmasını təklif etdi. Amrın bu təklifini Müaviyə yerinə yetirdi. Fəqət Hz. Əli edilən işin bir hiylə olduğunu anladı və təklifə etibar etmədi. Ancaq ordusuna sözünü dinlədə bilmədi. Beləliklə, Hz. Əli Quranın hökmünə

təbə olmağa çağrıldı. Səbəiyyə deyilə qrup ki, Hz. Osmanın qatilləridirlər, Hz. Əliyə “Ey Əli, dəvət olunduğun Allahın kitabına təbə ol, əks halda səni düşmənlərinə təslim edərik və ya sənə də Osmana etdiyimizi edərik” dedilər. Bu sözlərlə gerçək üzlərini və məqsədli düşüncələrini ortaya qoyan bu qatillər və üsyançılar qrupu, zəfər an məsələsi ikən Hz. Əlini “Təhkimi”⁷ qəbul etməyə zorlayaraq, savaşı dayandırdılar.

Ölkədə hələlik siyasi sabitliyi təmin edə bilməyən, xilafətin ilk günlərindən etibarən savaş içində olan xəlifəyə istədiklərini etdirmək və başında Sezarın qılıncı kimi durmaq niyyətində olan Səbəiyyə, savaşda və sülhdə ipin ucunu əlində saxlayırdı. Bir çox tarixi qaynağın haqqında “gizli əl” (əl-yədul xafi) dediyi bu güc, Hz. Əliyə hakimi olaraq Əbu Musa əl-Əşarini seçdirdi. Daha sonra hər iki tərəf geri çəkilib Əbu Musa və Amr b. Asın verəcəkləri hökmü gözləməyə başladılar.

3. Hakəm Hadisəsi və Xaricilər

Hz. Əlinin Cəməl və Sıffində digər müsəlman qruplara qarşı savaşması, hakəm hadisəsindəki münasibəti və xaricilərlə olan mübarizəsi islam tarixçiliyində müzakirə mövzusu olmuşdur. Hakəm hadisəsi və xaricilərin ortaya çıxması belə açıqlanır. Hz. Əli ordusu içində ayrılığa yer verməmək üçün hakimə razı olmamışdı. Fəqət əmrindəkilərə təbə olmaqla həyatının ən önəmli xətasını işləyirdi. Əmri altındakıların fikirlərinə boyun əyərək, sanki Müaviyənin xilafətdə haqq sahibi olduğunu qəbul etmiş olurdu.

Hakimlərin razılaşa biləcəklərini, dolayısıyla Hz. Əli və Müaviyənin birləşəcəklərini və Osmanın qatilləri olduqları üçün özlərini düşünən və bu ehtimalı müzakirə edən Səbəiyyə (İbn Səbə və tərəfdarları) böyük bir qorxuya düşərək, dərhal döyüş meydanından uzaqlaşmağı, müstəqil ordu və təşkilat qurub Hz. Əli və Müaviyənin qarşısına ayrı-ayrı çıxmağı planladılar. Müaviyə onların öldürdükləri Hz. Osmanın yaxını, Əli isə, Qureyşin Həşimoğulları qolundandı və hər ikisi də Osmanın qatillərini tutaraq cəzalandırmaq istəyirdilər.

Ancaq, bu kimsələrin Hz. Əlinin ordusundan ayrılmasının və savaşa meydanını tərk etmələrinin görünən bir səbəbi olmalıydı. Əks halda asilər hesab edilərək cəzalandırılmaları gərəkəcəkdi. İbn Səbə və tərəfdarları dərhal buna bir çarə tapdılar. Hz. Əlini və ordusunu düşmən ordusu önündə tərk edərək qaçmalarını dini bir səbəbə bağladılar. Daha sonraları “Xaricilər” adıyla tanınan bu asilər topluluğu, Hz. Əlinin ordusundan ayrılaraq Harurada sonra da Nəhavənddə toplandılar.

Xaricilərin bir siyasi-iqtisadi qrup olaraq ortaya çıxmasına səbəb olan başqa faktorlar da vardır. Bunların başında qəbilə təəssübkeşliyi gəlir. Çünki islamda ilk dəfə ayrılan qrup olan xaricilər, əsasən qəbiləçiliyə önəm verən qəbilələrdən meydana gəlməkdəydi. Bəkr, Mudar və Təميم qəbilələri bunların öndə gələnləri idi. Əbu Musa əl-Əşarinin hakim seçilməsinə qarşı çıxan Əşas b. Qaysın sözləri də bunu doğrulamaqdadır. Belə ki, Xariciliyin ortaya çıxmasındakı təməl faktor, Qureyşin siyasi hakimiyyətinə son qoymaq idi.

Sıffin savaşında hərbi və siyasi cəhətdən önəmli rol oynayan “Kurra” xariciliyin təşəkkülündəki təməl üsürlərdən biridir. Sayları haqda fərqli fikirlər olan kurra, tək bir sinif deyildi. Çox dəyişkən bir xasiyyətə sahib idilər. Məsələn, kurradan bir qismi Sıffin savaşının dayanmasını istəyərkən, bir qismi də davam etməsini arzu edirdi. Bəzi yazarlar Kurra ilə Xəvaric arasında çox yaxın əlaqənin olduğunu qeyd edirlər. Ancaq haqlarına deyilənlər nə olursa olsun, Qurana sıx bağlılıqları, Kələmullahı (Qurani) əzbərləyib öyrənmələri və öyrətmələri, çox gözəl formada dini yaşamaları ilə diqqəti çəkən Kurra, müstəqil bir dini və siyasi qrup təşkil etməmişdir. Belə ki, Xəvaricin əsl niyyətinin ortaya çıxmasından sonra Kurranın onlarla bir əlaqəsi qalmamışdır.

Xəvaric adı verilən bir qrupun meydana gəlməsində təsirli olan bir digər üsürlərdən birisi də Səbəiyyədir. İslam tarixində ilk dəfə məşru nizama qarşı birgə ayaqlanan və qan tökən bu “asilər qrupu” bir çox siyasi və dini firqənin yaranmasında, ümmət arasında ayrılığın yayılmasında və qanlı döyüşlərin çıxmasında təsirli olduğu kimi, fərqli fikirləri və məfhumları müsəlmanlar arasında yaymağa çalışdılar.

Mövcud ictimai və iqtisadi vəziyyət ilə dini ictihadi məsələlər də Xariciliyin ortaya çıxmasında təsirli olmuşdur.

Belə ki, seçilən iki hakim Əbu Musa və Amr, 38/659-cu ilin Şaban ayının sonunda, Ərzuhda etdikləri toplantılarda verdikləri qərarı bildirdilər. Hz. Osmanın günahsız olaraq öldürüldüyü və qatillərinin cəzalandırılmasının gərəkdiyi, Müaviyənin də onun vəlisi olduğu, hər iki təmsilçinin (Hz. Əli və Müaviyə) vəzifədən azad edilməsinin lazım gəldiyi və məsələnin Şura yoluyla həllinə qərar verildi.

Alınan qərarı Əşas b. Qays oxudu. Ancaq, bu əsnada Müaviyənin təmsilçisi Amr, Hz. Əlinin xəlifəlikdən uzaqlaşdırılması üçün bir hiylə işlədərək, “Müaviyəni iş başına gətirirəm” dedi. Ortaq qərar mətnində olmayan bu sözüylə Amr, yeni bir ayrılığa səbəb oldu.

Hakimlərin qərarları ilə seçilmə məqsədləri arasında bir əlaqə görül-məməkdədir. Hakimlər nə üçün seçilmişdilər? Vəzifələri nəydi? Savaşa son qoymaqla, yoxsa siyasi bir qərar almaqla? Seçimlə dövlət başçısı olan Hz. Əlini vəzifədən uzaqlaşdıraraq, yerinə Şam valisi Müaviyəni təyin etmək səlahiyyətini hardan almışdılar? Savaşın meydana gəlmə səbəbi Hz. Osmanın qatillərinin tutularaq cəzalandırılmasını, yoxsa Hz. Əli və Müaviyədən hansının dövlət başçısı olmasıydı? Hz. Əlinin dövlət başçılığı mövzusunda bir şübhəmi vardı ki, hakimə müraciət edilirdi? Şam valisi Müaviyə və Şamlıların beyət etməməsi Hz. Əlinin məşru xəlifə olmasına əngəldimi? Hz. Əlinin ordusundan ayrılanların ayrılma məqsədləri nəydi? Beləki, bütün bu suallara cavab tapdığımız zaman mövzuya aydınlıq gətirilə bilər.

Mədinəlilərin seçimi və beyəti ilə dövlət başçılığı məqamına oturan Hz. Əlinin, hakim təyin etdiyi Əbu Musa əl-Əşəriyə xilafətinin məşruluğu və ya özünün vəzifədən uzaqlaşdırılması mövzularında səlahiyyət vermədiyi dəqiqdir. Xalqın idarəsinin bir hakimin qərarı ilə məşrulaşdırılması və ya yox sayılması düşünülə bilməz. Xalqın idarəsini təmsil edən seçilmiş dövlət başçısı Hz. Əlidir və onun bu haqqı başqasına dövr etməsi məqbul deyildir. Beləliklə, hakimlərə xəlifə təyin etmək və ya vəzifədən azad etmək səlahiyyəti verilməmişdir. Gündəmdə olmayan bir məsələnin Müaviyənin hakimi Amr b. As tərəfindən maddənin

qərarı sayılması və Əbu Musa tərəfindən qəbul edilərək hökm verilməsi mümkün deyildir.

Hakimlərin təyin edilməsi, islam ümməti arasındakı savaşa son qoymaq, mövcud anlaşılmazlıqları ortadan qaldıraraq sülh imzalamaq idi. Mədinə ordusu ilə Şam ordusunu qarşı-qarşıya gətirən məsələ isə Hz. Osmanın qatillərinin hələlik tapılaraq cəzalandırılmaması idi. Üstəlik, xəlifə Osmanı öldürən asilər Sıffində Hz. Əlinin ordusunda idilər. Bu vəziyyətdə, hakimlərin əsl mövzusu Sıffin döyüşünə səbəb olan Hz. Osmanın öldürülməsi və qatilləri haqda veriləcək hökmlərdir. Hz. Osman günahsız olaraq mı öldürüldü? Qatilləri kimlərdir və haqlarındakı hökm nə olmalıdır? Beləliklə, bu xüsuslar hakimlər tərəfindən müzakirə ediləcək və savaşın səbəbi ortadan qaldırılacaqdı. Daha artıq müsəlman qanı axıtmaq istəməyənlər və Quranın hakimliyində savaş dayandıranlar bu mövzuda belə bir həll yolu gözləyirdilər.

Ancaq, günlərcə davam edəndən sonra elan edilən qərarlar arasında hakimlərin təyininə səbəb olan bu mövzular deyil, əksinə Hakim hadisəsi ilə əlaqəsi olmayan siyasi hökmlərə yer verilmiş, Amr b. Asın hiylə edərək Hz. Əlini xəlifəlikdən uzaqlaşdırdığı və yerinə Müaviyə b. Əbu Süfyanı gətirdiyi ifadə edilmişdir. Heç bir zaman belə bir hiylə ilə nə bir kimsə dövlət başçılığından əl çəkər, nə də başqa birisi onun yerinə gətirilə bilər. Belə ki, hakimlərin qərarı da bir nəticə qazandırmadı. Hz. Əli və Müaviyəyə yeni bir səlahiyyət gətirmədi. Nəticədə nə qazanan, nə də itirən vardı. Hz. Əli yenə müsəlmanların xəlifəsi ünvanıyla xilafətdə qalarkən, Müaviyə də Suriya valisi kimi Sıffindən ayrıldı.

Ancaq bu hadisə müsəlmanların yenidən bölünüb parçalanmasına, aralarından xaricilər deyilən bir siyasi-dini xüsusiyyətlərə malik bir qrupun çıxmasına səbəb oldu.

4. Hz. Əli və Xaricilər

Hz. Əlidən ayrılaraq Harurada toplanan üsyançı qrup, xəlifəni özlərinin başlanğıcda zorla qəbul etdirdikləri “təhkim” mövzusunda günahlandırdılar, ona *“lə hukmə illə lilləh, inil hukmə illallah-hökmlər ancaq Alla-*

hındır-amma sən insanları hakim seçdin, Allahın hökmü yerinə bəşərin hökmünü qəbul etdin, beləliklə kafir oldun” dedilər. Xəlifə küfrə düşdü-yü üçün üzərindəki beyətin qalxdığını söyləyən asilər, siyasi və dini bir günah işləmədiklərini, üsyan etmədiklərini, üsyançı sayılmadıqlarını və həqiqətdə inanclarının gərəyincə hərəkət etdiklərini irəli sürdülər.

“Lə hukmə illə lilləh” parolu altında Harurada toplanan və islam məzhəbləri tarixində “Haruriyə”, “Muhakkimətul-Ula”, və ya “Xaricilər”, “Maarika” deyə adlandırılan bu topluluq, müstəqil bir idarə sistemi qurdular. Beləcə, xəlifə Hz. Əlinin idarəsi, Suriyadakı Müaviyənin idarəsi və Haruradakı Xarici idarəsi şəklində islam dövlətində üç qrup yarandı.

Üsyançıların Harurada Hz. Əliyə qarşı ayaqlanmaları, mövcud idarəyə qarşı cəbhə almaları və idarə qurmağa çalışmaları, Hz. Əlinin tərəfdarlarının xəlifəyə olan beyətlərini yeniləmələrinə səbəb oldu.

Hz. Əli üsyançılarla ilk öncə sülh yoluyla razılaşmaq istədi. Abdullah b. Abbası onlara elçi olaraq göndərdi və onları birləşməyə dəvət etdi. İbn Abbas ilə Xəvariclər arasında uzun müzakirələr oldu. İbn Abbasın açıqlamalarından sonra onlardan bir qismi Hz. Əlinin tərəfinə keçib onunla birlikdə Kufəyə gəldilər.

Harurada toplanmışları üçün Haruriyə adlandırılan bu üsyançılar, Abdullah b. Vəhb ər-Rasibini xəlifə seçdilər və yeni idarə qurmalarına davam etdirdilər.

Dövlət idarəsinin Qureyşdə olmadığını yayaraq daha sonra çox sayda tərəfdar toplayan Xaricilər, Qureyşin idarəsinə qarşı baş qaldırdılar. Bundan sonra Xəvariclər Nəhravanda toplandılar.

Kufə xaricilərinə qoşulmaq üçün yola çıxan Bəsrə xariciləri, Nəhrəvan körpüsü yaxınlığında məşhur səhabə Habbab b. Ərətin oğlu Abdullah və ailəsinə rast gəldilər. Əbu Bəkr və Ömər haqqında özünün və atasının fikrini soruşduqdan sonra Abdullahı və ailəsini işgəncə edərək öldürdülər.

Vəziyyəti öyrənən xəlifə Hz. Əli, Haris b. Urvəni üsyançılarla görüşərək qatilləri təslim etmələrini istəmək üçün onlara elçi olaraq göndərdi.

Harisi də öldürən asilər, *“hamımız qatillərlik”* sözləriylə, edilən təklifi rədd etdilər. Bunun üzərinə, Şam valisinin üstünə getmək üçün hazırlaşan Hz. Əli, öncə Xaricilərin işini bitirməyə qərar verdi. Nəhavənd də toplanan Xaricilərin üzərinə doğru hərəkət etdi.

Döyüşmədən öncə onlardan qatilləri təslim etmələrini istədi. Qays və Əbu Əyyub əl-Ənsari kimi səhabələr vasitəsiylə onlara nəsihət etdi və özü də İbnul Kəvvə ilə görüşdü. Çox təssüf ki, müsbət bir nəticə alınmadı. Onun sözlərini qəbul etməyərək, Hz. Əlinin ordusuna hücum etdilər. Ancaq çox şiddətli Nəhrəvan savaşı (38/658) üsyançıların çoxu öldürüldü. Qaçanlar isə Nuheylada toplandılar və qarşı gəlməyə çalışsalar da Hz. Əli onlara fürsət verməyərək, şiddətli hücumla qalanların da müqavimətini tamamilə qırdı. Ancaq, savaşı bir daha çox şeyi həll etmədiyi, ümumi sülhü gətirmədiyi ortaya çıxdı. Öldürülənlərin ailələri və qəbilələri davamlı olaraq intiqam həvəsində olaraq, daxili çəkişmələr çıxardılar.

Hz. Əli Nəhrəvan və Nuheyladakı döyüşlərdən sonra Şama hücum etmək istəsə də, Əşas b. Qays ordunun yorğun, silah və təchizatın yetərsiz olduğunu, Şama hərəkət etmədən öncə yaxşıca hazırlaşmaq gərəkdiyini bildirərək, bu səfərin ertələnməsini təklif etdi. Bu səbəbdən Hz. Əli ordusuyla bərabər Kufəyə qayıtdı.

Sələfəndən pis vəziyyətdə idarəni miras götürən, daxili çəkişmələr səbəbiylə fəthlərlə məşğul ola bilməyən və dövlətdə yeni islahatlar aparmaq imkanı olmayan Hz. Əli, ümumi sülhü və hüzuru bərqərar etmək, qardaş müharibələrini önləmək üçün var gücüylə çalışırdı.

C. Hz. Əlinin Şəhid Edilməsi

Kiçik yaşlarından İslamı qəbul edən, istər Hz. Məhəmmədin (s.ə.s) sağlığında, istərsə də vəfatından sonra ilk üç xəlifə dövründə yeni dinin öyrənilməsi və yayılmasında, Bədir, Uhud və Xeybər qəzveləri başda olmaqla qatıldığı bütün qəzvelərdə böyük xidmətlər göstərən, elmin şəhəri, təqva və iklas simvolu, qəhrəmanlıq və yüksək əxlaq sahibi olan

məşhur səhabə Hz. Əli, xaricilərdən olan Əbdürrəhman b. Mülcəm tərəfindən şəhid edildi.

Misirdən olan İbn Mülcəm həcc etmək bəhanəsilə Məkkəyə gələn, lakin Kəbənin qapısında cinayət planı quran xaricilər tərəfindən kiralandı. Bundan əlavə üsyançılar Amr b. As və Müaviyəni də öldürməyi planlaşdırdılar. Burak b. Abdullah ət-Təميمi Müaviyəni, yenə Təميم qəbiləsindən Amr b. Bəkr də Amr b. Ası öldürməli idi. Öz aralarında razılaşan bu üç nəfər, planlaşdırdıqları cinayətləri həmin ilin (h. 39) Ramazan ayının 17-ci günü həyata keçirməyə qərar verdilər.

Paytaxt Kufəyə gələn Əbdürrəhman b. Mülcəm əl-Muradi planını icra etmək üçün fürsət axtarmağa başladı. Bu əsnada Nəhrəvan savaşında ölən kimsələrin yaxınları ilə tanış oldu. Təym ər-Rəbab qəbiləsindən olub atası və qardaşı Nəhrəvanda öldürülən Katam adındakı qadın da intiqam üçün fürsət axtarırdı. İbn Mülcəm bu qadına aşiq oldu. Katam ona Hz. Əlini öldürməsi, 300 dirhəm, 1 kölə və 1 də cariyyə verməsi şərtlə özüylə evlənməyi qəbul etdiyini bildirdi.

Bu şərtləri qəbul edən Əbdürrəhman b. Mülcəm səhər namazı vaxtında Kufədəki böyük məscidə getdi. Bu əsnada namaz qıldıran Hz. Əlini zəhərli xəncər zərbəsilə yaraladı. Xəlifə Hz. Əli aldığı yaranın təsirilə (h. 40-cı il Ramazan ayının 17-də) 661-ci il yanvarın 20-də vəfat etdi. İraqda bugünkü Nəcəfdə dəfn edildi.

Hz. Əlinin öldürülməsi hadisəsi, sələfi Hz. Osmanın öldürülməsindən daha təhlükəli nəticələrin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Əgər Hz. Osmanın öldürülməsi hadisəsi “Böyük Fitnə” (əl-fitnətul-kubra) adlanırdısa, Hz. Əlinin öldürülməsi “Ən Böyük Fitnədir”. Belə ki, Hz. Osmanın şəhid edilməsindən sonra bəzi çəkişmələr və qardaş qırğınları meydana gəlmiş olsa da, ümmət içərisində siyasi, dini, fiqhi və kəlamı parçalanmalara səbəb olmamışdır. Lakin Hz. Əlinin xəlifəliyi və şəhid edilməsilə övladlarının xilafətdəki haqları və məruz qaldıqları davranışlar bəzi qruplar tərəfindən siyasi alətə çevrilmişdir. Müsəlmanlar sünni və şiə adlanan iki böyük hissəyə ayrılmış, bir çox ideoloji və qanlı qarşıdurmalara səbəb olmuşdur.

H. Əli üstün əxlaq sahibi idi. Cəsarət, elm və xitabət vəsflərini ən gözəl şəkildə təmsil edirdi. Qəhrəmanlığı dillərdə daşınmış, elmi səviyyəsindən də hər kəs razı idi. Bələğət sahəsində də dövrünün ən məşhur simalarından biri idi.

H. Əli H. Məhəmmədin (s.ə.s) yaxın qohumu, Əbdülmənafın da seçilmiş şəxslərindəndir. H. Peyğəmbərin əmisi oğlu və H. Fatimənin əridir. H. Peyğəmbərin nəvələri H. Həsən və H. Hüseyin onun övladlarıdır. Zeynəb və Ümmü Gülsüm də, H. Əlinin H. Fatimədən doğulan qızlarıdır. H. Əli H. Fatimənin vəfatından sonra müxtəlif dövrlərdə səkkiz dəfə evlənmişdir.

Başlanğıcdan bu günə qədər müsəlmanlar Əhli-Beytə, xüsusilə də H. Əli və övladlarına xüsusi sevgi bəsləyirlər. Lakin dövlət başçılığına H. Əbu Bəkr, yoxsa H. Əlimi daha layiqdir məsələsi zamanla müsəlmanları şiə və sünni adlanan iki qruplaşmaya parçalamışdır.

Ç. H. Həsənin Xəlifəliyi və Müaviyə ilə Olan Münasibət

H. Əlinin öldürülməsindən sonra müsəlmanlar h. 40-cı ilin Şəvval (661-ci ilin fevralı) ayında onun böyük oğlu H. Həsənə beyət edərək onu xəlifə seçdilər. Ona ilk beyət edən Qeys b. Sad b. Übadə əl-Ənsari oldu.

H. Həsənə beyət edilməsi Müaviyə b. Əbu Süfyanı təşvişə saldı və hərəkətə keçməyə sövq etdi. Kufəlikləri H. Həsəndən uzaqlaşdıraraq öz tərəfinə cəkmək üçün bir sıra fəaliyyətlərə başlayıb, Abdullah b. Amirin başçılığı altında bir ordu təşkil etdi. Bundan əlavə H. Həsənlə məktublaşdı. Ancaq bu məktublaşma iki tərəfin razılığa gəlməsinə kömək etmədi. H. Həsən Mosula çatan Müaviyənin ordusunun qarşısına Übeydullah b. Abbasın başçılığı altında bir ordu göndərdi. Ancaq H. Həsənin ordusundakılar, Sıffində onun atasının ordusunda olan əsgərlərə bənzəyirdilər. Döyüşdən qorxur və çəkinirdilər. H. Həsən haqqında da əsassız şeylər danışdılar.

Bu vəziyyət H. Həsənin ordusuna güvənməməsinə və sadıq tərəfdarları ilə birlikdə Mədainə çəkilməsinə səbəb oldu. Yolda onu öldürməyə

cəhd edən xarici Cərrah b. Sinan əl-Əsəd tərəfindən yaralanması da Hz. Həsən tərəfdarları arasında təşvişə səbəb oldu. Bu arada boş durmayan Müaviyə, Hz. Həsənin ordusunu Ənbarda mühasirəyə aldı və Hz. Həsənin ordusundan özünə sığınanların həyatlarının bağışlanacağını söylədi. Bu çağırış əsgərlərə dərhal təsir elədi. Onsuz da əsgərlərdən çoxu açıq-aşkar döyüşməkdən çəkildilər. Hz. Həsən də bu vəziyyət qarşısında Mədainə dönərək Müaviyə b. Əbu Süfyanla müqavilə imzalamağı uyğun gördü. Hz. Həsən xəlifəliyi Müaviyə b. Əbu Süfyana müəyyən şərtlər daxilində vermişdir ki, bu da aşağıdakılardan ibarətdir.

1. İraqlılardan hər kəsin təhlükəsizliyi təmin olunacaq və heç kəs tutulmayacaqdır.

2. İraqlı əsgərlər günahkar sayılmayacaq və günahları əfv ediləcəkdir.

3. Əhvazın xərəcə illik olaraq özünə ödəniləcək və qardaşı Hz. Hüseyinə də iki milyon dirhəm veriləcək.

4. Haşimoğullarına Əbdüşşəmsəğullarından fərqli münasibət göstərilməyəcək.

Bəzi qaynaqlarda Hz. Əliyə söyməmək, xilafətin Müaviyənin ölümü ilə Hz. Həsənə keçməsi maddələrinin də müqavilə şərtləri içərisində olduğu bildirilməkdədir. Ancaq Hz. Həsənin mövcud şərtlər çərçivəsində belə təkliflər edə bilmək iqtidarında olmadığı, Müaviyənin də onları qəbul etməyəcəyi qənaətinəyik.

Hz. Həsənin müqavilə şərtlərini komandir Abdullah b. Amir Müaviyəyə apardı. Müaviyə də şərtləri qəbul edərək imzaladı və Hz. Həsənə göndərdi. Müqavilə şərtlərinin olduğu kimi qəbul edilməsindən razı qalan Hz. Həsən, vəziyyəti komandiri Qeys b. Sada bildirdi və ondan səlahiyyətlərini Müaviyəyə verərək Mədainə gəlməsini əmr etdi. Qeys b. Sad bu qərardan razı qalmasa da, əmri yerinə yetirməkdən başqa çarəsi qalmadı. Hz. Hüseyin, Sad və Hucur b. Adiy kimi kimsələrin qarşı çıxması da bir nəticə vermədi.

Hz. Həsən müəyyən olunmuş şərtlər, xüsusilə də müsəlmanların ümumi faydasını, birlik və bərabərliyini, cəmiyyətin mövcud vəziyyətini

nəzərə alaraq Suriya valisi Müaviyə ilə razılaşdı və iqtidarı ona verdi. Bu sülh müqaviləsi müsəlman cəmiyyətinin yenidən sülh və əmin-əmanlığa qovuşmasına səbəb olduğu üçün, bu ilə “camaat ili” deyildi.

Dörd və ya altı ay xəlifəlik etdiyi bildirilən Hz. Həsən, bu müqavilədən sonra ailəsi ilə birlikdə Mədinəyə gedib və burada öz həyatına davam etdi. Çox yaxşı bilinməyən şərtlərdə h. 49-cu il Səfər ayının 28-də (670-cu il aprelin 7-də) vəfat etdi.

Zəkali və təqvalı bir şəxs olan Hz. Həsən səbri, cəmərdliyi və mərdliyi ilə də məşhur idi. Sıbt⁸ və Mıtlaq⁹ ləqəblərilə anılırdı. Onun nəslindən gələnlərə sonralar “Şərif” ünvanı verilmişdir. Yüz dəfə evləndiyi, yüzlərlə cariyəsi olduğu söylənilir. Ancaq, evliliklərinin və cariyələrinin sayı kimi, uşaqlarının sayı haqqında da müxtəlif məlumatlar vardır. On, on beş, iyirmi və ya iyirmi iki övladı olduğu rəvayət edilir.

Əhli-Beytdən olan Hz. Həsən Hz. Əli və Fatimənin böyük oğludur. Haqqında bir çox ədəbiyyat mövcuddur.¹⁰

VI. RAŞİDİ XƏLİFƏLƏR DÖVRÜNDƏKİ DÖVLƏT TƏŞKİLATI

İslam Peyğəmbəri Hz. Məhəmməd (s.ə.s) miladi 571-ci il aprelin 20-də Məkkədə doğuldu, 632-ci il iyunun 8-də Mədinədə vəfat etdi. Beləliklə Peyğəmbər dövrünün İslam tarixi sona çatdı. Artıq müsəlmanlar Hz. Peyğəmbərin həyatda olmadığı bir dövrə girdi. Bu dövrdə müsəlmanlar

8. **Sıbt**- nəvə deməkdir. Bu ləqəbi ona Peyğəmbər (s.ə.s) vermişdir. Əlavə məlumat üçün bax. İbn Manzur, *Lisanul- Arab*, VI, 154.

9. **Mıtlaq**- çox arvad boşayan mənasındadır. Bu ləqəbi ona atası Hz. Əli vermişdir. Əlavə məlumat üçün bax. İbn Manzur, *e.a.ə.*, VIII, 187.

10. Hz. Həsən və xilafəti haqqında bax: Yaqubi, Əhməd b. Əbi Yaqub b. Cəfər b. Vəhb b. Vadih əl-Əxbari (292/904), *Tarixul-Yaqubi*, Beyrut, 1993, II, 204; Təbəri, *e.a.ə.*, V, 101; Məsudi, Əbu'l-Həsən Əli b. Hüseyin b. Əli (ö. 346/957), *Murucuz-Zəhəb*, II, 426; İbnul-Əsir, III, 157; Zəhəbi, *Aləmun-Nübəla*, III, 245; Ethem Ruhi Fırlalı, “Hasan”, *DİA*, XVI, 282-4, İstanbul 1997.

Həz. Peyğəmbərin məşhur səhabələri tərəfindən idarə edildilər. Həz. Əbu Bəkr, Həz. Ömər, Həz. Osman və Həz. Əlinin dövlət başçısı olduqları bu otuz ilə yaxın dövrə İslam tarixində Raşidi Xəlifələr dövrü deyilir.

Həz. Məhəmməd (s.ə.s) vida xütbəsində müsəlmanlara və xüsusilə də əshabi-kirama belə xitab etdi: *“Ey İnsanlar! Məndən sonra küfrə düşərək bir-birinizi öldürməyin. Həqiqətən mən sizə elə bir şey buraxıram ki, ona sarıldığınız müddətcə ayrılığa düşməsiniz. Buraxdığım şey Allahın kitabı və Rəsulunun sünnəsidir.”*¹¹

Vida xütbəsində müsəlmanlara həm islamı təbliğ edən, həm də son nəsihətlərini verən Həz. Məhəmməd (s.ə.s), yenilik dini olan islam dinini təbliğ edib həyata keçirdikdən və dünyada çox xeyirli bir ümmət yetişdirdikdən sonra əshabıyla vidalaşaraq axirət aləminə köçdü.

Ancaq Həz. Məhəmmədin (s.ə.s) vəfatı müsəlmanları çox kədərləndirdi. Ona olan hədsiz sevgiləri səbəbilə onun ölüb-ölmədiyini sorgulayanlar, öldüyünə inanmaq istəməyənlər göründü. Bundan əlavə bir çox problemlə qarşı-qarşıya qalan müsəlmanlar Allahın kitabı, Peyğəmbərin sünnəsinin rəhbərliyində problemlərini həll etməyə, birlik və bərabərlik içində həyatlarını davam etdirməyə çalışdılar.

Eyni şəkildə *“la ilahə illallah”* prinsipinə dayanan əqidə sayəsində əmələ gələn “din və inanc” qardaşlığı onların ictimai və iqtisadi həyatlarını tənzimləyən, hüsur və rahatlıq içində həyatlarını davam etdirmələrini təmin edən başqa faktor idi.

Bununla yanaşı, Həz. Peyğəmbərin vəfatından sonra müsəlmanlar bir çox idari, siyasi, ictimai-iqtisadi hadisələrlə qarşılaşdılar. Ancaq bunların ən önəmlisi “xilafət məsələsi”, ya da “dövlət başçılığı” məsələsi idi. Belə ki, bu mövzu “Raşidi Xəlifələr dövründəki müsəlmanlar” arasında meydana müharibələrinə qədər gedib çıxan, qanlı hadisələrə, parçalanmalara səbəb olduğu kimi, müsəlmanların gündəmində bu günə kimi qalmışdır.

11. İmam Malik, *Muvatta*, Kitabul Qəder, s. 246, No. 3, İstanbul 1994.

A. Siyasi Təşkilat və Xilafət

Hz. Məhəmməd (s.ə.s) vəfatından sonra müsəlmanlar üçün ən mühim məsələ kimin xəlifə (dövlət başçısı) olacağı məsələsi idi. Çünki Hz. Peyğəmbər vəfatından qabaq yerinə keçəsi şəxsi təyin etməmişdi. Qurani-Kərimdə də bu məsələ haqqında heç bir hökm yox idi. Vəziyyət belə olduqda dövlət başçısını seçmək məsələsi müsəlmanların ixtiyarına buraxılırdı. Beləliklə, bu məsələnin İslam dinin əsaslarından olmadığı ortaya çıxırdı.

İslam dini xalqa aid işlərin müşavirə (məsləhət) yolu ilə həll edilməsini irəli sürür. Belə olduqda islamda siyasi iqtidar xalqın iqtidarıdır. Teokratik (dini hakimiyyət) deyildir. Siyasi hakimiyyət teokratik olsaydı və dövlət başçısının kim olacağı ilahi nəss tərəfindən ortaya qoyulsaydı, Hz. Peyğəmbər də xəlifə təyin etsəydi, hakimiyyət müəyyən bir ailənin, zümrənin əlində olacaqdı. Hakimiyyət və dövlət başçısının “nəss və vəsiyyətlə” təyin olunmaması, müsəlmanlara səlahiyyətli şəxsləri hakimiyyətə gətirmək haqqını verdi. Hz. Əbu Bəkr və Hz. Ömər xəlifə seçildikdən sonra xalqla etdikləri söhbətlərdə, onları idarə məsələlərində xalqın rəyinə möhtac olduqlarını söyləmələri, xalqın da lazım gəlsə yalnız yolda olan dövlət başçısını qılıncla doğru yola gətirəcəklərini ifadə etməsi, bu həqiqətin açıq dəlilləridir.

Lakin siyasi iqtidarın bir məcburilik olmasına və Allahın bunu xalqa buraxmasına baxmayaraq, müsəlmanlar tarix boyu siyasi iqtidar haqqını istənilən şəkildə işlədə bilməmişdir. Bu məsələdə siyasi mədəniyyət və anlayışların, tarixi şərtlərin də əhəmiyyətli rolu olmuşdur.

İslam tarixində Hz. Məhəmməd (s.ə.s) vəfatından sonra dövləti və ümməti idarə edən şəxsə “xəlifə”, idarəsinə də “xilafət” deyilmişdir. Xəlifə yerinə “imam” və ya “əmir əl-möminin”, xilafət yerinə “imamət” adları işlədilmişdir. Şiələr imam və imamət, sünnilər isə xəlifə və xilafət terminlərini işlətmişlər. Bundan əlavə Əməvi, Abbasi və Osmanlı dövlətlərindəki idarəçilərə də xəlifə ünvanı verilmişdir.

Xilafət bir idarə şəklidir. Hökm etmək mənasındadır. Müsəlmanlara məxsus bir idarə sistemi olan xəlifəlikdə insan faktoru əsasdır. Xilafət

millətin və dövlətin seçilmiş idarəçilər tərəfindən idarə olunması əsasına dayanır. Xəlifə də ümmətin xəlifəsidir. Allahın və ya Peyğəmbərin xəlifəsi deyildir. Çünki xalq tərəfindən seçilmiş və namizədliyi irəli sürülmüşdür.

Xilafət Hz. Peyğəmbərin vəfatından sonra müsəlmanlar tərəfindən qurulan ilk dövlətin adıdır. İslam müəyyən bir dövlət şəkli gətirmədiyinə, Hz. Məhəmməddən (s.ə.s) sonra peyğəmbər olmadığına, İslam ümməti idarəçilərinin birbaşa seçimlə müəyyən edildiyinə, İslamda teokratik dövlət olmadığına görə xəlifəlik bir “dini nizam” deyildir. Özündə müqəddəslik yoxdur. Nisa surəsinin 59 və 83-cü ayələri də idarəçi təyinin nəslə olmadığına bir dəlil olmaqla yanaşı, “ulul əmr” məfhumunun ifadə etdiyi şəxslərin də alimlər, komandirlər, mütəxəssislər, valilər və xəlifələr olduğunu bildirməkdədir. Çünki “ulul əmr” kəlməsi, iki nəfərdən çox şəxsi ifadə etməkdədir.

Qeysərlik, kisralıq, məliklik və əmirlik idarə formalarının hökmran olduğu orta əsrlərdə, seçkiylə olan xəlifəlik sistemi həmin dövrün ən çox inkişaf etmiş idarə şəkli sayıla bilər. Lakin dünyadakı siyasi və idarə sistemlərinin ən yenilərindən biri olan xəlifəlik, Rəşidi xəlifələr dövründən sonra, Müaviyə b. Əbu Süfyanın oğlu Yezidi vəliəhd təyin etməsilə səltənətə çevrilmiş, atadan oğula qalan bir miras şəklini almışdır. Müsəlmanlar islamın ilk dövrlərindən etibarən öz seçimlərinə dayanan, seçim və beyət yolu ilə gerçəkləşən bir dövlət idarəsini ortaya qoymuş olsalar da, Rəşidi xəlifələr dövründən sonra davamlı olaraq vəliəhdlik prinsipinə dayanan “xanədanlıq quruluşu” ilə idarə olunmuşlar.

Həz. Əbu Bəkr sərbəst keçirilən seçki yoluyla xalq tərəfindən xəlifə təyin edildi. Onun xəlifə seçilməsilə “xilafət məsələsi” həll edilmiş kimi görünsə də, xilafətilə əlaqəli mübahisə və münaqişələr davam etdi. Həz. Əbu Bəkrin xəlifəliyinə ilk etiraz Həşimoğullarından gəldi. Lakin bu tezliklə həll olundu. Ancaq, hicri birinci əsrdə ortaya çıxan “şia” adlanan qrup onun xəlifəliyini tanımadı. Xilafətin “nəss” və “vəsiyyə” əsaslandığı irəli sürən şia, seçki yoluyla xəlifə olmağın mümkün olmadığını prinsipini müdafiə etdi.

Sadoğulları məhəlləsində gerçəkləşən seçkini və Həz. Əbu Bəkrin

xəlifə təyin edilməsini də əsassız bilib keçərsiz saydılar. Onlara görə, seçkiylə vəzifəyə keçən Hz. Ömər və Hz. Osmanın xəlifəlikləri də keçərli deyildir. Şiə inancına görə imam, Quran və Sünnədə özünə ad və sifətləri etibarilə işarə edilən Hz. Əlidir. İmamət ondan sonra Əhli-Beytindir. Belə ki, Hz. Əli də sələfləri kimi seçki yoluyla dövlət başçısı oldu. Dövlət başçılığının seçki yoluyla olmasına qarşı çıxmadı, imamətinin nəss və vəsiyyətlə sabit olduğunu söyləmədi.

Şiənin xaricindəki bir çox qruplar da Hz. Əbu Bəkrin xilafəti məsələsini müzakirə edirlər. Tənqid, irad və iddiaları aşağıdakı kimidir:

1. Ənsar və mühacirlər Hz. Peyğəmbərin vəfatından əvvəl “siyasi iqtidar hesabı” edirdi. İdarəçiliyi ələ keçirmək üçün müxtəlif planlar hazırlamışdılar. Yəni əshabi-kiram siyasi iqtidar mübarizəsinə hazır idi.

2. Sadoğulları məhəlləsindəki toplantı tələsik keçirilmişdi. Tələsik qərar verilmişdir. Haşimoğullarına xəbər verilmədiyi kimi, toplantıya qatılanlar da düşüncə və fikirlərini sərbəst ifadə etmək səlahiyyətinə sahib olmamışdılar.

3. Qureyşin iştirak etməməsindən, ənsarın da zəifliyindən istifadə edilərək Hz. Əbu Bəkr xəlifə seçilmişdir.

4. Ən fəzilətli olarkən fəzilətinin imaməti keçərli deyildir. Yəni həqiqi imam Hz. Əlidir, Əbu Bəkr deyildir.

5. İmamət seçkiylə deyil, nəss və vəsiyyətlədir.

İslam tarixçiləri və siyasətçilər əsərlərində bu tənqid və iddialara lazımi cavablar vermişlər.

Xilafət məsələsinin, Hz. Peyğəmbərin vəfatından sonra müsəlmanlar arasında siyasi ixtilaflara və qanlı qarşıdurmalara səbəb olduğu məlumdur. Ancaq əshabi-kiramın siyasi iqtidarı ələ keçirmək üçün plan hazırladıqları və bənzəri iddialar əsassızdır. Bunlar, söyləyənlərin öz yorumlarından başqa bir şey deyildir. Digər tərəfdən Sadoğulları məhəlləsində toplananlar, xilafət məsələsini və kimin xəlifə olması məsələsini geniş şəkildə müzakirə etmişlər. Danışmaq istəyən hər kəs danışmış, fikir sahibləri də fikirlərini bəyan etmişdirlər. Bəzi mübahisələrin olması, fərqli fikirlərin

bəyan olunması və müxtəlif münasibətlərin göstərilməsi bunun açıq dəlillərindəndir.

Sadoğulları məhəlləsindəki seçkidə, dəlilə ehtiyac olmasına baxmayaraq mühacir və ənsar xilafət mövzusunda ayə və hədis dəlil göstərə bilməmişdir. Bu vəziyyət, imamət-xilafətin, yəni dövlət başçısının təyininin nəss və vəsiyyətlə deyil, seçki yoluyla olduğunu göstərməkdədir. “Ən fəzilətli” varkən “fəzilətli”nin dövlət başçısı ola bilməyəcəyi prinsipi isə, sadəcə şiəliyin daxilindəki bir qrupa aiddir. Tarix boyu müsəlmanlar tərəfindən qəbul edilməmişdir. Fəzilətli və fəzilətsiz olmaq subyektivdir. Birinə görə ən fəzilətli şəxs, digərinə görə fəzilətli, başqasının fəzilətli dediyi də ən fəzilətlidir.

Həqiqətən də Hz. Əbu Bəkr çox çətin şərtlərdə və sıxıntılı günlərdə dövlət başçısı oldu. Müsəlmanların birlik və bərabərliyinin qorunmasında, mürtədlərə qarşı mübarizədə, İslam dövlətinin güclənərək böyüməsində böyük əməyi vardır. Elmi, Rəsulullahdan qazandığı dövlət təcrübəsi, şücaət və cəsarəti və idarəçilik qabiliyyəti ilə xəlifəliyində seçilirdi.

Xalq bu faydalı xidmətlərinə və üstün keyfiyyətlərinə görə ondan razı idi. Xəstələndikdə yanına gələrək yerinə birini vəsiyyət etməsini istədilər. O da, yerinə dövlət başçısı olaraq Hz. Öməri vəsiyyət etdi. Hz. Ömər də Hz. Əbu Bəkrin vəsiyyəti və müsəlmanların beyətilə xəlifə seçildi. 634-cü ildə xəlifə olan Hz. Ömər on il xəlifəlik etdi. Bir çox xidmətləri, İraq, İran, Şam və Fələstin torpaqlarının fəthi, ədalətli hakimiyyəti ilə şöhrət qazandı.

Ancaq, Hz. Ömər ədalətinin qurbanı oldu. 644-cü ildə Əbu Lulu adlı iranlı kölə tərəfindən yaralanaraq öldürüldü. Ondən da yerinə kimin xəlifə olacağı soruşuldu. Hz. Ömər də, bu işi Qureyşdən ibarət 6 nəfərlik səhabə heyətinə həvalə etdi. Əbdürrəhman b. Avfin rəhbərlik etdiyi “intihab heyəti” (seçki komissiyası) də uzun müzakirələrdən sonra Hz. Osmanı xəlifə təyin etdi.

644-cü ildə mədinəli müsəlmanların da beyətilə xəlifə seçilən Hz. Osman, 12 il xəlifəlik etdi. 656-cı ildə Mədinəni mühasirə edərək tutan

üşyankarlar tərəfindən şəhid edildikdə, yerinə Hz. Əli təyin edildi. Hz. Ömər və Hz. Osmanın xəlifə seçilməsinə müsəlmanlar müxalifət etməsə də, bəzi səhəbələr Hz. Əlinin xilafətini tanımadı və ona beyət etmədilər.

Hz. Əlinin xilafəti 5 il davam etdi və hicri 40-cı il Ramazanın 17-də (661-ci il yanvarın 20-də) öldürülməsilə Rəşidi xəlifələr dövrü sona çatdı.

Siyasət və xilafət məsələsi yüz illərdən bəri müsəlmanların gündəmində oldu. Bu baxımdan haqqında ən çox danışılan və yazılan sahələrdən biridir. Müsəlman və qeyri-müsəlman yazıçılar, elm adamları, mütəfəkkirlər bu mövzuda bir çox əsər yazdılar.¹²

Rəşidi xəlifələr dövrü, islamın hakim olduğu, dövlətin qurularaq inkişaf etdiyi, fəthlərin gerçəkləşdiyi, müxtəlif qitələrdəki insanların müsəlman olduqları, xoşbəxt və firavan həyatın yaşandığı dövr olaraq tarixdəki yerini aldı. Həmçinin bu dövr, daxili çəkişmələr, qardaş qırğınları, dörd xəlifədən üçünün öldürülməsi, siyasi və dini qruplaşmalarla da yadda qaldı.

Rəşidi xəlifələr dövründə müstəqil daxili və xarici siyasət yürüdüldü. Dövlətin şəfqət və mərhəmətli əli hərəkəse bərabər uzadıldı. Fəqir, kimsəsiz və yetim insanlara lazımı yardımlar edildi. Sevgi və qardaşlıq bağları gücləndi. Kin və ədavət azaldı. İnsan haqlarına, can və mal, din və vicdan azadlıqlarına hörmət olundu. Milli, etnik, dini fərqliliklər tolerantlıqla ortadan qaldırıldı. Dövlətin faydaları ayrı, millətin məsləhətləri ayrı qiymətləndirildi. Nə dövlət millətə, nə də millət dövlətə fəda edildi. Fəqət dövlət, millətin xeyrinə və xidmətinə çalışdı. Ədalətin bərqərar olmasına böyük əhəmiyyət verildi. Zalım məmurlar cəzalandırıldı, haqlar sahiblərinə verildi. Öldürülən xəlifələrin hər üçü ədələtlərinin, şəfqət və mərhəmətlərinin qurbanı oldular.

Rəşidi xəlifələr dövründə qonşu ölkələrlə münasibətlər yaxşılaşdı.

12. Bu əsərlərdən bəziləri bunlardır: İbn Xəldun, *Müqəddimə*, tərc: Zakir Kadiri Ugan, I-III, İstanbul 1990; Məhəmməd Ziyəiddin Rəis, *əl-İslam vəl-Xəlifə fil-Asril Hadis; Nakd Kitabıl-İslam və Usulul Hukm*, Qahirə 1976; A. Sanhaury, *Le Califat*, Paris 1924; M. E. Köktaş, *Din ve Siyaset, Siyasal Davranış ve Dindarlıq*, Ankara 1997; İsmail Kara, *İslam-cıların Siyasi Görüşləri*, s. 76, İstanbul 1994.

Dövlətlər arasında hərbi, siyasi və iqtisadi sahədə münasibətlər inkişaf etdi. Müsəlmanların Bizans, İran, Çin, Hindistan, Misir və Afrika ölkələri ilə müxtəlif əlaqələri var idi. Fəth edilən ərazilərdəki xalqlarla dostcasına yaşayırdılar.

B. Dövlət Quruluşu

Xəlifələr dövründəki önəmli hadisələrdən biri də dövlətin quruluş şəkli. Hz. Əbu Bəkr, Hz. Ömər və Hz. Osmanın xilafəti dövrlərində dövlətin hər sahədə qurulmasına böyük əhəmiyyət verildi. Fəthlərdən və ticarət mallarının alqı-satqısından əldə edilən gəlirlərin əsas hissəsi dövlətin qurulmasına, formalaşmasına xərcləndi. Bu mövzuda həm ərəblərin dövlət quruluşu və ictimai əməllərindən, həm də qonşu Bizans və Sasani imperatorluqlarının təcrübələrindən istifadə olundu. Xüsusilə ilk üç xəlifə dövrünə damğasını vuran əsas hadisə dövlətin formalaşması hadisəsidir.

Tarixdə müxtəlif dövlət quruluşu formaları olmuşdur. Dövlətlər, məhəlli, milli və beynəlxalq quruluşda olmasına, teokratik, monokratik, oliqratik, demokratik xarakter daşmasına görə bir sıra adlar aldı. Müsəlman millətlər və dövlətlər tarixində isə, siyasi iqtidar və idarə üsulu xilafət, dövlət, əmirlik, xanədanlıq, bəylik və cumhuriyyət kimi adlar aldı. Dövlət qurumunun formalaşmasında, idarə şəklində, adlandırılmasında və işlədilməsində ciddi bir problemə rast gəlinmədi. Ancaq, siyasi iqtidar və dövlət hakimiyyətinin kimdə və harada olacağı məsələsi mübahisəli oldu.

İslamda dövlət quruluşu demokratikdir. Xalq idarə üsuluna əsaslanır. İqtidarı təmsil edən bir hökumət və hər kəsə eyni şəkildə tətbiq olunan bir qanun mövcuddur. Hz. Peyğəmbər tərəfindən qurulan, Rəşidi xəlifələr dövründə inkişaf edən dövlət quruluşunda bu üç ünsür vardı. Bu əsasları müsəlmanlar və islam dövlətləri də yaşatmağa çalışdılar. Bu dövlət məfhumları, təməlləri, prinsipləri və qurumları əsas etibarilə orijinaldır və demokratik dəyərlər üzərində qurulmuşdur. İrəq, rəng, cinsiyyət və din ayrışikliyi etmədən hər kəsə bərabər yaşamaq hüququ verir və hər mövzuda qanunu üstün tuturdu. Siyasi iqtidar xalqa əsaslanan

azad seçki və beyət yoluyla qanuniləşirdi. Rəşidi xəlifələrin dövlət idarəçilikləri beyətlə qanuniləşdi. Xəlifə təyini dini yox, siyasi bir mövzudur. Rəhbərini seçmək səlahiyyəti xalqa aid edilmişdi.

İki illik xilafəti dövründə (632-34) Hz. Əbu Bəkr bir tərəfdən Riddə savaşlarından zəfərlə çıxıb, ictimai rahatlıq və sülhü təmin edərkən, bir tərəfdən də vilayətlər şəklində bölmələrə ayıraraq idarə etdiyi İslam dövlətinin qurulmasına əhəmiyyət verirdi.

Hz. Ömər dövründə də iki hadisə oldu: 1-fəthlər, 2-dövlətin qurulması. Tam olaraq İslam dövlətinin siyasi, hərbi, ictimai, ədliyyə və maliyyə sahələrində qurulması və formalaşması Hz. Ömər xilafəti dövründə oldu. Bəzi qruplar Hz. Öməri İslam dövlətinin idarə təşkilatının ilk qurucusu olaraq qəbul edirlər.

Ədalətilə məşhur olan Hz. Ömər dövləti bir başa qurucusu olduğu “divanlar” vasitəsilə idarə etdi.

Hz. Ömər valilərə birbaşa xalq tərəfindən nəzarət edilməsini və idarəçilər haqqındakı məlumatların xəlifəyə çatdırılmasını təmin edən “məzalim divanı” qurdu. Bu qurum, sonralar hakimiyyətə gələn Əməvi və Abbasilər dövründə “məzalim qurumu” və ya “məzalim məhkəmələri” olaraq fəaliyyət göstərdi. Dövləti kitab və sünnəyə əsasən idarə edən xəlifə Ömər, xalqa aid işləri “şura məclisilə” məsləhətləşərək edirdi. Çox əhəmiyyətli məsələlərdə isə mühacir və ənsardan ibarət olan ümumi heyətin məsləhətlərindən istifadə edərdi. Məsələn: Suriya və İraqın fəthindən sonra, bu ərazilərin qazilər arasında paylanması məsələsində təkid edilmiş və ümumi heyət toplanaraq bir fikir bəyan edilmişdir. Həminin Nəhavənd savaşı əsnasında yenə də ümumi heyət toplanmışdır.

Bunlardan əlavə, Məscidi-Nəbəvidə toplaşaraq gündəlik məsələləri həll edən mühacir və ənsardan ibarət bir məclis də vardı. Hər gün İslam dövlətinə aid vilayətlərdən gələn xəbər və şikayətlər Hz. Ömər tərəfindən bu məclisə göndərilər, məclis də onları müzakirə edərək qərar verərdi. Üstəlik xalqın birbaşa seçmək haqqı vardır. Məsələn: Kufə, Bəsrə və Şamda vergi məmurlarını, xərac alanları xalq özü seçərdi. Xalqın sevmədiyi valilər dəyişdirilərdi. Buna misal olaraq Kufə valisi Sad b.

Əbi Vakkasın idarəçiliyini bəyənməyən xalq tərəfindən dəyişdirilməsini göstərmək olar.

Hz. Ömər in hökuməti, bugünkü demokratik dövlətlərdə olduğu kimi Milli Məclis, Nazirlər Kabineti, yerli özünüidarə orqanlarına sahib idi.

Hz. Ömər İslam tarixində ölkəni rayonlara, qəsəbə, şəhər və kəndlərə görə bölərək idarə edən ilk dövlət başçısıdır. Bu bölgüyə əsasən İslam dövləti səkkiz yerə ayrıldı. Məkkə, Mədinə, Suriya, Cəzirə, Bəsrə, Kufə, Misir və Fələstin. Bu bölgələr də öz daxilində müxtəlif hissələrə bölünürdülər. Fəth edilən ərazilərin əksəriyyətinin əvvəlki idarə şəkli olduğu kimi qorunmuşdu.

İslam tarixində ilk Ədliyyə təşkilatı quran və qəza işlərini digər vəzifələrdən ayıran da, yenə ədalətilə dünyada məşhurlaşmış Hz. Ömər oldu. İfta və qəza məhkəmələri qurdu, qazılar və müftiləri diqqətlə seçərək onların hər hərəkətlərinə nəzarət etdirdi. Özü də qapısını həmişə xalqın üzünə açıq tutdu. Mədinə məclisində olanların şikayətlərini dinlədi və nəticələndirdi, gecə və gündüz xalqın yanından ayrılmaıdı.

Hz. Ömər sosial ədalətin bərpası məsələsinə böyük əhəmiyyət verərək, fəqirləri, yetimləri, yaşlıları, kimsəsiz, zəif və məzlumları qorudu. Bütün vətəndaşlara ədalətlə davranılmasını həm yazılı əmrlərlə, həm də xüsusi vəzifələndirdiyi şəxslər vasitəsilə idarəçilərə çatdırdı.

Müxtəlif xalq kütlələri arasında sosial ədalətin bərpasına çalışan Hz. Ömər, mülki və hərbi məmurları ilin müəyyən dövründə xüsusilə də həcc mövsümündə toplayaraq onlardan hesabat tələb edərdi. Bundan əlavə onlara nəzarət edən müfəttişləri də var idi.

Ölkənin təlim-təhsil məsələlərinə, elm və irfanına böyük əhəmiyyət verən Hz. Ömər dövründə, fəth edilən bütün ərazilərə ədalətlə idarə edən başçılar, qazılar, komandirlər, Qurani-Kərim və islamın əsaslarını öyrətmək üçün müəllimlər göndərildi. Elm və əxlaq dərsləri verən müəssisələr quruldu.

Hz. Əli Hz. Osmanın şəhid edilməsindən sonra, Hz. Osmanın qatillərinin tapılması şərtilə əksəriyyətin seçimi ilə xəlifəlik məqamına

gətirildi. Onun xilafətə gəlməsilə birlikdə beş aylıq Mədinədəki hakimiyyətindən sonra, ölkənin idarə sistemində bir çox dəyişikliklər oldu. Paytaxt Mədinədən Kufəyə köçürüldü. Hz. Əli digər məsələlərdə olduğu kimi, ədliyyə məsələlərini də buradan idarə etməyə başladı. O, əvvəlcə Hz. Peyğəmbər və özündən əvvəlki üç xəlifə dövründə idarə sistemində təcrübəsi olan bir şəxs idi.

Onun dövründəki ədliyyə təşkilatının təməli sonradan paytaxt olaraq seçilən Kufədə atıldı. Bu dövrdə dövlətin müxtəlif ərazilərində yaşayan qeyri-müsəlman vətəndaşlara, ədalət və hüquq baxımından müsəlmanlar kimi davranıldı.¹³

Hz. Əli şəhərlərə elmlı və ləyaqətli kimsələri təyin edirdi. Vəzifəsində bacarıqlı hakimləri təltif edir, işinin öhdəsindən gələ bilməyənləri vəzifəsindən kənarlaşdırırdı. O, Məhəmməd b. Əbu Bəkr Misirə vali təyin edərkən məhkəmə işlərindən də məsuliyyət daşdığını ona bildirərək ona, hər kəsə ədalətlə davranmasını fərman vasitəsilə əmr etmişdir. Misir valisi Məhəmməd b. Əbu Bəkr, məhkəməyə bir müsəlman və bir xristiyanın zina məsələsi gəldikdə, bunlara hansı qanunun tətbiq edilməsi lazım olduğunu məktub vasitəsilə soruşduqda, Hz. Əli müsəlmana İslam qanununun, xristiana isə öz qanununun tətbiq edilməsinin zəruriliyini yazmışdır.¹⁴

Hz. Əlinin hakimiyyəti dövründə dövlət idarəsində əhəmiyyətli dəyişikliklər edilməsə də, rəsmi polis təşkilatı və həbsxanalar quruldu. Fey və maaşların ədalətli şəkildə paylanması istiqamətində mühim addımlar atıldı.

Xəlifələr arasında ilk dəfə, bugünkü mənada həbsxana quran Hz. Əli olmuşdur. Onun tərəfindən Kufədə tikdirilən ilk həbsxananın adı Nafi idi. Həbsxanalardakı məhbusların qidalanması və geyim ehtiyaclarını qarşılamaq dövlətin vəzifəsi olduğuna görə, bunu ilk dəfə tətbiq edən Hz. Əli olmuşdur. Hz. Əli məhkəmə işlərində İslam qanunlarını tətbiq

13. Abdulhalık Bakır, *Hz. Ali ve Dönemi*, s. 126, Ankara, 1991.

14. Buxari, Cihad, 97; Fahreddin Atar, *İslamda Adliye Təşkilatı*, s. 128, Ankara 1978.

etmiş, onlarda olmayan məsələlərdə isə, ictihad etmişdir. Şəxsi və dövlət həyatında daim qanunlara tabe olaraq yaşamış, heç vaxt özünü qanundan üstün görməmişdir.

C. Hərbi Təşkilat və Fəthlər

Rəşidi xəlifələr dövründəki əsas hadisələrdən biri də, ordunun formalaşması və fəth hərəkətləridir. Bu dövrdəki hərbi təşkilatla, bir tərəfdən müsəlman ərəblərin Ərəbiştan xaricindəki fərqli mədəniyyət və dinlərə mənsub insanlarla birgə yaşamasına, digər tərəfdən də Sasani və Bizans ərəzilərini İslam dövlətinə qatılmasına səbəb olan fəth hərəkətlərinin məqsəd və nəticəsinə keçmədən islamın sevgi və sülh, qurtuluş dini, Rəsulullahın da ələmlərə rəhmət olaraq göndərilən sülh peyğəmbəri olduğunu vurğulamaq istəyirik.

İslam məcburiyyət olmadıqca döyüşü əmr etmir. Ancaq bəzən elə vəziyyətlər olur ki, savaş məcburiyyəti ortaya çıxır. Belə vəziyyətlərdə gücü nisbətində Allah yolunda cihad etmək hər müsəlmana fərz olur. İstər Hz. Peyğəmbər, istərsə də Rəşidi xəlifələr dövründəki fəthlərdə qan tökülərək və qılınc gücü ilə İslam yayılmamışdır. Lakin bəzi qruplar Rəşidi xəlifələr dövründəki fəthlərin insanları islamlaşdırmaq, qənimət əldə etmək kimi məqsədlər üçün edildiyini iddia etmişlər. Bu isə, İslam haqqında mənfi təsəvvürlərin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Əslində bu fəthlərin əsas səbəbi islamın səsini çatdırmaq, ölkə və xalqları İslama dəvət etmək olmuşdur. İşğal, təhdid, yağmalamaq, qənimət əldə etmək kimi şeylər İslam fəthlərinə aid edilə bilməz.

Fəth hərbi sahədə əhəmiyyətli qavramlardan biridir. İslamın təbliği, tövhid dininin yayılması, Allahın vəhyinin çatdırılması məqsədinə yönəlmiş hərəkətdir deyilir. Ədalətin bərpası, sülh və təhlükəsizliyin bərqərar olması, əxlaqi dəyərlərin mühafizəsi də fəth hərəkətlərinin səbəblərindəndir. Başqa bir ifadə ilə irşad və təbliğ, ədalətlə idarə və gözəl əxlaqla qəlbləri islama yönəltmək cəhdidir.

Fəth hərəkətləri İslam tarixinin ən əhəmiyyətli hadisələrindən biridir. Müsəlmanlar üçün böyük faydaları olmuşdur. Müsəlmanların dün-

yaya yayılması, fərqli din və mədəniyyətlərə mənsub insanlarla birgə yaşaması, müxtəlif məsələlərdə birgə hərəkət etməsi məhz fəthlər sayəsində mümkün olmuşdur. Fəth edilən ərazilərdəki xalqlar da yeni din və mədəniyyətlə tanış olmuş, zülm və təcavüzdən qurtularaq ədalətlə idarə olunmuşdurlar. Bundan əlavə bir-birindən təsirlənərək müsəlman və qeyri-müsəlman xalqlar birgə yeni mədəniyyət meydana gətirmişlər.

Belə olduğu halda İslam fəthləri işğal, təhdid, qarət deyildir. Sülh və ədaləti dünyada hakim etmək fəaliyyətidir. Zülm, şər, cəhəlat və qətləri yox etməyə yönəlmiş bir fəaliyyətdir. Fəthi işğaldan ayıran ən önəmli faktor da elə budur.

Məhz buna görədir ki, fəth edilən ölkələrdə dünyanın örnək mədəniyyətlərindən olan İslam mədəniyyəti qurulmuşdur. Əgər bunun əksi olsaydı müsəlmanlaşdırılan insanlar fürsət tapan kimi yenidən öz dinlərinə dönərdilər. Fəth edilən ölkələrin böyük əksəriyyəti müharibəsiz, sülh və hakimiyyəti tanımaq yolu ilə İslam torpaqlarına daxil olmuşdur.

Raşidi xəlifələr dövründəki fəthlərin qısa xülasəsi yuxarıda qeyd etdiklərimizdən ibarətdir.

Raşidi xəlifələr dövründəki hərbi hadisələrin iki yönü vardır. Birincisi, daxili təhlükəsizlik, sülh, birlik və bərabərlik içərisində yaşamağı təmin etmək. İkincisi, dövlət və ümmətin varlığını qorumaq və yaşatmaqdır. Xəlifə Hz. Əbu Bəkr dövründəki Riddə savaşları, Hz. Osman dövründəki vergi verməyənlərin və iqtidarı ələ keçirmək istəyənlərin üsyanları, Hz. Əli dövründəki Cəməl, Sıffin və Nəhravan döyüşləri birincisinə, Üsamə b. Zeydin ordusunun səfərə göndərilməsi, İraq, İran, Şam, Fələstin, Misir, Şimali Afrika və Türkiyəyə edilən səfərlər ikincisinə misaldır.

Xəlifə olandan sonra sülh və təhlükəsizliyi qoruyaraq, dövlətin təməllərini yenidən atan Hz. Əbu Bəkr, Hz. Peyğəmbərin başladığı fəth hərəkətlərini uğurla davam etdirdi. Artıq qonşu ərəb dövlətlərinin fəthi zamanı gəlmişdi. Müsənnə b. Harisə, Xalid b. Vəlid, Sad b. Əbi Vakkas və Əbu Ubeydə kimi komandirləri İran, İraq və Suriyanın fəthi üçün təyin etdi. Hirə, Ənbar, Aynut-Təmr, Dümətul-Cəndəl, Əcnadəyn, Yər-

muk və başqa yerlərdə İslam ordusu ilə İran və Bizans orduları qarşılaşdı. Müsəlmanlar qalib gələrək bu əraziləri fəth etdi.

Xəlifə seçilən Hz. Ömər də sələfinin dövründəki fəth hərəkətlərini uğurla davam etdirdi. Kadisiyyə və Nəhavənd savaşları başda olmaqla, bir çox zəfərlər qazanıldı. İran, İraq, Suriya, Fələstin, Misir və İsgəndəriyyə fəth olundu.

Adı çəkilən yerlərin fəth edilməsi ilə islam dövlətinin sərhədləri genişləndi, əhalisi çoxaldı, iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdı. Hz. Əbu Bəkr və Hz. Ömər dövründəki fəthlər külli miqdarda gəlir gətirdi. Qaçaraq cəbhələrə yollanan və fəth hərəkətlərinə qatılan mücahidlər, bir tərəfdən Allah rızasını qazanarkən, digər tərəfdən də böyük sərvət sahibi oldular. Bundan əlavə fəth etdikləri yerlərin mədəniyyəti ilə də yaxından tanış oldular. Fəthlərdə iştirak edən səhabələrin bir qismi fəth edilən ərazilərdə qaldı. Fərqli mədəniyyətlərlə birgə yaşamağa başladığında, islam tarixində qarışma dövrü adlandırılan dövr başladı.

Hz. Osman hakimiyyətə gəldikdə 3 əsas hadisə baş verdi.

1. Dövlətin qurularaq formalaşması.
2. Fəth hərəkətləri və Bizansın İsgəndəriyyə hücumu.
3. Rey, Həmədan, Azərbaycan və Erməniyyə əhalisinin üsyanı.

Azərbaycan və Erməniyyə xalqı vergiləri ödəməkdən boyun qaçıra-raq üsyan etdilər. Hz. Osman isə bunlar və eyni zamanda İsgəndəriyyəyə hücum edən Bizans üzərinə ordular göndərmək məcburiyyətində qaldı. Hər iki hərbi hərəkət zəfərlə nəticələndi.

Hz. Osman dövründəki fəthlər əsasən 2 istiqamətdə-şərq və qərb istiqamətində aparılırdı. Fəthlər nəticəsində dövlətin sərhədləri biraz da genişləndi. Asiya və Türkiyə, Rusiya, Çin və Anadoluya, Afrikada Şimal-Qərbi Afrikaya, Avropada İspanyadan Fransa sərhədlərinə qədər uzandı.

Ancaq, Hz. Osman dövründəki fəth hərəkətləri sələflərininkindən fərqli idi. Belə ki, Hz. Əbu Bəkr və Hz. Ömər dövründəki hərbi hərə-

katlar qonşu ölkələrə yönəlmişdi. Bu ərazilər isə Ərəbiştana yaxın idi. Hərbi xərclər çox çıxmırdı. Bundan əlavə buralar dünyanın qədim mədəniyyətlərinin beşiyi idi. Lakin Hz. Osman dövründəki fəth olunan ərazilər isə paytaxtdan uzaqda yerləşirdi. Hərbi xərclər isə çox çıxırdı. Bundan əlavə fəth olunan ərazilər çox da varlı deyildi. Dövlət isə fəth edilən ərazilərə kömək etmək məcburiyyətində qalırdı. Nəticədə, bir çox iqtisadi çətinliklər ortaya çıxdı. Xəlifə Hz. Osman Hz. Ömər dövründə təyin olunan maaşların verilməsini dayandırdı ki, bu da bir çox insanın dövlətə qarşı gəlməsinə və iqtisadi böhranın başlamasına səbəb oldu. Hz. Osmanın hakimiyyətinin son illərindən və Hz. Əlinin xilafəti dövründən etibarən fəth hərəkətləri dayandırıldı.

Hərbi təşkilata gəldikdə isə, Hz. Peyğəmbər dövründə olduğu kimi Rəşidi xəlifələr dövründə də dövlətin daxili və xarici təhlükəsizliyini qorumaq üçün təşkil olunmuş ordu vardı. Əsgərlik Allah rızasını qazanmaq, uxrəvi mükafata nail olmaq üçün edilən bir xidmət idi. Bu səbəbdən ordular könüllülərdən təşkil olunurdu. Lazım gələndə isə məcburi əsgərlik var idi. Məcburi əsgərlik Hz. Ömər divan təşkilatını qurması ilə rəsmiləşdi. Hərbi işlərə “divanul-cund” adlanan təşkilat rəhbərlik edirdi.

Ordunun baş komandiri və onun tabeliyində komandirlər var idi. Ali baş komandan dövlət başçısı idi. Ancaq, istəsə yerinə başqasını təyin edə bilərdi.

Ordu komandirlərinin təyininə ləyaqət və qəbilələr arasındakı yer faktorları da nəzərə alınırdı. Dövlət mərkəzindəki ordu ilə yanaşı, strateji nöqtələrdə də hərbi qüvvələr var idi ki, bunlardan da hərbi səfərlərdə istifadə olunurdu.

Ordu, xidmət sahələrinə görə müxtəlif siniflərə ayrılırdı. Hz. Peyğəmbər dövründə piyada, oxçu və süvari olmaqla üç qrupa ayrılan ordu, bunlardan əlavə tibbi, rabitə, kəşfiyyat qruplarına da ayrıldı.

Orduda xidmət edənlər arif, naqib, vazi, hadi, qaid, əmir, ordu komandiri və baş komandir rütbələrini daşıyırdılar. Ancaq, əsgər və komandirlərin paltarları eyni idi. Əsgər və komandirlərin gəlirləri qənimətlər və onlara verilən maaşlardan ibarət idi.

Xüsusilə Hz. Ömər dövründə hərbi təşkilatlanmada dəyişikliklər edildi. Ucqar nöqtələrdə hərbi hissələr quruldu. Vilayətlərdə dörd-beş min nəfərlik qarnizonlar təşkil olundu. Əsgərlərin bütün məsrəfləri dövlət tərəfindən ödənilirdi. Ailələrinə maaş təyin olundu. Orduda nizam-intizam artdı. Hərbi təchizat yeniləndi. Əsgər və komandirlər qəhrəmanlıqlarına görə mükafatlandırıldı.¹⁵

Ç. Ədliyyə Təşkilatı (Məhkəmələr)

İslam dini dövlətin və mülkün ədalət prinsipinə əsaslanmasını irəli sürür. İdarəçilərin ədalətlə rəftar etməsini, xalqa zülm etməməsini əmr edir. Ailə fərdləri, qohumlar, qonşular, fərqli din və məzhəb mənsubları arasındakı münasibətlərin, iş və məslək həyatının ədalət prinsipinə əsaslanmasını məsləhət görür. İşlərində ədalətli olmayanların zalim olduqlarını və bu şəxsləri Allahın sevmədiyini bildirir. Rəsulullah da təyin etdiyi valilərə, komandirlərə, əmir və məmurlara hər işdə ədaləti əsas götürməyi tövsiyə edirdi.

Rəşidi xəlifələr dövründə bu anlayış davam etdirilərək ədalət mövzusunə lazımı əhəmiyyət verildi. Müharibə və sülhdə Allahın kitabı və Peyğəmbərin sünnəsinə uyğun davranmaq prinsipi əsas götürüldü. Xəlifələr xalqa adil davranmağı, haqqı sahibinə təslim etməyi, haqsızlıq edənləri cəzalandırmağı özlərinə şüar qəbul etdilər. Özlərinə edilən şikayətləri lazımı şəxslərlə məsləhətləşərək həll etdilər. Şuraya böyük əhəmiyyət verdilər, vəzifəli şəxslərin fikirlərini bilmədən tətbiqata başlamadılar. Ömər b. Xəttab, Əli b. Əbu Talib, Abbas b. Əbdülmüttəlib, Abdullaha b. Abbas, Osman b. Affan, Əbdürrəhman b. Affan, Sad b. Əbi Vakkas, Əbdürrəhman b. Avf, Sad b. Übadə özlərilə məsləhət edilən səhabələrdəndir. Bundan əlavə xəlifənin müxtəlif məsələlərdə iştirak qrupları da var idi. Paytaxtda xəlifə, vilayətlərdə valilər məsləhət qrupuna rəhbərlik edirdilər.

15. Hərbi təşkilatlanma və fəth siyasəti haqqında geniş məlumat üçün bax: Terzi M. Zeki, *Hz. Peyğəmbər və Hülafai-Rəşidi Döneminde Askeri Təşkilat*, Samsun 1990; Mustafa Fayda, *Hz. Ömerin Divan Təşkilatı, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1992, II, 107-75; Mahmut Şit Hattab, *Komutan Peyğəmbər*, tərc: Ahmet Ağırakça, İstanbul 1988.

Həz. Peyğəmbər və Rəşidi xəlifələr dövründə bugünkü kimi məhkəmələr yox idi. Mühakimə şəkilləri də fərqli idi. Mühakimə səlahiyyəti xəlifə və onun təyin etdiyi şəxslərə aid idi. Mühakimə ortaya çıxan problemləri Quran və sünnənin işığında həllinə qovuşdurmaq idi. Ancaq İslam dövlətinin torpaqları fəthlər sayəsində genişlənərək problemləri artdıqda, Həz. Ömər dövründə əsas şəhərlərə və ordu hissələrinə mühakimə işlərini idarə edən qazılar təyin edilməyə başlandı. Məsələlərin şəri hökmlər çərçivəsində mühakimə səviyyəsində olan qazılar, Quran və Sünnə əsasında hökmlər verməyə çalışdılar. Həz. Ömər də, mühakimə ilə əlaqəli bir çox prinsiplər müəyyənləşdirmişdi.

Mühakimədə mütləq surətdə müttəhim və iddiaçıdan dəlillər tələb olunurdu. Məsələ, şəhadət, hakimin qənaəti, əhli-vukuf, kəşif, iqrar, and, qadəmə, qarınə və ʿəmarə və yazılı dəlil mühakimə üsulunu təşkil edən əsas ünsürlərdir.

Rəşidi xəlifələr dövründə qazılıq çox önəmli bir vəzifə idi və mühakimə müstəqil qazılar tərəfindən edilirdi. Məzlum qorunur, zalim isə cəzalandırılırdı. Ədalət qarşısında zəngin-fəqir, kəndli-şəhəri, amir-məmur fərqi edilmirdi. Amma, haqlı-haqsız, məzlum-zalim, günahkar-günahsız mütləq ayrılırdı. Qazılar qərarlarını Quran və Sünnəyə bağlı qalaraq və vicdanlarının səsinə dinləyərək verirdilər. Birbaşa xəlifə tərəfindən təyin edilmələrinə baxmayaraq, xilafət mərkəzinin onlar üzərində hər hansı bir təsiri yox idi.

Qazılar sadəcə qəza işləri ilə məşğul olurdular. Verəcəkləri hökmləri şəri qaynaqlardan tapıb çıxarmağa çalışır, bunun üçün də Quran və Sünnəni ən yaxşı şəkildə anlamağa böyük əhəmiyyət verirdilər. Haqqında bu iki qaynaqda hökm tapmadıqları məsələləri ictihadla (qiyas) həll edirdilər. Məsələni dəqiq hökmə bağlamaq və verilən hökmü həyata keçirmək qabiliyyətinə sahib qazılar daha çox “mədəni qanun” çərçivəsindəki məsələlərə baxırdılar. Cəza hüququ ilə əlaqəli məsələlərə isə birbaşa xəlifə və vali baxardı. Həz. Ömər dövründə qurulan “Məzalim məhkəmələri” dövlət adamlarının təyin və vəzifədən azad edilməsi ilə vali və komandir kimi vəzifəli şəxslər haqqındakı məsələləri həll edərdi.

H. Ömər dövründə ədliyyə sahəsində böyük inkişaf baş verdi. Mədinədə və vilayətlərdə qəza işləri idarə işlərindən tamamilə ayrıldı. Ədliyyə və qəza işləri qazılara, idarə işləri də vali və əmirlərə verildi. Şəhərlərdəki əhalinin sayına görə qazılar təyin olundu. Özü də, yeri gələndə həm qazılıq, həm də müftilik etdi. Torpaq mülkiyyəti, borc, miras, oğurluq kimi hüquqi məsələlərə baxdı. Zeyd b. Sabit, Əbu Dərda, Əli b. Əbu Talib, Übey b. Kab, Uhdun-Nəmr və Şüreyh H. Ömər qazı təyin etdiyi kimsələrdəndir.

Rəşidi xəlifələr dövründəki mühakimə üsulunu tam olaraq anlamaq üçün H. Ömər Kufə qazısı Şüreyh və Bəsrə qazısı Əbu Musa əl-Əşəriyə göndərdiyi məktublardakı “qəzayı təlimatnaməyə” baxmaq və məhkəmə tətbiqatlarını bilmək kifayətdir.

H. Osman və H. Əlinin xəlifəlikləri dövründə ədliyyə və məhkəmə üsulunda əsaslı dəyişiklik edilmədi. H. Ömər dövründə olduğu kimi funksiyasını davam etdirdi. Ancaq H. Osman, Mədinədə məhkəmə salonu olaraq bir “Darul Qəza” (Ədliyyə binası) tikdirdi.

H. Ömər dövründən başlayaraq Məkkədə həcc mövsümündə məzəlim məhkəmələrində mühakimələr edildi.

H. Əlinin ədliyyə sahəsində üstün mövqeyə sahib olduğunu birbaşa H. Peyğəmbərin və bir çox alimlərin sözlərindən anlamaq mümkündür. İbn Əbdil-Bərr H. Peyğəmbərin bu sözünü qeyd edir: “*Əshabım arasında ədliyyə məsələlərində ən elmi şəxs Əli b. Əbu Talibdir.*” Başqa rəvayətə görə H. Ömər, onun ədliyyə məsələlərindəki üstünlüyünü bu sözü ilə açıqlayır: “*Əbul Həsənin olmadığı bir sorğulamadan Allaha sığınaram.*” Bundan savayı, onun müxtəlif qaynaqlarda keçən qəza məsələləri ilə əlaqəli maraqlı hökmləri, bu sahədəki üstünlüyünün ən böyük göstəricisidir.¹⁶

Qazılara beytul-maldan özlərini və ailələrini dolandırmaq üçün maaş verilirdi. Zəngin və varlı olan H. Osman maaş almazdı. Belə ki, qazılardan bəziləri də maaş almadan işləyirdilər.

16. Bakır, e.a.ə., Ankara 1991, 125.

Raşidi xəlifələr dövründə qeyri-müsəlman təbəqəyə öz məhkəmə qanunları tətbiq olunurdu.¹⁷

D. Dini Quruluşlar

Hz. Peyğəmbər dövründə müsəlmanlar dini məsələlərə birbaşa Rəsulullahdan soruşaraq hərəkət edərtilər. Raşidi xəlifələr dövründə isə, bu vəzifəni könüllü olaraq əshabi-kiram əvəz edirdi. Əshabi-kiram verdikləri fitvalarla dini məsələləri öz həllinə qovuşdururdular. Bundan əlavə xüsusi olaraq bu məsələ ilə məşğul olan qazılar da var idi. Dövlət tərəfindən təyin olunan müəllimlər də, xalqa dini əsasları və Quran oxumağı öyrədirdilər.

Raşidi xəlifələr dövründə bir neçə dini hadisə cərəyan etdi ki, bunlardan birincisi dindən dönmə (irtidat) hərəkətidir. Hz. Peyğəmbərin vəfatına yaxın başlayan irtidat hadisələri, Hz. Əbu Bəkrin xəlifəliyinin ilk illərində davam edərək ricət (bəzi dini əmrlərdən imtina etmək) hadisələri ilə daha da gücləndi. Xəlifə mürtəd və mürtəceləri tezliklə təmizlədi.

Əslində hər insanın din və vicdan azadlığı vardır. Hər kəs istədiyi bir dini seçmək və ya ondan imtina etmək haqqına sahibdir. Ancaq, sonuncu imtina məsələsi ictimaiyyəti azad olmaqdan çıxararaq dinə və dövlətə qarşı gəlməsinə səbəb olurdu. Belə ki, Hz. Əbu Bəkr dövründə mürtəd və mürtəcelərlə, Hz. Osman dövründə isə, Azərbaycan və Erməniyədə vergi vermək istəməyərək dövlətə qarşı üsyan edənlərlə bu düşüncələrindən ötrü mübarizə aparılmışdır.

İrtidat və irtica hadisələrini siyasi hesab edənlər də vardır. Buna görə Hz. Əbu Bəkr dövründəki irtidat və irtica hərəkətləri birbaşa İslam və ümmətlə əlaqəli olmayıb, mövcud hakimiyyətə qarşı yönəlmişdi. Hazırki

17. Raşidi xəlifələr dövründəki Ədliyyə təşkilatı mövzusu üçün bax: İbn Sad, Əbu Abdullah Məhəmməd (v. 230/844), *ət-Tabakatu'l-Kubra*, II, 202, Beyrut 1398/1978; D. G. B. *İslam Tarihi*, II, 271-2; Fəhrettin Atar, *e.ə.ə.*, 55-75; Hayreddin Karaman, "Adalet", *DİA*, I, 343-4; Həmidullah Məhəmməd, *Məcmuatul Vəsaiqus-Siyasiyyə*, no. 307, 327-8, Beyrut 1985; Ziya Kazıcı, *İslam Medeniyeti ve Müessiseleri Tarihi*, s. 175-91 İstanbul 1999; Tyan, *Le Notariat dans la Pratique du Droit Musulman*, s. 56, Beyrut 1959.

xəlifə və iqtidarı dəstəkləməyənlər, zəkat verməkdən imtina edərək və ya vergi ödəməyərək və bənzəri səbəblərlə üsyan edərək müsəlmanlardan ayrılmışdılar.

İstənilən hadisə bir neçə tərəfli ola bilər. İrtidat və irtica hadisələrinin həm dini, həm də siyasi məqsəd daşdığı bir həqiqətdir. Ancaq irtidat hadisələri Hz. Peyğəmbərin sağlığında başlamışdır. Müseyləmə, Əsvədi-Ansi və Tüleyha kimi saxta peyğəmbərlər və tərəfdarları, Peyğəmbərin vəfatından əvvəl ortaya çıxmışdılar. Onun sağlığında Sakifəoğulları kimi, müəyyən şərtlə islamı qəbul etmək istəyənlər və bəzi dini əmrlərdən qurtulmaq arzusunda olanlar vardır. Bu kimsələr, görəsən hansı siyasi iqtidarı tanımaq və ya hansı şəxsin hakimiyyətini qəbul etməmək səbəbilə belə edirdilər? O ki, qaldı zəngin müsəlmanlardan alınaraq fəqir müsəlmanlara və digər ehtiyacı olanlara verilməsi Quran tərəfindən müəyyənləşdirilən¹⁸ zəkatı birbaşa xəlifə və siyasi hakimiyyət ilə nə əlaqəsi vardı? Toplanılan zəkat, dövlətə və xəlifənin özünə yox, Quran və Sün-nədə göstərilən şəxslərə paylanılırdı.

Dövlətin vəzifəsi isə, amir və məmurları vasitəsilə zəkat toplamaq və özlərinə zəkat verilməsi lazım olan şəxslərə zəkatı paylamaqdır. Yəni dövlət bu işə nəzarət edəndir. Budan əlavə zəkat lazım olanda öz yerində, bəzən isə xilafətin mərkəzində bölüşdürülür və paylanılırdı. Ancaq bunun harada və necə olacağı haqqında qərarı yenə dövlət verirdi. Vəziyyət belə olduğu təqdirdə dini bir hadisəni siyasiləşdirmək həqiqətə uyğun deyildir. Zəkatın maddi bir ibadət olduğu gözdən qaçmamalıdır.

Rəşidi xəlifələr dövründə dini məzmununda başqa hadisələr də cərəyan etdi. Bunlara misal olaraq Qurani-Kərimin Hz. Əbu Bəkr dövründə toplanılması, Hz. Osman dövründə isə çoxaldılması, rəsmi nüsxə xaricindəki nüsxələrin yandırılaraq yox edilməsi, təravih namazının camaatla qılınmağa başlanması, qeyri-müsəlmanlarla mədəni, iqtisadi münasibətlərin inkişafı, Kəbənin örtüyünün yenilənməsi, Məscidi-Nəbəvidə bəzi dəyişikliklərin aparılması, cümə namazından əvvəl məscid daxilində əzan oxunmağa başlanması, beytul-malın 1/8-nin müsadirə edilməsi, Minada

18. Tövbə, 9/60.

namazın olduğu kimi qılınması (müqim) və bu kimi hadisələri göstərmək olar. Belə ki, bu və bənzəri dəyişiklik və inkişaf sonralar bəzi qruplar tərəfindən siyasi məqsədlər üçün işlədildi. Rəşidi xəlifələr də tənqid olunaraq günahlandırıldı.

E. Din və Dini Anlayışlar

Din Quranda keçən bir məfhumdur. Əsasən iki mənə ifadə edir.

1. Fərd və cəmiyyəti xarakterinə uyğun olaraq yetişdirmək məqsədi daşıyan İlahi qanun və əsaslar məcmuəsidir.

2. Bir qrup və ya cəmiyyətin adət-ənənələridir.

Buna görə din məfhumu, ilahi əsasları və buna əsaslanan adət-ənənələrin hamısına şamildir. Din eyni zamanda üstün həyat səviyyəsi, insanın axirətdə vəziyyəti mənalara da gəlir. Həm maddi, həm də mənəvi həyatı əhatə edir. Şəriət də, həqiqət də onun içindədir. Dinə bu şəkildə tərif verilir.

İlahi və ya səmavi din qaynağı vəhy olan dindir. Vəhyin qaynağı isə Allahdır. Vəhy Allahın əzəli kəlamıdır. Tövrat, Zəbur, İncil və Quran Allahın vəhyləridir.

Vəhy Quranda bu xüsusiyyətlərlə tanınmaqdadır.

1. Vəhy ümumbəşəridir.¹⁹

2. Vəhy ilahi hadisədir.²⁰

3. Səmavi bir nurdur ki, insanı kamilləşdirmək məqsədi güdür.²¹

4. İlahi rəhmət və hidayətdir.²²

Quranda müxtəlif dinlərdən bəhs edilməsinə baxmayaraq, Allah qatında keçərlərin dinin yalnız İslam olduğu bildirildiyi kimi, islamdan başqa dinlərin qəbul edilməyəcəyi, bu din mənsublarının da zərərə uğrayacaqları bildirilməkdədir.²³

19. Fətir, 35/24; Rad, 13/38-39.

20. Yasin, 36/2-5.

21. Məidə, 5/15-16.

22. Ali-İmran, 3/3, 96; Məidə, 5/47-49.

23. Ali-İmran, 3/85.

Din və inancların, ibadət və əxlaqi dəyərlərin, fərd və toplumun taleyini həll edən əsas faktorlardan biri olduğu Quranın bildirdiyi həqiqətlərdəndir.

Əslində islam və din məfhumları eyni mənəni daşıyır. Necəki, din düşüncəsi insanın xarakterində vardır. Hz. Adəmlə bərabər ortaya çıxmış və insanlıq tarixinin hər dövrünə öz damğasını vurmuşdur. Yaxşı münasibətlərin, xoşbəxtlik və səadət, mədəniyyətin təməlinə din ünsürü olduğu kimi, savaqların və qanlı hadisələrin arxasında da yenə din vardır.

Din və insan kəlmələri bir-birindən ayrı düşünülə bilməz. Belə ki, ən qədim dövrlərdə də din düşüncəsi olmuşdur. Din və insan, ruh və cəsəd, ət və sümük kimidir. Biri olmasa digəri bir mənə kəsb etməz. Din fərd və cəmiyyətin varlığı üçün zəruridir. Çünki din, həqiqətləri və kamilləşmə yollarını öyrədir. İslam isə bütün peyğəmbərlərin təbliğ etdiyi, Hz. Adəmdən etibarən insanlara vəhy edilən dinin adıdır.

Alim və mütəfəkkirlər mənəvi qiymətləri baxımdan dini aşağıdakı qruplara ayırmışlar.

1. Haqq və batil din.
2. Rəşional və təbii din.
3. Səməvi və bəşəri din.
4. İlahi və bəşəri din.

Dinlər tarixi və İslam tarixi elmlərində bu dinlər haqqında geniş məlumat verilir.

1. Dini Anlayışlar

Bəşəriyyətin tarixi qədər dinlərin də tarixi qədimdir. İnanc insanın təbii xarakter və ehtiyaclarındandır. İnsan bir şeyə inanmaq və bağlanmaq və ya bir dinə sahib olmaq istəyər. İnsanın digər təbii ehtiyacları kimi bu ehtiyacları da birbaşa yaradıcı tərəfindən verilmişdir. O, bir din göndərmişdir. Bu dini insanlara gətirən və öyrədən isə, yenə də insan olmuşdur. Peyğəmbər, nəbi, rəsul və ya elçi kimi adlandırılan bu şəxslər insanlara doğru dini öyrətməklə vəzifələndirilmişdir. Ancaq, insanlar

tərəfindən uydurulmuş dinlər də vardır. Allahın insanlıq üçün seçdiyi və peyğəmbərlər vasitəsilə göndərdiyi din islamdır. İlk peyğəmbər Adəmdən etibarən, son peyğəmbər Hz. Məhəmmədə (s.ə.s) qədər bütün peyğəmbərlərin insanlara təbliğ etdikləri din İslam olmuşdur. Yəni peyğəmbərlər eyni inanc sistemini insanlara təbliğ etmişdirlər.

İslam insanın şərəfini qorumaq və *“la ilahə illallah”* ləfzinin gərəyi qulluq fəlsəfəsini yerləşdirmək üçün göndərilmişdir. Bu məqsədin gerçəkləşməsi üçün də əvvəlcə bəşər həyatını fəsada çevirən hakimiyyəti və zülmü qaldırmağa yönəlmişdir. Bunun nəticəsində düşüncələr köləlikdən qurtularaq sadəcə Allaha qulluq azadlığına qovuşacaqdır. İnsanların psixoloji vəziyyəti, xarakter və şəxsiyyətləri də, onların inanc sistemini formalaşdırır. Ərəblər, farslar, türklər və başqa xalqların cahiliyyə dövründəki vəziyyətləri ilə, müsəlman olduqdan sonrakı halları qarşılaşdırıldıqda, hər iki dövrdəki şəxsiyyət və xarakterlər arasında böyük fərqlərin olduğu görülməkdir. Ömər b. Xəttab, Əbu Zərr əl-Ğıffari kimi tanınmış şəxsiyyətlərin hər iki dövrdəki həyatı buna misal ola bilər. İslam dini şəxsiyyət və xarakterin formalaşmasında ətraf mühitin böyük rolu olduğunu qəbul edir. Amma, ətraf mühitin bu təsirini yeganə faktor olaraq görmür və onun insanlar üzərindəki mənfi təsirlərini düzəldərək, insanı hansı mühitdə olmasından asılı olmayaraq, kamil insan olmağa çağırır.

İslam müəyyən qrupda yaşayan insanlara gəldi, fəqət o mühitdə heç bir şeyi dəyişdirmədi. Ətraf mühitin nə maddi, nə də iqtisadi vəziyyətinə toxundu. Ancaq, düşüncə və anlayışları, inancları və xarakterləri dəyişdirdi. Bu çox böyük dəyişiklik demək idi. Belə ki, bu dəyişiklik Qureyşin şiddətlə islama qarşı çıxmasına, möminlərə hər cür əzab və işgəncə etməsinə səbəb oldu.

Qurani-Kərimin yarısından çoxunu təşkil edən ayələrin mövzusu inanc tarixindəki mübarizələr haqqındadır.

Həqiqətən də insan və əşyanın təbiətində dəyişkənlik vardır. Fəqət, ətraf mühit və vərdislərin dəyişməsi çox da asan deyildir. Əgər bu dəyişiklik, din, məşrəb, ətraf mühit və xarakter dəyişikliyidirsə daha da çətinidir. Bu baxımdan, insanın düşüncə dünyasında dəyişiklik etmək çox

çətin məsələdir. Qəbiləçilik zehniyyətində olan bədəvi ərəblərə, bu düşüncəni tərk etmək çox çətin gəlirdi. Həmin ərəblər, müsəlman olandan sonra qəbiləçilik düşüncəsi və təəssübkeşliyinə qarşı çıxırdılar. Onlar, Allaha qulluq şüuru ilə birgə “qəbilə kələliyindən” də azad oldular. Eyni mühitdə yaşamalarına baxmayaraq yeni bir inanc və şəxsiyyətləri sayəsində müxtəlif dəyərlər qazandılar. Cahiliyyə adətləri kəlmeyi-tövhidə inanan bu insanlara artıq təsir etmədi.

Bu insanlar fərqli düşünməyə başladılar. İnanc qardaşlığı deyilən bu dəyər ölçüsü, ərəblərdə heç vaxt olmamışdı. Çünki Qureyş başda olmaqla bütün Ərəbiştan və dünya buna çəşib qalmışdı. Həmin mühitdə, İslam qardaşlığından əvvəl qan bağı onları birləşdirən yeganə bağ idi. Hər qəbilə digər qəbiləyə halqalar şəklində bağlı idi. Bir-birilərinə kömək edirdilər. Döyüş və müharibədə birgə hərəkət edirdilər. Amma bu insanlar və aralarında qan, nəşəb və irq bağları olmayan başqa insanlarla İslam və ya inanc qardaşlığı ilə bir-birinə bağlandılar.

Bu insanlar iş və məslək həyatlarındakı əlaqələrdə bir-birinə qarşı çox adil davranırdılar. İxlas, anlayış, tolerantlıq, səbir və doğruluq kimi xüsusiyyətlər onların əsas vəsflərini təşkil edirdi. Nəflərinə və cahiliyyə adətlərinə bağlı deyildilər. Vəcdan, ağıl və iradələri azad insanlar idilər.

İnanc, elm, ibadət və əməl arasında əlaqə qurmuşdular.

“Əgər onlar səni aldatmaq istəsələr, (qorxma və bil ki, onların şərinədən və məkrindən qorumağa) sənə təkcə Allah kifayətdir. (O Allah ki) səni öz köməyilə və möminlərlə müdafiə edib möhkəmlətdi.

Və onların (bir-birinə düşmən Evs və Xəzrəc qəbilələrindən olan ənsarın) ürəklərini (ülfətlə və dostluqla) birləşdirdi. Əgər sən yer üzündə nə varsa, hamısını xərcləsəydin belə, yenə də onların ürəklərini birləşdirə bilməzdin. Lakin Allah onları birləşdirdi. (aralarında ülfət yaratdı). Həqiqətən, O, yenilməz qüvvət sahibi, hikmət sahibidir.”²⁴

“Onlardan (mühacirlərdən) əvvəl (Mədinədə) yurd salmış və (Məhəmməd əleyhissələmə qəlbən) iman gətirmiş kimsələr (ənsar) öz yanlarına (şəhərlərinə) hicrət edənləri sevar, onlara verilən qənimətə

görə ürəklərində həsəd (qəzəb) duymaz, özləri ehtiyac içində olsalar belə, onları özlərindən üstün tutarlar. (Allah tərəfindən) nəfsinin xəsisliyindən (tamahından) qorunub saxlanılan kimsələr-məhz onlar nıcat tapıb səadətə (Cənnətə) qovuşanlardır!”²⁵

“Şübhəsiz: “Rəbbimiz Allahdır!-deyən, sonra da (sözündə) düz olan kəslərə (ölüm ayağında) mələklər nazil olub (belə deyəcəklər): “Qorxmayın və kədərlənməyin! Sizə vəd olunan cənnətlə sevinin!”²⁶

“O müttəqilər ki, bir günah gördükləri, yaxud özlərinə zülm etdikləri zaman Allahı yada salıb (tövbə edərək) günahlarının bağışlanmasını istəyərlər. Axı günahları Allahdan başqa kim bağışlaya bilər? Və onlar etdiklərini (gördükləri işin pis olduğunu) bildikdə (tövbədən sonra) bir daha ona qayıtmazlar.

Onların mükafatı öz Rəbbi tərəfindən bağışlanmaq və (ağacları) altından çaylar axan cənnətlərdir ki, orada əbədi qalacaqlar. Yaxşı işlər görənlərin mükafatı nə gözəldir.”²⁷

Həz. Məhəmmədin gətirdiyi inanc əsaslarına inanan insanlar bir-birlərini, Allahı və elçisini həqiqi sevgi ilə sevdilər. Allah və Rəsulu onlar üçün hər şeydən dəyərli idi və öndə gəlirdi. Aralarındakı mübahisəli məsələləri Allah və Elçisinin hakimliyi altında həll edirdilər. İnsanlığı və qardaşlığı çox yaxşı bacarırdılar. Əshab sələfi-salihin və ya ilk müsəlmanlar deyərək tanınan bu seçilmiş insanlar, gözəl əxlaq və nümunəvi şəxsiyyətə sahib idilər. Yeni inancları, onları tamamilə dəyişdirmişdi. İslam inancı onlara yeni bir şəxsiyyət qazandırmışdı. Beləliklə inancın, insanın maddi və mənəvi varlığına böyük təsiri vardır. Sosial-iqtisadi və siyasi ətrafı dəyişməyə də ərəblər dəyişmişdilər. Artıq İslam, dünyadakı hər insan üçün yeni bir həyat demək idi. Bu yeni yaşayış şəklində hər şey insan xarakterinə uyğun idi. Bir iman cövhəri hər möminin qəlbində öz məşəlini yandırmışdı. Bu insanlardan hər biri Allah üçün bir-birini sevib qoruyur, amma Allah və Rəsulunu hər şeydən çox sevirdilər.

25. Həşr, 59/9.

26. Fussilət, 41/30.

27. Ali-İmran, 3/135-136.

İlk müsəlmanlar əvvəlki peyğəmbərlərin dövründəki möminlər kimi, elmi və ağıl əməldən üstün tuturdular. Problemləri elmə görə dəyərləndirirdilər. Onların dövründə hakim qaynaq Quran, sünnə, elm və ağıl idi. İnanc, ibadət, elm və ağıl arasında mükəmməl əlaqə qurmuşdular. Sonrakı dövrlərdə bu qaynaqların yerinə, səhabə, tabeun və məzhəb imamlarının həyatları qaynaq təşkil etmişdir. Belə ki, nə ilk iki nəslin (səhabə və tabeun), nə də din alimləri və ya məzhəb imamlarının belə bir təlqinləri olmuşdur. Ancaq bunlara baxmayaraq, ilk üç nəslin anlayış, fikir və yaşayışları, ictimadları müsəlmanlar tərəfindən qeyd şərtsiz qəbul edilərək onların din düşüncəsini təşkil etdi.

Nəticə etibarilə İslam dini, xüsusilə Abbasilər dövrünün sonları və Osmanlı dövründə Quran və Sünnə əsaslarından daha çox adət-ənənəyə, təqlidlərə əsaslandırılaraq, şeyxlər, vəlilər, məqam və kəramət sahibi sayılan şəxslərin fikirləri və təvillərinin məcmuəsi halına gətirildi. Xalq möcüzə və kəramətlərə, islamın bütün dövrlərin dini olduğu kimi ifadələrə, təzahürlərə əhəmiyyət verərək dinin həqiqətilə maraqlanmadılar. Məhz bu din anlayışı, mücəddid, Mehdi, Məsih və bir çox yanlış inancların müsəlmanlar arasında yayılmasına səbəb oldu.

Sosial-iqtisadi cəhətdən çox da dəyişməsə də, İslam ümməti çox sürətli dəyişikliklə qarşı-qarşıya qaldı. Bu dəyişikliklər həm mənfi, həm də müsbət mənada idi. Hz. İbrahim, Hz. Musa və Hz. İsa kimi peyğəmbərlərin ümmətləri də onların vəfatından sonra, iman, elm və əməldə eyni dəyişikliklərə məruz qalmışdılar. Mədəniyyət və adət-ənənələri din yerinə qoymuşdular. Nəticədə inanc, din və ibadətləri pozulmağa məruz qaldı. Amma bütün bunlara baxmayaraq dinin əsas qaynağı sayılan Quran və Sünnə olduğu kimi qorunub saxlandı. Lakin əqidələrinin zəifləməsi, ibadətlərinin ixlassızlaşması, ağıl və elmə inanc qədər əhəmiyyət verilməməsi, təqlidçiliyin artması, xurafat və yanlış inancların yayılmasına səbəb olduğu kimi, İslam mədəniyyətinin də çökməsinə səbəb oldu. Şeyxlər, sufilər, fəqihlər, kəlamçılar və din alimlərinin yorumları nəticəsində yeni bir din anlayışı, din sistemi formalaşdı.

Müsəlmanlar sağlam və doğru inanclarından uzaqlaşaraq, batil

inancaların təsiri altında qaldılar. Fərz və vaciblər arxa plana keçdi. İslam, iman, elm, fikir və ibadət məfhumları yanlış yorumlandı. İslamı Yunan düşüncəsindən təsirlənərək açıqlayanlar da var idi. Din və dünya ayrışçılığı edildi.

Müxtəlif yerlərdə yaşayan və fərqli adət-ənənələrə sahib insanlarla birgə yaşayan elm, mədəniyyət, ağıl və anlayış etibarilə aralarında fərqliliklər olan alimlərin yeni məsələlər haqqındakı ictihadları da təbii olaraq fərqli oldu. Dini məsələləri birbaşa əsl qaynağından (Quran və Sünnə) öyrənə bilməyən xalq, mövcud ictihadlardan birini mənimsəmək məcburiyyətində qaldı. Sonra “ətiqadi islam məzhəbləri” və “fiqhi islam məzhəbləri” adı altında qruplaşan bu fərqliliklər, özü ilə bərabər qruplaşma və zümrləşməni gətirdi. Xaricilik, Şiəlik, Mötəzilə, Əhli-sünnə adlanan bölünmələr bunun bariz nümunələri hesab olundu. Hicri 4-cü əsrdən sonra məzhəbə, məşrəbə, təriqətlərə görə İslam anlayış və yorumları meydana çıxdı. İşlərin, məzhəb və təriqət təəssübkeşliyi ilə qəbul edilməsi, məzhəb imamları və təriqət şeyxlərinin fikirlərinin müqəddəsləşdirilməsi, fırqələrin formalaşması təqlid, təslimiyyət anlayışlarını şiddətləndirdi. Təriqətlər də eyni düşüncə ilə ortaya çıxdı və formalaşdı.

Əvvəllər alimlər, kitab və sünnəni öyrənir anlayır, hökm çıxarırdılar. Lakin sonralar, müəyyən bir imamın və ya fəqehin kitabını oxumaqla məşğul olmağa başladılar. İmamların və fəqehlərin sözləri və ya fitvaları, Allah və Rəsulunun sözləri səviyyəsində sayılmağa başladı. Hətta, imamlarının sözlərinə zidd ayə və hədislə qarşılaşdıqda o nəss təvil edilmiş və ya nəsx olunub deyilərək, imamın sözü daha doğru qəbul olunurdu. İctihadın yazılı bir qayda halına gətirilməsi, ictihad edənlərə pis gözlə baxılması və sonralar (h. 4-cü əsrdən etibarən) ictihadın qapısının bağlanması iddiası bu gedişatı daha da pisləşdirdi.

Bundan əlavə Quran və Sünnəyə əsaslanan İslamın inanc əsasları, ilk müsəlman nəsilədən dəyişikliyə uğramadan ötürüldüyü halda, bir müddət sonra fəth olunan ölkələrdəki fərqli adət-ənənələrlə qarışdı. Təsirlənmə prosesi başladı. İslam düşüncəsi əqli hücumlara məruz qaldı. Mübahisəli məsələlər ortaya çıxdı. Cəbr və ixtiyar, vəd vəd, xeyir və şəər və bənzəri

məsələlər faydasından çox zərəri olan nəzəriyyələrin formalaşmasına səbəb oldu. Nəticədə bir çox fəlsəfi cərəyanlar və kəlam məktəbləri ortaya çıxdı.

Halbuki, İslam həqiqətindən ayrılmamaq, hər hansı məzhəbə bağlı yaşamaqla yox, Kitab və Sünnəyə sarılmaqla mümkün idi. Din alimlərinin əsərləri və onlara nisbətə qurulan məzhəblər, xalqın Kitab və Sünnə hökmlərini anlamasına sadəcə bir vasitə ola bilərdi. O ki qaldı İslam, bütün fırqə, təriqət və məzhəblərdən üstündür. Müsəlman adı isə, hər kəsi qucaqlayaraq əhatə edən ümumi addır. İslam əqidinin təməl qaynağı, İslamın özü-Kitab və Sünnədir.

İnanc mədəniyyətin əsas qaynaqlarından biridir. İstənilən dövrdə mədəniyyəti əmələ gətirən əsas ünsürlərdən biri də iman-əqidə məsələləridir. Ad, Səməd, Mədyən və s. xalqlardan bəhs edən Quran ayələri də inanc və mədəniyyət arasında sıx əlaqənin olmasına işarə edir. Hz. Məhəmmədin (s.ə.s) gətirdiyi dini qəbul edərək ona tabe olan insanlar, İslam əqidinə əsaslanan, İslamın qurumlarını, sənət, etika və estetikasını, ibadət və əxlaq anlayışlarını təmsil edən möhtəşəm bir mədəniyyət meydana gətirmişdirlər.

Müsəlmanlar yeni ərazilərin fəth olunmasıyla müxtəlif hadisə və mədəniyyətlərlə tanış oldular. Öz aralarında isə bəzi əxlaqi, hüquqi, siyasi və ictimai problemlər var idi. Bu problemlər onları bəzi münaqişə və mübahisələrə təşviq etdi. Bu isə bəzən ixtilaflara səbəb oldu. Nəticədə, bir çox dini və etnik qruplaşmalar ortaya çıxdı. İslami elmlərin formalaşması da bu dövrə təsadüf edir. İslam həqiqəti, İslamın şərtləri, inanc əsasları, cümə namazının şərtləri və s. ifadələrlə açıqlanmağa başlandı. Bir tərəfdən bu yeniliklər baş verərkən, digər tərəfdən də insan haqq və azadlıqlarına məhdudiyyətlər gətirildi. Bir çox haqq və azadlıqlar müsəlmanlardan geri alınmışdır. Qadınların məbəəd və məktəblərdən uzaqlaşdırılmaları, elm, ibadət və əxlaqla əlaqəli bəzi haqlarından məhrum edilmələri, din, məzhəb və təriqət təəssübkeşliyi bunlara misal göstərilə bilər.

Hz. Məhəmmədin (s.ə.s) vəfatından yüz il keçmədən müsəlmanlar da “miras ənənə islamı” dövrünə girdi. Ənənəyə və əcdadların din düşüncəsinə uyğun din anlayışı və “inanc sistemi” kimi xarakterlərinə

damğasını vurdu. Bu dövrdə daha çox müctəhidlər, fəqəhlər, kəlamçılar, məzhəb imamları, filosoflar, təriqət şeyxləri və sufilər əsas qəbul edildilər. İslamın inkişafı, həmin şəxslərin fikir və düşüncələri, yorumları çərçivəsində qəbul edildi. Birbaşa Quran və Peyğəmbərə tabe olmaq məcburiyyətində olan möminlər, ictihad və yorumlarını bu təməl qaynaqlarla eyni səviyyədə tutaraq, peyğəmbərlərin varisləri olduqlarına inandıqları “üləmanı” (alimləri) rəhbər qəbul etdilər. Onların fitva və fikirlərinə sığınaraq təslim oldular. Nəticədə təqlidçi və təslimiyyətçi olaraq tanındılar.

Artıq müsəlmanlar Quranı öyrənmək, anlamaq və yaşamaq əvəzinə, əzbərləyərək ibadət savabı almağa yönəlmişdilər. İslam əqaidi və hökm-lər artıq bu şəxslərin fikirləri çərçivəsində başa düşülürdü. Məsələn: Qurandakı elm anlayışının yerini Qəzzali və bənzərlərinin elm anlayışı, təsnifi almışdır. Quran və Sünnə elm öyrənməyi (cinsiyyət fərqi olma-dan) hər insan üçün lüzumlu sayarkən, adı çəkilən şəxslər elm təhsilini fərzi-ayn və fərzi-kifayə deyə iki hissəyə ayıraraq, bir çox insanı elm təhsilindən azad etmişdilər.

Əslində adət-ənənə, dinimizə görə bir (hüccət) dəlildir. İslam bunu rədd etmək əvəzinə dinin əsaslarına uyğunluğu yönündən dəyərləndirmiş-dir. Adət-ənənələrdən dinə uyğun gələnləri yaşatmış, uymayanları isə at-mışdır. Belə ki, adət-ənənə İslam hüququnun qaynaqlarından sayılmış, “adət hüququ”, “məhəlli adət-ənənə hüququ” hüquq təsnifatında yer al-mışdır. Ancaq İslam, adət-ənənəni din halına gətirməmiş və dini dəyərlərdən üstün tutmamışdır.

Dinlər tarixində buna bir çox misallar vardır. Son misalları isə, İslam düşüncə tarixində “intibah” dövründən sonra, tərcümə fəaliyyətləri nəti-cəsində Kindi, İbn Sina və Farabi kimi müsəlman mütəfəkkirlərin Aristotel və Platonun fəlsəfələri ilə İslam düşüncəsini uzlaşdırmaq, yaxınlaşdırmaq və onların sintezindən yeni bir düşüncə sistemi ortaya çıxarmaq cəhdlərilə, son dövrlərdə müasir mütəfəkkir və yazıçılar kimi tanınan Seyid Əhməd Xan, Cəmaləddin Əfqani, Məhəmməd Abduh, Rəşid Rza, İ. Haqqı İzmirli, Faruqi, Fəzlurrəhman, Seyyid Hüseyn Nasr və bənzərləri

tərəfindən islamiləşmə- müasirləşmə fəaliyyətləridir. Son dövrlərdəki hakim düşüncə və dəyərləri, yəni qərb mədəniyyət və fəlsəfəsi ilə İslam düşüncəsini uzlaşdırmaq, onların sintezindən müasir və yeni bir düşüncə ortaya çıxarmaq istəyən bu insanlar, “elmin islamiləşdirilməsi”, “islahat”, “oyanış” və “təcdid” kimi məfhumlar işlədərək məqsədlərini gerçəkləşdirməyə çalışmışdılar.

Dövrümüzdə teizmdən ateizmə qədər müxtəlif dini və fəlsəfi sistemlər mövcuddur. Elm və texnologiya əsri artıq bunların xaricində yeni düşüncə və sistemlər axtarışındadır. Bu baxımdan müsəlmanlar da inanc sistemi və din anlayışlarını, dini və mədəni dəyərlərinin qaynaqlarını sorğulamaq, yenidən dəyərləndirmək cəhdlərinə baş vurmağa çalışmışlar. Bir qrup müsəlman alimlər klassik (ənənəvi) İslam düşüncəsini həqiqi İslam düşüncəsinin üzərini örtüyünü bildirərək İslam tarixinin müxtəlif dövrlərində olduğu kimi, müsəlmanları “Quran və Sünnəyə”, “Quran İslamına” bölməyə səsləyirdilər. Ənənə dininə bağlı olanlar, islamdan əvvəl atalarının dininə bağlı olanların göstərdikləri kimi inadla edilən bu dəvətlərə qarşı çıxmış, bu hərəkətlərini də dindarlıq adlandırmışlar. İslam dünyasının geri qalmasına, İslam elmlərinin inkişaf edib formalaşmasına məhz bu düşüncə səbəb olmuşdur.

Bu gün də, müasirlik tərəfdarları ilə, ənənəvi düşüncə tərəfdarları arasında gərgin mübarizə gedir.

a. İslam Anlayışı

Müsəlmanların inancına görə İslam, insanlara göndərilən son ilahi dindir. Quranın mənbəyi Allah, obyektə isə imandır. İslam ümumbəşəridir. Din, dil, cins, irq fərqi qoymadan, bütün insanlığa xitab edir. Bu nöqteyi-nəzərdən İslam, dünya tarixində göndərilən ilahi dinlərin ən kamili və ən sonuncusudur. Bütün bəşəriyyətin dinidir. Bütün insanlığın, dünyada və axirətdə xoşbəxt olmasını qarşısına məqsəd qoymuşdur.

İslam fəthlərinin artmasıyla, həmin ərazilərə gedən səhabələrin sayı da artdı. Bu səhabələr arasında tanınmış səhabələr də az deyildi. Onlar

getdikləri yerlərdə İslamın həqiqətlərini təbliğ etdilər. Nəticədə, ilk iki əsrdə İslam dünyasında böyük elm mərkəzləri quruldu. Müxtəlif siyasi, etiqadi, fiqhi və fəlsəfi cərəyanlar formalaşdı.

Fəthlər nəticəsində yeni fəth olunan ərazilərdə canlanma başladı. Bu ərazilərdə yeni dinlə, köhnə mədəniyyətlər qarşılaşdı. Bu qarşılaşma nəticəsində yeni bir mədəniyyət ortaya çıxdı.

Bu nöqteyi-nəzərdən fəth hərəkətləri, fərqli din və mədəniyyətlərlə tanış olmaq hərəkətidir. İslam fərd və cəmiyyətin qurtuluşu deməkdir. Əqli və nəqli dəlillərə əsaslanan iman, Allaha edilən ibadət və saleh əməllər vasitəsilə insan, qəlb və düşüncəsini pisliliklərdən təmizləyərək kamilliyə qovuşur.

İslam düşünməyi, fikir söyləməyi, araşdıraraq öyrənməyi əmr edir. Ağıl və elm təməllərinə əsaslanır.

İslam bir nizam dinidir. Çalışaraq qazanmağı əmr edir. Köməkləşmə, ədalət və məşvərətə əhəmiyyət verir.

İslam ruh və bədən etibarilə kamilləşmiş, elmli, əxlaqlı bir cəmiyyət formalaşdırmağı dəstəkləmişdir. Belə bir cəmiyyəti dünya və axirətdə xoşbəxtliyə qovuşdurmaq onun əsl hədəfidir.

İslam rahat başa düşülən dindir. İncə, ibadət və əxlaq əsasları etibarilə sadə və ümumbəşəridir. Müsəlman olmaq, Allahın varlığı və birliyini təsdiq etmək prinsipinə əsaslanır. Allahın varlığı və birliyinə iman edən, Hz. Məhəmmədin (s.ə.s) peyğəmbərliyini qəbul və təsdiq edən hər kəs müsəlman xüsusiyyətini qazanır.

İslam tövhid dinidir. Aləmlərin və bütün yaradılmışların xalığı olan Allaha inanmaq, dünya həyatının müvəqqəti, axirət həyatının isə əbədi olduğunu, hesab, kitab, mizan, cənnət və cəhənnəmin həqiqi olduğunu qəbul etmək, ilahi əmr və qadağalara tabe olmaq, hər kəsə ədalətlə davranmaq prinsipləri üzərində qurulmuşdur. Yəni kəlməyi-tövhidə söyləyən və təsdiq edən hər kəs İslamı qəbul etmiş hesab olunur.

Ömrələrini çatdırmaq məqsədilə, tarix boyu seçdiyi peyğəmbərlər

vasitəsilə dinini insanlara öyrədən Allah, bu dinin son halqası olan İslamı təbliğ etmək vəzifəsini də Hz. Məhəmmədə (s.ə.s) vermişdir.

Allahın əmrləri bəşər həyatının hər növünə şamildir. İnanc, ibadət və əxlaq əsaslarını müəyyənləşdirməkdədir. Allahın Hz. Məhəmmədə (s.ə.s) endirdiyi vəhylərin toplandığı Qurani-Kərim, inanc, ibadət və əxlaq əsaslarını tək-tək açıqlamışdır. Hz Məhəmmədin Sünnəsi isə bu əsasların canlı təzahürüdür. İslam alimləri isə, bu iki qaynaqdakı həqiqətləri düzənləyərək qisimlərə ayırmış, onlara yorumlar gətirərək insanlığın ixtiyarına vermişlər.

İslamın gətirdiyi iman, ibadət və əxlaq əsasları bütöv, bir-birini tamamlayıcı mahiyyətdədir. İnanc olmadan ibadət bir məna kəsb etməz. İbadətin təsirli və faydalı olması da, əvvəlcə möminin əxlaq və şəxsiyyətinə bağlıdır. Əxlaqın qaynağı isə inanc, ibadət və saleh əməldir. Allah Əsr surəsində belə buyurur: “**And olsun axşam çağına** (ikinci vaxtına, əsr namazına ki, zamana və ya Peyğəmbərin əsrinə) **ki, insan** (ömrünü bihudə işlərə sərf etməklə, dünyanı axirətdən üstün tutmaqla) **ziyan içindədir? Yalnız iman gətirib yaxşı əməllər edən, bir-birinə haqqı və səbri tövsiyə edən kimsələrdən başqa!** (Belələri cənnətə nail olub əbədi səadətə qovuşanlardır.)²⁸

Buna görə, etiqad və ibadətin əxlaqla bütünləşməsi, saleh əməllərlə bəslənməsi zəruridir. Din möminin ixlas və imanla Allahın əmrlərinə təslim olmasını ifadə etməkdədir.

Müstəqil İslam dövlətində hər şey Qurana əsasən dəyərləndirilirdi. Quranın gətirdikləri fərd və cəmiyyətin psixologiyasına uyğundur. Siyasətdən idarəyə, ticarətdən iqtisadiyyata qədər bütün işlər İslama görə icra olunurdu. Hər peyğəmbərin yaşadığı dövrdə möminlər arasında vəziyyət belə idi və hər peyğəmbər də bunu qoruyub saxlamağa çalışmışdır. Bununla yanaşı İslamdan olmadığı halda islamiləşdirilən və ya islamiləşən bir çox şey də mövcud idi.

Həmin dövrdəki mədəniyyət və adət-ənənə islamiləşmiş kəlməsilə

28. Əsr, 103/1-4.

ifadə olunur. Çünki sosial-ictimai islamiləşmə, ideoloji islamiləşməni də özü ilə gətirdi. Məsələn: Müsəlmanlar təcrübələrindən və bir çox islami əsaslardan faydalanaraq əmirlik və ya xəlifəlik adlanan yeni idarə şəkli ortaya çıxardılar. Ancaq nəzəriyyələri və təşəkkülü baxımından xalqın hakimiyyətinə əsaslanan xilafət idarəsindən tezliklə uzaqlaşılmış və islamda yeri olmayan səltənətə çevrilmişdir. Bu şəkildə dövlət qurularkən, Sasani və Bizans imperatorluqlarının idarə və siyasi qurumları əsas götürülərək tədricən islamiləşdirilmişdi. Əsrlərlə İslam dövlətlərində özü-nəməxsus yer tutan vəzirlik, haciblik və bənzərləri bunun misallarından-dır. İslam xüsusilə fəthlər dövründə daha çox mədəniyyətlərlə tanış olmuşdur. Əsrlər boyu müsəlmanların üstün mədəniyyət qurmalarını təmin edən səbəblərdən biri də, dini birlik olmuşdur.

İslam getdiyi hər yerdə müxtəlif yerli adət-ənənələrlə qarşılaşmış, bunlara təsir elədiyi kimi, onlardan da təsirlənmişdir.

İslam ümumbəşəri dəyərlər toplusudur. Nəsildən-nəsilə ötürülən dini və mədəni dəyərlər, yəni İslam anlayışları tədricən önəmli fərqliliklər ortaya qoymuşdur. Nəticədə, bir mədəniyyət formalaşmışdır. Həmin mədəniyyət və həyat tərz, ənənəvi İslamı təşkil etmişdir. Müsəlman dini anlayışlar və mədəniyyətin ifadəsi olaraq şəkillənmişdir. İslam mədəniyyəti, müsəlman olanların ortaq mədəniyyətinin məhsuludur. Atlantik okeanından Hind okeanına qədər olan ərazidə yaşayan bütün müsəlmanları birləşdirən böyük bir mədəniyyətdir.

Orta əsrlərdə müsəlmanlar hər cəhətdən xristian dünyasından üstün idilər. Səlib yürüşləri xristianların, İslam mədəniyyətini tanımasına yaxından kömək etmişdir. Nəticədə, avropalılar, İslam aləminin zəngin mədəniyyətindən təsirlənərək, bunları öz ölkələrinə aparmışlar.

Qədim mədəniyyət qalıqları arasında qala divarları, tikililər, ehramlar və s. vardır. Quran bizə mədəniyyət əsərlərini necə dəyərləndirəcəyimizi öyrətməkdə, qədim tarixin bizə olan faydalarını açıqlamaqdadır.

Allahın qanunları, göydə və yerdəki ayələrinin bilinməsi üçün də tarix elmi, qədim qövmlər və mədəniyyətlərin bilinməsinin əhəmiyyətini vurğulayır.

Ə. Maliyyə Təşkilatı

Hər dövlətin bir maliyyə təşkilatı vardır. Dövlət işlərinin idarə olunması, ölkənin abadlaşması, mədəniyyətin inkişafı, xalqın rifahının artması üçün güclü maliyyə imkanları olmalıdır. Maliyyənin gəlir və qaynaqları, xərcləndiyi sahələr vardır. Bunların idarə olunması maliyyə təşkilatına aiddir. Maliyyə idarəsi güclü və sağlam olan dövlətlər uzun ömürlü olur. Maliyyə sistemi zəif olan dövlətlər isə, uzun ömürlü olmur.

1. Dövlətin Gəlirləri

Dövlətin bütün gəlirlərinə nəzarət onun maliyyə idarəsinə aiddir. Başlanğıcdan etibarən İslam dövləti də, eyni metodu tətbiq etmiş və bu məqsədlə dövlət xəzinəsini (beytul-malı) qurmuşdur. Dövlət xəzinəsi gəlirlərin qorunması, mühafizəsi və onların xərclərinə nəzarət edirdi. Dövlət xəzinəsinin gəlir qaynaqları aşağıdakılardır.

1. Ərazidən alınan xərac vergisi.
2. Mədən, qənimət və feydən əldə olunan hissə.
3. Zəkat bunun xərclənəcəyi yerlər və ya veriləcəyi şəxslər Quran-da bildirilmişdir. Bundan ayrı yerə xərclənə bilməz.
4. Müsəlman olmayanlardan alınan cizyə vergisi.
5. Limanlara daxil olan ticarət malları və gəmilərdən alınan gömrük vergisi.
6. Sahibi bilinməyən itmiş mal, varisi olmayan miras və qənimət malları.

Dövlətin gəlir qaynaqları arasında qənimət malları və feyin əhəmiyyətli rolu vardır. Qənimət ancaq döyüş vaxtı alınır. Cahiliyyə ərəblərinin adətində görə komandirlər, qənimətin 1/4-ni alırdılar ki, bu da “Mirba” adlanırdı. Geri qalan hissəsi isə, əsgərlər arasında bölüşdürülürdü. Bədir döyüşündən sonra qənimətlər Allahın malı sayılmış və 1/5-nin Allaha, Peyğəmbərə və xalqa ayrılması əmr edilmişdir.²⁹ Qurani-Kərimdə:

29. Mövlana Şibli, *Asri-Saadet*, tərc: Ömer Rıza Doğrul, I, 455, İstanbul 1977.

“(Ya peyğəmbərim!) **Səndən** (müharibədə əldə edilmiş) **qənimətlər** (onların kimə çatması) **haqqında soruşarlar, de: “Qənimətlər Allahın və Peyğəmbərinindir.** (Onun bölünməsi Allaha və Peyğəmbərinə aiddir). **Buna görə də əgər** (həqiqi) **möminsinizsə, Allahdan qorxun, aranızdakı münasibətləri düzəldin, Allaha və Onun Peyğəmbərinə itaət edin.”**³⁰

“**Bilin ki, əldə etdiyiniz hər hansı qənimətin beşdə biri Allahın, Peyğəmbərin, onun qohum-əqrabasının, yetimlərin, yoxsulların və müsafirindir,** (pulu qurtarıb yolda qalan yolçularındır). **Allah hər şeyə qadirdir.**”³¹ ayələri ilə qənimət mallarının kimə aid olduğu bildirilir.

Hz. Peyğəmbər də qənimətləri əsasən mühacirlərə və Məkkənin fəthindən sonra müsəlman olanlara vermişdir. Fəqət müxtəlif zamanlarda qənimətin 4/5 hissəsini əsgərlərə paylamışdır. Süvarilərə üç hissə vermək adət idi. Qənimətlərin çox az hissəsi Hz. Peyğəmbər tərəfindən öz ehtiyacları üçün istifadə olunur, yerdə qalan hissəsi isə ayədə bildirilənlərə verilirdi.³²

Fey- müsəlmanların müşriklərdən sülh yolu ilə əvəzsiz olaraq aldığı torpaq, at, dəvə və digər şeylərdir. Feyin bölüşdürülməsi də qənimət malları kimi idi. 1/5-i Peyğəmbərə aid idi. Yerdə qalan hissələri də ayədə keçən şəxslərə verilirdi.

Fey ilə qənimət arasındakı əsas fərq budur. Qənimət müsəlmanların düşmən ordusundan savaş yolu ilə ələ keçirdiyi hər şeydir.

Əsirlər- müsəlmanların qarşı tərəfdən əsir aldığı əsgərlərdir. Səbaya isə, müsəlmanlara əsir düşən uşaq və qadınlardır. Bunların öldürülməsi caiz deyildir, qadağandır. Ancaq, qənimət olaraq verilə bilər. Fidyə qarşılığında buraxılması da caizdir. Peyğəmbər əfəndimiz Hünəyn qəzvasında əsir düşənləri əvəzi ödənilməsi təqdirdə sərbəst buraxmışdır. Müharibə yolu ilə alınan düşmən ərazilərinin sahibləri bu ərazilərdən çıxarılırdı.

30. Ənfal, 8/1.

31. Ənfal, 8/41.

32. Şibli, *e.ə.ə.*, I, 456.

Çünki bu ərazilər, qənimət malı idi. Sonralar dövlət başçısının bu ərazilər haqqında verdiyi qərar ixtilafa səbəb olmuşdur. Hz. Əbu Bəkr dövründə bu ərazilər, müsəlmanlara paylanılırdı. Lakin Hz. Ömər bunu dəyişdirərək, həmin ərazilərin dövlətdə qalmasını təmin etdi.

Daşına bilən qənimət malları, hər cür əşya və pullar da əsgərlər arasında bölüşdürülürdü. Öldürülən düşmən əsgərlərinin paltarlarına, silah və heyvanlarına da eyni qayda tətbiq olunurdu. Rəsulullah bunları uyğun gördüyü şəkildə paylayırdı.³³

Zəkata gəldikdə isə, müsəlmanların dəvə, inək, qoyun, gümüş və qızıl cinsindən olan müəyyən nisab miqdarına çatan mallarından verdikləri vergidir. İslam mallara nisab qoymuşdur. O miqdardan az olan mallardan zəkat alınmaz. Bunlar Rəsulullah tərəfindən vəfatından əvvəl yazılan bir əmr ilə bildirilmiş və onun vəfatından sonra da müsəlmanlar bu əmrə görə hərəkət etmişdirlər. Bu dövrlərdə zəkat məmurları təyin edilirdi ki, onların işi də xalqdan zəkati toplayaraq İslamın buyurduğu yerlərə xərcləmək üçün xəlifəyə təslim edirdilər.³⁴

Zəkat Qurana görə fəqirlərə, kimsəsizlərə, ehtiyac sahiblərinə, İslamı yeni qəbul edənlərə, azadlığa qovuşmaq üçün kölələrə, borcunu ödəmək üçün borcluya, səfəri, yolda olanlara və zəkat məmurlarına verilir.

Zəkatın paylanılma metodu toplandığı yerin əhalisinə paylanılması idi. Bir dəfə Ziyadın zəkat toplamağı tapşırdığı şəxs, topladığı zəkati əhaliyə paylayaraq əliboş dönmüş və Hz. Peyğəmbər bizə nə etməyi öyrətdisə onu etdim demişdir. Muaz b. Cəbəl Yəməne göndərilərkən Hz. Peyğəmbər Ona: *“Zəkat onların zənginlərindən alınaraq fəqirlərinə verilir.”* demişdir.³⁵ Zəkatın bütün hökmləri Hz. Peyğəmbərin tətbiqatına əsaslanır. Yalnız Hz. Ömər bir əlavə etdi ki, bu da satılan atlardan da zəkatın alınmasıdır. Hz. Peyğəmbər dövründə atlar alınıb-satılmadığına

33. Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel və Sosial İslam Tarihi*, terc: Heyet, II, 179, İstanbul 1987.

34. D. G. B. *İslam Tarihi*, II, 278-9.

35. Şibli, *e.ə.ə.*, I, 456-7.

görə belə bir problem çıxmamış, sonralar at alveri olduğundan Hz. Ömər də onlardan zəkat alınmasını istəmişdir.³⁶ Xilafətin mərkəzində bu məsələ ilə məşğul olan xüsusi divan var idi. Bu divanın digər vilayətlərdə şöbələri də vardı. Nisab miqdarı mala sahib olan müsəlmanların malik olduqları malın qırxdə birini (2,5%-ni) zəkat olaraq ödəmələri lazımdır.³⁷ Ticarət malları, mədənlər və ərəzi məhsullarının zəkatı müxtəlif cür təyin edilmişdir.³⁸

Cizyə- qadın və uşaqlar xaricindəki qeyri-müsəlmanlardan alınan vergidir. Bu vergi, himayə və düşməndən mühafizə edilmək üçün alınır. Ancaq fəqir və işləyə bilməyənlərdən alınmazdı.³⁹ Miqdarı məsələsində ixtilaf bərabər cizyə, insanların maddi vəziyyətlərinə uyğun təyin edilirdi. Rəsulullah ağıllı, yetkin və gücü çatanlardan ildə bir dinar cizyə alırdı. Eylə bölgə əhalisi ildə 300 dinar, Əzruh əhalisi isə ildə 100 dinar cizyə verirdilər. Ən böyük məbləğ Bəhreindən göndərilmişdi.⁴⁰

Cizyə Quranda bu şəkildə keçməkdədir: **“Kitab əhlindən Allaha və axirət gününə iman gətirməyən, Allahın və Rəsulunun haram buyurduqlarını haram bilməyən və haqq dini (İslamı) qəbul etməyənlərlə zəvil vəziyyətə düşüb öz əlləri ilə cizyə verincəyə qədər vuruşun.”**⁴¹

Cizyə can vergisidir. Həmin şəxs müsəlman olarsa cizyə verməz, ancaq onun əvəzinə zəkat verməlidir. Müsəlmanların zəkat verməsinə əvəz olaraq müsəlman olmayanlara bu vergi qoyulmuşdur.

Cizyə qeyri-müsəlmanlardan ödəməyə gücü çatan, ağıllı və azad şəxslərdən alınır. Qadınlar, sədaqə verilən fəqirlər, işləməyə gücü çatmayanlar, korlar, xəstələr və ya bunlardan savayı müsibətə düşər olanlardan cizyə alınmırdı. Kilsə və monastırlardakı din xadimlərindən də cizyə alın-

36. Şibli, *e.a.ə.*, IV, 360.

37. İbrahim Hasan, *e.a.ə.*, II, 173.

38. Geniş Məlumat üçün bax: İbn Zəncəvəy, *Kitabul Əmval*, t.y. Şakir Z. Feyyaz, II, 785, Riyad, 1986.

39. D. G. B. *İslam Tarihi*, II, 278.

40. Şibli, *e.a.ə.*, I, 457.

41. Tövbə 9/29.

mırdı. İslam cizyə aldığı şəxslərə bunun əvəzində onların təhlükəsizliyini təmin edir və onları öz himayəsinə alırdı.⁴²

Hz. Ömər bir evin qarşısından keçərkən yaşlı, gözləri zəif görən, dilənən bir dilənçi görür. Qocanın qolundan tutaraq:

- “*Sən hansı dindənsən?*” deyə soruşur. Qoca yəhudi olduğunu dedikdə, Hz. Ömər nə üçün diləndiyini soruşur. Qoca:

- “*Məndən cizyə istəyirlər. Yaşımı və ehtiyac içərisində olduğumu görürsən.*” deyə cavab verir. Bunu eşidən Hz. Ömər əlindən tutaraq qocanı evinə aparır və ona nə isə verəndən sonra xəzinə məmuruna:

- “*Belə insanlara fikir ver. Vallahi əgər belə insanlardan gəncliyində istifadə edib, qocalanda imtina etsək ədalətsiz davranmış olarıq. Şübhəsiz ki, zəkat fəqir və miskinlərə verilir. Fəqirlər müsəlmanlardan olur. Belə insanlar isə miskinlərdən-yəni əhli kitabdandırılar*”. Beləliklə cizyə onun kimi qocalardan qaldırılmışdır.⁴³

Hz. Ömər vəfatı əsnasında bu vəsiyyəti etmişdir: “*Bundan sonra xəlifə olası şəxsə, Rəsulullahın himayəsinə riayət etməsini, zimmilərə verdiyi əhdləri yerinə yetirməsini, onların haqlarına riayət etməsini və onlara gücləri çatmayacaq yükü yükləməməsini tövsiyə edirəm*”.⁴⁴

Xərac- müsəlman olmayan əkinçilərin verdikləri vergi növüdür ki, müsəlmanların savaşıaraq və ya sülh yolu ilə ələ keçirdikləri və oradakı xalqa buraxdıqları torpaq üçün qoyulmuşdur. Bu torpaqların sahibləri müsəlmanlara torpaqdan istifadə üçün məhsulun bir hissəsini verirdilər. Veriləcək məhsulun miqdarı iki tərəfin razılığı ilə qərarlaşdırılırdı. Xeybər, Fədl, Vadil-Qura və Teyma əhalisi xərac verirdilər. Məhsul yetişərkən Hz. Peyğəmbərin göndərdiyi adamlar məhsulun miqdarını müəyyən edərdi, onun 1/3-ni hesaba almadan qalan hissəsini ikiye bölərdilər. Xey-

42. Mavərdi, *Kitabul Əhkamul Sultaniyyə*, Misir, 1298/1881, 125-7; İbrahim Hasan, *e.a.ə.*, II, 175.

43. Əbu Yusuf Yaqub b. İbrahim, *Kitabul Xərac*, tərc. Ali Özek, s. 70, İstanbul 1970; İbrahim Hasan, *e.a.ə.*, II, 177; D.G. B. *İslam Tarihi*, II, 278; İbn Zəncəvəyh, *Kitabul Əmval*, t.y. Şakir Z. Feyyaz, I, 115, Riyad, 1986.

44. İbrahim Hasan, *e.a.ə.*, II, 177.

bər əhalisi məhsulun yarısını verməyi qəbul etmişdi.⁴⁵ Bu bəzən, Hz. Ömər in Səvadda etdiyi kimi müəyyən miqdar olur, bəzən də torpaqdan əldə edilən məhsulun hamısından alınan bir pay olurdu. Ancaq xəracın, Xüləfayi-Rəşidin dövründə nə qədər olduğu məlum deyil.⁴⁶

Cizyə və xərac olaraq toplanan mallar əsgərlərə verilirdi. Bütün səhabələr İslam ordusunun könüllüləri idi. Bu səbəblə qaynaqlardan gələn gəlirlər onlar arasında bölüşdürülürdü. Bu gəlirlərdən ilk istifadə edənlər, vaxtilə kölə olanlar idi. Gəlirlərin bölüşdürülməsi xüsusi olaraq dəfərlərə qeyd olunurdu. Evlilər subaylara nisbətən iki hissə alırdı.⁴⁷

Xülasə olaraq Xüləfayi-Rəşidin dövrü ədalət və tolerantlıq dövrüdür. Bu dövrdə valilər cizyə toplamaq məsələsində təzyiq göstərməmişdilər. Ərazidən alınan vergilər ərazinin genişliyi və məhsulun cinsinə görə təyin olunurdu. Verginin hamısı puldan yox, maldan da verilirdi. Belə ki, məhsul azalanda verginin miqdarı da azalırdı.⁴⁸

Mavərdi belə əraziləri aşağıdakı kimi sinifləndirir:

1. Müsəlmanların əkib-becərdiyi ərazilər. Bu torpaqlardan öşr alınır. Lakin xərac alınmırdı.

2. Sahibləri İslamı qəbul edənlərin əraziləri. Bu ərazilər üzərində ən çox haqq sahibi olanlar onlardır. Belə ərazilər Şafeilərə görə öşri ərazi sayılır və bu ərazilərdən xərac alınmırdı.

3. Müşriklərdən savaş nəticəsində alınan ərazilər. Bu torpaqlar, Şafeiyə görə qənimət sayılır və döyüşçülər arasında bölüşdürülürdü. Mülkiyyəti döyüşçülərə aid idi. Gəlirindən də öşür alınır. Beləliklə öşür vergisi alınan torpaqdan xərac vergisi alınmırdı.

4. Sülh və ya müqavilə yolu ilə müşriklərin əlində qalan ərazilər. Bu ərazilərdən isə xərac vergisi alınır.⁴⁹

45. Şibli, *e.ə.ə.*, I, 457.

46. D. G. B. *İslam Tarihi*, II, 275.

47. Şibli, *e.ə.ə.*, I, 457.

48. İbrahim Hasan, *e.ə.ə.*, II, 167.

49. Mavərdi, *Kitabul Əhkamis Sultaniyyə*, 131, Misir, 1298/1881; Əlavə olaraq bax: İbn

Öşür- müsəlman olmayan tacirlərdən ticarət məqsədilə müsəlman olmayan ölkələrə getdikdə, mallarından alınan 1/10 vergisidir. Qeyri müsəlman ölkələrində yaşayan bəzi insanlar Hz. Ömərə müraciət edərək, öşür ödəmək şərtlə İslam ölkələrində ticarət etmək üçün icazə istəmişdilər. Hz. Ömər də, İslam böyükləri ilə məsləhətləşərək onlara icazə vermişdir. Bu insanlara öşür vergisini tətbiq edən ilk xəlifə Hz. Ömərdir.

Bəzilərinin ticarət, bəzilərinin də gömrük adlandırdıqları öşür vergisi, Hz. Ömər dövründən etibarən toplanmışdır. Əslində müsəlmanlardakı ərazilərdən alınan gəlir zəkat adlanırdı. Çünki müsəlmanlardan alınan vergi zəkatdır. Öşür ərazisindən alınan vergi isə məhsulun onda biri qədər idi. Bu miqdar Hz. Peyğəmbər tərəfindən təyin edilmiş, Hz. Ömər tərəfindən isə qorunmuşdur. Hz. Ömər etdiyi dəyişiklik isə, müsəlmanların İran ərazisində ələ keçirdikləri, müsəlmanlar tərəfindən əkilən, lakin zimmilərin quyu və kanallarından suvarılan ərazilərin öşür əvəzinə xərac verməsi idi. Müsəlmanlardan xərac əvəzinə öşür alınması güzəşt kimi sayılsa da, müsəlmanlar zimmilərdən artıq vergi verirdilər. Müsəlmanlar bəslədikləri heyvanlardan və saxladıqları pullardan da zəkat verdikləri halda, zimmilər bunları vermirdilər. Zəkatı hamı verməyə məcbur olduğu halda, xəracdən azad edilənlər də olurdu. Xərac bir ildə toplanıldığı halda, öşür hər məhsuldan alınırdı.⁵⁰

2. Dövlət Xəzinəsinin Xərcləndiyi Yerlər

Dövlətin gəlir qaynaqlarından toplanılan mal və pullar, xəlifənin uyğun gördüyü dövlət işlərinə xərclənirdi. Bu gəlirlərdən qazıların, valilərin, vergi məmurlarının, xəzinadarların maaşları ödənilir, dövlətin inkişafına sərf edilirdi. Zəkat mallarından yalnız zəkat toplayanların maaşları ödənilirdi. Qazı və valilərin maaşlarını artırıb-azaltmaq xəlifənin səlahiyyətinə daxil idi. Ordunun gəlirləri zəkat malları və qənimətlərdən

Zəncəvəyh, *Kitabul Əmval*, t.y. Şakir Z. Feyyaz, I, 233, Riyad, 1986.

50. Şibli, *e.ə.ə.*, I, 359-60.

ödənilirdi. Əsgərlər qənimətin 4/5-ü ilə bərabər sahiblərində qalan ərazi-
lərdən alınan xərəcə da öz aralarında bölüşdürüldülər.⁵¹

H. Əbu Bəkr xəlifə olandan sonra, onların hamısına eyni miqdarda
maaş ödədi. H. Ömər isə, bu maaşı İslamı qəbul etmə sırasını əsas ala-
raq dərəcələndirdi. Xülfəyi-Rəşidin dövrünün sonuna qədər əsgərlərin
maaşları, H. Ömər in tətbiq etdiyi sistemlə ödənilirdi. Əməvilər dövründə
isə maaşlar azaldıldı.⁵²

Su kanallarının çəkilməsi, kənd təsərrüfatının inkişafı üçün də beytul-
maldan pay ayrılırdı. Bu xərcləmələrə məhkum və əsirlərin tələbatları,
ölənlərin dəfninə üçün ayrılan pullar,⁵³ hərbi xərclər və alimlərə verilən
maaşlar, bəxşişlər də daxil idi.

Maliyyə təşkilatının təməllərindən biri puldur. Dövlətin pul siyasəti,
onun maliyyə siyasətidir. İstər Peyğəmbər, istərsə də Xülfəyi-Rəşidin
dövrələrində maliyyə siyasətinə böyük əhəmiyyət verilirdi.

Ərəblər İslamdan əvvəl İran və Bizansın qızıl və gümüş pullarından
istifadə edirdilər. Özlərinə məxsus pulları yox idi. H. Ömər dövrünə
qədər pulların istifadəsi belə davam etdi. H. Ömər dövründə İran və
Bizansın bir çox əraziləri ələ keçirildi. H. Ömər dirhəmin çəkisini təyin
etmək istədi. Çünki İranın dirhəmlərinin ağırlığı müxtəlif olurdu. Misqal
ölçüsünə görə bəzisi iyirmi, bəzisi isə on iki misqal ağırlığında idi. H.
Ömər isə bunu dəyişdirərək, gümüş dirhəmləri on, qızıl dirhəmləri isə
yeddi misqal etdi.⁵⁴

H. Ömər dövründə hicri on səkkizinci ildə (640) müsəlmanlar ilk
dirhəmi basdılar. Bu dirhəmlər də İran dirhəmləri kimi idi. Bəzilərinə
“Əlhəmdulillah”, bəzilərinə “Mühəmmədun Rəsulullah”, bəzilərinə
isə sadəcə “La ilahə illallah” yazılmışdı. “Ömər” sözü əlavə edilənlər də
var idi. H. Osman da öz xəlifəliyi dövründə dirhəm kəsdirmiş və üzə-
rinə də “Allahu Əkbər” sözünü yazdırmışdır.⁵⁵

51. H. İbrahim Hasan, *e.ə.ə.*, II, 181.

52. H. İbrahim Hasan, *e.ə.ə.*, II, 182.

53. Məvərdi, *e.ə.ə.*, 94-196.

54. D. G. B. *İslam tarixi*, II, 280.

55. D. G. B. *İslam tarixi*, II, 281.

İslamdan əvvəl Məkkədə, bir misqal gümüşə dirhəm, qızıla dinar, misə də fəls deyilirdi. Həmin dövrdə bir misqal gümüş 4,5 və ya 5, dirhəm isə 2,97 qram ağırlığında idi.

Qaynaqlar ərəblərin qızıl sikkəyə dinar adını verməyinin səbəbi kimi, bu sözün Yunan-latın mənşəli olduğunu və sonradan ərəb dilinə keçdiyini göstərir.⁵⁶

Gümüş pula verilən dirhəm adı isə Yunan mənşəlidir. Yunanlılardan iranlılara keçmişdir. Oradan da ərəblərə keçərək gümüş pula verilən ad olmuşdur.

Ərəblər İslamdan əvvəl və İslamın ilk dövrlərində İran pullarından istifadə etmişdirlər. Hz. Peyğəmbərdən sonrakı ilk dövrdə də bu belə davam etdi. Hz. Əbu Bəkr pullara heç bir dəyişiklik və əlavə etmədi.

Rəşidi xəlifələr dövründə dövlət, iqtisadi və siyasi cəhətdən xeyli gücləndi. Fəthlər nəticəsində xeyli qənimət ələ keçirildi. Dövlətin xəzinəsi zənginləşdi. Dövlət məmurlarına maaş təyin olundu. Adambaşına düşən gəlir artdı. İqtisadi rifah yaxşılaşdı. Münbit və məhsuldar torpaqların, ticarət yollarına nəzarətin ələ keçirilməsi dövlət büdcəsinin daha da artmasına səbəb oldu.

Rəşidi xəlifələr dövründə ölkə iqtisadiyyatına Divan Təşkilatı və Beytul-mal tərəfindən nəzarət olunurdu. Xüsusilə Hz. Ömər dövründə bu qurumlar təsis olunaraq sistemləşdirildi.

Vergi və zəkat məmurlarına amil deyilirdi. Bu məmurlar zəkat, qənimət, cizyə və xərac toplayırdılar. Xəzinədarlar isə olduqları ərazinin xəzinəsindən məsuliyyət daşıyırdılar. Xəzinədarlar yazı yazmağı və hesabı yaxşı bilənlərdən seçilirdi.

Beytul-mal Hz. Əbu Bəkr dövründə qurulmağa başlamış, Hz. Ömər dövründə isə sistemləşdirilmişdir. Beytul-mal inkişaf edərək Osmanlı dövlətinin yaranmasına qədər davam etdi. Sədəqə və xərac beytul-malı deyə iki qismə ayrılırdı. Əmanət mallar sədəqə beytul-malında olurdu.

56. Halil Sahillioğlu, "Dinar", *DİA*, IX, 352-355.

Sədəqə beytul-malı adətən, Tövbə surəsi 60-cı ayədə göstərilən şəxslərə verilirdi. **“Sədəqlər (zəkatlar) Allah tərəfindən müəyyən edilmiş bir vacib əməl (fərz) olaraq ancaq yoxsullara, (ehtiyacı olan, lakin utandı-
ğından əl açıb dilənməyən) miskinlərə, zəkatı yığıb paylayanlara, ürəkləri (müsəlmanlığa) isinişib bağlanmaqda olanlara (iman gətirib
hələ kamil mömin olmayanlara), azad ediləcək kölələrə (və ya boynuna kəffarə düşüb verə bilməyənlərə), həmçinin (borcu ödəməyə imkanı ol-
mayan) borclulara, Allah yolunda cihad edənlərə və yolçulara (pulu qurtardığı üçün yolda qalan, vətəninə qayıda bilməyən müsafirlərə) məx-
susdur. Allah (hər şeyi) biləndir, hikmət sahibidir!”**⁵⁷

Xərac beytul-malı isə dövlətə aid malların mühafizə olunduğu bö-
lüm olub, tamamilə dövlətin nəzarəti altında idi. Yalnız xalqın xidmətinə
sərf edilirdi. Zəkat, sədəqə, qənimət, fey, cizyə, xərac və sahibi müəyyən
olmayan mallar beytul-malın bu bölümünə toplanılırdı. İslam dövlətində
sahibi olmayan mallar da beytul-mala aiddir.

Fəth olunan ərazilərdən alınan vergilər də dövlətin əsas gəlir qaynaq-
larından biri idi. Müharibə nəticəsində ələ keçirilən yerlər, xəlifənin istə-
yinə uyğun olaraq paylaşırlar, sahiblərinə verilər, beytul-mala aid edi-
lərdi. Ancaq ərazi və qənimət mallarının 1/5-i mütləq beytul-mala ayrıl-
dı. Müharibəsiz fəth olunan ərazilərdən beytul-mala heç nə ayrılmazdı.

Ticarət mallarından alınan vergilər də dövlətin əsas gəlir qaynaqların-
dan idi.

F. Sosial Vəziyyət və Daxili Çəkişmələr

İslam sosial ədaləti əmr edən bir dindir. Sosial quruluşu ədalət, bəra-
bərlik və qardaşlıq təməllərinə əsaslandırmağı məqsəd qoyur. Yaxşılığı
əmr etmək və pisləklərdən çəkəndirmək, can və mal təhlükəsizliyini təmin
etmək, ictimai asayışı qorumaq İslamın əməllərindəndir. Bu hədəfləri hə-
yata keçirmək üçün bəzi qayda-qanunlar müəyyən etmişdir. Etibarlı,
doğru sözlü və örnək insanlardan ibarət bir cəmiyyət qurmağa çalışır.

57. Tövbə, 9/60.

Raşidi xəlifələr dövründə sosial bərabərliyin qorunmasına böyük əhəmiyyət verildi. İslam qardaşlığı anlayışının güclənməsi, ictimai birlik və bərabərliyin qorunması, xalqın rifahının yaxşılaşdırılması məqsədilə tədbirlər görüldü. Fəqir, zəif, yetim və kimsəsizlər müdafiə olundu.

Raşidi xəlifələr dövründəki əhəmiyyətli hadisələrdən biri də sosial vəziyyət və daxili çəkişmələrdir. Hz. Əbu Bəkrin xilafətinin ilk günlərində başçı seçmək, irtidat və irtica hərəkətləri kimi bir qisim kütləvi hadisələr olsa da bunların o qədər mənfi təsirləri olmadı. Hz. Ömər dövründə də belə hadisələrə təsadüf olunmadı. Lakin Hz. Osman və Hz. Əli dövründəki hadisələr daxili çəkişmələrə və meydan savaşlarına səbəb oldu. Hz. Əlinin xəlifəliyi dövründə bir çox hadisələr baş verdi.

Hz. Əli daxili çəkişmələrin hakim olduğu, ümmətin parçalanma təhlükəsilə qarşı-qarşıya olduğu bir vaxtda dövlət başçısı oldu. Xəlifə Hz. Osmanın şəhid edilməsi, müsəlmanları daxili çəkişmələrə, məzhəb mübahisələrinə, qruplaşmalara, parçalanmalara və siyasi iqtidarı ələ keçirmək cəhdlərinə sövq etdi. O, Hz. Osmanın şəhid edilməsindən sonra meydana çıxan hadisələri ortadan qaldırmaq üçün çox çalışdı. Amma bunu nail ola bilmədi. Problemlər həll edilmək əvəzinə çoxalaraq ictimai bir məsələ halına gəldi. Həddini aşan fitnənin qarşısını ala bilməyən Hz. Əlinin özü də daxili çəkişmələr, qardaş qırğınları və meydan savaşlarının hakim olduğu bir dövrü yaşadıqdan sonra öldürülən xəlifələrin karvanına qatıldı.

Hz. Əlinin dövründəki daxili çəkişmələr və qardaş qırğınlarının səbəblərini belə sıralamaq mümkündür:

1. Əvvəlki xəlifənin qatillərinin cəzalandırılmasının istənilməsi.

Hz. Əli bu işi (bəlkə də zaman qazanmaq məqsədilə) həməən görmədi. Bir qrup səhabə bunu tənqid etdi və xəlifəni Hz. Osmanın qatillərini cəzalandırmamaqla günahlandırıdı.

2. Hz. Osmanın qatillərinin paytaxt Mədinəni işğal altında saxlaması.

Qatillərin və üsyançıların Hz. Osmanın öldürülməsindən sonra da paytaxtı tərk etməməsi və iqtidarla razılaşaraq burada qalması bəzi

səhabələrin Hz. Əli və xilafətinə qarşı müxalifətin formalaşması ilə nəticələndi.

3. Bəzi səhabələrin və xüsusilə də Müaviyənin Hz. Əliyə beyət etməməsi. Sayı iyirmidən artıq olan səhabə ilə Suriyanın ümumi valisi və şamlıların Hz. Əliyə beyət etməmələri bir çox çəkişmə və savaşların olacağına işarə idi.

4. Üsyançı və qatilləri ordusunda olması. Hz. Əli Hz. Osmanın qatillərini və üsyançıları Mədinədən uzaqlaşdırmaq əvəzinə, Cəməl və Sıffin savaşlarında onlarla birləşərək ortaq cəbhə meydana gətirdi.

5. Hz. Osmanın vali və amirlərini vəzifədən azad etməsi. Bir qrup diplomat və yaxınlarının tövsiyələrinin əksinə olaraq tələsik Hz. Osmanın valilərini və amirlərini vəzifədən uzaqlaşdırması Hz. Əliyə qarşı olan düşmənçiliyi gücləndirdi.

6. Təhkimə razı olması. Sıffin savaşını dayandırmaq üçün hakim seçimi qəbul etməsi, ordusundan bir qrupu narahat etmiş və onlar Hz. Əlini küfrlə ittiham edərək ordudan ayrılmış, Harurada yeni hökumət qurmuşdular.

7. İslam fəthlərinin dayanması. İslam fəthlərinin dayanması, xalqın gəlir qaynaqlarının azalması, iqtisadi rifahın aşağı düşməsi, işsizliyin artması bir çox daxili çəkişmələrin ortaya çıxmasına səbəb oldu.

Raşidi xəlifələr dövründəki hadisələrin, formalaşan qruplaşmanın bir çox sahəni əhatə edən təsirləri olmuşdur. Bunları belə sıralamaq olar:

1. Müsəlmanlar Hz. Peyğəmbərin həyatda olmadığı bir dövrə girdi və özbaşına ayaq üstə durmağa çalışdı. Bu məqsədlə mürtəd, mürtəcə, üsyankar və fitnəkarlarla mübarizə aparıldı. İslam ümmətinin birlik və bərabərliyi yenidən təmin olundu.

2. Dövlət qurmaq ənənəsi formalaşdı.

3. Siyasət və iqtidar məsələsi, Hz. Peyğəmbərin vəfatı ilə birgə müsəlmanların gündəminin ilk maddəsini təşkil etdi.

4. Seçkiyə əsaslanan bir xilafət nizamı quruldu.

5. Qureyş aristokratiyası, qəbiləçilik ənənələrindən və ənsarın zəifliyindən istifadə edərək siyasi iqtidarı ələ keçirib, uzun illər müxtəlif xanədanlıqlar vasitəsilə hakimiyyətini davam etdirdi.

6. Sadoğulları məhəlləsindəki dövlət başçısı seçkisi demokratik metodlarla azad şəkildə gerçəkləşdi. İlk dəfə sərbəst seçkiyə əsaslanan idarə sistemi quruldu.

7. Hz. Əbu Bəkrin özündən sonra yerinə Hz. Öməri xəlifə təyin etməsi, Hz. Ömər in də xəlifə seçimini tamamilə Qureyşdən ibarət altı nəfərlik komissiyaya buraxması, Qureyşin hakimiyyətdən getmək istəməməsi inancını formalaşdırdı. Bu da, Hz. Osman dövründə meydana çıxan üsyanlara, Hz. Əli dövründə bəzi ərəb qəbilələrinin Xaricilər adlanan yeni siyasi, sosial və dini qruplaşma meydana gətirmələrinə, Qureyşə qarşı əks cəbhədə birləşmələrinə səbəb oldu.

8. Siyasi iqtidar mübarizəsi, daxili çəkişmələr və qanlı hadisələrlə yanaşı siyasətin dinin əsaslarından olub-olmaması məsələsi də müzakirə olunmağa başlandı.

9. Qureyşin xilafəti əlində tutmaq, ənsarın isə iqtidarı ələ keçirmək istəyi hakimiyyətin sadəcə Qureyşə aid olmadığını, xəlifə təyinin (Şiənin iddia etdiyi kimi) nəss və vəsiyyətlə olmadığını, əksinə azad seçkiylə olduğunu isbatladı.

10. Raşidi xəlifələrin təyidləri və qurduqları hökumət, İslamda dövlətin teokratik olmadığını isbatladı.

11. Xilafət bir idarə şəkli dir. Birbaşa xalqın iradə və hakimiyyətinə əsaslanır. Müqəddəs bir qurum deyildir. Zamanın tələblərinə görə şəkillənir.

12. Raşidi xəlifələrin idarələri müsəlman tarixi üçün örnək olmasına baxmayaraq, Əməvilər dövründən etibarən səltənətə çevrilmişdir.

13. Siyasi iqtidar mübarizəsi İslam ümmətinin birliyini parçalayan ən böyük faktor olmuşdur. Şiə, Əhli-sünnə və Xarici kimi siyasi və dini qruplaşmalar formalaşdırmışdır.

14. Fərqli siyasi anlayış və parçalanmalar və ya xilafət-imamət problemi İslam ümməti içərisində etiqadi məzhəblərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

15. Hz. Osman və Hz. Əli dövründəki qanlı hadisələr və savaşlar müsəlmanların birlik və bərabərliyini pozaraq Şiə, Sünni və Xarici kimi bir çox qrupların yaranmasına səbəb olmuşdur.

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

II FƏSİL

ƏMƏVİLƏR DÖVRÜ
(661-750)

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

Əməvi Xəlifələri

Süfyanilər

1. Müaviyə b. Əbu Süfyan (661-680)
2. I Yezid b. Müaviyə (680-683)
3. II Müaviyə b. Yezid (683)

Mərvanilər

4. Mərvan b. Hakəm (683-685)
5. Əbdülməlik b. Mərvan (685-705)
6. I Vəlid b. Əbdülməlik (705-715)
7. Süleyman b. Əbdülməlik (715-717)
8. Ömər b. Əbdüləziz b. Mərvan (717-720)
9. II Yezid b. Əbdülməlik (720-724)
10. Hişam b. Əbdülməlik (724-743)
11. II Vəlid b. Yezid (743-744)
12. III Yezid b. I Vəlid (744)
13. İbrahim b. I Vəlid (744)
14. II Mərvan b. Məhəmməd b. I Mərvan (744-750)

I. Hz. HƏSƏNİN XİLAFƏTİ

Hz. Əli şəhid olaraq son nəfəsini vermədən əvvəl, ondan Həsəni xəlifə seçsələr buna necə münasibət bildirəcəyini soruşdular. Böyük səhabə Hz. Əli seçin və ya seçməyin deyə bilmərəm, bu sizin biləcəyiniz işdir dedi. Bu sözü ilə Hz. Əli xəlifə seçimində möminləri sərbəst buraxmışdır. Fəqət Hz. Əlinin şəhid edilməsindən sonra, başda Qeys b. Sad əl-Ənsari olmaqla qırx min nəfər Hz. Həsənin⁵⁸ yanına gələrək: *“Allahın kitabı və Rəsulullahın sünnəsi üzərinə və mühlidlərlə müharibə etmək şərt ilə sənə beyət edirik”* dedilər. Üç ay içərisində də İran, Məkkə, Mədinə, Hicaz, Yəmən valiləri və xalqı da Hz. Həsənə beyət etdilər.

A. Hz. Həsənin Xilafətdən Çəkilməsi

Baş verən hadisələrlə əlaqədar olaraq Şam valisi Müaviyə b. Əbu Süfyan böyük bir ordu ilə Kufə üzərinə hərəkətə keçdi. Hz. Həsən də qırx min əsgərlə ona qarşı gəldi. Fəqət on iki min nəfərlə Qeys b. Sadın başçılığı ilə göndərdiyi ordunun öldürüldüyü xəbərinin yayılması və bəzi fitnəkarların orduda olması, ordudakı güvəni və etimadı itirdi. Hətta üsyançılar, bir gecə Hz. Həsənin çadırına hücum edərək onu yaraladılar. Onsuz da qan tökməkdən çəkinən və öz ucbatından heç kəsin burnunun

58. Məhəmməd ibn Əlinin rəvayət etdiyi hədisdə deyilir ki, Əli ibn Əbu Talib demişdir: “Həsən dünyaya gəldikdə mən ona Həməzə adını, Hüseyn doğulduqda isə ona əmisinin adını- Cəfər adını qoymuşdum. Sonra Peyğəmbər (s.ə.s) məni çağıraraq dedi: *“Mənə bunların adlarını dəyişdirmək əmr olundu!”* Mən dedim: “Allah və Onun rəsulu daha yaxşı bilir!” Onda Peyğəmbər (s.ə.s) onlara Həsən və Hüseyn adını qoydu. (İmam Əhməd, *Müsnəd*, 1/159, 1370-ci hədis; Müstədrək, 4/277)

qanamasını belə istəməyən Hz. Həsən Muvaviyəyə məktub yazaraq, bəzi şərtlərlə xilafətdən çəkiləcəyini bildirdi.

Müaviyə buna çox sevindi. Hətta imzalı və boş bir kağız göndərərək, buna istədiyi hər şeyi yazmasını və onları yerinə yetirəcəyini bildirdi.

Hz. Həsən Müaviyə b. Əbu Süfyan ilə bu şərtlərlə razılaşdı:

1. Tərəfdarlarına heçnə edilməyəcəkdir.

2. Borcları ödəmək üçün Kufə xəzinəsindən beş milyon dirhəm veriləcəkdir. (Bu onun şəxsi borcları üçün deyil, xilafət məsələsində ordu hazırlamaq üçün işlətdiyi pul idi.)

3. Güzəranı üçün özünə və qardaşı Hüseyinə aylıq maaş təyin olunacaq.

4. Müaviyə öz yerinə vəliəhd göstərməyəcəkdir.

5. Bu şərtlər qarşılığında Hz. Həsən xilafətdən çəkiləcəkdir.

Hz. Həsən 661-ci il bu müqavilədən sonra xilafətdən çəkildi. Qardaşı Hüseyinin və əmisi oğlu Abdullah b. Cəfərin etirazına baxmayaraq Hz. Həsən yenə qərarından dönmədi.

Rəsulullah: *“Məndən sonra xilafət otuz ildir. Bundan sonra mülkiyyət və səltənət olacaqdır”* buyurmuşdur. Həqiqətən də ilk dörd xəlifənin xəlifəlik müddəti 29 il yarımındır. Hz. Həsən də 6 ay xilafətdə olmuşdur.

Hz. Həsənin xilafətdən çəkilməsi ilə Müaviyə b. Əbu Süfyan xəlifə seçilmiş oldu. Müaviyənin xəlifə seçilməsi ilə, Hz. Osmanın şəhid edilməsindən etibarən başlayan qardaş qırğınları dayandı. Hz. Həsənin xilafətdən çəkilməsi ilə Rəsulullahın daha bir möcüzəsi həqiqətə çevrildi. Çünki Rəsulullah, bir gün balaca Həsəni qucağına almış və: *“Bu oğlum seyyiddir. Gələcəkdə möminlərin arasında olacaq və iki müsəlman ordunun toqquşmasını önleyəcəkdir”* buyurmuşdur.

Hz. Həsən hicri 49/miladi 670-ci ildə vəfat etdi. Onun boşadığı arvadı Cadə tərəfindən zəhərləndiyi söylənilir.

II. ƏMƏVİLƏRDƏ SÜFYANİLƏR DÖVRÜ (661-683)

A. Müaviyə b. Əbu Süfyanın Hakimiyyəti (661-680)

Hz. Həsənin xilafətdən çəkilməsilə İslam dünyası Müaviyənin xəlifəliyini qəbul etdi. Bununla da İslam tarixində mülkət dövrü başlamış oldu. Rəsulullah bir gün Müaviyə b. Əbu Süfyan ilə qarşılaşdıqda: *“Məlik olduğun təqdirdə xalqa mülayim davran”* buyurmuşdur. Sad b. Əbi Vakkas da bu hədisi-şərifə istinad edərək Müaviyəyə beyət etməyə gəldikdə ona mülkət deyərək xitab etmişdir.

Müaviyə b. Əbu Süfyan təşkilatçılığı və siyasəti yaxşı bilirdi. İnsanların qəlblərini qazanmağı bacarırdı. Tezliklə ölkədəki nizam-intizamı bərpa etmişdir.

Qaynaqlardan öyrəndiyimizə görə Müaviyənin fəaliyyətləri içərisinə aşağıdakılar daxildir:

1. Dövlət arxivini qurmuş.
2. Poçt təşkilatı (əl-bərid) onun dövründə təsis edilmişdir.
3. Konstantinopolu iki dəfə mühasirə etmişdir.
4. Dəniz donanmasını yaratmışdır.
5. Şərqdə bütün Xorasanın fəthini tamamlatmışdır (663-671).
6. Buxaraya qədər olan əraziləri ələ keçirmişdir.

Müaviyə b. Əbu Süfyan bu zəfərlərini, özünü bərabər islamın dörd böyük duhasından olaraq tanıyan Amr b. As, Muğirə b. Şubə və Ziyad b. Əbihə borcludur.

Amr Misirdə, Muğirə b. Şubə Kufədə, Ziyad b. Əbih isə Bəsrədə təhlükəsizliyi təmin edərək fəth hərəkətlərinə başçılıq etmişdirlər.

Ziyad b. Əbihin atasının kim olduğu məlum deyildir. Bu səbəbdən ona ibni Əbih (atasının oğlu) deyilirdi. Gözəl natiqlik qabiliyyəti vardı. Hz. Ömər dövründə bir fəth hərəkətini bildirmək üçün Mədinədə o qədər gözəl çıxış etmişdi ki, oradakılar ona heyran qalmışdılar. Çıxışın sonunda Əbu Süfyan, Ziyadın atası olduğunu etiraf etmişdi.

Ziyad b. Əbih əvvəllər Hz. Əli və Hz. Həsənin tərəfində idi. Lakin xəlifə olan Müaviyə b. Əbu Süfyan ondan qorxduğu üçün, onu qardaş olaraq qəbul edəcəyini bildirərək, öz tərəfinə çəkdi. Xəlifəyə minnət duyğuları ilə bağlanan Ziyad, Bəsrədə Hz. Əli tərəfdarlarına təzyiq göstərdi. Muğirə b. Şubənin vəfatından sonra Kufə valisi təyin olunan Ziyad, Ərəbiстан və İranın daxil olduğu İslam dövlətinin şərq qanadının ümumi valisi oldu. İdarə etdiyi geniş ərazidə yaxşı yetişdirilmiş dörd min cəsusla Hz. Əli tərəfdarlarını təqib edərək, Əməvilərin nüfuzunu qorumuşdur.

1. Müaviyə Dövründəki Hadisələr

Müaviyə b. Əbu Süfyan dövründəki hadisələr iki qismə ayrılır. 1. Daxili hadisələr. 2. Xarici hadisələr.

a. Daxili Hadisələr

Müaviyənin ilk işi İslam aləmindəki daxili çəkişmələrin qarşısını alaraq, ölkədəki təhlükəsizliyi təmin etmək oldu. İdarə məsələlərində ayırışçılıq etmədi. Əhəmiyyətli bölgələrə Əməvi nəslindən olmayanları da təyin etdi. Misir valiliyinə Amr b. As, Kufə valiliyinə isə Muğirə b. Şubəni təyin etdi.

Müaviyə b. Əbu Süfyan dövründə şialər nəzarətdə olduqları üçün onlardan bir səs çıxmadı. Xaricilər isə, fürsət düşdükcə üsyan etmiş, lakin Əməvilər bu üsyanları dərhal yatırmışlar. Abdullah b. Amr Bəsrə valisi olduğu əsnada belə bir üsyan baş vermiş, lakin üsyan tezliklə yatırılmışdır. Aman diləyən xariciləri də bağışlamışdır. Onun bu hərəkəti Şamda yaxşı qarşılanmamış və vəzifədən uzaqlaşdırılaraq, yerinə Haris b. Abdullah əl-Əzdi təyin edilmişdir.

Kufədə də xarici üsyanı baş vermişdir. Hətta, üsyançıların rəisi Müsləvrid özünə “möminlərin əmiri” adını almışdır. Fəqət Kufə valisi Muğirə b. Şubə tərəfindən öldürtdürülmüşdür.

Xaricilər həmin tarixlərdə ən böyük zərbəni Ziyad b. Əbihdən almışlar. Abdullah b. Amrın bağışladığı xaricilər, yenə üsyan etdikdə, hicri 45-ci ildə Bəsrə valisi təyin edilmiş Ziyad, onları darmadağın edərək, rəislərini də öldürdü.

b. Yezidin Vəliəhdliyi Məsələsi

Muğirə b. Şubənin tövsiyəsi ilə Müaviyə, hicri 56-cı ildə oğlu Yezidi vəliəhd təyin etdi. Xalq Yezidə beyət etdi. Yezid isə düşüncəsiz, kef və əyləncə həvəskarı olduğuna görə, Bəsrə valisi Ziyad b. Əbih bu məsələdə tələsməməyi tövsiyə etmişdi.

Yezidin vəliəhdliyi xəbəri Mədinəyə çatdıqda Hz. Hüseyn başda olmaqla, Hz. Əbu Bəkr, Hz. Ömər və Zübeyrin övladları Yezidin vəliəhdliyini şiddətlə rədd etdilər. Lakin başqa şəhərlər, Yezidin vəliəhdliyini qəbul etdilər. Şama gələn Bəsrə qrupunun başçısı Ahnəf b. Qeys iraqlıların fikrini belə açıqladı:

-*“Doğru söyləmək lazımdırsa biz səndən qorxuruq, yalan söyləyəsi olsa isə Allahdan qorxarıq. Sən Əmirəl-mömininsən. Yezidi hər kəsdən yaxşı tanıyırsan. Əgər onu Allah və ümmət üçün xeyirli görürsənsə bizimlə danışma. Yoxsa sən axirətə gedərkən, onun haqqında hazırlıq etmə. Bizə düşən ancaq baş üstə deməkdir.”* dedi. Bunu eşidən şamlılardan biri ayağa qalxaraq:

-*“Bu iraqlı nə deyir? Bizim baş üstə deməkdən başqa nə səlahiyyətimiz var?”* dedi. Beləliklə toplantı dağıldı. Lakin Ahnəfin bitərəf xalqın adından söylədiyi sözlər unudulmadı.

Müaviyə b. Əbu Süfyan könüllərini alaraq iraqlıların Yezidə beyət etməsini təmin etdi. İraqdan sonra Müaviyəni düşündürən növbəti bölgə Hicaz idi. Çünki Hicaz xalqı da Yezidə beyət etmək istəmirdi. Müaviyə Hicaz xalqını razı salmaq üçün Mədinəyə getdi. Bəzi səhabələrin övladları, o Mədinəyə gəlidiyi zaman Məkkəyə getdilər. Müaviyə Məscidi-Nəbəvidə minbərə çıxaraq Yezidi mədh etdi. Sonra Hz. Aişənin yanına gəldi. Hz. Aişə vəliəhdlik məsələsindən ötrü onu qınadı.

Müaviyə b. Əbu Süfyan Məkkəyə də gedərək Hz. Hüseyin, Abdullah b. Ömər və Abdullah b. Zübeyrin könüllərini almaq istədi. Bu əsnada Abdullah b. Əbu Bəkr vəfat etmişdi. Hz. Hüseyin və iki Abdullah Yezidə beyət etməyəcəklərini bildirdilər. Bundan sonra minbərə çıxan Müaviyə məkkəliləri Yezidə beyət etməyə dəvət etdi. Hz. Hüseyinin və iki Abdullahın Yezidə beyət etdiklərini zənn edən xalq, onun istədiyi beyəti etdilər. Beləliklə, yuxarda adları çəkilənlərin xaricində xalq Yezidə beyət etdi.

c. Xarici Hadisələr

Müaviyə b. Əbu Süfyan fəth hərəkətlərinə də əhəmiyyət vermişdir. Onun dövründə Konstantinapola iki dəfə səfər təşkil olunmuşdur. Müaviyə 669-cu ildə təşkil etdiyi yürüşdə, orduya oğlu Yezidi də qatmışdır. Bununla o, xalq arasında Yezidə qarşı sevgi formalaşdırmaq istəyirdi. Bu mühasirəyə, səhabələrdən olan Hz. Əbu Əyyub əl-Ənsari də qatılmış və İstanbul yaxınlığında şəhid olmuşdur. 669-cu ilin baharında başlayan mühasirə yay aylarına qədər davam etmişdir.

Müaviyə dövründəki Konstantinapolun ikinci mühasirəsi isə, 674-680-cı illər arasında olmuşdur. Dəniz donanması bu mühasirədə, Bizans dəniz donanması ilə toqquşmuş, lakin heç bir nəticə əldə olunmamışdır. 654-cü ildə yağmalanan Rodos adası 672-ci ildə, Qrit adası isə 674-cü ildə fəth edilmişdir.

Bundan əlavə Dağıstan üzərinə də yürüşlər edilmişdir. Ukbə b. Nafi hicri 41-ci ildə Şimali Afrikaya daxil olaraq Qayravan şəhərini ələ keçirmişdir.

2. Müaviyənin Vəfatı

Müaviyə b. Əbu Süfyan hicri 60, miladi 680-cı ildə xəstələndi. Xəstələnmədən əvvəl verdiyi bir xətbədə:

“Ey əhali! Xeyli vaxtdır sizi idarə edirəm, siz məndən, mən də sizdən bezdim. Siz məndən, mən də sizdən ayrılmaq istəyirəm. Fəqət məndən sonra sizə, məndən xeyirlisi gəlməz. Lakin məndən əvvəl gələnlər məndən

xeyirli idilər. Deyirlər ki, kim Allaha qovuşmağı istəyərsə, Allah da onu istəyər. Ya Rəbbim! Mən səndən Sənə qovuşmağı istəyirəm. Bu məsələdə mənə məsud və mübarək et” dedi. Bu xütbədən sonra xəstələndi. Yanına gələn oğlu Yezidə vəsiyyət edərək, Hz. Hüseyinə yaxşı davranmasını, Hz. Zübeyrin oğlu isə qarşı gələrsə ona aman verməməsini söylədi.

Həyatdan əlini üzdüüyü vaxt: *“Kaş ki, Ziytuya adlanan yerdə oturan kasıb bir Qureyşli olaraq xəlifəlik ilə məşğul olmasaydım”* deyərək peşmanlığını bildirmişdir.

Vəfat etdiyi zaman Əməvilər artıq bir imperatorluq idi. Ərəbiстан, İran, İraq, Suriya, Fələstin, Cənub-şərqi Anadolu, Misir, Şimali Afrika bu imperatorluğa daxil idi.

Vəsiyyətində Rəsulullahın özünə geydirdiyi köynək və Rəsulullahdan xətirə olaraq saxladığı dırnaqları ilə dəfn olunmasını vəsiyyət edən Müaviyənin bu istəkləri yerinə yetirildi.

B. I Yezidin Hakimiyyəti (680-683)

Atasının ölümündən sonra Yezid hakimiyyətə gəldi. Bu əsnada Vəlid b. Utbə Mədinədə, Amr b. Sad Məkkədə, Übeydullah b. Ziyad Bəsrədə və Bəşir b. Numan da Kufədə vali idilər.

Öz dövründə nəzərəcərpacaq bir dəyişiklik etməyən Yezid, Hz. Hüseyin, Abdullah b. Ömər və Abdullah b. Zübeyri beyət etdirmək üçün hərəkətə keçdi. Mədinə valisi Vəlid b. Utbəyə məktub yazaraq adı çəkilən şəxslərin beyət etdirilməsini istədi. Vəlid b. Utbə isə, məsləhətləşmək üçün, sabiq Mədinə valisi, Hz. Osmanın katibi olmuş Mərvan b. Hakəmi çağırtdı. Mərvan isə:

-“Üçünü də çağır və Yezidə beyət elətdir. Əgər eləməslər, hamısının boynunu vur!” dedi.

Vəlid də, onun məsləhətinə uyğun olaraq onları çağırtdı. Vəlidin yanına gələn Hz. Hüseyin, onu bir az dinlədikdən sonra otaqdan çıxmaq istədi. Haşimoğullarının qatı düşməni olan Mərvan:

- “Hüseyn indi beyət etmədən gedərsə, sonra hər iki tərəfdən bir çox insan öldürülmədikcə onu ələ keçirə bilməzsən. Beyət etməsə onu öldür.” dedi.

Hz. Hüseyn otaqdan çıxdı. Vəlid b. Utbə isə, Mərvanın bu sözüne cavab olaraq:

- “Ey Mərvan! And içirəm ki, bütün dünyanı mənə verəsi olsalar Hüseyni öldürə bilmərəm. Allaha and içirəm ki, sabah Haqqın divanında Hüseynin qanının hesabını verəcək şəxsin halı yamandır.” dedi.

Abdullah b. Zübeyr Vəlidin dəvətinə getmədi. Dəvətdən bir gün sonra gizləncə Məkkəyə tərəf hərəkətə keçdi. Hz. Hüseyn də ailəsini alaraq Məkkəyə getdi. Abdullah b. Ömər isə, “*xalq beyət edərsə mən də edərdəm*” cavabını verdi. Onu çox təhlükəli görmədikləri üçün, bu hərəkətinə heç nə demədilər.

Xəlifə Yezid, Vəlidin Hz. Hüseynə qarşı olan rəftarından ötrü onu vəzifəsindən kənarlaşdırdı. Onun yerinə Amr b. Səidi Mədinə valisi təyin etdi. Amr b. Səid Hz. Zübeyrin digər oğlu Amrı iki min nəfərlik orduyla, qardaşı Abdullahın üzərinə Məkkəyə göndərdi. Fəqət Abdullah qardaşını məğlub edərək həbs etdi. Nəticədə Hicazda şöhrəti artdı.

1. Hz. Hüseynin Kufəyə Dəvət Olunması

Hz. Hüseyn Məkkədə olarkən, kufəlilər onu Kufəyə dəvət etdilər. Gəldiyi təqdirdə onun təhlükəsizliyini təmin edəcəklərinə dair söz verdilər. Dalbadal bir çox dəvət məktubu göndərdilər.

Hz. Hüseyn onların atası və qardaşına necə davrandıqlarını yaxşı bildiyi üçün əvvəlcə tərəddüd elədi. Çünki Məkkəyə gələrkən onu qarşılayan Abdullah b. Muti də, ondan kufəlilərə etibar etməməsini, Məkkədən çıxmamasını xahiş etmişdi. Amma Hz. Hüseyn, vəkili olaraq əmioğlu Müslim b. Aqili Kufəyə göndərdi. Müslim Kufəyə çatdıqda otuz minə yaxın insan Hz. Hüseynə beyət etdi.⁵⁹

59. Məsudi Əbu'l-Həsən Əli b. Nüseyin b. Əli (346/957), *Mürücu'z-Zəhəb və Məadinu'l-Cəvhər*, (thq. Məhəmməd b. Abdülhəmid), III, 64, Qahirə 1964; Dinəvəri, Əbu Hənifə

Bu xəbər Şama çatdıqda, Kufə valisi Numan b. Bəşir vəzifəsindən azad edildi. Onun yerinə Bəsrə valisi Ubeydullah b. Ziyad təyin edildi.

Übeydullah b. Ziyad dərhal Kufəyə gələrək, xalqı Yezidə itaət etməyə çağırdı. Hz. Hüseyinə beyət edənlər Müslimin yanından ayrılmadılar. Fəqət 680-cı ildə baş verən döyüşdə məğlub oldular. Übeydullah Müslimi tutaraq edam elətdirdi.

Müslimin edam edildiyi gün, baş verənlərdən xəbərsiz olan Hz. Hüseyin də, Məkkədən Kufəyə yola düşdü. Abdullah b. Ömər və Abdullah b. Abbas ona getməsin deyərək yalvardılar. Fəqət Hz. Hüseyin, bütün Əhli-Beyti və qohumları ilə birgə yola çıxdı. Yanına ərəblərdən qatılanlar da oldu.

Yolda şair Fərzədaq onunla qarşılaşdı. Hz. Hüseyin iraqlılar haqqında soruşduqda Fərzədaq:

–“*Xalqın qəlbi sənindədir, fəqət qılıncları Ümeyyəoğulları ilədir*” cavabını verdi.

Sonra əmioğlu Müslimin öldürüldüyünü və onunla bərabər olanların pərişan edildiyini öyrəndi.⁶⁰ Yanındakılara bunu dedikdən sonra “*istəyən geri dönsün*” dedi. Ona sonradan qoşulanlar ətrafa dağıldılar. Məkkədən yola çıxanlar isə, onunla qaldı.

a. Kərbəlaya Doğru

Hz. Hüseyinin qarşısına çox insafsız və zalim adam çıxmışdı. Bu şəxs Bəsrənin sabiq valisi Ziyadın oğlu Übeydullah idi.

Ziyad b. Əbiş Bəsrədə misli görülməyən zülmələr törətmiş, özbaşnalıqlar etmişdir. Hətta Müaviyə dövründə ona: “*Mən İraqı sol əlimlə*

Əhməd b. Davud (v. 282/895), *əl-Axbaru'l-Tıval*, (thq. Abdü'l-Mün'im Amir və Cəmalüddin əs-Səyyal), s. 230, Qahirə 1960; Təbəri, *Tarixu'l-Uməm və'l-Muluk*, (thq. Məhəmməd Əbu'l-Fazl İbrahim), III, 275, Beyrut 1986; Əbu Mihnəf, *Maktəlu'l-Hüseyn və Masra'u əhl-i Beytihi və Ashabihi fi Kərbəla*, s. 20-21, Bağdad 1977, İbn Numa və Şabidən nəqlən bu rəqəmin 40,000-100,000 arasında olduğu da rəvayət olunmaqdadır.

60. İbn Sad, Əbu Adullah Məhəmməd (ö. 230/844), *əl-Tabakatü'l-Kubra*, (thq. İhsan Abbas), I, 452-453, 455-456, Beyrut 1968; Təbəri, *e.ə.ə.*, III, 296; Müfid, *əl-İrşad fi Marifəti Hucəcillahi ale'l-İbad*, (thq. Müəssəsətu əhl-i Beyt), II, 67-68, Beyrut 1993.

işğal etdim, sağ əlim boşdur. Onunla da Hicazla məşğul olum” demiş, Müaviyə də Hicazı ona bağlayan fərman göndərmişdi.

Hicaz xalqı vəziyyətdən xəbərdar olduqda dəhşətə gəlmiş və Hz. Ömər'in oğlu əllərini qaldıraraq *“Ya Rəbb! Bizi Ziyadın şərrindən qoru”* deyərək dua etmiş, yanındakılar da amin demişdilər. Allahın hikmətidir ki, Ziyad o əsnada Kufədə ikən vəfat etmişdir. Übeydullah belə qorxulan bir atanın oğlu idi.

Übeydullah b. Ziyad Hz. Hüseyini tutmaq üçün Hürri b. Yezid adlı komandirini iki min nəfərlik ordu ilə ona qarşı göndərdi. Kadisiyyə istiqamətindən gələn Hürri, Hz. Hüseyinin qafiləsi ilə Siraf deyilən yerdə qarşılaşdı.⁶¹ Hz. Hüseyin ora dəvətlə gəldiyini, əgər sözlərindən dönüblərsə geri dönəcəyini söylədi. Fəqət Hürri, onları Kufəyə Übeydullahın yanına aparmağa gəldiyini bildirdi. Hz. Hüseyin *“ölüm bundan yaxşıdır”* deyərək geri dönmək istədi. Amma Hürri ona mane oldu. Bərabər getməyə başladılar.⁶²

Yolda rastlaşdığı insanlardan Kufədəki vəziyyəti soruşan Hz. Hüseyinə: *“İdarəçilər çox rüşvət alaraq torbalarını doldurdular. Hamısı sənin əleyhinədir. Başqalarının qəlbləri səninlə olsa da, qılıncları sabah sənin üzərinə sıyrılacaqdır”* dedilər.

Ertəsi gün Məhərrəmin ikinci, cümə axşamı günü idi. Səhərdən Hz. Hüseyin və tərəfdarları sol tərəfə dönmək istədikcə Hürri, onları təzyiqlə Kufəyə tərəf çevirirdi. Dayandıqları zaman Übeydullahdan bir məktub gəldi. Məktubda: *“Bu məktub harda əlinə keçərsə Hz. Hüseyini orada, susuz və kimsəsiz bir yerdə saxla”* yazılmışdı.

Hz. Hüseyin ətrafdakı kənddə qalmaq istəsə də Hürri, Übeydullahdan qorxdığı üçün bu təklifi rədd etdi və onu susuz bir yerdə saxladı. Hz. Hüseyin bu yerin adının Kərbəla olduğunu öyrəndikdə: *“Bura Kərb (sıxıntı) və Bəla (müsiibət) yeridir.”*⁶³ Çox qəribədir ki, atam Sıffinə gedərkən onun-

61. Məsudi, *e.ə.ə.*, III, 70; İbn Asəm, *əl-Fütuh* (thq. Suheyl Zəkkar), II, 132-133, Beyrut 1992.

62. Yaqut, *Mucəmmi'l-Buldan*, IV, 92 və V, 339, Beyrut ty.

63. Hədisin tamamı üçün bax. əl-Bani, *Silsilətul-Əhədis əs-Səhihə*, 1171.

*la bərabər idim. Bura gəlib çatanda “buranın adı nədir?” deyə soruşdu. Kərbəla dedikdə, “Allahın hökmü, qəzası belədir ki, Hz. Məhəmmədin (s.ə.s) soyundan bir qrup bura enəcək, kişiləri öldürüləcək, uşaqların başları kəsiləcək, başlarına olmazın müsibətlər gətiriləcək və qəbirləri ziyarət olunacaqdır. Bunu mənə babam vəd etmişdir” dedi və Uca Allahın təqdirinə boyun əydi.*⁶⁴

b. Kərbəla Faciəsindən Əvvəlki Günlər

Ertəsi gün Kufədən Ömər b. Sadın başçılığı ilə əlavə dörd min süvari gəldi. Übeydullah b. Ziyad bu ordunu da Hz. Hüseyini tutmaq üçün göndərmişdi. O da Hz. Hüseyinin geri qayıtmaq təklifini qəbul etmədi. Übeydullaha Hz. Hüseyinin geri dönmək istədiyini bildirdikdə, Übeydullah: *“Hüseyin bizim pəncəmizə düşəndən sonra qurtulmaqımı istəyir? Sən ona təklif et. Yezidə beyət etsin. Bundan sonra bir çarə qılaram. Əgər beyət etməsə su vermə.”* cavabını göndərdi.

Vəzifəsini itirməkdən qorxan Ömər b. Sad, beş yüz nəfər göndərərək Hz. Hüseyinlə çay arasında atlılardan ibarət sədd çəkdi. Bu atlılardan biri olan Abdullah b. Əzdi:

-“Ey Hüseyin! Uzaqdan suya baxarsan, fəqət susuzluqdan ölənə qədər bir udum su içə bilməzsən” deyə bağırırdı.

Hz. Hüseyin bu sözə çox təəssüflənərək:

-“Ya Rəbbim! Onu susuzluqla öldür!” deyə Allaha yalvardı. Bir müddət sonra bu zalim insan şiddətli xəstəliyə tutuldu. Susuzluqdan öldü.⁶⁵

Hz. Hüseyin yenə geri dönmək üçün Ömər b. Sadla danışdı. Bu xəbər Übeydullaha bildirildikdə o, Şimr adlı çox qəddar bir şəxsi Ömər b. Sadın yanına göndərdi. Yolladığı məktubda da:

64. Əbu Mihnəf, *e.ə.ə.*, s. 45; İbn Şəhrəşub, *Mənakibu Ali Əbi Talib*, IV, 97, Beyrut 1985.

65. Bəlazuri, *Ənsabu'l-Əşraf*, (thq. Suheyl Zəkərr-Riyaz Zirikli), III, 393, Beyrut 1996; İsfahani, *Məkatilü'l-Talibiyyin* (thq. Seyyid Əhməd Sakr), s. 112, Beyrut, 1987.

–“Hüseynlə adamları təslim olsalar yanıma göndər. Əgər təslim olmasalar onlarla savaşı və onları atlara çeynət. Əgər sən də, əmrimi yerinə yetirməsən, komandirlikdən əl çək və ordunu Şimrə təslim et.” deyə əmr etmişdi.⁶⁶

Vəzifəsindən ayrılmaqdan sonra, Allah Rəsulunun nəvəsinin üzərinə hücum etməkdən çəkinməyən Ömər b. Sad, ordunu Hz. Hüseynin üzərinə göndərdi. Məhərrəmin doqquzu günü cümə axşamı, ikinci vaxtı idi. Hz. Hüseyn qardaşlığı Abbasi göndərərək ertəsi günə qədər düşünmək üçün möhlət istədi. Ömər b. Sad da ordu komandirləri ilə danışandan sonra möhlət verdi. Hz. Hüseyn ətrafındakılarla danışaraq onlara, yanından ayrılaraq qurtulmalarını təklif etdi. Ətrafındakılardan heç biri onu düşmən qarşısında buraxaraq getmədi.

c. Məhərrəmin Onuncu Günü (10 Oktyabr 680)

Hz. Hüseyn yanındakıların özünü tək buraxmadığını gördükdən sonra, mühafizə tədbirlərinə başladı. Bu məqsədlə çadırları sıxlaşdırmış, ətrafına odun və qamış yığdırmışdı ki, düşmən ora yaxınlaşarkən, onu yandıraraq özlərini müdafiə etsinlər.

Ertəsi gün səhər, 6 minlik Əməvi ordusu hərəkətə keçdi. Rəsulullahın nəvəsi və Əhli-Beytin dirəyi olan Hz. Hüseynin isə, 32 süvari və 40 piyadası vardı. Cəmi yetmiş iki nəfər idilər. 6 min nəfərə qarşı, 72-i nəfər.

Hazırlanan qamış və odunlar yandırılaraq yan və arxa tərəf təhlükəsiz hala gətirildi. Hz. Hüseyn isə, dəvəsinə minib meydana çıxdı və üstlərinə gələn gözlərini qəzəb bürümüş bu insanlara belə səsləndi:

“Ey əhali! Mənim kim olduğumu düşünün. Sonra vicdanla qərar verin. Ondan sonra baxın mənim qanım sizə halaldımı? Mən sizin Peyğəmbərinizin qızının oğlu deyiləmmi? Peyğəmbərin əmisi oğlunun oğlu deyiləmmi? Peyğəmbərin bu hədisini eşitmədinizmi? Qardaşımla mənim üçün: “Siz cənnət gənclərinin əfəndilərisiniz və əhli-sünnənin gö-

66. Təbəri, e.a.ə., III, 313- 314; Müfid, e.a.ə., II, 89; Bəlazuri, e.a.ə., III, 391.

zünün nurusunuz”⁶⁷ əgər mənə inanmırsınızsa, öz aranızda bunu bilənlər var. Abdullahın oğlu Cabirə, Əbu Səidə və Ərkamın oğlu Zeydə soruşun. Onlar Peyğəmbərdən bu hədisi eşitdiklərini sizə deyirlər. Məndən nə istəyirsiniz? Sizlərdən birinizimi öldürdüm? Yaxud mallarınızı zorla qəsb etdim? Ey filankəslər! Bura gəlin deyə mənə dəvət məktubu göndərmədinizmi? Əgər mənə istəmirsinizsə, buraxın geri öz məmləkətimə dönüm” dedi.⁶⁸

ç. Döyüş Başlayır

Hz. Hüseyinin bu nitqindən sonra, qarşı tərəfdə münaqişələr başladı. Ömər b. Sad orduya hərəkət əmri verəcəyi əsnada, Peyğəmbərin nəvəsinə qarşı işləməsi cinayətin dəhşətindən titrəyən komandir Hürri, ona:

-“Mən səndə bir qəribəlik görürəm. Heç bir müharibədə səndə bu qəribəliyi görmədim. Kufəlilərin ən qəhramanı kimdir? deyə soruşsalar səni göstərərdim. And içirəm ki, öz nəfsimi cənnətlə-cəhənnəmlər arasında sərbəst buraxaraq, cənnəti üstün tuturam.” dedikdən sonra, silahını götürərək, Hz. Hüseyin yanına gəldi və ona:

-“Allah mənə sənə fəda etsin. Ey Rəsulullahın nəvəsi! Sənin qayıtmağına mane olan və səni burda saxlayan mənəm” deyərək üzr istədi. Hz. Hüseyin Hürri bağışladığını bildirdikdən sonra, Hürri öz yoldaşlarına tərif gətirdi və onlara belə xitab etdi:

-“Ey insanlar! Hüseyin təkliflərindən birisini qəbul edin ki, Allah da sizi bağışlasın. Ey Kufəlilər! Hüseyini siz çağırıdınız, uğruna canlar fəda dediniz, sonra da öldürməyə niyyətlənərək, ətrafını mühasirəyə alıdınız. İndi burada mühasirədədir. Onu, xristianların, yəhudilərin içdiyi Fərat suyundan məhrum etdiniz. Ailəsi ilə bərabər susuzluqdan əziyyət çəkirlər. Hz. Məhəmmədin ailəsindən olan biriylə necə də pis rəftar edirsiniz. Əgər tövbə edib, bu halınızdan dönməzsə, Allah da sizə susuzluq günündə su verməz”⁶⁹

67. Tilmizi, *Mənaqib*, 3768.

68. Təbəri, *e.ə.ə.*, III, 319; Müfid, *e.ə.ə.*, II, 97-98; Bəlazuri, *e.ə.ə.*, III, 396.

69. Murat Sarıcık, *Kərbəla Olayında əl-Hurr b. Yezid və Hz. Hüseyinlə Mücadələsi*,

Lakin Hürkün bu sözləri, üzərinə atılan oxlarla qarşılandı. Komandir Ömər b. Sad, ilk oxu ataraq döyüşü başlatdı.⁷⁰

d. Hz. Hüseyin Yanındakıların Ona Bağlılıqları

Tək-tək və qrup şəklində olan çarpışmalarda Hz. Hüseyin yanında qalanların ona bağlılıqları daştanlarda belə görülməyən bir mərdlik, qəhrəmanlıq və bağlılıq idi. Məsələn, Hz. Hüseyin tərəfdarı Abdullah b. Umeyri Kəlbi qarşısına çıxan iki düşməni öldürdükdən və barmaqları kəsildikdən sonra, onun yanına gedən xanımı: *“Anam, atam sənə fəda olsun! Fatimə övladının uğrunda döyüş!”* dedi və əlinə bir dəyənək alaraq əriylə bərabər savaşağa başladı. Lakin sonra Hz. Hüseyin əmri ilə döyüş meydanından çəkildi.

Təkbətəkə olan çarpışmalarda Hz. Hüseyin tərəfdarlarının qalib gəldiyini görən düşmənlər qrup şəklində hücum keçdilər. Həmin hücum əsnasında, Peyğəmbər soyuna yaxınlığı və igidliyi ilə tanınan Müslim b. Əvsəcə ölümçül yaralandı. Can vermədən Hz. Hüseyin sol cinahdakı başçısı Həbib onun yanına gedərək:

–“Sənin yaralanmağın mənə çox pis təsir etdi. Səni cənnətlə müjdələyirəm. Əgər arxandan gələcəyimi bilməsən istərdim ki, mənə vəsiyyət edəsən. Mən də sənin vəsiyyətini yerinə yetirim” dedikdə Müslim əli ilə Hz. Hüseyin işarə edərək:

–“Bax onun uğrunda canını fəda etməyini sənə vəsiyyət edirəm” deyərək ruhunu təslim etdi.

Hürk də qəhrəmanlıqla döyüşərək qarşısına çıxanları atlarından yerə sərdi. Nəticədə süvarilərlə olan çarpışmada məğlub olan Yezidin tərəfdarları, beş yüz oxçu ilə Hz. Hüseyin qrupunu ox yağışına tutmağa başladı. Atılan oxlar qarşısında Hz. Hüseyin tərəfdarları piyada vuruşağa başladılar. Düşmən arxadan hücum etməyə başladı. Bəziləri çadırları yağmalayaraq içində Əhli-Beytin olduğu çadırları yandırdılar.

S.D.Ü.İ.F., II, 139, İsparta 1996.

70. Təbəri, *e.a.ə.*, III, 318-321 və 335; Müfid, *e.a.ə.*, II, 96-101; Bəlazuri, *e.a.ə.*, III, 396.

Bu əsnada şəhid olan Abdullah b. Umeyrin yanında: *“Cənnətə qovuşdun!”* deyərək ağlayan xanımını Şimrin əmri ilə öldürdülər. Şimr bununla da kifayətlənmədi. Hz. Hüseyin böyük çadırının içindəki xanımı və uşaqları ilə birlikdə yandıрмаğa cəhd etdi. Fəqət yanındakılar onu bu qərarından çətinliklə döndürdülər.

Günorta vaxtı Əbu Səməmətus-Saidi:

-*“Ey Hüseyin! Sənə canım fəda olsun! Düşmən sənə yaxınlaşdı. And içirəm ki, mən sənin uğrunda ölmədikcə səni heç kəs öldürə bilməz. Amma bu namazı da sənin arxanda qılaraq Allahıma elə qovuşmaq istəyirəm.”* dedi. Hz. Hüseyin ona xeyir-dua verdikdən sonra namaz qılmaq üçün döyüşün dayandırılmasını təklif etdi.

Yezidin tərəfdarı Hüsayn b. Numeyr:

-*“Sizin namazınız qəbul olmaz”* dedikdə. Həbib b. Müzahir:

-*“Rəsulullahın soyunun namazı qəbul olmayıb da, sənin namazın mı qəbul olacaq?”* deyərək ona layiq olduğu cavabı verdi. Lakin Yezidin tərəfdarları hücum edərək bu igidi şəhid elədilər. Namaz fasiləsi təklifini qəbul etmədilər.

Edilən yeni hücumda Hz. Hüseyin yanındakılar qəhrəmanlıqla şəhid oldular. Hürri, Züheyr b. Kayn, Nafi b. Hilal bu ilk hücum nəticəsində şəhid olanlardandır.

Şimr Hz. Hüseyini hədəfləyən növbəti hücumu keçdikdə, Rəsulullahın əvvəl Allaha, sonra da möminlərə əmanət etdiyi Əhli-Beytini və Hz. Hüseyini qorumaq və onun uğrunda ölmək üçün bir-biri ilə yarışmağa başladılar.

Urvətül Ğifarinin iki oğlu, Hanzalə, Abis b. Əbi Şəbib və köləsi Şəvzəb, Ömər b. Sadın yanından Hz. Hüseyin yanına gələrək, Rəsulullahın nəvəsinin ətrafında tək-tək şəhid oldular.⁷¹

71. İbn Tavus, *Kitabu'l-məlfuh ala qatlə'l-tufuf*, (thq. Fəris Təbriziyan), s. 158; Şəhrəşub, *e.a.ə.*, IV, 110; Əbu Mihnəf, *e.a.ə.*, s. 74-80.

e. Yezidin Tərəfdarları Əhli-Beyti də Öldürür

Həmin gün Əhli-Beytdən ilk şəhid olan, Hz. Əlinin nəvəsi Əliyyə Əkbərdir. O, qəhrəmanlıqla vuruşaraq şəhid oldu. Sonra Hz. Hüseyin Abdullah adlı oğlu, Hz. Həsənin Əbu Bəkr və Qasım adındakı oğulları, Hz. Əlinin digər nəvələri-Abbas, Cəfər, Abdullah, Osman, Məhəmməd və Əbu Bəkr ilə Mutə savaşında şəhid olan Cəfərin oğlu Abdullahın iki oğlu-Avn və Məhəmməd, Aqilin oğulları-Cəfər, Əbdürrəhman, Abdullah və Aqilin nəvəsi Müslimin oğlu Abdullah və digərləri qəhrəmanlıqla vuruşaraq hamısı şəhid oldular.

Hz. Hüseyinə zərbə vurmağa cəsarət edə bilməyən düşmən onun ətrafında fırlanırdı. Balaca oğlu Əliyyə Əsgər Hz. Hüseyin yanında idi. O, ox dəyərək şəhid oldu. Hz. Hüseyin göz yaşları ilə düşmənlərinə bəddua etdi. Sonra su içmək üçün Fərata yaxınlaşdı. Lakin düşmənlər onu ox atəsinə tutaraq, su içməyinə imkan vermədilər. Sifətindən dəyən oxla yaralandı. Hz. Hüseyin üzündən axan qanları silərkən yenə onlara bəddua elədi.

Şimr Hz. Hüseyin qadınlarını və uşaqlarını öldürmək - yəni Əhli-Beyti - yox etmək fikrində idi. Hz. Hüseyin misilsiz bir qəhrəmanlıqla döyüşürdü. Şimr əsgərləri Hz. Hüseyin üstünə göndərdi. Züra b. Şərik-Təmini Hz. Hüseyin sol əlini, başqası da sol ayağını qılıncla yaraladı. Hz. Hüseyin yerə yıxılarkən Sinan b. Ənəs adlı biri mizraqını ona sancdı. Havli Əshabi Yezid bu şanlı şəhidin başını kəsməyə cəhd elədi. Lakin etdiyi işin dəhşətindən əlləri titrədiyinə görə, Sinan atından enərək h. 60/m. 680-cı il Məhərrəmin 10-da Hz. Hüseyin mübarək başını kəsdi və Havliyə verdi.

Sonra da mübarək şəhidin paltar və silahını aralarında paylaşırdılar. Bundan sonra çadırları yağmalayaraq xanımlarının üstündəki zinət əşyalarını da götürdülər.

Hz. Hüseyin şəhid edilərkən əlli beş yaşında idi. Bədəninə çoxlu ox yarası, 33 mizraq, 34 zərbə izi var idi.⁷²

72. Təbəri, *e.a.ə.*, III, 455; Müfid, *e.a.ə.*, II, 112-113; İbn Sad, *e.a.ə.*, I, 479; Əbu Mihnəf, *e.a.ə.*, s. 84-88.

Hz. Hüseyin həmin vaxt hələ çox balaca olan iki oğlu ilə çadırında xəstə yatan digər oğlu Əliyyi-Əvsat (Zeynalabidin) ölümündən qurtuldu. Onun həmin vaxt iyirmi yaşı var idi. Bununla da həm Kərbəla faciəsi, həm də kərbəla torpağı insanlar üçün başqa bir məna qazandı.⁷³

Hz. Hüseyin kəsilmiş başı və ailəsi əvvəl Kufəyə Übeydullah b. Ziyadın yanına, sonra da Şama Yezidə göndərildi.⁷⁴

Yezid Hz. Hüseyin şəhid edilməsinə və Əhli-Beytə olunan işgəncələrə kədərləndiyini bildirsə də, bunu edənləri vəzifədən kənarlaşdıraraq cəzalandırmaması, sözlərində səmimi olmadığını göstərməkdədir.

2. Kərbəla Hadisəsindən Sonrakı Vəziyyət

a. Mədinə Faciəsi

Kərbəla hadisəsi İslam dünyasının kədərlənməsinə səbəb oldu. Məkkədə olan Abdullah b. Zübeyr etdiyi bir çıxışda Kufə xalqı ilə, Hz. Hüseyin və uşaqlarını şəhid edənləri lənətlədi. Yəməmədə də Nəcdət b. Amr Əməvilərə qarşı üsyan edərək idarəni ələ keçirdi.

Hicrətin ilk ilində və yəhudilərin: *“biz müsəlmanlara sehr etdik. Onların artıq uşaqları olmayacaq”* dedikləri əsnada, Mədinədə ilk olaraq doğulan, Rəsulullahın və bütün müsəlmanların sevincinə səbəb olmuş məşhur səhabə Abdullah b. Zübeyr, özünə edilən xəlifəlik təkliflərini qəbul etmədi. Onun bu qərarının doğru olduğu tezliklə ortaya çıxdı. Çünki Yezid çox çəkidiyi Abdullah b. Zübeyri həbsə atdırmaq üçün bir bəhanə axtarırdı. Lakin Abdullah b. Zübeyr ehtiyatlı davranaraq tutulmasına səbəb olası hərəkətlərdən çəkinirdi.

73. Peyğəmbərin ovucundakı Kərbəla torpağı: Peyğəmbərin xanımlarından Ümmü Sələmə nəql edir. Rəsulullah bir gün sağ böyrü üstə yatdı. Bir müddət sonra kədərli halda oyandı. Sonra yenidən yatdı. Sonra yenidən kədərli halda oyandı. Bu proses üç dəfə təkrarlandı. Ovucunda qırmızı bir torpaq var idi. Onu öpə-öpə dururdu. Nədir bu Ya Rəsulullah? deyə soruşdum. Cəbrail yuxumda mənə Hüseyinin İraq torpaqlarında şəhid ediləcəyini xəbər verdi, bu da onun torpağıdır dedi. Cəbrail Hz. Hüseyin şəhid ediləcəyi Kərbəla torpağından bir ovuc alaraq Peyğəmbərə gətirmişdi. (İmam Əhməd, *Müsnəd*, 1/283; Məhəmməd Əbu ət-Təbrizi, *Mişkatul-Məsəbih*, 6172)

74. Ətraflı məlumat üçün bax. İbn Təvus, *e.ə.ə.*, s. 189; Əbu Mihnəf, *e.ə.ə.*, s. 89.

Hətta onun özünü tutmaq istəyənlərə imkan verməyəcək qədər ehtiyatlı davranması, həmin əsnada Hicaz valisi olan Ömər b. Sadın, onu həbs edə bilmədiyinə görə vəzifədən kənarlaşdırılmasına səbəb oldu. Yezid Ömər b. Sadın yerinə Vəlid b. Ütbəni Hicaza vali təyin etdi. Vəlid də, Zübeyri həbs edə bilmədi. Yezid isə Vəlidə valiyyədən uzaqlaşdırdı. Onun yerinə əmisi oğullarından Osman b. Məhəmməd əs-Süfyanini təyin etdi. Bu yeni vali Mədinədən bir qrupu Yezidi daha yaxından tanımaq üçün Şama göndərirdi. Şama gedən bu qrupun arasında Uhud müharibəsində şəhid olmuş və “mələklər tərəfindən yuyulmuş Hanzalanın” oğlu Abdullah da var idi.

Yezid gələn bu heyətin gözüne gözəl görünmək üçün onlarla yaxşı rəftar etdi. Gələnlərə pul və müxtəlif hədiyyələr verdi. Amma Yezid səhabələrdən olan və Allah rızasından savayı heç nə düşünməyən bu insanları hədiyyələrlə susdurmağın mümkün olmadığını düşünməmişdi. Yezidin bu fədakarlığı və verdiyi hədiyyələr boşa getdi. Mədinəyə qayıdan bu heyət, Şamda gördükləri saray həyatını və Yezidin yaşayışını hər yerdə danışmağa başladılar.

Yezidin gecə-gündüz içki içərək sərxoş olduğunu, musiqi, rəqs və ova getməkdən başqa heç nə düşünmədiyini və hətta namaz belə qılmadığını söylədilər.

Abdullah b. Hanzala: *“yanımda oğullarımdan savayı heç kəs olmasa da yenə Yezidlə savaşıram”* deyərək ona qarşı gəldi.

Mədinəlilər ona beyət etdilər. Yezidin valisi Osman Mədinədən qovuldu. Yezid ənsardan Numan b. Bışri nəsihət üçün göndərirdi. Ancaq heç bir nəticə hasil olmadı. Əməvilərdən olan Mərvan b. Hakəmin evi mühasirəyə alındı. Ümeyyəoğulları da qorxudan onun evinə sığınmışdılar. Mərvan aman dilədikdə ona aman verdilər. Ümeyyəoğullarının isə Mədinədən getməsinə icazə verdilər.

b. Harrə Savaşı

Yezid Mədinədəki vəziyyəti düzəltmək üçün Ömər b. Sadı yenidən Hicaz valiliyinə gətirmək istədi. Amma Ömər b. Sad: *“hicazda əvvəllər təhlükəsizliyi təmin edərək hakimiyyət qurmuşdum. Amma indi quruluşlilərin qanunu tökmək lazım olacaq. Mən bunu edə bilmərəm.”* deyərək özünə təklif olunan Hicaz valiliyini rədd etdi.

Yezid bu dəfə də, Hz. Hüseyin şəhid edilməsində əsas rol oynayan, həmin əsnada Kufə valisi olan Übeydullah b. Ziyada məktub yazaraq ona, Mədinədəki üsyanı yatırmasını və Məkkəyə gedərək Abdullah b. Zübeyri həbs etməsini bildirdi. Ancaq Übeydullah b. Ziyad da, əvvəl işlədiyi günaha yeni və böyük günahlar qatmaq istəmədiyini bildirdi.

Yezid bunun üçün yaşlanmış Müslim b. Ukbəni on iki min seçmə əsgərlə birgə Mədinəyə göndərdi. Mədinəlilər Yezidin ordusunun gəldiyini öyrəndikdə, Mədinəni müdafiə etmək üçün xəndəklər qazdılar.

Müslim b. Ukbə Mədinənin Harrə mövqeyində qərar tutdu. Sonra çarpışmalar başladı. Çox amansız olan bu çarpışmalar əsnasında Abdullah b. Hanzalanın oğulları, onun gözü qarşısında bir-bir qətlə yetirildi. O və digər mədinəlilər qəhrəmanlıqla Müslimin ordusu ilə 26 avqust 683-cü ildə döyüşərək şəhid edildilər.

Mədinəyə daxil olan Müslim, əsgərlərinə şəhəri üç gün yağmalamaq üçün icazə verdi. Suriya əsgərləri bu üç gün ərzində, həm Mədinəni yağmaladılar, həm də əhalini öldürdülər. Şəhər xarabalığa çevrildi.

Səhabələrdən bəziləri bu toqquşmalarda şəhid edildi. Hz. Hüseyin oğlu Zeynalabidin və Hz. Abbasın oğlu Əli toqquşmalarda iştirak etmədiyinə görə Müslim və əsgərləri onlara toxunmadılar. Yezidin ordusu, Mədinənin Harrə istiqamətindən hücumu başladığına görə, Mədinədə baş verən bu hadisəyə Harrə savaşı adı verildi.

c. Məkkənin Mühəşirəyə Alınması

Müslim b. Ukbə Mədinədəki üsyanı yatırdıqdan sonra Yezidin əmri ilə Məkkəyə tərəf hərəkət etdi. Fəqət yolda öldü. Yerinə Husayn b. Nu-meyr keçdi.

Məkkəlilər Abdullah b. Zübeyrin ətrafında toplanaraq müdafiyyəyə hazırlaşdılar. Mədinədən qaçanlar, bəzi xaricilər və sonralar Kufədə Əməvilərə üsyan edən Muxtarus-Səqafi də Məkkənin müdafiəsi üçün Abdullah b. Zübeyrin yanına gəlmişdilər.

Məkkə şəhərinin qala divarları içərisində Yezidin ordusuna qarşı inamla mübarizə aparıldı. Yezidin ordusu, Kəbədə qan tökmək haram olduğu halda, mancanaqlarla şəhəri daş yağışına tutdular. Bu əsnada atılan odlu mizraqlardan biri Kəbənin örtüyünün və taxtadan olan hissəsinin yanmasına səbəb oldu. Beytullah yanmağa başladı. Yezid isə elə bu əsnada Şamda öldü.

Husayn Yezidin ölüm xəbərini eşitdikdə mühəşirəni dayandıraraq Abdullah b. Zübeyrlə görüşmək istədi.

ç. Husaynın Təklifi və Abdullah b. Zübeyrin Cavabı

Husayn Abdullah b. Zübeyrin xarakterindən xəbərdar idi. Əbtah adlanan yerdə görüşdükləri zaman Abdullah b. Zübeyrə:

“Sən xəlifə olmağa layiqsən! Gəl sənə bəyət edərək, birgə Şama gedək. Əmrimdəki əsgərlər arasında Şamın liderləri də var. Mən və onlar sənə tabe olsaq, Şamda da qarşı gələn kimsə qalmaz. Dərhal sülh elan edərək barışaq. Xalq da rahat olsun.” təklifini etdi.

Müqəddəs Kəbəyə qarşı işlənmiş günahdan və tökülən qanlardan çox kədərlənən Abdullah b. Zübeyr:

“Mən tökülən qanları unuda bilmərəm!” deyər cavab verdi.

Buna görə müqavilə imzalanmadı. Husayn əsgərləri ilə birgə Şama

qayıtdı. Məkkənin mühasirəsi və müqəddəs şəhərin mancanaq atəşlərinə məruz qalması, İslam dünyasında Əməvilərin qınanmasına səbəb oldu. İraq, Yəmən və Misir xalqı Məkkədə xəlifəliyini elan edən Abdullah b. Zübeyrin xilafətini tanıdı. Beləliklə İslam aləmində 683-cü ildə iki xəlifə hakimiyyətdə oldu. Biri Abdullah b. Zübeyr, digəri də Əməvilərin nəslindən olan xəlifə.

C. II Müaviyənin Hakimiyyəti (683)

Yezidin ölümündən sonra, oğlu Müaviyə ikinci Müaviyə adı ilə onun yerinə keçdi. II Müaviyə atasına heç oxşamayan bir insan idi. İnsafılı, dindar və xeyirxah bir gənc idi. Xəlifə olduğu zaman iyirmi bir yaşı vardı. İslam aləmindəki daxili çəkişmələr və özbaşnalıqlar onu çox kədərləndirirdi.

Abdullah b. Zübeyri tanıyan Hicaz və Yəmən xalqından başqa, Suriya və İraq xalqı II Müaviyənin xəlifəliyini tanıdılar.

Ölkədəki daxili çəkişmələr və bəzi valilərin özbaşnalıqları II Müaviyənin səltənətə nifrət etməsinə səbəb oldu. Bir gün qərarlaşdıraraq şamlıları məscidə topladı və onlara bu nitqi söylədi:

“Ey Xalq! Mən sizin yükünüzü çəkmə bilmirəm. Sizin üçün Hz. Ömər kimi bir adam axtardım. Amma tapa bilmədim. Məsləhət üçün Şura kimi altı nəfər axtardım. Yenə də tapa bilmədim. Artıq istədiyinizi xəlifə seçin!”

Bu nitqindən sonra evinə çəkildi. Bir daha çölə çıxmadı. Burada olan Dəhhaq b. Qeys xəlifəyə vəkil olaraq namazda imamlıq etdi.

II Müaviyə xəlifə seçildikdən üç ay sonra vəfat etdi. Onun vəfatı əməvilər arasında xilafət məsələsinin alovlanmasına səbəb oldu. Əməvilərdən bəziləri onun qardaşı Xalidın xəlifə olmasını istəyərkən, bəziləri də, Hz. Zübeyrin xilafətini tanımaq istəyirdilər ki, bunların başçısı da Dəhhaq b. Qeys idi.

1. Daxili Çəkişmələr və Abdullah b. Zübeyr

Hz. Əbu Bəkrin nəvəsi və Hz. Osmanın oğlu olmaq, bundan əlavə Rəsulullahın duasını almaq və sevgisini qazanmaq kimi əlçatmaz bir mövqeyə sahib olan Abdullah b. Zübeyrə tabe olanların sayı getdikcə artmağa başladı. Əməvilərə beyət edən iraclılar, onların zəiflədiklərini öyrəndikdə Abdullah b. Zübeyrin yanına gələrək ona beyət etdilər.

Kufə valisi Übeydullah b. Ziyad xalqın qarşısını ala bilmədi. Hətta Kufə və Bəsrədəki üsyanlardan qorxaraq Şama qaçdı. İraqlılar Abdullah b. Zübeyri xəlifə olaraq tanıdıqlarını elan etdilər. Misir xalqı da bir neçə gün sonra Abdullaha beyət etdikdə, digər bölgələrdəki şübhələr ortadan qalxdı. Kansirin və Humus valiləri də Zübeyrə tabe oldular. Beləliklə Suriyanın bir hissəsi ilə Fələstinin xaricindəki bütün bölgələr Abdullah b. Zübeyri xəlifə olaraq tanımış oldular.

III. ƏMƏVİLƏRDƏ MƏRVANİLƏR DÖVRÜ (683-750)

A. Mərvan b. Hakəmin Hakimiyyəti (683-685)

Müsəlmanların əksəriyyətinin Abdullah b. Zübeyri xəlifə olaraq tanıması, Ümeyyəoğulları arasında da parçalanmalara səbəb olmuşdur. Hətta xəlifənin vəkili olan Dəhhaq b. Qeys də gizlicə Abdullah b. Zübeyrə beyət etmişdi.

Mərvan b. Hakəm də Abdullaha beyət etməyi düşünərkən Übeydullah b. Ziyad İraqdan gəldi. Əhli-Beytə qarşı işlədiyi dəhşətli günahdan qorxuya düşən bu şəxs, Mərvanın da Abdullah b. Zübeyrə beyət edəcəyini öyrəndikdə, Abdullah b. Zübeyrin Əhli-Beytin intiqamını özündən alacağını düşünərək:

- *“Sən Qureyşin şeyxisən. Əməvilərin ən ulususan. Gedib Zübeyrə beyət etsən, sənin yerinə utanaram”* deyərək onu xəlifə olmağa razı saldı.

Mərvan b. Hakəm bu sözlərdən sonra xəlifəliyini elan etdi. Başını itirən əməvilər, dərhal onun ətrafına toplandılar. Bəzi Yəmən qəbilələri

də Mərvanın hakimiyyətini tanıdılar. Bu səbəbdən Mərvanın ətrafına toplanaraq onu tanıyanlara “yəməniyyə” deyildi. Dəhhaq b. Qeys Abdullahı xəlifə olaraq tanıdığı üçün, onun tərəfdarlarına da “qeysiyyə” deyildi. Bu iki qrup arasındakı münaqişələr getdikcə böyüyərək döyüşlə nəticələndi. Mərcu-Rahit adlanan yerdə Mərvan b. Hakəmin tərəfdarları ilə, Dəhhaq b. Qeysin tərəfdarları arasında 684-cü ildə qanlı döyüş baş verdi. Dəhhaq b. Qeys döyüşdə öldürüldü və tərəfdarları dağıldı. Mərvan Şama girdi. Şamlılar ona beyət etdilər.

Suriyada təhlükəsizliyi təmin edən Mərvan, Ömər b. Sadı da yanına alaraq Misirə tərəf hərəkət etdi. Abdullah b. Zübeyrin adamlarını məğlub etdikdən sonra oğlunu Misir valisi elan etdi.

Bu əsnada Abdullah b. Zübeyr Misirə qardaşı Musabın başçılığı ilə bir ordu göndərmişdi. Ömər b. Sad bu ordunu da məğlub etdi. Beləliklə Mərvanın Misirdəki hakimiyyəti güclənmiş oldu.

1. Muxtarus-Səqafinin Ortaya Çıxması

Mərvanı ən çox maraqlandıran bölgə Hicaz idi. İraqda da bir çaxnaşma vardı. Kufəlilərin əksəriyyəti Hz. Hüseyini çağırıqları halda, sonradan onu yalnız buraxaraq şəhid olmasına səbəb olduqları üçün peşman idilər. Nəticədə Hz. Hüseyinin qanını tələb etməklə təmizə çıxacaqlarına inanaraq üsyan etdilər. İraqdakı Şiə (Əhli-Beyt) tərəfdarları Tuvva ya da Təvvabin adlı gizli dərnək quraraq fəaliyyətə başladılar.

İraqda Sasaniylərlə aparılan müharibələrdə İslam ordusuna komandirlik etmiş və şəhid olmuş Übeydə Məsudus-Səqafinin oğlu Muxtar da, h. 64/m. 684-cü ildə Kufədə Şiələrle görüşdü: *“mən Mehdi Məhəmməd b. Hənifənin (Hz. Əlinin nəvəsinin) yanından gəlirəm. Məni sizə əmir olaraq göndərdi.”* dedi.

Şiələrin həmin vaxt beş rəisi var idi. Bunlar Süleyman b. Sardı öz-lərinə başçı seçmişdilər. Lakin Muxtarın şöhrəti və onun Məhəmməd b. Hənifə tərəfindən göndərilmiş olması bəzi şiələrin onu əmir olaraq tanımasına səbəb oldu.

Abdullah b. Zübeyr Muxtarı həmişə təhlükəli adam kimi tanıyaraq ona etimad etmirdi.

Muxtarus-Səqafinin Kufəyə çatmasından bir həftə sonra Abdullah b. Zübeyrin İraqa vali təyin etdiyi Abdullah b. Yezid Kufəyə daxil oldu.

Mərvan da bu əsnada hazırladığı iki ordunu Mədinə və İraq üzərinə göndərmişdi. Mədinəyə girən ordu Zübeyr tərəfindən məğlub edildi. İbn Ziyadın ordusu İraq yolunda olarkən Mərvanın ölüm xəbəri gəldi.

2. Mərvanın Vəliəhd Təyin Etməsi və Ölümü

Əməvilərin liderlərindən olan Mərvan, Hakəmin oğludur. Hz. Osmanın katibi olmuşdur və onun şəhid edildiyi əsnada yaralanmışdı.

Əməvilər arasında Yezidin digər oğlu Xalidin xəlifə olmasını istəyənlərin də ortaya çıxdığını görən Mərvan, Yezidin dul arvadı Ümmü Haşimlə evlənmişdi. Bunula o həm xəlifəliyini gücləndirdi, həm də vəliəhd təyin etmək haqqına sahib oldu.

684-cü ildə oğlanları Əbdülməlik və Əbdüləzizi vəliəhd təyin etdi. Xalidi də təhqir edərək xalqın gözündən düşürməyə çalışdı.

Kinli qadının intiqamı dəhşətli olur. Ümmü Haşim oğlu Xalidin təhqir olunmasından ötrü Mərvanı öldürməyə qərar verdi. Bir gecə Mərvan yatarkən onu üzünə yastıq basaraq öldürdü. Etibar etdiyi iki cariyəsi də, ona bu cinayəti törətməkdə kömək etdilər.

Ümmü Haşim buna baxmayaraq oğlu Xalidin xəlifə olmasına nail ola bilmədi. Xilafətə 685-ci ildə vəliəhdliyi elan edilən Əbdülməlik keçdi.

B. Əbdülməlik b. Mərvanın Hakimiyyəti (685-705)

Yeni xəlifə olan Əbdülməliki əhəmiyyətli hadisələr gözləyirdi. Bunlar:

Xəlifəliyi Hicaz, Yəmən, Misir və İraqda tanınan Abdullah b. Zübeyr çox güclənmişdi. Onun haqda tədbir görmək idi.

Muxtarus-Səqafi və iraclıların üsyanı dövləti sarsıda bilərdi. Xaricilər yenə qılınclarını qınlarından çəkərək üsyana qalxmışdılar. Əbdülməlik planlı bir şəkildə hərəkət etdi. İraq yolundakı Übeydullah b. Ziyada xəbər göndərərək, yenidən komandir seçdiyini, İraqdakı üsyanı yatırdığı təqdirdə onu İraqa vali təyin edəcəyini bildirdi.

Bu əsnada Təvvabun adlanan şiələr, Hz. Hüseyinin intiqamını almaq məqsədilə, qərar vermək üçün Kufə xaricindəki Nəhlə adlanan yerdə toplanmışdılar. Fəqət toplantıya on altı min şiənin gəlməsi gözlənilirdi halda, cəmi dörd min nəfərin gəldiyini görən rəis Süleyman b. Sad Kufəyə adamlarını göndərərək:

-*“Şiələri Hz. Hüseyinin intiqamını almaq üçün özlərinə qoşulmağa”* səslədi. Bu dəvətə min nəfər cavab verdi. Süleyman b. Sad hərəkət edəcəyi əsnada Abdullah b. Zübeyrin təyin etdiyi Kufə valisi Abdullah ortaq düşmənləri olan:

-*“Übeydullah b. Ziyadın İraqa tərəf hərəkətə keçdiyini, buna görə ona qarşı birləşməyi”* təklif etdi. Lakin Süleyman b. Sad Şama tərəf hərəkətə keçmək istədiyini bildirdi. Bu dəfə də Abdullah: *“Səbir edin! Heç olmasa sizinlə birləşməyə bir az əsgər toplayaq. Düşmənlərə qarşı bir az da güclənək!”* dedi. Bu sözlər də, Süleyman b. Sadı qərarından döndərə bilmədi.

Kufə valisi Abdullah onların dağınıq halda hərəkət etdiklərini gördükdə: *“Bunlardan alacağınız ilk xəbər, təəssüf ki onların məğlub olması xəbəri olacaqdır.”* dedi. Onun dediyi də oldu.

Təvvabin adlanan bu şiə qrupu Kərbəladə Hz. Hüseyinin türbəsinin qarşısında iyirmi dörd saat ağladı. Onlar türbənin qarşısında bağıraraq, fəryad edərək, günahlarının bağışlanılmasını istədilər. Sonra bir-bir türbə ilə vidalaşaraq yola düzəldilər.

Rəsuleyn adlanan yerdə beş gün dincəldilər. Onların hərəkətə keçdiyini öyrənən Übeydullah b. Ziyad Husayn b. Numeyri on iki min əsgərlə onların üzərinə yolladı. Ertəsi gün də, Husayna yardım etmək məqsədilə səkkiz min əsgər daha göndərdi.

Baş verən şiddətli toqquşmalar nəticəsində Süleyman b. Sad və ya-
nındakıların çoxu öldürüldü. Şiə rəislərindən Rifaa b. Şəddad qaranlıq-
dan istifadə edərək geri qalanlarla birgə döyüş sahəsindən uzaqlaşdı. Əv-
vəlcə Karkisyaya, sonra da Kufəyə geri qayıtdı.

1. Muxtarus-Səqafinin Öldürülməsi

Hz. Hüseyin və Əhli-Beytin qanını tələb edərək ortaya atılan Muxtar
gündən-günə güclənməyə başlamışdı. Muxtar qurduğu ordunun başına
Hz. Əlinin ordusunda komandir olan, Malik Əştərin oğlu İbrahim b. Əş-
təri təyin etmişdi.

Muxtar kufəlilərdən Hz. Hüseynin şəhid edilməsi hadisəsində iştirak
edənləri təqib elətdirməyə başladı. Yüzlərlə şəxsi edam elətdirdi. Ömər
b. Sadın tutularaq başı kəsildi. Şimr uzun sürən təqibdən sonra gizləndiyi
evdə basqınla ələ keçirildi. Onun kəsilən başını itlərə atdılar. Hz. Hüsey-
nin başını Übeydullah b. Ziyada aparan şəxs, arvadının cəsusluğu nəti-
cəsində ələ keçirildi və parçalanaraq öldürüldü. Hz. Hüseynin üzüyünü
götürmək üçün barmaqlarını kəsən şəxs də, əlləri və ayaqları qırılaraq
işgəncəylə öldürüldü.

Übeydullah b. Ziyad da, toqquşmaların birində məğlub olaraq ələ
keçirildi. Sonra başı kəsilərək edam edildi.

Qədər in ədaləti beləliklə öz yerini tapdı. Əhli-Beytin məsum qanları-
nın axıdılmasına səbəb olanlar cəzalarını elə bu dünyadaca gördülər.

Ancaq Abdullah b. Zübeyr ilə Muxtar razılaşa bilmədiyindən tez-
liklə aralarında toqquşmalar baş verdi. Abdullah b. Zübeyrin qardaşı
Musab b. Zübeyr Muxtarla mübarizəyə başladı. Musabın yanında Mu-
halləb adlı komandiri var idi. Kufə qalasına çəkilən Muxtar Musab və
Muhalləb tərəfindən dörd ay mühasirədə saxlanıldı. Qaladan çıxmağa
cəhd göstərəkən Musab tərəfindən 687-ci ildə öldürüldü.

2. Əbdülməlikin Hərəkətə Keçməsi

Əbdülməlik iki böyük düşmənin bir-biri ilə döyüşməsindən məharətlə istifadə etdi. Muxtarın öldürülməsi, Abdullah b. Zübeyrin zəifləməsi, Musab b. Zübeyrin başının İraqdakı xarici və şiə üsyanlarına qarışması, Əbdülməlikin hərəkətə keçməsinə səbəb oldu.

Əbdülməlik 689-cu ildə Şamdan Musabın üzərinə hərəkətə keçdi. Lakin Şamda Amr b. Said b. əl-Əşdaqın başçılığı ilə üsyanın baş verdiyini öyrəndikdə, dərhal geri döndü. Amr Şam qalasında mühasirəyə aldı. Təslim olacağı təqdirdə bağışlayacağını bildirdi. Amr Əbdülməlikin vədinə inanaraq təslim oldu. Lakin Əbdülməlik verdiyi sözə əməl etməyərək onu boğdurdu. Onun tərəfdarlarını isə hədiyyələrlə öz tərəfinə çəkdi.

Şamda asayışı bərpa etdikdən sonra Əbdülməlik yenidən Musabın üzərinə hərəkət etdi, ancaq heç bir nəticə əldə etmədən geri qayıtdı.

Növbəti il yenidən Musabın üzərinə hücum etdi. Maskində qarşılaşdılar. Komandirlik təklifi ilə Musabı, qardaşı Abdullah b. Zübeyrdən ayırmaq istədi. Amma Musab onun təklifini rədd etdi. 690-cı ildə baş verən döyüşdə öldürüldü.

Musabın öldürülməsilə İraq Abdullah b. Zübeyrin nəzarətindən çıxdı. Əbdülməlik iraqlıların beyətlərini alandan sonra paytaxt Şama qayıtdı.

3. Abdullah b. Zübeyrin Şəhid Edilməsi

Misir və İraqı itirdikdən sonra, Abdullah b. Zübeyrin xəlifəliyi sadəcə Hicaz bölgəsində qalmışdı. Onun zəifləməsindən xəbərdar olan Əbdülməlik, Abdullaha son zərbəni endirmək üçün 691-ci ildə Hicaza Həccac adlı komandirini göndərdi.

Çox qəddar və zalim insan olan və kiçik bir günahı belə bağışlamayan Həccaca “**zalim**” deyilirdi. Bu komandir tezliklə Hicazın əksəriyyətini ələ keçirdi. Mədinəni mühasirəyə aldı, təslim olmayacaqları təqdirdə aman verməyəcəklərini bildirdi. Bundan əvvəl də böyük bir faciə keçirən mədinəlilər, onun təhdidi ilə təslim oldular. Həccac sonra Ab-

dullah b. Zübeyrin ordusunu məğlub etdi. Abdullah Məkkəyə sığındı. Həccacın çoxsaylı ordusu ilə savaşımaqdan müdafiənin daha əlverişli olduğunu düşündü.

Hicri 72-ci ilin Zilqədə ayında/692-ci il martın 25-də Həccac Məkkəni mühasirə edərək şəhərin təslim olmasını istədi. Onun təklifi rədd edildi. Həccac müqəddəs Kəbənin olduğu Məkkəni mancanaqla atəşə tutdu. Heç kəsə aman vermədi. Mühasirə altı ay yarım davam etdi. Şəhərə gedən su yollarını kəsdi. Gizli olaraq şəhərə qida aparanları və şəhərdən qaçmaq istəyənləri öldürdü. Xalq ac və pərişan buraxdı. Bundan əlavə mancanaqlarla atdığı alovlar nəticəsində şəhərin bir çox yerində yanğınlar baş verdi. Xalq cana doydu. Hətta Abdullah b. Zübeyrin iki oğlu belə aman diləyərək Həccaca təslim oldular. Onlarla bərabər Abdullah b. Zübeyrin bəzi tərəfdar və dostları da eyni hərəkəti etdi.

Xanım səhabələrin fəzilətlilərindən biri olan Hz. Əsma oğlunun ən çətin və ümitsiz anlarında belə onu təsəlli edərək ona:

“Əgər haqq yolundasansa və xalqı haqqa çağırırsansa buna davam et! Bu yolda bir çox dostların öldü, sən də bu yola davam et! Ümeyyə-oğullarını özünə güldürmə. Əgər məqsədin dünyadırsa, sən çox pis insan olduğunu anırlar ki, bu yolla həm özünü, həm də ətrafındakıları öldürmüş olacaqsan.

*Əgər mən haqq yolundaydım, dostlarım dağılıb-getdi mən zəiflədim deyirsənsə, bu da azad adamların və dindarların işi deyildir. Dünyada nə qədər yaşayacaqsan? Ölüm daha yaxşıdır.”*dedi.

Abdullah b. Zübeyr də bu sözlərə qarşı:

“Mənim fikrim və indiyə qədər tutduğum yol da budur. Dünyaya əsla meyl etmədim. Bu hərəkətim şəriətə uyğun olmayan işlər edildiyinə görə Allah yolunda hərəkət etmək üçündür. Mən sənə fikrini anlamaq istədim, sən isə mənim fikrimi dəstəklədin.

Ey Anam, mən bu gün ölə bilərəm, kədərlənmə! İş Allahla bura. Oğlun pis bir günah işləmədi. Bir pislik etmədi. Zalimlik eləmədi. Məmurlardan birinin nalayiq davranışını gördükdə buna mane oldu.

Məncə Allahın rızasından daha əziz və daha qiymətli bir şey yoxdur. Ya Rəbbim! Bu sözləri günahsız olduğuma görə demirəm. Ancaq anamı təsəlli etmək üçün deyirəm.”dedi.

Həz. Əsma da:

“Ümidvaram ki, Uca Allahın qəzasına səbir edərdəm. Sən məndən əvvəl ölsən Allahdan sənə mükafat istəyərdəm. Əgər qalib gəlsən məmnun olarıq. Haydı get oğlum! Görək nəticə nə olacaq?!” dedikdən sonra oğluna belə dua etdi:

“Ya Rəbbim! Onu Sənə təslim edərkən hökm və qəzana təslim oldum! Mənə şükür və səbir edənlərin savabını ver!”

Abdullah b. Zübeyr son nəfəsinə qədər qəhrəmanlıqla vuruşdu və şəhid oldu. Başqa bir rəvayətə görə isə, Kəbəyə sığınarkən Həccac onu şəhid elədi.

Həccac Abdullah b. Zübeyrin cəsədini əl-Hacın adlanan yerdə dar ağacından asdırdı. Cəsəd günlərlə orda qaldı. Nəhayət xəlifə Əbdülməlikin əmri ilə, cəsəd anası Həz. Əsmaya təslim edildi. Həz. Əsma da Həz. Əlidən sonra xəlifəliyə layiq gördüyü oğlunun cəsədini Mədinəyə apararaq dəfn elətdirdi.

Abdullah b. Zübeyrin şəhid edilərkən 73 yaşı var idi. Gecə-gündüz ibadətlə məşğul olan, dindar və əxlaqlı bir insan idi. Xəlifəlik iddia etməsinin səbəbi şan-şöhrət qazanmaq yox, Yezid, Mərvan və Abdulməliyin bu məqama layiq olmadıqlarını düşündüyü üçün idi. Mislisiz cəsərət sahibi insan idi. Əvvəldən etibarən son anına qədər Yezidə və ondan sonrakı xəlifələrə beyət etməmiş, onlara qarşı mübarizə aparmışdır. O, bu mübarizəsində haqlı olduğunu düşünürdü.

Düşmənləri də onun cəsərət və igidliyinə heyran idilər. Şəhid edildiyi əsnada Həccac və Tariq onun yanına gəlib ona baxdılar və Tariq:

“Qadınlar bundan daha mərd insan doğmamışdır.” dedikdə Həccac:

“Sən, Əmirəlmömininə qarşı gələn bir insanımı tərifləyirsən?” dedi. Tariq:

–“*Bəli! Çünki yeddi aya qədər heç bir köməyi olmadığı təqdirdə onu mühasirədə saxladıq. Buna baxmayaraq yenə o, bizə boyun əymədi.*” cavabını vermişdir.

Sonradan bu dialoqdan xəbər tutan Əbdülməlik Tariqin haqlı olduğunu bildirmişdir. Abdullah b. Zübeyr hökumətin paxtaxtı Məkkə olmaq şərtlə 9 il xəlifəlik etmişdir.

Abdullah b. Zübeyr Husaynın hücumu nəticəsində dağılmış Kəbənin divarlarını yıxaraq, Həcərul-Əsvəd Kəbənin içində olmaq şərtlə yenidən inşa etdirmişdir. Həccac onun inşa etdiklərini dağıtdırdı. Həcərul-Əsvədi yenidən Kəbənin xaricinə çıxardaraq inşa etdirdi.

4. Əbdülməlikin Səltənəti

Abdullah b. Zübeyrin şəhid edilməsindən sonra Əbdülməlik rahat nəfəs aldı. Çünki özünə qarşı gələ ən böyük təhlükədən canı qurtarmışdı. Bunu edən Həccaca, Hicaz, Yəmən və Yəməmənin valiliklərini verdi. Bununla da ona olan minnət borcunu ödəmiş oldu.

Etdiyi işlərlə qürurlanan Həccac özbaşnalıqlara başladı. Hətta Mədinədə Cabir b. Abdullah və Səhl b. Sad kimi seçilmiş səhabələ *“Siz Hz. Osmanın qatillərisiniz”* deyərək təhdid etdi.

5. Müxtəlif Bölgələrdəki Üsyanlar

Əbdülməlik Zübeyrin ölümü ilə rahat nəfəs alacağını düşünürdü. Amma tezliklə bu fikrində yanıldığını anladı. Çünki ölkənin müxtəlif bölgələrini üsyan dalğası bürümüşdü. Bir tərəfdən də, Bizans dövləti hücumlara başlamışdı.

Afrikada Bərbəri üsyanları, İraq və İrandakı üsyanlar onu yaman narahat edirdi. Halbuki, onun Həccac kimi güclü bir komandiri var idi. Həccac və Muhalləb kimi komandirlər sayəsində üsyanları yatırmağa və Bizansın hücumlarını dəf etməyə müvəffəq oldu.

6. Bizansla Olan Münasibətlər

Müsəlmanların zəifləməsindən istifadə edən Bizans imperatorluğu boş dayanmırdı. Müsəlmanların ələ keçirdiyi torpaqlarını geri almaq üçün fürsət axtarırdı. İslam dünyasındakı daxili çəkişmələr Bizans üçün ələ keçməz bir fürsət idi. Əbdülməlikin Abdullah b. Zübeyr ilə olan mübarizəsindən istifadə edən Bizans İslam torpaqlarına hücumla keçdi.

Ölkədəki daxili üsyanları hələ tam yatırmaq və onlara qarşı yeni ordu toplamaq bilməyən Əbdülməlik, bizansla 690-cı ildə sülh müqaviləsi imzalamaqla kifayətləndi. Hər həftə Bizansa min dinar vermək şərtlə müqavilə imzaladı.

Əbdülməlik daxili üsyanları yatırıdıqdan sonra Bizansa verdiyi xəracı kəsərək onlarla müharibəyə başladı. Bu müharibənin başlamasının digər səbəbi də, tıraz⁷⁵ və pul məsələsi idi. Bizansdan gələn tırazlardakı yazılar rumca idi və ata, oğul, müqəddəs ruh-yəni təslis inancını daşıyırdı.

Bir gün Əbdülməlik bu yazıların mənasını soruşmuş və tərcüməsini eşitdikdən sonra:

-*“Bu müsəlmanlara yaraşarmı? Belə yazılar olan parçalar İslam ölkəsində necə işlədilə bilər?”* deyərək rumca tırazı qadağan edərək onun yerinə *“La ilahə illallah”* yazılmasını əmr etdi. Bundan sonra İslam ölkəsindəki tırazlar ərəbcə oldu.

Bundan əlavə dövlətin qərb hissəsində Bizans, şərq hissəsində isə İran pulları işlədilirdi. İran pullarının üstündə atəşgah, Bizans pullarının üzərində isə xaç işarəsi var idi. Əbdülməlik tırazı rumcadan ərəbcəyə çevirərək təslisin yerinə *“Allahdan başqa ilah yoxdur”* yazısını qoyduqda Bizans imperatoru Leontius (695-98) dinarlar üzərinə Peyğəmbəri təhqir edən sözlər yazdıracağı ilə təhdid etdi.

Xəlifə də dövlət liderləri ilə məsləhətləşərək qızıl və gümüşdən dinar və dirhəmlər kəsirdi. Bunların bir üzünə Hz. Peyğəmbərin adını qoydu. Bu pulları imperatorluğun hər tərəfinə göndərərək *“bunlardan başqa pul işlədənləri edam etdirəcəyini”* elan etdi.

75. **Tıraz**- dövlət başçıları üçün xüsusi olaraq toxunulan sırma və ya ipək paltar və ya parça üzərindəki yazılara deyilirdi.

Bütün bu gərginliklər Bizansla Əməvilər arasında müharibənin başlaması ilə nəticələndi. Əbdülməlik 697-ci ildə Bizansa qarşı hücum keçdi. Kilikiyada Bizans ordusunu məğlub edərək Herakle şəhərini fəth etdi. Lakin onun geri çəkilməsindən, İslam aləmində baş verən üsyanlar və Şamda yayılan xəstəlikdən istifadə edən Bizans 699-cu ildə Antakya-yə qədər irəlilədi və bir çox şəhərləri talan etdi.

Bu hadisədən sonra 699-cu ildə Əbdülməlik əks hücumla Ərzurum və Erməniyəni tutaraq Bizansın bu hərəkətinə cavab verdi.

7. İraqdakı Hadisələr və Həccacın Valiliyi

İranda xaricilər çox güclənmişdilər. Muhalləb xaricilərin üstünə göndərildi. Elə bu əsnada İraq valisinin ölüm xəbəri eşidildi. Bunu xəbər alan iraqılı əsgərlər Muhalləbdən ayrılaraq geri döndülər.

Əbdülməlik İraq və İrandakı üsyanları yatırmaq üçün Həccacı Hicaz valiliyindən İraq valiliyinə təyin etdi.

Həccac Mədinədən on iki min süvari ilə Kufəyə tərəf hərəkət etdi. Kufəyə çatanda xalqı məscidə yığaraq uzun bir xütbə oxudu. Bu xütbə-sində belə dedi:

“Ey Kufəlilər! Mənim kim olduğumu bilirsinizmi? Mən sizin yeni valinizəm. Mən eyni zamanda haqsızlığa göz yuman adam deyiləm. İnani-ram ki, siz intiqam almağı arzulayarsınız. Bu məsələdə mənə etibar edə bilərsiniz. O qədər çox baş kəsəcəyəm ki, bütün susuzluğunuz keçəcək. Məni dinləyin və itaət edin.

Məni hamı tanıyır. Mən dünyanın yaxşı və pisini görmüş adamam. Mən pislik edəni etdiyi pisliliyin əvəzi ilə cəzalandırıram. Burda yetişmiş başlar görürəm ki, onları kəsmək lazımdır. Qanına qəltan olası sariq və saqqallara baxıram.

Ey İraqlılar! Siz əlinizdəki nemətlərin qədrini bilməyərək o nemətlərə xor baxdınız. Əmirəlmömininin bütün adamlarını sınaq və çox güvən-dişi üçün məni vali təyin etdi. Çünki siz fitnə və fəsad əhlisiniz. Çoxdan

yolunuzu azmışınız. Azgınlığı özünüza adət etmişiniz. Sözümlü dinləyərək doğru yolla gedin. And içirəm ki, sizə şiddətli əzab verərəm. Dərinizi soyaram. Sizi odun kimi doğruyaram. Mən dediyimi edəram. Mən cəmiyyət və qruplaşma istəmirəm. Hamı öz işi ilə məşğul olsun. Boş söz-söhbətdən uzaq olun.

And içirəm ki, doğru olmasanız boynunuzu vuraram. Arvadlarınızı dul, uşaqlarınızı yetim buraxaram. Muhalləbin yanından qaçdığınızı eşitdim. Üç günə qədər geri onun yanına getməyənlərin boyunlarını vurduraraq, evlərini yağmaladacam”.

Hec kəsdən səs çıxmadı. Hamı yerində donub qalmışdı. Həccacın dediyini edən bir şəxs olduğunu yaxşı bilən kufəlilər təşvişə düşərək onun əmrlərini icra etməyə başladılar. Həccac b. Yusifin yüz iyirmi min insan öldürdüyü ərəb tarixi qaynaqlarında qeyd olunur.

Kufədə asayışı bərpa edən Həccac, bundan sonra Bəsrəyə getdi. Orada da buna bənzər bir nitq söylədi. Bu iki şəhərdə müəyyən bəhanələrlə bir neçə insanı digərlərinə dərs olsun deyərək öldürtdü.

Lakin bu zülümlərə dayana bilməyən bəsrəlilər Abdullah b. Carutun rəhbərliyi ilə Həccaca qarşı üsyan elədilər. Hətta ilk anlarda Həccacı məğlub etdilər. Lakin Abdullah b. Carutun öldürülməsindən sonra üsyançılar dağıldılar. Həccac xalq üzərindəki təsirini daha da artırdı.

Şiddət və təzyiqi hər kəsə, hətta bəzi səhabələrə belə tətbiq elədi. Rəsulullahın on il yanında olaraq xeyir-duasına nail olan Ənəs b. Malikin malını əlindən alaraq onu təhqir etdi. Ənəs b. Malik Əbdülməlikə Həccacdən şikayət elədi. Xəlifə Əbdülməlik xüsusi elçi göndərərək Ənəsə bir təşəkkürnamə, Həccaca isə töhmət göndərdi. Həccac təşvişə düşərək Ənəsin yanına getdi. Ondan üzr istədi. Ənəs:

“Mən çox səbir edərək səndən şikayət etmədim. O vaxta qədər ki, sən bizə “əşrər” yəni pis adamlar dedin. Uca Allah isə, bizə ənsar demişdir. Sən bizə münafıqlar dedin. Biz isə Hz. Peyğəmbərin hicrətində Ona yer hazırlayaraq iman etmişdik. Səninlə bizim aramızda hakim olan Uca Allahdır. O, haqla batili ayırır. Sənə qarşı mənim gücüm yoxdur.

Səni əvvəlcə Allaha, sonra da Əmirəlmömininə həvalə etdim. O da sənə tapdaladığın haqqıma hörmət və riayət etdi. And içirəm ki, xristianlar Hz. İsayə bir gün xidmət etmiş bir adam görsələr onun qədir-qiyəmətinə bilərlər. Mən isə on il Rəsulullahə xidmət etdim.

*Xeyir görsəm Allaha şükür edər, şər görsəm isə səbir edəram. Kömək yalnız Allahdandır.”*dedi.

Həccac yenidən üzr istəyərək ondan aldığıqlarını geri qaytardı.

8. Xaricilərlə Mübarizə

Xaricilər Abdullah b. Zübeyr Məkkədə Husayn tərəfindən müharibəyə alınarkən ona köməyə gedərək Əməvilərə qarşı vuruşmuşdular. Lakin Abdullah b. Zübeyrin Hz. Osmana olan sevgisi xaricilərin qəzəbinə və ondan ayrılmasına səbəb oldu. Xaricilərin Ezarika qoluna mənsub olanları qədim Akkad bölgəsi və İranın şimal hissəsində xalqa qarşı təzyiqlərə başlamışdılar. Abdullah b. Zübeyrə beyət edərək onun vəliliyini etmiş Muhalləb dəyərli şəxsiyyət olduğuna görə, Əbdülməlik tərəfindən olduğu vəzifədə saxlanılmışdır. Muhalləb Həccacın etibar etdiyi komandirlərdən biri idi.

Həccac xaricilərin üstünə Muhalləbi göndərirdi. Həccacdən qorxaraq Muhalləbin yanına gedən iraqılı əsgərlər onun ordusunun güclənməsinə səbəb olmuşdular.

Ordunun sayını bir az da artıran Muhalləb xaricilərlə Hazurun adlanan yerdə müharibəyə başladı. Xaricilər böyük itkiyə məruz qaldı. Muhalləbin qarşısında tab gətirə bilməyəcəklərini anlayaraq qaçdılar. Yenidən üsyan etmək üçün münasib bir fürsət axtarmağa başladılar.

Xaricilərin rəislərindən olan Şəbib, Süveyd, Batın və Saleh kimi şəxslər öz aralarında məktublaşaraq Əbdülməlikə öldürmək üçün planlar qururdular. 690-cı ildə Saleh və Şəbib İraqdakı dostları ilə məktublaşaraq üsyan etdilər. Xaricilər Salehin ətrafında toplanaraq Əl-Cəzirə valisinin mal-qarasını ələ keçirdilər. Bundan sonra xalqı talan etməyə başladılar. Nusaybın xalqı xaricilərdən qorxaraq qalaya sığındı.

Üsyan edənlərin üzərinə göndərilən min nəfərlik ordu da məğlub edildi. Sonradan min beş yüz atlı da göndərildi. Aparılan mübarizə nəticəsində Saleh öldürüldü. Onun yerinə Şəbib keçdi. Şəbib əmirəlmöminin ünvanını aldı.

9. Şəbib və Həccac

Şəbib Əl-Cəzirə, Mosul və Kufə istiqamətində partizan müharibələrinə başladı. Nəticədə tərəfdarlarının sayı günbəgün artırdı.

Həccacın dalbadal göndərdiyi orduları dağıdaraq əsgərlərini öldürürdü. Hətta elə bir vəziyyət alındı ki, Şəbib Həccaca aid hökumət binasını mühasirəyə aldı. Küçədə bağıraraq Həccacı təhqir etdi. Yolda qabağına çıxanları öldürərək Kufə xaricinə çıxdı.

Həccac onu tutmaq üçün altı min nəfərlik ordu topladı. Ordunu üç qola ayıraraq, Şəbibin üzərinə yolladı. Xalq Şəbibdən elə qorxurdu ki, onun üstünə göndərilən əsgərlər kəsilməyə aparılan qoyun kimi qorxudan titrəyirdilər. Şəbibin əsgərləri də müxtəlif döyüşlərdə iştirak etmiş təcrübəli insanlar idi. Şəbib Həccacın göndərdiyi ordudan xəbər tutduqda öz ordusunu da üç hissəyə ayırdı. Birinə özü, digərinə qardaşı Musad, üçüncüsünə də o zaman ərəblərin ən cəsarətli sayılan Süveyd komandır oldu. Aparılan müharibədə Həccacın ordusu darmadağın edildi. Tutulan əsgərlər də Şəbibə beyət elədilər.

İrana daxil olan Şəbib Həccacın göndərdiyi yeni qüvvələri də məğlub etdi. Mədain valisi Mutarrafin təkliflərini qəbul etmədi. Həccacın qırx min nəfərlə göndərdiyi Attab b. Vərkani da məğlub etdikdən sonra Kufəyə daxil olaraq Həccacı öldürmək istədi. Lakin müdafiə tədbirləri alan Həccac, onu yerinə oturtdu.

Kirmana daxil olan Şəbib Həccac tərəfindən izlətdirildi. Əhvaz istiqamətində olan döyüşdən sonra körpünü keçərkən çaya düşərək boğuldu. Beləliklə Həccac və Əbdülməlik qorxulu bir təhlükədən qurtardılar. Sağ qalan xaricilər isə, Şəbibin ölümündən sonra da mübarizəyə davam etdilər. Hicri 78/miladi 697-cı ildə İranda baş verən qanlı vuruşmada

xaricilər qılıncdan keçirildilər. Sağ qalanlar da Əl-Əxsa çölünə qaçaraq orada yaşamağa başladılar.

Əbdüləməlik fəaliyyətindən məmnun olduğu Həccaca, İraq valiliyindən əlavə şərq bölgəsinin valiliyini də verdi. Həccac İranda da çox qanlar axıtdı. Onun bu hərəkəti Sicistan valisi Əbdürrəhmanın üsyan etməsinə səbəb oldu. 701-ci ildə üzərinə göndərilən ordunu məğlub etdi. Lakin Deyrul-Cəmacimdə və Masqində baş verən döyüşlərdə məğlub olaraq qaçdı.

10. Misirdəki Vəziyyət

Daxili çəkişmələr əsnasında Misirdə sakitlik hökm sürürdü. Mərvan b. Hakəmin Misirə vali təyin etdiyi oğlu Əbdüləziz b. Mərvan ölkəni yaxşı idarə edirdi. Hicri 85/miladi 704-cü ildə onun vəfatından sonra Əbdüləməlik, onun yerinə oğlu Abdullah b. Əbdülməyi təyin etdi. Əbdüləməlik oğlunu Misirə vali təyin edərkən ona rəsmi idarələrdə danışılan Qibt dilini ərəb dili ilə əvəz etməsini tapşırırdı. Abdullah da atasının bu əmrini tətbiq etməyə başladı. Beləliklə 704-cü ildə onun vali olmasından etibarən Misir xalqı ərəb dilində danışmağa başladı.

11. Şimali Afrikada Baş Verən Bərbəri Üsyanı

Əməvilər İslamın irqçiliyi qadağan etməsinə baxmayaraq, irqçi bir siyasət yürüdərək ərəb irqindən olmayanlara işgəncələr verirdilər. Əməvi dövlət məmurlarının Şimali Afrikada da eyni şəkildə hərəkət etməsi, qürurlu olan Bərbərilərin üsyan etməsinə səbəb oldu. Bu üsyan getdikcə böyüdü. Hətta Şimali Afrika bölgəsinin İslam torpaqlarından ayrılma dərcəsinə qədər gedib çatdı.

Daxili çəkişmələrlə məşğul olan Əbdüləməlik Afrikadakı vəziyyətdən xəbərdar idi. Lakin həmin vaxt ora ordu göndərə bilməyərək gözləmək məcburiyyətində qalmışdı.

693-cü ildə Əbdülməlik fürsət taparaq Şimali Afrikaya səfər etdi. Ordunun komandiri Züheyr b. Qeys idi. Züheyr Ukbə b. Nafinin yaxınlarından biri olub, Şimali Afrikanı yaxşı tanıyırdı. Züheyr Bərbəriləri və onlara kömək edən Bizanslı məğlub edərək İslam torpaqlarından çıxardı. Lakin sonradan Bizans Bərkaya hücumlar etdi. İslam ordusu böyük itkiyə məruz qaldı.

Əbdülməlik Bizans və Bərbərilərin bu hücumunu öyrəndikdə Həsən b. Numanın komandirliyi ilə Afrikaya yeni ordu göndərdi. Bu ordu Kayravanı geri alaraq Bizans və Bərbəriləri böyük məğlubiyyətə uğrattı. İslam ordusu yenidən Şimali Afrikanı fəth etdi.

Tezliklə Bərbərilər çox ağıllı qadın olan Kahinənin başçılığı altında hərəkətə keçərək əllərindən çıxmış əraziləri geri aldılar. 697-ci ildə baş vermiş şiddətli bir toqquşma nəticəsində Əməvi ordusunun bir hissəsi məğlub oldu, bir hissəsi də Bərqaya qaçmaq məcburiyyətində qaldı.

Olə keçirilən ərazilər beş ilə yaxın Kahinənin rəhbərliyi altında qaldı. 702-ci ildə Əbdülməlik Afrika məsələsinə böyük əhəmiyyət verərək, Həsən b. Numanın başçılığı ilə ora yeni ordu göndərdi.

Bərbərilər hücumə keçən İslam ordusunun qarşısını ala bilməyərək, geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar. Lakin geri çəkildikləri əraziləri Əməvilər istifadə edə bilməsinlər deyə yararsız hala gətirdilər. Hətta meyvə ağaclarını belə kəsdilər.

Komandir Həsən b. Numan dağıdılmasına baxmayaraq bu əraziləri bir-bir ələ keçirdi. Kahinə Atlas dağlarına qaçdı. 703-cü ildə Atlas dağlarının ətəklərində baş verən şiddətli toqquşma nəticəsində Kahinə öldürüldü.

Bərbərilər iyirmi beş min suvarı vermək şərtilə Əməvilərlə müqavilə imzaladılar. Bu hadisədən sonra Bərbərilər İslamı qəbul etməyə başladılar. Lakin Şimali Afrikaya sızmağa başlayan xaricilər, öz batıl inanclarını və qəzəb dolu duyğularını Bərbərilərə aşılamağa başladılar. İslam adı altında Bərbərilərə təbliğ olunan bu fikirlər, onlar arasında yeni üsyanların başlamasına səbəb oldu.

12. Əbdülməlikin İdarə Sahəsində Etdiyi Dəyişikliklər

Daxili və xarici çəkişmələrə başı qarışan Əbdülməlik eyni zamanda dövlət işlərini də idarə edirdi. O dövrə qədər Əməvi xəlifələri dövləti qəbilə şeyxi kimi idarə edirdilər. Lakin Əbdülməlik hökmdar kimi ortaya çıxdı. Dini vəzifələrə böyük əhəmiyyət verdi. Onun etdiyi işləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

1. Dinar və dirhəm kəsdirərək, Bizans və İran pullarının işlədilməsini qadağan etdirdi.

2. O dövrə qədərki yazışmalar, dövlət dairələrinin dili, bölgə xalqının dilinə görə idi. Lakin Əbdülməlik hər yerdə ərəb dilinin işlədilməsini əmr etdi. Beləliklə yerli dillərin yerinə ərəb dili keçdi. Yerli xalq ana dillərini unudaraq ərəbcə danışmağa və özlərini ərəb zənn etməyə başladılar.

3. Din alimlərinə böyük əhəmiyyət verdi. Onların şöhrətini artırdı.

4. Vasit şəhərini inşa etdirdi.

Əbdülməlik 705-ci ildə vəfat etdi. Atası Mərvan b. Hakəm Əbdülməlikdən əlavə qardaşı Əbdüləzizi də vəliəhd təyin etmişdi. Lakin Misir valisi Əbdüləziz 704-cü ildə öldüyünə görə, Əbdülməlikin oğlu Vəlid heç bir etirazla qarşılaşmadan Əməvi taxtına keçdi.

C. I Vəlid b. Əbdülməlikin Hakimiyyəti (705-715)

Əbdülməlikin ölümündən sonra yerinə oğlu Vəlid keçdi. I Vəlid dövründə İslam imperiyasının sərhədləri genişləndi. İslam orduları Qərbdə Cəbəlu-Tariq boğazını keçərək İspanyaya, Şərqdə Türkünstan daxil olmaqla Buxara, Səmərqənd, Fərqanə, Kaşğar şəhərlərini ələ keçirmiş, hətta Hindistana daxil olmuşdu.

1. Türkünstan Fəthləri

Əbdülməlikin dövründə Türkünstana təşkil olunan fəth hərəkətləri I Vəlidin dövründə də davam etdirildi. İraq valisi Həccac b. Yusif, Mavə-

raunnəhri demək olar ki, tamamilə ələ keçirmişdi. Həccacla bərabər Xorasan valisi Muhalləb b. Yezid də Mavəraunnəhrə hücumlar edirdi.

Muhalləbin ölümündən sonra Həccac, Xorasanın valiliyini onun oğlu Yezidə verdi. Sonra da Yezidə Xarəzmi ələ keçirməsini əmr etdi. Buranı ələ keçirməyin çətin olduğunu çox yaxşı bilən Yezid b. Muhalləb səfəri gecikdirirdi. Ona görə: *“Bu səfərin əziyyəti çox, faydası az idi”*. Buna baxmayaraq o, Həccacın əmri ilə səfərə çıxmaq məcburiyyətində qaldı. Bəzi yerlərdə qələbələr qazanaraq, çoxlu qənimət ələ keçirməsinə baxmayaraq böyük itkilər verdi. Onun diqqətsizliyi nəticəsində ərəblər arasındakı qəbilə mübarizələrinin qızışacağını anlayan Həccac, Yezid b. Muhalləbin yerinə öz komandiri Quteybə b. Müslimi təyin etdi.

2. Quteybənin Fəth Etdiyi Ərazilər

Quteybə b. Müslim bacarıqlı komandir idi. Eyni zamanda hərbi siyasətini çox əla bilirdi. Fəth edəcəyi ərazilərə əvvəlcə kəşfiyyat dəstələri göndərirdi. 705-706-cı illərdə Beykəmd şəhəri üzərinə hücumla keçdi. Qanlı toqquşmadan sonra şəhər ələ keçirildi. Əməvilərə qarşı başlayan üsyan amansızlıqla yatırıldı. 708-ci ildə Buxaranı ələ keçirdi. Səmərqənd əmiri Quteybə b. Müslimə vergi verməyi qəbul etdi. *“Buxaradakı atəşgah tamamilə yıxıldı”*.⁷⁶

Səmərqənd Xaqanı Quteybə b. Müslimə vergi versədə, lakin xalq Xaqana vergi verməyərək üsyan etdi. 709-cu ildə onun yerinə keşən Quraq adlı Xaqan isə vergi verməkdən imtina etdi.

a. Səmərqəndin Fəthi

Quteybə Beykəmd, Talkam və Buxara şəhərlərində öz hakimiyyətini bərpa etmək üçün qanlar axıtdı, şəhəri xarabalığa çevirdi. Bu ərazilərdə hakimiyyətini möhkəmləndirdikdən sonra Həccacdən icazə alaraq Səmərqənd üzərinə hücumla keçdi. Şəhəri mühasirə edərək mancanaq atəşinə tutdu.

76. Prof. Phillip K. Hitti, *Siyasi və Kültürel İslam Tarihi*, II, 333.

Quraq, Qutluq dövlət xaqanı Kapağandan və ətraf şəhərlərdən kömək istədi. Şaş şəhərində altı yüz nəfərlik ordu köməyə gəldi. Lakin Quteybə b. Müslim onlara yolda pusqu qurdu. Nəticədə köməksiz qalan Quraq bəzi şərtlərlə şəhərin qapılarını Quteybənin üzünə açdı. Quteybə b. Müslim Səmərqəndi fəth etdikdən sonra, Ceyhun çayı ətrafındakı ərazilər üzərinə yürüdü. Fərqaqə vadisinə qədər gedib çıxdı. Quteybə b. Müslimin başladığı Türküstan fəthləri nəticəsində Səmərqənd, Buxara, Xarəzm, Xorasan və Nişapur şəhərləri fəth edildi və Orta Asiyada İslam mədəniyyətinin beşiyi halına gəldilər.⁷⁷

Quteybənin Türküstan fəthləri 717-ci ildə onun öldürülməsinə qədər davam etdi.

3. Afrika və İspaniyanın Fəthi

Afrikadakı Bərbəri üsyanlarını yatıran Hassan b. Numan 708-ci ildə vəzifəsindən azad edilərək, onun yerinə Musa b. Nuseyr təyin olundu. Musa b. Nuseyr dövlət siyasətini yaxşı bilirdi. Bir vaxtlar Misir valisi olmuş Əbdüləzizin yanında işləmişdi. Lakin vəzifə dəyişikliyindən istifadə edən Bərbərilər, yenidən üsyan etdilər. Musa b. Nuseyr isə bu bölgəni idarə etmək qabiliyyətində olduğunu isbatlayaraq üsyanı tezliklə yatırdı. Onun və oğlanlarının orduları Bizansı tamamilə Afrika ərazisindən geri çəkməyə məcbur elədilər. Bundan sonra Musa Bərbərilər arasında İslamı yaymaq üçün imamlar və müəllimlər göndərdi.

710-715-ci illərdə Mayorka və Minorka adaları müsəlmanların əlinə keçdi. Nəticədə Şimali Afrika tamamilə fəth olundu. Növbəti hədəf isə İspaniya idi.

a. İspaniyanın Vəziyyəti

Həmin dövrdə İspaniyada Vizqot krallığı hakim idi. Bu krallıq V əsrdə Barbar köçləri nəticəsində Cənubi Fransada qurulmuşdu. Sonra-

77. Prof. Phillip K. Hitti, *e.ə.ə.*, II, 334.

dan İspaniyaya keçmişdi. İlk dövrlərdə yaxşı idarə olunan Vizqot kralığı, VIII əsrdən etibarən zəifləməyə başladı. Xalq sıxıntı içərisində yaşayarkən məmurlar zövq və əyləncəyə aludə olmuşdular. Yerli xalqdan əlavə İspaniyada yaşayan yəhudilər də eyni əziyyəti çəkirdi. Üsyan etmələrinə baxmayaraq, üsyanları tezliklə və amansızlıqla yatırıldı.

Musa b. Nuseyr Şimali Afrikaya vali təyin olunanda Rodrik üsyan nəticəsində kralı öldürərək Vizqot krallığını ələ keçirmişdi. Bununla kifayətlənməyərək yeni krallığa namizəd olan Kont Julyanusun qızına təcavüz etmişdi.

Kral Rodikə qəzəblənən Kont Julyanus, müsəlmanlar vasitəsilə ondan intiqam ala biləcəyini düşünürdü. Bu məqsədlə Musa b. Nuseyrə xəbər göndərərək onu İspaniyanı fəth etməyə çağırırdı.

b. Tariq b. Ziyadın İspaniyaya Keçməsi

İspaniyanı fəth etmək üçün fürsət axtaran Musa b. Nuseyr, bu xəbəri eşitdikdən dərhal sonra xəlifə I Vəliddən icazə istədi. Sonra bölgəyə kəşfiyyat dəstəsi göndərirdi. Hərəkət əmrini aldıqdan sonra, Tariq b. Ziyad yeddi min əsgərlə Əndəlüsə-İspaniyaya yolladı.

Tariq b. Ziyad Səbtə boğazını aşaraq 711-ci ildə İspaniyaya daxil oldu. Bununla da İspaniyanın fəthi başladı.

Məşhur komandir Tariq Kont Julyanusun hazırladığı gəmilərlə qarşı tərəfə keçdikdən sonra onun adı ilə adlandırılacaq Cəbəlüt-Tariq dağına ələ keçirdi. Vizqotların ona qarşı hücumu keçdiyini öyrəndikdə, əsgərlər geri qaçmasınlar deyə gəmiləri yandırdı. İslam əsgərləri hücumu keçən ordunu və yandırılan gəmiləri gördükdə təəccübləndilər. Tariq onlara: *“Səbir etsəniz qələbə sizinlə olacaq! Əndəlüsü fəth edəcəyik. Əks halda düşmən hamımızı dənizə tökər.”* deyə xitab etdi.

Hücumu keçən Vizqot ordusu məğlub edildi. Tariq onları Kadis adlanan yerə qədər qovdu. Həmin yerdə Rodik doxsan min əsgəri ilə Tariqin yolunu gözləyirdi. Kadisin cənubunda başlayan döyüş səkkiz gün davam

etdi. Bir müsəlman əsgəri on vizqot əsgəri ilə savaşımaq məcburiyyətində idi. Səkkizinci gün Tariqin ordusu dağılmağa başladı. Tariq burada da bacarıqlı bir komandir olduğunu göstərdi. Atına minərək, geri çəkilmək istəyən əsgərlərə:

–“Ey Qazilər! Ey müsəlman igidlər! Hara gedirsiniz? Hara qaçmaq istəyirsiniz? Düşünün önünüz düşmən, arxanız isə dənizdir. Sizin üçün tək çarə mərdlik nümayiş etdirərək, qəhrəmanlıq göstərərək, özünüza inanaraq döyüşməyinizdir. Ey Süvarilər! Mənə baxaraq mənim etdiyimi edin!” deyərək xitab etdi.

Bu sözlərdən sonra atını dördnala çaparaq düşmən üzərinə hücum keçdi. Komandirlərinin bu hərəkəti əsgərləri ürəkləndirdi. İslam ordusu da onun arxasınca hücum keçdi. Vizqot əsgərləri özlərini itirdi. Bundan istifadə edən Tariq b. Ziyad, başında tac olan Kral Rodikin yanına hücum edərək onu öldürdü. Krallarının öldürüldüyünü görən ordu dağıldı. İslam ordusu onları qılıncdan keçirməyə başladı. Tarixə Kadis savaşı olaraq düşən bu döyüşdə İslam ordusu yeddi min əsgərlə doxsan minlik vizqot ordusunu məğlub etdi.

c. Musa b. Nuseyrin Qələbə Xəbərini Öyrənməsi

Musa b. Nuseyr qələbə xəbərini öyrəndikdə, Tariqə olduğu yerdə qalması haqda əmr göndərdi. Onun niyə belə bir hərəkət etməsi hələ də müəmmalıdır.

Lakin Tariq b. Ziyad Nuseyrin bu əmrinə məhəl qoymadan ordunu üç hissəyə ayıraraq əsgərlərə hərəkət əmri verdi. Ordu şimala doğru irəlilədi. Ətrafdakı düşmən mövqəələrini yox edərək Kordova şəhərinə qədər gəldi. Ordunun üç qolu da bu şəhər yaxınlığında birləşdi.

Vizqot krallığının paytaxtı Tuleytula şəhəri mühasirə olunaraq 712-ci ildə ələ keçirildi. Tariq krallığın binasını ələ keçirərək oradakı XXV Vizqot kralının dəyərli zinət əşyalarını götürdü.

ç. Musa b. Nuseyr İspaniyada

Musa b. Nuseyr Kadis qələbəsinə öyrəndikdən sonra, Tariqə olduğu yerdə qalmaq əmrini vermiş, 8 min süvari və 10 min piyada əsgərlə Vadiul-Kəbir istiqamətindən İspaniyaya daxil oldu. Tariqin getdiyi yolun qərb istiqamətindən hərəkət edərək Sevilla şəhərinə yaxınlaşdı. Buranı ələ keçirdikdən sonra Portuqaliya istiqamətində hərəkət etdi. Merida şəhərini mühasirəyə aldı. Ancaq Afrikadan kömək gələndən sonra şəhəri ələ keçirə bildi. Vizqot kralının arvadı və bir çox dövlət məmuru bu şəhərdə toplaşmışdı. Musa onları ələ keçirdi. Onları əsir alaraq Tuleytulaya tərəf irəlilədi. Burada Tariq b. Ziyadla birləşdi. Əmrini dinləmədiyi üçün Tariqi tənqid edərək həbsə atdırdı. Sonra da Tariqin ələ keçirdiyi qənimətləri Şamdakı xəlifə I Vəlidə göndərdi.

Musa və Tariq arasındakı bu münaqişə Şama qədər gedib çatmışdı. I Vəlid xəbər göndərərək Tariqin həbsdən azad edilməsini və barışmalarını əmr etdi. Bu xəbəri alan Musa, Tariqi həbsdən azad etmiş və ordunun gözü qarşısında onunla barışmışdı.

İki komandir birgə İspaniyanın fəthini tamamlamağa başladılar. Musanın oğlu Əbdüləziz şərq və cənub, Tariq isə Tajo istiqamətində hərəkətə keçdi. Musa b. Nuseyr isə Saraqossa şəhərini fəth etdi.

Bundan sonra ordu Fransa istiqamətində irəlilədi. Lakin həmin vaxt Şamdan xəlifənin göndərdiyi bir məktubla ordular geri çağırıldı.

Musa və Tariq barışmalarına baxmayaraq, aralarındakı gərginlik yenə də davam edirdi. Tariq ələ keçirdiyi qənimətin 1/5-ni xəlifəyə göndərərək, geri qalanının əsgərlərə payladığı halda, Musa qənimətin hamısını özünə götürürdü. Musanın bu hərəkəti Tariqi əsəbləşdirirdi. Bu iki komandir arasındakı gərginliyin daxili çəkişməyə çevriləcəyindən qorxan xəlifə, onların hər ikisini Şama çağırırmışdı.

Lakin həmin əsnada I Vəlid ölmüş, onun yerinə Süleyman b. Əbdülməlik keçmişdi. Əvvəlcə Tariqin, sonra da Musanın ifadələri alındı. Musa b. Nuseyr xəlifənin əmri ilə valilikdən azad edildi.

d. İspaniya Fəthdən Sonra

Musanın oğlu Mərakeş və Əndəlüsə vali təyin edildi. Əbdüləziz b. Musa Sevilla şəhərini mərkəz seçdi.

Müsəlmanların fəth hərəkəti İspaniya xalqı üçün çox faydalı oldu. Xalq ağır vergilərdən, zülüm və işgəncədən xilas edilmiş və rahat nəfəs almağa başlamışdı. Xristianlar cizyə verməyə razı oldular. Cizyəni isə, rahatlıqla ödəyə bilirdilər.

Xristian və yəhudilərin dini inanclarına toxunulmadı. İbadət yerləri olduğu kimi qorunub saxlandı. Məhz bu səbəbdən, xristian və yəhudilər islam fəthlərinə xilaskar gözü ilə baxırdılar. Yuxarıdakı ərəzilərin fəth olunması ilə oralar yenidən canlandı və inkişaf etməyə başladı.

5. Hindistanın Fəthi (709-712)

Şərq valisi Həccac b. Yusif ordularını bir tərəfdən Türküstanə, bir tərəfdən də Hindistana göndərdi. Hindistana göndərdiyi orduya Məhəmməd b. Qasım komandir təyin olmuşdu.

İrandan keçən Məhəmməd b. Qasım Sind əyalətinə daxil oldu. Sind rəisi Dars b. Sasa böyük bir ordu ilə onun qabağına çıxdı. Lakin 710-cu ildə baş verən döyüşdə məğlub oldu. Bundan sonra Məhəmməd b. Qasım Hindistana daxil olaraq 712-ci ildə Dehli şəhərini fəth etdi.

Dehlinin fəthi böyük təşvişə səbəb oldu. Böyük raclardan biri olan Dahir içində fillərin də olduğu ordu ilə onun qabağına çıxdı. 712-ci ildə baş verən döyüşdə, orduda fillərin olmasına baxmayaraq İslam ordusu yenə qalib gəldi.

İslam tarixində ilk dəfə **“Hindistan fəthi”** ləqəbini alan Məhəmməd b. Qasım Tahiri məğlub edəndən sonra Kirç, Bəhra, Multan və Şərsət şəhərlərini tutdu. Çoxlu qənimət ələ keçirdi. Hind şahzadəsini xərac verməyə məcbur elədi.

6. Bizans İstiqamətində Aparılan Müharibələr

Hər xəlifənin dövründə olduğu kimi, Bizans I Vəlidin dövründə də daxili çəkişmələrdən faydalanmaq istəmiş və bərbərilərin dövlətə qarşı üsyan etməsinə səbəb olmuşdu.

I Vəlid Bizansı cəzalandırmaq üçün, 707-ci ildə qardaşı Məsləmə b. Əbdülməlikə hərəkətə keçirdi.

Məsləmə Konyaya qədər irəliləyərək bəzi qalaları tutdu. Onun geri qayıtmasından istifadə edən bizanslılar yenidən həmin əraziləri geri aldılar.

I Vəlid bu dəfə oğlu Abbası da Məsləmə ilə birgə Bizansın üzərinə göndərdi. Məsləmə və Abbas 708-ci ildə Adana ətrafındakı bir qalanı ələ keçirdilər.

Sonrakı il Ankara və Konyaya qədər irəlilədilər. Amuriyədə qarşılaşdıqları Bizans ordusunu 709-cu ildə məğlub etdilər. 710-cu ildə Malatya müsəlmanların hücumuna məruz qaldı.

Bu qələbələrdən məmnun olan I Vəlid, Mosulu qardaşı Məsləməyə verərək onu mükafatlandırdı. Məsləmə Mosulun şimalını nəzarətdə saxlamaq üçün 711-ci ildə Azərbaycan və Qafqaz istiqamətində hücum keçdi. Bəzi əraziləri fəth etdi.

714-cü ildə Malatyaya qədər irəliləyən Məsləmə, Anadolunun bəzi ərazilərini ələ keçirərək Bizansı qorxuya saldı.

7. I Vəlidin Fəaliyyətləri

Vəlid atasından Əməvi xanədanına bağlı Həccac kimi bir komandiri təhvil almışdı. Vəlidin dövründə daxili çəkişmələr çox baş vermədi. İraqda və Şimali Afrikada baş verən üsyanlar isə dərhal yatırıldı.

I Vəlid Şamda böyük sənət əsəri olan “**Əməvi məscidini**” və bundan əlavə inşaat işlərinə əhəmiyyət verərək böyük binalar tikdirmişdir.

İctimai məsələlərə də əhəmiyyət verərək yetim evləri açdırmış, su quyuları çəkdirmiş və yollar saldırmışdır.

I Vəlidin gördüyü işlərdən biri də, Ömər b. Əbdüləzizi Məkkə və Mədinənin (Haraməyn) valisi təyin etməsidir. Ömər b. Əbdüləziz I Vəlidin əmisi Əbdüləzizin oğlu olub, ana tərəfdən Hz. Ömər in nəvəsidir.

Ömər b. Əbdüləziz çox bilikli və dindar bir insan idi. Mədinəyə vali təyin olunan kimi on nəfər fəqehi çağıraraq onlara: *“Sizi ancaq məsləhətləşmək üçün çağırıdım. Özbaşına heç bir iş görmək istəmirəm. Hər məsələdə sizlərlə məsləhətləşəcəm. Əgər siz mənim məmurlarımdan hər hansı birinin xalqa zülm etdiyini eşitsəniz bunu mənə xəbər verməlisiniz”* dedi.

Fəqehlər də bundan sonra onunla birgə zülmü ortadan qaldırmağa çalışdılar.

Ömər b. Əbdüləziz I Vəlidin əmri ilə Peyğəmbərin xanımlarına məxsus otaqları və ətrafdakı evləri alaraq sökdürdü. Məscidi genişləndirdi.

Həccacın zülmündən qaçanlar üçün Mədinə sığınacaq yeri oldu. Onun zülmündən qaçaraq Mədinəyə pənah gətirənlərdən biri, tabeunun məşhurlarından olan Səid b. Cübeyr idi.

Ömər Həccacın zülmələri haqqında xəlifəni məlumatlandırdı. Lakin Həccac bunu öyrəndikdə: *“İraqın münafiq və asiləri Mədinəyə sığınaraq orda gizlənirlər. Bu isə hökumətin gücünü zəiflədir”*. deyərək I Vəlidə şikayət etdi.

Həccac kimi komandirə ehtiyacı olan I Vəlid h. 93-cü ildə Ömər b. Əbdüləzizi valilikdən azad etdi. Onun yerinə Məkkə və Mədinəyə ayrılqda bir vali təyin etdi. Yeni təyin olunan valilər bu şəhərlərdə elə təzyiqlərə başladılar ki, bura sığınanlar müqəddəs bölgələrin də təhlükəsiz olmadığını anladılar.

Hətta Məkkə valisi Xəlid, Həccacın təkidi ilə Məkkəyə sığınmış Səid b. Cübeyri də Kufəyə göndərdi. Həccac isə Səid b. Cübeyrin boynunu vurmaqdan belə çəkinmədi. Hamının suallarını cavablandıran bu məşhur fəqehin qətl edilməsi hər kəsi kədərləndirdi.

Məhz bu hərəkəti Həccacın məhvinə səbəb oldu. Hər gecə Səid yuxusuna girərək ona:

–“*Ey Allahın düşməni! Məni niyə öldürdün?*” deyir, Həccac isə qorxub oyandıqda: “*Səid mənim nəyimə lazım idi?*” deyə öz-özünü qınayırmış. Həccac bundan sonra çox yaşamadı. H. 95/m. 715-ci ildə 54 yaşında öldü.

Məscidi-Nəbəvini genişləndirən I Vəlid Kəbəni də genişləndirməyi düşünürdü. Fəqət ömrü buna imkan vermədi.

I Vəlid 715-ci ildə Dir Mərvanda vəfat etdi. Cənazəsi Şama gətirilərək dəfn olundu. Vəfat edərkən 43 yaşında idi.

Ç. Süleyman b. Əbdülməlikin Hakimiyyəti (715-717)

I Vəlid ölümündən əvvəl qardaşı Süleymanı vəliəhdlikdən azad edərək yerinə öz oğlanlarından birini vəliəhd təyin etmək istəmişdi. Bu məqsədlə Qüteybə b. Müslim və Hindistan fatehi Məhəmməd b. Qasım-dan söz almışdı. Lakin Həccacın ondan əvvəl ölməsi, sonra isə özünün ölməsi onun bu fikrinin gerçəkləşməsinə mane oldu. Onun ölümündən sonra taxta Süleyman keçdi.

1. Süleyman b. Əbdülməlikin Daxili Fəaliyyətləri

Süleyman taxta çıxandan sonra ilk olaraq Həccacın həbs etdirdiyi insanları azad etdi. Bundan əlavə Həccacın təyin etdiyi məmurları vəzifələrindən kənarlaşdırdı. Onların yerinə yeni məmurlar təyin elədi.

Ömər b. Əbdüləzizə böyük dəyər verərək onu öz yanında saxladı. Onun Rəca adlı çox təcrübəli bir vəziri var idi ki, onun sayəsində ölkəni daha rahat idarə etməyi bacarırdı.

Onun fəaliyyətlərindən biri də, Məkkə və Mədinə valilərini dəyişdirərək, onların yerinə ədalətli valilər təyin etməsidir.

Süleymanın tənqid olunan hərəkətləri də olmuşdur. Belə ki, Məhəmməd Hənifənin oğlu Haşimi zəhərlətməsi və komandirləri Musa ilə Tariqi vəzifələrindən kənarlaşdırması, Qüteybə b. Müslimlə, Hindistan fatehi Məhəmməd b. Qasımı öldürməsi onun tənqid olunan hərəkətlərindəndir.

Qüteybə və Məhəmməd b. Qasımın nə üçün öldürtdüyü hələ də dəqiq bilinmir. I Vəlidin vəliəhdliyini dəstəkləmələri ən əhəmiyyətli səbəb kimi göstərilir.

2. Süleymanın Dövründə Baş Verən Fəthlər

a. Təbəristan və Cürcanın Fəthi

Həccac İraq və şərq bölgəsinin valisi Yezid b. Muhalləbi, onun bəzi nalayiq hərəkətlərinin qəbilə müharibələrinə səbəb olacağından qorxaraq həbs etdirmişdi. Yezid b. Muhalləb h. 93/m. 721-ci ildə həbsdən qaçaraq Süleymanın himayəsinə sığınmışdı. Həmin vaxt vəliəhd olan Həccac ondan Yezidi istəmiş, lakin Süleyman onu geri verməyərək bağışlanmasına səbəb olmuşdu.

Süleyman b. Əbdülməlik də xəlifə olandan sonra Həccacın qohumu olan İraq valisi Yezid b. Məsləməni vəzifəsindən kənarlaşdıraraq, 715-ci ildə Yezid b. Muhalləbi ora vali təyin etdi.

Yezid b. Muhalləb vali təyin olunan kimi, Həccacın nəslindən olanları ortadan qaldırmağa başladı. Lakin o, İraqla kifayətlənmirdi. Gözünü Xorasan və Mavəraunnəhr valiliyinə dikmişdi.

716-ci ildə bəxti onun üzünə güldü. Həmin il xəlifə Süleyman İraq valiliyindən əlavə olaraq ona Xorasan və Mavəraunnəhr valiliklərini də verdi.

Yezid b. Muhalləb də oğlu ilə birgə Xorasandakı Qüteybə b. Müslim tərəfdarlarını təmizlədi və bölgədəki hakimiyyətini gücləndirdi. Bundan sonra 710-cu ildə Qüteybənin ölümündən sonra Cürcanda başlayan üsyanı yatırmaq üçün xəlifədən icazə alaraq hərəkətə keçdi.

717-ci ildə Cürcan və Təbəristan vilayətlərini yüz min nəfərlik ordu ilə fəth etdi. Bununla xəlifə Süleymanın rəğbətini qazandı.

b. İstanbulun Mühasirəsi (716-717)

Süleyman b. Əbdülməlikin dövründə baş verən əhəmiyyətli hadisələrdən biri də İstanbulun mühasirə olunmasıdır.

İspaniyanı fəth etmiş I Vəlid kimi ad qazanmaq istəyən Süleyman, İstanbulun fəthi üçün qardaşı Məsləməni on iki minlik ordu ilə ora yolladı. İslam ordusu 716-cı ildə Çanaqqala boğazını keçərək İstanbula yaxınlaşdı. Rumlar pul verərək mühasirədən xilas olmaq istəsələr də, Məsləmə razı olmadı.

Bizanslılar həmin vaxt üsyan edərək imperator III Teodosu öldürüb, onun yerinə Anadolu ordusunun komandiri olan Leonu gizlicə taxta dəvət elədilər.

Leon (717-741) gizlincə İslam qərargahından qaçaraq Bizans taxtına oturdu. İslam ordularının vəziyyətindən xəbərdar olan bu komandir, Rum atəşi ilə Əməvi ordusunun ərzaq ehtiyatını yandırdı. Müsəlman əsgərlər arasında aclıq və vəba xəbərləri yayılmağa başladı. Ağac çubuqlarını yemək məcburiyyətində qaldılar. Həmin qış xəlifədən heç bir kömək gəlmədi. Məsləmə bu çətin şərtlərdə belə mühasirəni dayandırmadı.

Qış çox şiddətli keçdi. Məsləmə əsgərlərin müdafiəsi üçün çadırlar qurdurdu. Yazda İslam ordusuna köməyə gələn gəmilər Bizans tərəfindən yandırıldı. Əsgərlər arasında yenə aclıq başladı.

Məsləmə yenə də mühasirəni davam etdirmək fikrində idi. Lakin bu əsnada xəlifə Süleyman b. Əbdülməlik ölürək, yerinə Ömər b. Əbdüləziz keçdi. Ömər b. Əbdüləziz də Məsləməni geri çağırırdı. Məsləmə 717-ci ildə bu əmrə uyaraq geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı.

3. Süleyman b. Əbdülməlikin Vəfatı

Süleyman iki il xəlifə olandan sonra Hələb yaxınlığında dünyasını dəyişdi. Ölümünə yediyi bir səbət yumurta və üzümün səbəb olduğunu deyənlər olduğu kimi, Zatul-cənb xəstəliyindən öldüyünü deyənlər də vardır. İki oğlu da öldüyü üçün, yerinə əmisioğlu Ömər b. Əbdüləzizi

vəliəhd təyin etmiş, ondan sonra da qardaşı Yezid b. Əbdülməlik və Hişam b. Əbdülməlik varis göstərmişdi. Ölümündən əvvəl bu qərarını yazıb möhürləyərək vəziri Rəcəya vermişdi.

Vəzir Rəcə Süleyman vəfat etdikdən sonra vali və komandirləri Da-biq məscidinə dəvət etdi. Orada Süleymanın vəsiyyətini oxudu. Beləliklə Ömər b. Əbdüləziz xəlifə oldu.

D. Ömər b. Əbdüləzizin Xəlifəliyi (717-720)

Ömər b. Əbdüləziz Süleyman b. Əbdülməlikin əmisi oğlu idi. Süleyman vəfatından əvvəl oğlunu taxta varis təyin etmişdi. Ancaq böyük oğlu Əyyub və ikinci oğlu Davud Bizansla müharibə zamanı öldürüldüyünə görə, etibar elədiyi Ömər b. Əbdüləzizi vəliəhd təyin etdi.

Süleymanın ölümündən sonra xalq, Ömərə beyət elədi. Beyət mərasimindən sonra adətə uyğun olaraq məsciddə xalqa xitab edən Ömər:

*“Ey İnsanlar! Mən bu əmirlik məqamına öz istəyimlə gəlmədim. İslam ümmətinin qərarı ilə də seçilmədim. Buna görə mənə tabe olmağa məcbur deyilsiniz. Özümü xəlifəliyə uyğun görmürəm. İstədiyiniz adama tabe olun!”*dedi.

Bu sözlərdən sonra onu dinləyənlər ona, xəlifəliyi qəbul etməsi üçün yalvardılar.

Bu yalvarışlardan sonra xəlifəliyi qəbul edən Ömər b. Əbdüləziz, yenidən minbərə çıxaraq, Allaha həmd, Peyğəmbərinə salamdan sonra belə dedi:

“Ey Əhali! Bizə yaxınlaşası kimsə beş şərtlə gəlsin.

1. *Bizə dərini deməyənlərin dərini demək*

2. *Xeyir işlərdə bizə kömək etmək*

3. *Xeyirə vasitəçi olmaq*

4. *Heç kəsi incitməmək, xor görməmək*

5. *Boş şeylərlə məşğul olmamaq şərtilə gəlsin yoxsa bizə yaxınlaşmasın”*.

Çıxışının sonunda da: *“Mən Allaha itaət etdiyim müddətcə siz də mənə itaət edin. Mən Allaha üsyan etsəm siz də mənə üsyan edin”*. dedi.

Ömər b. Əbdüləziz Hz. Ömərin nəvəsidir. Məlum olduğu kimi Hz. Ömər bir gecə Mədinədə təftişə çıxarkən ana və qızının arasında baş verən dialoqu eşitmişdi. Südə su qatmasını əmr edən anasına: *“Allah-dan qorxduğu üçün bunu edə bilməyəcəyini”* deyən qızı çox bəyənen Ömər, bu qızı oğlu Asimə almışdı. Oğluna bu qızı məsləhət görərkən də: *“Oğlum, bu halal süd əmmiş bir qızıdır. Əminəm ki, Allah bu qızdan sənə xeyirli bir övlad bəxş edər”*. Hz. Ömərin bu təxmini doğru çıxmış, Asimlə evlənən bu qızdan Ümmü-Asim dünyaya gəlmişdi. Ümmü-Asim böyüdükdən sonra Əməvi vəliəhdi Əbdüləziz b. Mərvanla evlənmiş, bu evlilikdən də Ömər b. Əbdüləziz dünyaya gəlmişdi.

Onun doğumu ilə Hz. Ömərin başqa bir kəraməti də gerçəkləşmişdi. Hz. Ömər: *“Mənim nəslimdən üzü nişanlı biri gələrək yer üzünü ədalətlə dolduracaqdır”*. buyurmuşdu. Ömər b. Əbdüləziz balaca olarkən at zərbəsilə üzündən yaralanmış və sifətində iz qalmışdı. Bu nişan Hz. Ömərin kəramətinin işarəsi idi.

Ədaləti, doğruluğu, dindarlığı, mərhəməti və Allah qorxusu ilə islami prinsiplərdən ayrılmadığına görə ona Hz. Ömərə nisbətlə ikinci Ömər deyilirdi. İslamın prinsiplərinə uyğun yaşaması, haqqlara riayət etməsi, haramlardan çəkinməsi, hədisləri yazdırması səbəbilə Xülfəyi-Rəşidindən sayılmış və ona Xəlifətus-Salih ləqəbi verilmişdir.

1. Ömər b. Əbdüləzizin Fəaliyyətləri

Bütün tarixi qaynaqlar Ömər b. Əbdüləzizin etibarlı, ədalətli, mərhəmətli və dindar insan olduğunu qeyd edir.

O, xəlifəliyi əsnasında siyasi olaraq bir çox işlər görmüşdür. Amma daxilədə o dövrə qədər heç bir Əməvi xəlifəsinin etmədiklərini edərək daxili təhlükəsizliyi təmin etmişdi. Onun dövründə Xaricilər kimi həmişə üsyana hazır olan qruplar belə səslərini çıxarmadılar.

a. Əhli-Beytin Haqqını Qaytarması

Əməvi hökmdarları xütbələrdə Hz. Əlini tənqid və təhqir edirdilər. Allahın təriflədiyi, Peyğəmbərinin də: *“Mənim əsabələrimi sevin!”* bu-yurduğu, seçilmiş səhabələrdən olan Hz. Əlinin tənqid olunması müsəlmanların kədərlənməsinə səbəb olurdu. Lakin bunu edənlərə gücləri çatmadığından onlara sadəcə ürəklərində nifrət etməklə kifayətlənirdilər.

Ömər b. Əbdüləziz xəlifə oldandan dərhal sonra, heç kəsdən çəkinmədən Hz. Əlinin təhqir olunmasının qarşısını aldı. O gündən sonra Hz. Əli və ailəsini xütbələrdə təhqir əvəzinə **“innəllahə yəmurü bil ədli”**⁷⁸ deyər başlayan ayənin oxunmasını əmr etdi. Bu ayə bu gün də oxunmaqdadır.

Əhli-Beyti sevən, haqq və ədalətə böyük əhəmiyyət verən bu böyük şəxsiyyət Rəsulullahın vəqfi və Hz. Fatimənin övladlarına aid olan Mərvan b. Hakəmin özünüküləşdirdiyi Fədək ərazisini Əhli-Beytə verməyə qərar verdi.

Köləsi Müzahimə:

–“Bu bölgü mənim ictihadıma ziddir. Bu torpaq mənə ailəmdən qalıb. Amma nə onların bunu verməyə, nə də mənim almağa haqqım var idi. Onu rədd edəcəyəm.” dedi.

Müzahim:

–“Uşaqlarını düşünmürsənmi?” dedikdə, gözlərindən yaş axan Ömər:

–“Onları Uca Allaha həvalə etdim”. cavabını verdi.

Ömər b. Əbdüləzizin Əməvilərdən olduğu təqdirdə Hz. Əliyə verdiyi əhəmiyyətin səbəbi haqqında belə rəvayət edilir: Ömər b. Əbdüləziz Mədinədə elmlə məşğul olarkən, məşhur fəqeh Übeydullah b. Abdullah onun Hz. Əlini yaxşı yad etmədiyini eşitmişdi. Bir gün Übeydullah Məscidi-Nəbəvidə namaz qılarkən, Ömər gedib onun yanında oturdu. Übeydullah salam verəndən sonra:

–“Ey Ömər! Allah Bədir əhlindən və Ridvan beyəti əshabından razı

78. Nəhl, 90

olduğu halda, sonra onları sevmədiyi haqqında bir şey eşitdinmi? ”deyə soruşduqda *“xeyr belə bir şey eşitmədim”* dedi. Ubeydullah da:

“Sən Hz. Əlinin əleyhində danışırısanmı. Bu necə ola bilər?” dedikdə, Ömər b. Əbdüləziz peşman olaraq istigfar etdi. Ubeydullahdan üzr istəyərək Hz Əliyə rəğbət bəsləməyə başladı.

Ömərul-Adil ləqəbini də alan Ömər b. Əbdüləziz, bu hadisədən sonra Əhli-Beytə olan münasibətini dəyişdirdi. Hətta Hz. Hüseyin qızı Fatimə: *“Ömər b. Əbdüləziz sağ olsaydı, heç nəyə möhtac olmazdıq”*. demişdir.

b. Valilərə Verdiyi Əmrlər

Xəlifə olan Ömər dövlət məmurlarının ədalətli olmalarını və xalqla olan münasibətlərini tənzimləyən fərmanlar göndərdi. Valilərə yazdığı fərmanlarda çox dəyərli öyüdlərdən sonra: *“Nə adla olursa-olsun hədiyyə qəbul etmə, xalqa paylanılan Quranlardan əvəz gözləmə, səyyahlardan, nikahlardan, süd və dəvələrdən vergi alma!”* kimi əmrlərlə onları rüşvətdən çəkinərək, ədalətdən ayrılmamalarını tövsiyə edirdi.

Bəzi böyük valilərə yazdığı əmrnamələrdə də: *“Allahın mənə verdiyi vəzifənin icrası rahat deyildir. Mən şiddətli əzabdan qorxuram”*. deyərək onlardan məsuliyyətli davranmalarını istəyirdi. O, ömrü boyu haram və rüşvətdən çəkindi. Bir dəfə sözgəlişi bir alma istədiyini söylədi. Bunu eşidən ev xalqından biri ona dərhal bir alma göndərdi. Ömər almanı əlinə alaraq *“nə gözəl almadır”* dedi. *“Necə də gözəl qoxusu və rəngi var. Oğlum bu almanı götür, onu gətirənə mənim adımdan təşəkkür elə. Hədiyyəsindən məmnun olduğumu deyərək almanı geri qaytar.”* Yanındakılardan biri təəccüblənərək: *“Ey Əmirəlmöminin! Bu almanı göndərən başqası yox, sizin öz əminizdir.”* dedi. *“Bir hədis eşitmişdim. Rəsulullah özünə gətirilən hədiyyələri heç vaxt geri qaytarmaz qəbul edərmiş.”*

Ömər b. Əbdüləziz birdən: *“Bu sözləri deyərəkən xəcalət çəkmədinmi?”* deyə cavab verdi. *“Rəsulullahə verilən hədiyyə, həqiqətən bir hədiyyə idi. Amma bu günlərdə bizə təqdim olunan kiçik hədiyyələr belə rüşvətdir. Onları qəbul etsək rüşvət almış olarıq”*.

O böyük şəxsiyyətin hüsurunda ölümdən bəhs ediləndə titrəməyə başlayardı. Hər gecə dövrünün fəqəhlərini saraya dəvət edərək onlarla ölüm və ondan sonrakı həyat haqqında müzakirələr edərdi. O, zalim vali və məmurları vəzifədən azad edərək yerlərinə ədalətli məmurlar təyin edirdi. Məşhur fəqəhlərdən Şabini Kufəyə, Həsən Bəsrini də Bəsrəyə qazi təyin etdi.

Nalayıq hərəkətlərini gördüyü Yezid b. Muhalləbi vəzifəsindən kənarlaşdıraraq həbs elətdirdi. Çünki Yezid b. Muhalləb, İraq valisi olarkən fəth elədiyi ərazilərin qənimətlərindən beytul-mala pay ayırmamış, hökumətə hesabat verməmişdi.

c. Daxili Çəkişmələrin Qarşısını Alması

Onun ədalətlə hərəkət etməsi ölkədə təhükəsizliyi təmin etdi. Xaricilər onun doğruluğu qarşısında qılınclarını qınlarına soxmaq məcburiyyətində qaldılar. Hətta Ömərə öz nümayəndələrini göndərərək onunla danışdılar. Xəlifə yanına gələn bu nümayəndələrə: *“Allahdan qorxun! Kəlmeyi-şəhadət gətirənlər Rəsulullahın yanında təhlükəsiz olduqları halda sizin yanınızda olmurlar. Hətta başqa din mənsubları sizdən daha etibarlı, təhlükəsizdirlər”* deyərək onların yanlış hərəkətlərini xəbər verdi. Xaricilər ona tabe olaraq üsyan etməyəcəklərini, lakin ondan sonra Yezidin xəlifə olmamasını istədilər.

Süleyman tərəfindən vəliəhd təyin olunan Yezidin xəlifəliyinə mane ola bilməyən Ömər, bu məsələdə xaricilərə cavab verə bilmədiyi üçün peşman oldu.

Onun ədalətli idarəçiliyi bərbərilərə də təsir etdi. Həmin dövrə qədər tez-tez üsyan edən bərbəri qəbilələri müsəlman olmağa başladılar.

Sind xalqı da Ömərin məktubu və onlara qarşı davranışı ilə, İslamı qəbul etməyə başladı. Tezliklə Sind və bərbərilərdən altı milyon nəfər müsəlman oldu. Bu Ömərin Allah rızasını əsas tutaraq, ixtisarla hərəkət etməsindən, mərhəmət və şəfqətindən, maddi mənfəətlərini düşünməməsindən qaynaqlanırdı.

Hətta müsəlman olduqları halda cizyə verən Xorasan xalqından: *“Uca Allah, Peyğəmbərimizi insanlara doğru yolu göstərmək üçün göndərdi. Pul toplamaq üçün yox”* deyərək cizyəni qaldırdı.

Özünə bəzi şəxslərin cizyə verməmək üçün müsəlman olduqlarını dedikdə: *“bir nəfərin müsəlman olması xəzinəmin boşalmasından daha yaxşıdır”* cavabını verdi.

ç. Əndəlüslə Maraqlanması

Əndəlüs valisi Şamah b. Malik Ömər b. Əbdüləzizdən kömək istədi. Ömər də Asiya və Afrikadakı ərəb qəbilələrini Əndəlüsə yerləşdirdi. Bununla Əndəlüsün islamlaşmasını təmin edərək oradakı hakimiyyətini möhkəmləndirdi.

Şamaha əhalini siyahıya aldırması haqqında əmr göndərdi. Əhali siyahıya alındı. Şamah b. Malik 718-720-ci illərdə Fransaya daxil oldu. Narbon şəhərini ələ keçirdi. Bundan sonra Akitanyanın paytaxtı olan Tuluz şəhəri istiqamətində irəlilədi. Lakin Akitanya yaxınlığında şəhid oldu. Dağılan ordunu onun yerinə keçən Əbdürrəhman Ğafiki geri qaytara bildi.

d. Ömər b. Əbdüləzizin xalqla münasibəti

Ömər öz həyat tərzini ilə xalqa təsir elədi. Vəlid b. Əbdülməlikin dövründən etibarən xalq yeni binaların tikintisinə başlamışdı. Bütün məclislərdə inşaatdan bəhs olunurdu. Süleyman kök idi. Buna görə də xalqa yemək-icmək məsələlərindən bəhs edər, onlara yeməkləri tərifləyərdi. Ömər inşaatdan bəhs etməyi, Hz. Peyğəmbərin hədislərini toplamayı, xalqın ibadətə olan rəğbətini artırmasına, dini inanclarının güclənməsinə səbəb oldu. Türkiyə və Bizans istiqamətində aparılan döyüşlərin cihad qayəsindən uzaqlaşdığını görən Ömər, bu döyüşləri dayandırdı. Buna baxmayaraq ölkə yenə də bolluq içərisində idi. Xalq varlı yaşayırdı. Hətta zəkatı verməyə adamlar tapılırmırdı.

e. Bidətləri Sünnələrlə Əvəzləməsi

Ömər b. Əbdüləziz hakimiyyətə gələrkən bir çox bidətlər ortaya çıxmışdı. Bidətlər Peyğəmbərin dövründə olmayan, dinə sonradan əlavə edilən adətlərdir. Xalqın Rəsulullahın sünnəsindən uzaqlaşdığını görən Ömər, hədislərin toplanması əmrini verdi. Bununla da İslamda ilk dəfə hədisləri toplamaq və Rəsulullahın sünnəsini zədələnməkdən qorumaq şərəfi ona nəsib oldu.

Bir gün oğlu Əbdülməlik Ömərə: *“Ey Əmirəlmöminin! Qorumadığın bir haqq və yox etmədiyin bir batil qalsa Allahın hüsurunda nə cavab verəcəksən?”* deyə soruşduqda, Ömər: *“pislik artdı, xeyir isə azaldı. İndi növbə mənə gəldi. Bunun birdənbirə düzəlməsi mümkün olmadığından, yaxşısı budur ki, hər gün bir haqqı canlandıraraq, bir batili yox edim. Ölənə qədər belə davam edəcəm”* deyə cavab vermişdir.

Ömər oğlu Əbdülməlik dini məsələlərdə atasına yaxından kömək edirdi. Atasının çox sevdiyi Əbdülməlik 17 yaşında vəfat etmişdir.

2. Ömər b. Əbdüləzizin Şəxsiyyəti

Ömər çox elmlə bir insan idi. Fəqehlərdən Meymun: *“Alimlər Ömər yarı yanında tələbə idilər”* demişdir. Ömər müəllimlərindən Mücahid onun haqqında: *“Biz Öməri öyrətmək üçün gəldik. Halbuki biz ondan öyrənməyə başladığımız”* demişdir.

O, xalqın dərdi ilə dərdlənmişdir. Bir gün yoldaşı Fatimə onu ağlayarkən görmüş və bunun səbəbini soruşduqda Ömər:

“Ey Fatimə! Müsəlmanları və müsəlman olmayanları idarə etdiyim üçün aclıqdan ölənləri, ümitsiz xəstələri, zülmə məruz qalanları, həbs olunanları, hörmətə ehityacı olan qocaları, çoxuşaqlı əsirləri düşünürəm. Qiyamət günü Allahın hüsurunda onlar haqqında nə cavab verəcəyimdən qorxduğum üçün ağlayıram. Sənə qardaşımdan qalan zinət əşyalarını dövlət xəzinəsinə verməyini xahiş etsəm qəbul edərsənmi?” demişdir.

Ərinin bu təklifindən sonra Fatimə, bütün zinət əşyalarını beytul-mala təslim etdi. Ömərdən sonra xəlifə olan II Yezid zinət əşyalarını bacısına geri qaytarmaq istəsə də Fatimə buna etiraz edərək: *“Həyatda iken qarşı gəlmədiyim ərimə, ölümündən sonra da qarşı gəlmərəm”* demiş və onun təklifini rədd etmişdir.

Ömər dövlət büdcəsindən ancaq özünə kifayət edəsi miqdarda pul götürmüşdür. Xəstələndikdə Müslim b. Əbdülməlik onu ziyarətə gəlir və əynində kirlənmiş köynək gördükdə bacısı Fatiməyə:

- *“Əmirəlmöminin köynəyini yu!”* deyə tənbeh etdi. Sabahı gün yenə eyni köynəyi Ömər əynində gördükdə Fatiməyə:

- *“Mən sizə köynəyi yumağınızı deməmişdimmi?”* dedi. Fatimə də:

- *“Başqa köynəyi yoxdur ki, onu geyindirərək əynindəkini yuyum.”* cavabını verdi.

Ömər b. Əbdüləzizin cah-cəlalından uzaq həyat tərzini keçirməsi Əməviləri qorxutmuşdu. Bir gün toplanaraq bacıları Fatimənin yanına gəldilər. Bu vəziyyətdən şikayət etdilər. Fatimə bu məsələni ərinə xəbər verdi. Ömər b. Əbdüləziz ona dedi ki:

- *“Peyğəmbər xalqa, hamının istədiyi kimi içmək səlahiyyətini verdiyi böyük bir çay buraxdı. Əbu Bəkr və Ömər belə hərəkət etdilər. Sonra Yezid, Mərvan və oğlu Əbdülməlik və onun oğulları Vəlid və Süleyman bu çaydan içdilər. Növbə mənə çatdı artıq bu böyük çay qurumuşdu. Köhnə vəziyyətinə qayıtmadıqca sahiblərini doyurmaz”*. dedikdə Fatimə:

- *“Nə demək istədiyini anladım. Şərhə lüzum yoxdur. Amma Ümeyyəoğulları bir gün fürsət tapıb sənə zərər verərlər.”* dedi. Xəlifə Ömər b. Əbdüləziz hirsələnərək:

- *“Hər qorxduğum gün, qiyamət günündən daha qorxulu deyildir”*. cavabı ilə Allahdan başqa heç kəsdən qorxmadığını bildirdi.

Fatimə özünə müraciət edənlərə onun dediklərini çatdıraraq onlara: *“Buna səbəb sizsiniz. Ömər b. Xəttabın soyundan siz qız aldınız. Ondan belə bir övlad dünyaya gəldi. Xəttaboğlunun evindən qız almağın nəticəsi belə olar.”* dedi.

3. Ömər b. Əbdüləzizin Vəfatı

Onun sadə həyat tərz, dövlət malından sui-istifadə etmədiyi kimi, başqalarının da bunu etməsinə imkan vermirdi. Bu Ümeyyəoğullarının ona qarşı olan düşmənçiliyini daha da artırırdı. Bundan əlavə onun xilafət vaxtı uzanarsa Yezidi vəliəhdlikdən uzaqlaşdırılmasından və iqtidarı Əməvilərin əlindən alacaqlarından qorxaraq bu böyük şəxsiyyəti zəhərlətdilər.

Zəhərin təsiri ilə əvvəlcə xəstələnən xəlifə, h. 101-ci il Rəcəb ayının son cümə günü, m. 720-ci ildə ölməz ad qoyaraq dünyaya gözlərini əbədi yumdu.

E. II Yezidin Hakimiyyəti (720-724)

Ömər b. Əbdüləzizin vəfat etdiyi gün Süleyman b. Əbdülməlikin vəsiyyətinə uyğun olaraq Əməvi taxtına Yezid b. Əbdülməlik keçdi. II Yezid adlanan bu xəlifə Ömər b. Əbdüləzizin qurmuş olduğu sistemi dağıtmaqla işə başladı. Arvadı Həccacın qohumu olduğundan Mudar qəbiləsinə kömək etdi.

Ömər b. Əbdüləzizin dövründə qılınclarını qınlarına soxmuş xaricilər üzərinə ordular göndərdi. Xaricilərin komandiri Bəstən, İraq istiqamətindən hərəkətə keçən Əməvi ordusunu məğlub etdi. 720-ci ildə öldürülməsinə baxmayaraq İraq xalqı bu müharibələr nəticəsində çox zərər çəkdi.⁷⁹

1. Yezid b. Muhalləbin Üsyanı

Şərqdə baş verən Yezid b. Muhalləbin üsyanı II Yezidi düşünməyə məcbur etdi. Yezid b. Muhalləb bəzi hərəkətləri ucbatından Ömər b. Əbdüləziz tərəfindən həbs edilmişdi. Həbsxana məmuruna rüşvət verərək həbsdən qaçmağa müvəffəq olan Yezid b. Muhalləb Bəsrəyə qaçmışdı.

79. Atçeken, İsmail Hakkı, "Ömer b. Abdüləziz Dönemi Sonrası Emevi İdarecilerinin Mevali Politikaları", S.Ü.İ.F.D., sayı 13, Konya, 2002, s. 69-88.

II Yezid xəlifə olandan sonra dərhal onu axtarmağa başladı. Onun həbsdən qaçmaq xəbərini eşitdikdə Bəsrə və Kufə valilərinə onun tutulması üçün əmr göndərdi. Çünki xəlifə II Yezid ondan intiqam almaq istəyirdi. II Yezid Həccacın qohumu ilə evli olduğuna görə, Yezid b. Muhalləbin Həccacın nəslini məhv etmək fikrini ona bağışlaya bilmir, onu cəzalandırmaq istəyirdi.

720-ci ildə ətrafına topladığı insanlarla xəlifəyə üsyan edən Yezid b. Muhalləb Bəsrəni ələ keçirdi. Bundan sonra İran, Kirman, Əhvaz və Sind istiqamətinə göndərdiyi ordularla buraları da tutdu.

Hadisələri diqqətlə izləyən II Yezid üsyanı yatırmaq vəzifəsini qardaşı Məsləmə b. Əbdülməliklə, qohumu Abbas b. Vəlidə verdi. Məsləmə İraqa daxil olarkən Bəsrə alimlərindən olan Həsən Bəstri tərəfindən dəstəkləndi.

İraqın müxtəlif bölgələrində baş verən üç müxtəlif döyüşdən sonra, Yezid b. Muhalləb və qardaşları öldürüldü. Yezidin oğlu Amr ilə sağ qalmaq bacaran qardaşı Mufaddal Kabilə qaçaraq ora sığındı. Bu toqquşmalar nəticəsində Muhalləbin oğlanlarının çoxu öldürüldü.

2. Şimali Afrikada Üsyan

II Yezidin dövründə Şimali Afrikada Yezid b. Əbi Müslim vali idi. Bərbərilər arasında İslam yayıldıqdan sonra artıq onlardan cizyə alınmırdı. Lakin cizyə gəlirinin kəsilməsi xəzinənin azalmasına səbəb olduğu üçün vali, müsəlman olanlardan da cizyə almaq əmrini verdi. Onun bu gülünc qərarı bərbərilər arasında yeni üsyanın başlamasına səbəb oldu. Buna səbəb olan vali Yezid, bərbərilər tərəfindən edam edildi. Bərbərilər özlərinə yeni vali seçdilər. Liderləri xəlifə II Yezidə məktub yazaraq: *“Biz sənə tabeyik. Lakin vali Yezid bizə zülüm və işgəncə etdi. Xalq onu edam edərək yerinə sizin təyin etdiyiniz köhnə valini gətirdi”* dedi.

II Yezid hadisələrin böyüməsindən qorxaraq onların seçdiyi valini olduğu kimi saxladı. Amma bu hadisə dövlətin Şimali Afrikadakı nüfuzunu sarsıtdı.

3. Türk-Ərəb Münasibətləri

a. Mavəraunnəhrdəki Vəziyyət

II Yezid Yezid b. Muhalləbin məğlubiyyətindən sonra İraq və şərq hissəsinin valiliyini qardaşı Məsləməyə tapşırırdı. Məsləmə də yeznəsi Səid b. Əbdüləzizi Xorasana vali təyin etmişdi. Lakin Səid sakit təbiətli və döyüşü sevməyən bir şəxs olduğuna görə, Mavəraunnəhrdən gələn türk qoşunlarının qarşısını ala bilmədi. 722-ci ildə Məsləmədən sonra İraq valisi olan Amr b. Hubeyrə Səidi vəzifədən kənarlaşdıraraq onun yerinə Səid b. Amr əl-Harşini göndərirdi.

Yeni Xorasan valisi Mavəraunnəhrə hücum edərək Kəş, Hocənd və Nəsəf şəhərlərini tutdu. Lakin bu qələbəsini İraq valisindən əvvəl birbaşa xəlifəyə bildirdiyi üçün, vali Amr b. Hubeydə tərəfindən 723-cü ildə vəzifəsindən kənarlaşdırıldı. Xorasana Müslim b. Səid əl-Küllabi vali olaraq göndərildi.

b. Xəzər Türkləri ilə Mübarizə

Qıpçaq türkləri ilə birləşən xəzərlər 723-cü ildə Mərcul-Hicarə adlanan yerdə İslam ordusuna pusqu quraraq hamısını şəhid etdilər. Bundan xəbərdar olan II Yezid əvvəllər Bəsrə və Xorasan valisi və ordu komandiri olmuş, Cərrah b. Abdullah əl-Hakəmini Van valiliyinə təyin etdi.

724-cü ildə Vanda vəzifəsinin icarasına başlayan Cərrah b. Abdullah döyüş hazırlıqlarına başladı. Xəzərlərlə Kür çayı sahilində baş verən döyüşdə onları məğlub etdi. Hasadin, Bərgüka, Bələncər və Əlivənzər şəhərlərini ələ keçirdi. Xeyli qənimət topladı.

4. Yezidin Şəxsiyyəti və Ölümü

II Yezid içki və qadın düşkünü bir insan idi. Rahatlığı xoşalayırdı. Əvvəlcə çox gözəl cariyə olan Səllamə, sonra da məşhur müğənni Həbbabə adlı qadınla günlərini zövq və əyləncə içərisində keçirirdi. Həbbabənin səsi və gözəlliyi ilə özünü sehlədiyini söyləyirdi. Bu qadı-

nın yanından ayrılmadığı üçün bəzən dövlət işlərini də unudurdu. Belə ki, ölkənin hər tərəfindən gələn şikayətçilər həftələrlə saray qapısında gözləmək məcburiyyətində qalırdılar.

Həbbabə II Yezidin özünə olan bu bağlılığından sui-istifadə edərək istədiyini istədiyi yerə təyin elətdirə bilirdi. Məsləmə b. Əbdülməlik qardaşı II Yezidə: *“Ömər b. Əbdüləzizdən sonra hakimiyyətə keçən xəlifə olduğuna görə xalqın Ömərdəki ədaləti özündə axtaracağını, bu hərəkətlərindən əl çəkməsini”* deyərək onu tez-tez tənbeh edərdi.

Lakin Həbbabəyə artıq dərəcədə bağlanmış II Yezid, bu tənbehə susmaqla kifayətlənməmiş, cümə namazlarındakı imamlığı belə qardaşı Məsləməyə buraxmışdı.

Bir məclisdə xəlifənin atdığı nar, (bəzilərinin fikrincə üzüm) dənələrini ağzı ilə tutan Həbbabə boğazına gedən bir nar dənəsi nəticəsində öldükdə, II Yezid bir neçə gün bu qadının yanında gözlədi. 724-cü ildə kədərindən o da öldü. Öldükdə qırx yaşı var idi.

II Yezid ölümündən əvvəl qardaşı Hişamı, ondan sonra da digər qardaşı Vəlidin xəlifə olmasının vəsiyyəti edərək onları vəliəhd elan etmişdi.

Ə. Hişam b. Əbdülməlikin Hakimiyyəti (724-743)

II Yeziddən sonra Əməvi taxtına keçən Hişam, dindar və yumşaq təbiətli bir insan, tədbirli və güclü bir xəlifə idi. Lakin bədbəxtliyi II Yezid kimi dövlət işləri ilə məşğul olmayan, bir çox üsyanların çıxmasına səbəb olan xəlifədən sonra hakimiyyətə gəlməsində idi.

Hişam və ondan sonra gələnlərin vəziyyəti, gəmisini müxtəlif yerlərdən deşilmiş bir kapitanın vəziyyətinə bənzədilirdi.

Xarici və Şiə hərəkətləri, Abbasoğullarının gizli Əməviləri yıxmaq planları, Türküstan, İraq və Şimali Afrikadakı üsyanlar, dövlətin gəmisinin yaralarını artıraraq batması ehtimalını artırırdı.

1. Türküstan Üsyanları

Qüteybə b. Müslimin dövründə Mavəraunnəhri işğal edən Əməvi orduları bəzi şəhərləri tutmuşdular. Lakin Əməvilərin İslamın rədd etdiyi irqçilik siyasəti yürütməsi türklərin müxtəlif dövrlərdə üsyanına səbəb olmuşdur. Beləliklə Əməvi idarəçiləri türklərin hər an üsyan edəcəyindən qorxaraq məscidə gedərkən belə qılınclarını yanlarında daşıyırdılar.

Xorasan valisi Əşrəsin dövründə Türküstanın çox hissəsi ələ keçirilmiş və bu ərazilərdə İslam yayılmağa başlamışdı. Əşrəs müsəlmanlardan vergi almırdı. Lakin buna görə cizyə vergisində azalma müşahidə olundu. Xəlifə təşvişə düşərək müsəlman olan türklərdən də cizyə alınmasını Xorasan valisinə əmr etdi. Buna görə vali Əşrəs ancaq Sünnə və Quranı yaxşı bilənlərin cizyə verməyəcəyini bildirərək xalqın imtahan olunacağını bildirdi.

İslama zidd olan bu əmr yeni üsyanların çıxması ilə nəticələndi. Müsəlman türklər cizyə vermək istəmədilər. 700 nəfər müsəlman türk Səmərqənd ətrafında toplandı. Cizyə toplamağa gələnlərlə savaşıdılar. Baş verən toqquşma nəticəsində bəzi türklər türk Xaqanına sığındılar. Türklər Səmərqənd və Buxaraya qədər irəlilədi.

Əşrəs bu üsyanları yatırmaqla məşğul olarkən vəzifəsindən kənarlaşdırıldı. 729-cu ildə onun yerinə xəlifə sarayına hədiyyələr göndərən Cüneyd b. Əbdürrəhman təyin edildi. Cüneyd Əşrəs kimi idarə etməni yaxşı bacarmadı. Türk ordusu Səmərqənd və Buxaranı ələ keçirməyə başladı. Cüneyd bu əsnada Muhalləbin ailəsindən bir qızla evləndiyi üçün, onun nəslindən xoşu gəlməyən Hişam tərəfindən vəzifəsindən kənarlaşdırıldı.

Xorasan valiliyinə bu dəfə 735-ci ildə Asim b. Abdullah əl-Hilali gətirildi. O da buradakı üsyanları yatıra bilmədi və 736-cı ildə vəzifəsindən uzaqlaşdırıldı. Onun yerinə Əsədi-Qəsri vali təyin edildi. Əsədin qardaşı Xalidi-Qəsri həmin vaxt İraqda vali idi. Hişam onun bəzi hərəkətlərini bəyənmədiyinə görə Xalidi vəzifəsindən kənarlaşdıraraq, İraq və şərqi ümumi vali olaraq Nasr b. Səyyarı təyin etdi.

Nasr müsəlman türkləri cizyə verməkdən azad etdi. Bayandırılıq iş-

lərinə əhəmiyyət verdi. Türkləri razı salmağa çalışdı. Lakin Xorasanda gizli fəaliyyət göstərən Abbasoğullarının planları Nasrın əməyinin hədəf getməsi ilə nəticələndi.

Türk orduları Xaqan Sulu xanın ətrafında toplanaraq Əməvilərlə mübarizəyə başlamışdılar. Sulu xan bəzi qələbələr qazanmışdı. Lakin rəqibi Bağa Tərxan tərəfindən öldürüldükdə, türk ordusu rəqibinin əlinə keçdi.

Əvvəlcə Əməvilərlə aparılan mübarizələrdə məşhurlaşmış Bağa Tərxan Nasr b. Səyyar tərəfindən pusquya salınaraq əsir alındı.

Türklər xaqanlarını qurtarmaq üçün fidiyə vermək istəsələr də, Nasr bu təklifləri rədd edərək 783-cü ildə Bağa Tərxanı xalqın gözü qarşısında asdırdı. Lakin türklərin üsyanları bununla dayanmamış Əməvilərin yıxılmasına qədər davam etmişdir.

2. İspaniyadakı Vəziyyət

İspaniya fəth olunandan sonra inkişaf etmişdi. Amma bu böyük ölkədə də güzəranından şikayət edənlər var idi. Əməvi ordusunda xeyli sayda bərbəri vardı. Onlar da Əməvi komandirlərinə tabe olmaq istəmirdilər. Bu vəziyyət isə əsgərlər arasında döyüşlərin çıxmasına səbəb olurdu.

Valilərlə idarə olunan İspaniyaya 729-cu ildə Hişamın göstərişi ilə Əbdürrəhman əl-Ğafiqi vali təyin olundu.

Əbdürrəhman əvvəlcə bölgələrdəki idarəni tənzimlədi. Üç il bununla məşğul oldu. Daxili təhlükəsizliyi bərpa etdikdən sonra, Fransaya hücum etməyə başladı. Qərbdən başlayan bu fəth hərəkətindən əvvəl, Bordonu ələ keçirdi. Qaron və Şarant çaylarını keçdi. Luvar çayının yaxınlığındakı Tur şəhərinə girərək oranı fəth etdi.

İslam ordusunun başqa bir qolu da Altun şəhərini fəth edərək şimalda gücünü göstərdi. Lakin bu qolun komandiri Anbəse döyüşlərin birində yaralanaraq öldü.

Fransada xristianlar arasında bir çaxnaşma var idi. Frank sarayında Şarl Marten böyük bir ordu ilə Əbdürrəhmanın qabağına çıxdı. Bu vaxt Əbdürrəhmanın mane olmasına baxmayaraq əməvi əsgərləri yağmalara başlamışdılar. Bu isə ordunun dağılmasına səbəb oldu.

Əbdürrəhman ordunu geri yığmaq məqsədilə Puatyenin şimalına çəkildi. Orada 732-ci ildə Frank əsgərləri ilə toqquşdu. Əsgərləri cəsərtləndirmək üçün önə atıldı. Lakin şəhid oldu.

İslam ordusu Narbonnaya çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Onları təqib edən franklar şəhərə daxil olmadılar.

Puatye döyüşü İslam ordusunun qərb istiqamətindəki ən son nöqtəsi olmuşdur. Bu tarixdən sonra müsəlmanlar İspaniyada zəifləməyə başladılar. Bu döyüşdəki məğlubiyyət İspaniyada xalq arasında etirazlara səbəb oldu. Fransa ərazilərinin bu döyüşdən sonra əldən çıxması İspaniya müsəlmanları arasında narahatlığı gündən-günə artırırdı. İspaniyanın şimal-qərbindəki Avstriya və Qaliçiya bölgələrinə həmin dövrə qədər müsəlmanların daxil olmaması, bu bölgədəki xristianların toplanaraq 745-ci ildə Kral Alfusun başçılığı ilə müsəlmanlara hücum etməsinə səbəb olmuşdu.

İspaniyada artıq Əməvi sarayından gələn əmrlərə məhəl qoyulmurdu. Kordova və Sarayqoza bölgəsindəki müsəlman əmirilər müstəqilliklərini elan etmişdilər. Nəticədə məşhur əmirilər toplanaraq Üqbə b. Nafinin nəvələrindən olan Yusif b. Əbdürrəhmanı, 742-ci ildə İspaniya hakimi təyin etdilər. Hişam da məcburən onun hakimiyyətini təsdiqlədi.

Xarici hərəkətləri: Hişam İraqdakı işləri düzəltmək üçün Xalidi-Qəsri adlı şəxsi ora vali təyin etmişdi. Lakin Xalid çox sərt rəftar etdi. Onun belə hərəkəti xaricilərin yenidən üsyan etməsinə səbəb oldu. Xalid etdiyi mübarizə nəticəsində üsyanı yatırırsa da, bu üsyanlar onun siyasi nüfuzuna son qoydu. Hişam onu vəzifəsindən kənarlaşdıraraq Nasr b. Səyyarı İraq valisi təyin etdi.

Bərbəri Üsyanı: Hişamın dövründə bərbəri üsyanları da baş verdi. Tanca valisi bərbərilərlə yaxşı rəftar etməyindən onlar üsyan etmişdilər.

Xaricilər bu üsyana dəstək vermiş və onlardan Əqqaşə adlı biri özünü xəlifə elan etmişdi.

Hişam göndərdiyi böyük bir ordu ilə bu üsyanı çox qan tökmək bahasına yatırdı. Əməvilərin bu üsyanlarla məşğul olması Abbasogullarının gizli fəaliyyətlərində müvəffəqiyyət qazanması ilə nəticələndi.

3. Qafqazdakı Müharibələr

Xəzər türkləri 730-cı ildə Qafqazdakı İslam ordusunu məğlub edərək Mosula qədər irəlilədilər. Lakin xəlifənin qardaşı Məsləmə xəzərlərlə apardığı mübarizədə 732-ci ildə onları məğlub etdi.

Əməvi sarayından bu bölgəyə vali olaraq göndərilmiş Mərvan Kür çayı yaxınlığında xəzərlərin Dağıstandakı ikinci böyük şəhəri olan Səməndəri hədəfə alaraq xəzərlərə anidən hücum etdi. Xəzərlər onların qarşısını ala bilmədilər. Mərvan qəfildən Etil şəhərinə hücum edərək Xaqanı mühasirəyə aldı. İdil çayının o tərəfinə çəkilən Xaqan, qırx min nəfərlik seçilmiş ordusunu Tərxan adlı komandirin rəhbərliyi ilə ərəblərin İdil çayını keçməsinin qarşısını almaq üçün göndərdi. Amma Mərvan çayı o tərəfə keçməyi bacararaq Tərxanın ordusunu məğlub etmiş və özünü də əsir almışdı. Bu savaşıqlarda on min ölü və yeddi yüz əsir verən xəzərlər, ərəb hakimiyyətini və İslamı qəbul etmək şərtilə sülh müqaviləsi imzaladılar.

Beləliklə 737-743-cü illərdə Erməniyyə və Gürcüstan Əməvi sərhədlərinə qatıldı.

4. Bizansla Aparılan Müharibələr

Hişamın dövründə də Bizansla olan müharibələr davam etdi. Anadoluya daxil olan İslam ordusu Bizansın bəzi qalalarını ələ keçirməyi bacardı. Bu döyüşlərdən sonra daşın qəhrəmanı olan ərəb döyüşçüsü Seyid Battal Qazi böyük qəhrəmanlıqlar nümayiş etdirdi. Lakin 740-cı ildə Afyon-Qarahisar istiqamətindəki döyüşlərdə şəhid oldu. Quruda məğlub olan Bizans, Misirə donanma çıxartmaq istədi. Lakin buna nail ola bilmədi.

Güclənmiş İslam donanması Ağ dənizdəki Bizans donanmasını məğlub etdi. 728-ci ildə Afrika valisi Bışr bir donanma ilə Siciliyaya hücum etdi və böyük qənimətlə geri qayıtdı.

5. Hişamın Əhli-Beytdən Olan Zeydi Öldürməsi

Hz. Hüseynin nəvələrindən biri olan Zeyd şikayət məqsədilə Hişamın hüzuruna çıxmışdı. Lakin Hişam tərəfindən təhqir olunaraq hüzurundan qovuldu. Buna təəssüflənən Zeyd Kufəyə getdikdə qohumlarının ona qarşı gəlməsinə baxmayaraq üsyan etdi. Orada bir çox insan ona tabe oldu. Zeyd Mosul istiqamətinə adamlar göndərərək xalqı özünə tərəf çəkdi.

Amma Əməvilər böyük ordularla hücumə keçərək bu üsyanı tezliklə yatırdılar. Zeydin başı kəsilərək Hişama göndərildi.

Şiələr arasındakı parçalanma da Zeydin vəfatından sonra başlamışdır. Zeydin üsyanına qatılmayaraq kənarda qalanlara İmamiyyə, ona tabe olanlara isə Zeydiyyə deyilmişdir.

Onun ölümündən sonra Şiələrin iki hissəyə parçalanması Abbasoğullarına sərf edirdi. Əməvi xəlifəsi Süleyman tərəfindən 717-ci ildə zəhərləndirilərək öldürülən imam Əbu Həşimin xəlifəliyinin Abbasoğullarına keçməsinə vəsiyyət etməsi, onların Şiələr tərəfindən dəstəklənməsi ilə nəticələndi. Abbasoğulları bununla xəlifəliyi ələ keçirmək cəhdlərini daha da sürətləndirdilər.

6. Hişamın Vəfatı

19 illik xəlifəlikdən sonra Hişam 743-cü ildə vəfat etmişdir. Hişamın vəfatından sonra II Vəlid uzaqda olduğu üçün onun təyin etdiyi şəxs bütün otaqları və xəzinəni bağladı. Həmin dövrə qədər çoxlu var-dövlət yığan Hişamın suyunu isitmək üçün bir qazan belə tapılmadı. Qazanı qonşudan götürərək xəlifə üçün su qaynatdılar. Kələsi də öz kəfənini verdi və o, bu kəfənlə basdırıldı.

Halbuki Hişam sərvət toplamağa çox böyük əhəmiyyət verirdi. Kiprdən və İsgəndəriyyədən alınan xəracı artırırmışdı. Amma özü ilə topladıklarını yox, xalqın özünə etdiyi bədduaları apardı.

Onun ölümündən sonra Əməvilər daha böyük təhlüklərlə qarşı-qarşıya qaldı. Dövlət gəmisi aldığı zərbələrlə yavaş-yavaş suya qərq olmağa başladı. Ondan sonra gələnlər bu batmağın qarşısını ala bilmədilər.

F. II Vəlidin Hakimiyyəti (743-744)

II Vəlid II Yezidin oğlu idi. Atası kimi zövq və əyləncə düşkünü olan Vəlid bu mövzularda atasını belə geridə qoymuşdu. Gecə-gündüz içən II Vəlid müğənnilərə, şairlərə və at yarışlarına əhəmiyyət verərək dövlət işlərini yubadırdı. Nəsihətlərə qulaq asmırdı. Bir gün ona:

–“Ey Əmirəlmöminin! Sarayın ətrafı Ərəb və Qureyş tərəfdarları ilə doludur. İçində olduğunuz bu vəziyyət xəlifəliklə uyğun gəlmir.” deyən Mabeyncini yerə yatırır ölənə qədər ağzına şərab tökdürmüşdü. Əvvəllər Hişamın topladığı var dövlətlə keçindiyindən xalqı ağır vergilərdən azad etmişdi. Bu baxımdan xalq, onu bir qurtarıcı olaraq görmüşdü. Amma Hişamın topladığı xəzinənin tezliklə tükənməsi və valilərdən pul istəməyə başlaması onun həqiqi şəxsiyyətini ortaya qoydu.

II Vəlidin valilərdən pul istəməsi, onların da bunu xalqdan toplamağa başlaması üsyanların çıxmasına səbəb oldu. Yetkinlik yaşına çatmayan oğlunu vəliəhd təyin etməsi də qohumlarının etirazı ilə qarşılandı.

Üsyan nəticəsində III Yezid taxta çıxarıldı. II Vəlid Palmirin cənubunda çöldə yerləşən Bahra sarayına çəkildi. Burda özünü müdafiə etdi. Lakin 744-cü ildə öldürüldü. Başı mizraqa taxılaraq xəlifənin sarayına aparıldı. Yanına bir qab şərab qoyularaq ibrət olsun deyə günlərlə sərgiləndi.

G. III Yezidin Hakimiyyəti (744)

II Vəlidin əmisi oğlu olan III Yezid, Şamdakı rəsmi beyət əsnasında oxuduğu xütbə ilə yaxşı xəlifə olacağına, ədalətdən ayrılmayacağına, ağır vergiləri qaldıracağına və şikayətləri dinləyəcəyinə söz verdi. *“Əgər bu dediklərimi etməsəm, məni vəzifədən kənarlaşdıraraq cəzalandıra bilərsiniz. Məndən daha layiq biri varsa onu xəlifə təyin edin. Ona ilk tabe olan mən olacağam. Qeyd-şərtsiz itaət heç kəsə deyil, sadəcə Allahdır.”* dedi.

Həqiqətən də verdiyi sözdə durdu. Ağır vergiləri qaldırdı. Bacarıqsız əmirləri dəyişdirdi.

III Yezid daha çox işlər görərdi. Lakin onun Əməvilər arasında başlamasına səbəb olduğu qardaş qırğını şamlıları iki yerə ayırmışdı. Şam xalqının bir hissəsi II Vəlidin tərəfdarı idi. II Vəlidin tərəfdarları ilə III Yezidin tərəfdarları arasında qanlı toqquşmalar başladı.

III Yezidin digər xətası da Kəlb qəbiləsinə etibar edərək, Qeyz qəbiləsinə güc tətbiq etməsidir. Bu səbəbdən İslamdam əvvəl həddini aşmış qəbilə mübarizələri Əməvilər dövründə yenidən alovlandı. Axan qanlar intiqam hissələrini artırdı və ölkənin hər tərəfini toqquşmalar bürüdü.

II Vəlid tərəfdarı olan Xums xalqı da, onun ölümündən sonra silaha sarılaraq III Yezidə tabe olmamışdılar. Fələstinlilər də üsyana başladılar. Bu vaxta qədər baş verən üsyanlar Şam və Suriya əsgərləri ilə yatırılırdı. Lakin Əməvi sarayı Şam xalqının iki hissəyə ayrılmasına görə öz dəstəyini itirdi. Buna görə üsyanlar çətinliklə yatırılır və hökumət gündən-günə zəifləyirdi.

Valilər də artıq əmrlərə məhəl qoymurdular. Məsələn: Yəməmə və İraqda üsyanlar başladıqda İraq və Xorasan valisi Nasr b. Səyyar vəzifəsindən kənarlaşdırılmasına baxmayaraq yenə vəzifəsinə davam edirdi. Hökumət özünə yeni bir dərd olmasından qorxaraq onun valiliyini qəbul etmək məcburiyyətində qaldı. Amma tezliklə Xorasanda da bir üsyan baş verdi. Xalqın əksəriyyəti Nasra qarşı çıxmağa başladı.

Şərqdə və daxildə baş verən bu üsyanlarla məşğul olarkən, qərbdə də üsyanlar başladı.

Ölkə böyük təhlükə ilə üz-üzə qaldı. Bu əsnada əl-Cəzirə valisi və Mərvanın nəvəsi olan Mərvan b. Məhəmməd də III Yezidə qarşı üsyan etdi. Əmrində döyüşlərdə iştirak edən təcrübəli əsgərlər olduğundan III Yezid, Mərvanla müharibə aparmaq əvəzinə onunla müqavilə imzaladı. Sonra 744-cü ildə III Yezid vəfat etdi. Ölümünün mədə xəstəliyindən qaynaqlandığı söylənilir.

Ğ. İbrahimin Hakimiyyəti (744)

III Yezidin altı aylıq hakimiyyətindən sonra yerinə qardaşı İbrahim keçdi. Onun xəlifəliyini sadəcə Şam xalqı qəbul etdi. Digər bölgələrin xalqları isə İbrahimə beyət etmədilər.

Əmrində təcrübəli əsgərlər olan Mərvan b. Məhəmməd, yenidən üsyan edərək özünü xəlifə elan etdi. İbrahimin onunla mübarizə aparmaq üçün gücü və dəstəyi olmadığına görə 744-cü ildə iki ay on gün hakimiyyətdə olduqdan sonra vəzifəsindən istefa verdi.

Bu minvalla Mərvan xəlifə oldu. İbrahim də bir müddətdən sonra Mərvana tabe olduğundan Əməvilər arasındakı anlaşmazlıq ortadan qalxdı. Lakin aralarında əvvəldən baş verən mübarizə ölkədə çox sayda insan qanının axmasına və şəhərlərin dağılmasına səbəb olmuşdur.

H. II Mərvanın Hakimiyyəti (744-750)

II Mərvan iki dəfə üsyan edəndən sonra xəlifəliyə keçmişdi. Amma bu məqamın o qədər də arzu ediləsi bir məqam olmadığını tezliklə anladı. Çünki Əməvi imperatorluğu artıq batmaq üzrə olan bir gəmiyə bənzəyirdi. II Mərvanın işi isə bu batışı gecikdirməkdən ibarət oldu.

II Mərvan çox cəsur və tədbirli bir şəxs idi. Əl-Cəzirə valisi olarkən xəzərlərlə mübarizədəki qələbələri ilə ad qazanmışdı. Çətinliklərə qarşı çox dözümlü bir insan idi. Amma onun belə cəsur bir idarəçi olması Əməviləri yıxmaq üçün hazırlanan üsyanları dayandıra bilməzdi. İllərdən bəri dəqiqliklə planlaşdırılan üsyanlar onun dövründə zirvə nöqtəsinə çatdı. Bu üsyanları Abbasoğulları hazırlamışdı.

1. Xaricilər Üsyanı

II Mərvanın hakimiyyətə gəlməsindən sonra Xüms, Fələstin və İraqda bəzi üsyanlar başladı. Bu üsyanların ən şiddətli xaricilərin üsyanı idi. Xaricilər Yəmən, Hicaz və İraq tərəflərdə üsyanlar edərək buraları ələ keçirdilər.

II Mərvan Xüms və Fələstindəki üsyanları yatırıqdan sonra xaricilərin üzərinə hərəkət etdi. Onları Dəclənin kənarında məğlub etdi. Onun komandiri də Mədinədəki xariciləri məğlub edərək Hicaz və Yəməni yenedən Əməvilərin hakimiyyətinə qatdı. Xaricilər sakitləşdirildi. Lakin İranda baş verən və Əməvilərin məhvinə səbəb olan böyük üsyanı yatıra bilmədi.

2. Abbasoğulları Tərəfdarlarının Üsyanı

Hələ Əməvi xəlifəsi Süleymanın dövründə Abbasoğulları tərəfdarları Əməviləri yıxmaq üçün fəaliyyətə başlamışdılar. 717-ci ildə Hz. Əlinin, atası Məhəmməd b. Hənifə olan nəvəsi Əbu Haşim, xəlifə Süleyman tərəfindən zəhərləndiyini anladıqda Həməmə kəndində ölmədən əvvəl imamlığı Məhəmməd b. Əliyə tapşırırmışdı. Məhəmməd b. Əli Rəsulullahın əmisi Hz. Abbasın nəvəsi idi. Əbu Haşimdən imamlığı təhvil alan Məhəmməd b. Əli bundan yaxşı istifadə etməyi bacardı. 718-ci ildə bütün İslam ölkələrinə dəvətçilər göndərdi. Dəvətçilər xalqı gizli təbliğat apararaq Məhəmməd b. Əliyə tabe olmağa səslədilər. Lakin şiələri özlərinə çəkə bilmək üçün Abbasoğullarının adını çəkmədilər. İmamın adı sirr olaraq saxlandı. Şiə tərəfdarları imamın Hz. Əlinin nəslindən olduğunu düşünərək dəvətçiləri dəstəklədilər.

Əhli-Beytin haqqını əsas götürərək hərəkət edən bu dəvətçilər çox sayda insan toplamağı bacardılar.

Məhəmməd b. Əli üçün on iki naib, sonra da yetmiş şəxs seçildi. Bunlar canlarını verəcək lakin sirrlərini verməyəcəkdilər. Belə də oldu. 721-ci ildə bəzi dəvətçilər Xorasanda Məhəmməd b. Əliyə tərəfdar toplayarkən Əməvi valisi Səid tərəfindən tutuldular. Amma heç kəsi ələ vermədilər. Bəzi liderlərin zəminliyi ilə sərbəst buraxıldılar.

Amma Səiddən sonrakı valilər onlara qarşı sərt rəftar etdilər. Ələ keçirdikləri dəvətçiləri ağır işgəncələrə məruz qoydular. Amma yenə də bu hərəkata kimin rəhbərlik etdiyini öyrənə bilmədilər.

a. Abbasoğulları Hərəkatının Yayılması

Abbasoğulların təbliğatları Xorasan və Şərqdə daha çox tərəfdar toplamışdı. İmam Məhəmməd b. Əlinin 728-ci ildə Xorasana göndərdiyi Əbu Məhəmməd Ziyad orada inqilabın ilk toxumlarını əkməyə başladı. Amma dostları ilə birgə tutularaq edam olundu. Lakin təbliğat dayanmadı. Öldürülən hər təbliğatçının yerinə yenisi keçdi.

Digər bölgələrdəki üsyanlar Abbasoğullarının Xorasanda daha rahat hərəkət etməsinə kömək edirdi. II Yezidin Yezid b. Muhalləbin nəslini kəsmək istəyi Yəmənlilərin üsyanına səbəb olmuşdu. Əməvilər belə üsyanlarla məşğul olarkən boş dayanmayan Abbasoğulları asanlıqla inqilab hərəkətlərini davam etdirdilər.

Digər tərəfdən Hz. Hüseynin nəvələrindən Zeydin öldürülməsindən sonra şiələrin iki qrupa parçalanması Abbasoğulları üçün çox faydalı oldu.

b. Məhəmməd b. Əlinin Vəfatından Sonrakı Vəziyyət

Məhəmməd b. Əli 743-cü ildə vəfat etdi. Vəfatından əvvəl sıra ilə üç oğlunu-İbrahim, Əbul-Abbas Səffah və Əbu Cəfər Mənsuru vəliəhd təyin etdi. Vəsiyyətdə uyğun olaraq İbrahim atasının yerinə keçdi. Bu əsnada inqilabın hərbi cəbhəsinə nəzarət edəsi Əbu Müslim Xorasani də ortaya çıxdı. Əbu Müslim ərəb əsilli olmasına baxmayaraq Xorasanda doğulmuşdu. Onun iranlı və ya türk olduğunu deyənlər də vardır.

Əbu Müslim Məhəmməd b. Əlinin dövründə Abbasoğullarına xidmət etmişdi. Çox güclü bir şəxsiyyət olan Əbu Müslim haqqında bir tarixçi: *“Ən qəfil bir hadisə belə onun üzərindəki məmnuniyyəti silməzdi. Ən böyük sevinclər belə onu sevindirə bilməzdi. Bədbəxt hadisələrə heç vaxt kədərlənməzdi. Ən qəzəbli zamanlarında da özünü itirməzdi”* yazır.

3. Əbu Müslimin Hərbi Hərəkəti

747-ci ildə Həccə getməyi və orada İbrahimlə görüşməyi düşünən Əbu Müslim İmam İbrahimdən bir məktub aldı. İbrahim məktubunda: *“Artıq saat gəldi. Xalqı dəvət et”* əmrini vermişdi.

Xorasan liderlərindən Suleyman b. Kəsirə İmam İbrahimin məktubunu göstərərək aldığı təlimatı açıqlayan Əbu Müslim, Məkkəyə getmək fikrindən daşındı. Mərv şəhərinin kəndlərindən birinə gedərək, orada hazırlıqlara başladı. Türküstan, Xarəzm və Bəlxə elçilər göndərək, Ramazan ayında hərəkətə keçəcəklərini və buna hazır olmalarını bildirdi. Suleyman b. Kəsirin evi baş verəcək inqilabın qərərgahı oldu. Onun evi Mərvə 4 saatlıq məsafədə yerləşən Səfidəc kəndində idi. Bu əsnada Xorasan valisi Nasr b. Səyyarın Şərqdə üsyan edən Yəmənliylərlə mübarizə aparmasından istifadə edən Əbu Müslim və tərəfdarları hərəkətə keçdilər.

a. İnqilabın Başlanması

Əbu Müslimin planına uyğun olaraq 747-ci ilin Ramazan ayının sonunda İmam İbrahimin özünə göndərdiyi iki bayrağı qaldıraraq, hərəkətə başladı. Abbasogullarının tərəfdarları seçilmək üçün qara geyindirilər. Üsyançılar get-gedə tərəfdarlarını artırır və şəhərləri ələ keçirirdilər.

Suleyman b. Kəsir bayram namazını Əbu Müslimin istədiyi şəkildə qıldırı. Xütbəni də Əməvilərin əksinə bayram namazından sonra oxutdu.

b. Toqquşmaların Başlaması

Əbu Müslim müharibəyə başlamazdan əvvəl həmin vaxt şərqdəki üsyanı yatırmaqla məşğul olan Nasrı özünə tabe olmağa çağırırdı. Lakin Nasr bu təklifi qəbul etməyərək, Yezidin komandirliyi ilə iki min nəfərlik ordunu Əbu Müslimin üzərinə göndərdi. Əbu Müslim asanlıqla bu ordunu məğlub edərək Yezidi əsir aldı. Yezidə qarşı çox yaxşı rəftar etdi. Onun bu hərəkəti bitərəf kimsələrin ona tərəfdar olmasına səbəb oldu.

Elə bu vaxt Abbasoğullarının tərəfdarı olan şiələrin başçısı Həzim, Xorasandakı bir şəhəri ələ keçirdi. Bundan əlavə Yəməndəki üsyançılar da Əbu Müslimin tərəfinə keçdilər. Abbasoğullarının tərəfdarlarının sayının artması Nasrı qorxutdu.

c. Nasrın Mərvandan Kömək İstəməsi

Əbu Müslimin güclənməsini görən Nasr xəlifə Mərvandan kömək istədi. Əgər kömək göndərmədiyi təqdirdə, Əbu Müslimin başladığı hərəkətin Əməvi iqtidarını yox edəcəyini bildirdi. Xəlifəyə bunları yazdı: *“Külün altında atəş qığılcımları görürəm. Tezliklə alovlanma bilər. Əgər o atəşi tez söndürməsəniz, cəsədlərlə başlar ona odun olar. Əməvilər yatıb, yoxsa yuxudadırmı? Əgər yuxudadırsa onlara qalxın demək vaxtı çatıb”*.

II Mərvan həmin vaxt baş verən üsyanları yatırmaq üçün Hərran şəhərində idi. İraqdakı ordunun bir hissəsini kömək üçün göndərsə də bunun heç bir köməyi olmadı. Çünki bu ordudan əvvəl Əbu Müslim Xorasan və Fərqanəni ələ keçirmişdi. Onun komandirlərindən biri də, Nasrı məğlub edərək Sərxassa qədər getmişdi. Nasr əvvəlcə Curcana, oradan da Farsa qaçarkən 85 yaşında yolda öldü.

ç. İmam İbrahimin Edam Edilməsi

II Mərvan həmin vaxta qədər Abbasoğullarından şübhələnmişdi. İnqilabı İmam İbrahim b. Məhəmməd b. Əli üçün başlamış olduğunu öyrəndikdə, onu həbs etdirərək Hərrana gətirdi. Həbsxanada onunla yanaşı II Mərvanın həbs etdirdiyi bəzi Əməvi liderləri də var idi.

Əbu Müslimin İran və İraqda qazandığı qələbələr, II Mərvanı qəzəbləndirdi. İmam İbrahimi də Əbu Müslimlə xəbərləşməsinin dəlillərini ələ keçirdikdən sonra onu edam etdirdi.

4. Əbul-Abbasi İmamlığı və Xəlifə Seçilməsi

İmam İbrahimin edam edilməsindən sonra imamlıq Əbul-Abbasa keçdi. Həmin vaxt Əbu Müslimin komandirləri Kufə xalqını Abbasi dəstəkləməyə çağırırdı.

Kufə xalqı etiraz etmədən Əbul-Abbas Abdullahın xəlifəliyini qəbul etdilər. 750-ci ildə gizləndiyi yerdən çıxarılan Əbul-Abbas Abdullaha Kufə məscidində beyət edildi.

Ard-arda aldığı zərbələrdən başını itirən II Mərvan, Zabsuyu yaxınlığında bəxtini bir daha sınağa qərar verdi. Bu məqsədlə çətinliklə topladığı on minlik əsgərlə Abbasın əmisi oğlu Abdullah b. Əlinin komandirlik etdiyi ordu ilə toqquşdu. II Mərvan məğlub olaraq Mosula qaçdı. Mosul xalqı onu şəhərə buraxmadı. Oradan Hərrana getdi. Abdullah b. Əlinin onu izlədiyini görən II Mərvan Xümsə, oradan Şama, Şamdan da Fələstinə keçdi. Yenə də izləndiyini gördükdə Misirə qaçdı. Əbul-Abbasın əmri ilə 750-ci ildə Misirə gələn qrup, onun gizləndiyi Buseyr kilsəsində tutaraq öldürdü. Beləliklə Əməvilərin hakimiyyətinə son qoyuldu.

5. Əməvilərin Dağılmasının Səbəbləri

Əməvilərin yığılmasının əsas səbəbləri aşağıdakılardır:

1. Əməvilərin irqçilik siyasəti: İslam irqçiliyi qadağan etdiyi halda Əməvilər irqçilik siyasəti yürütməyə davam edirdilər. Yeni müsəlman olanları təhqir edərək onlara *məvali* deyirdilər. Buna görə Əbu Müslimin başlatdığı inqilab iranlılar və türklər tərəfindən dəstəklənmişdi.

2. Əməvilərin ayrışmaçılıq etməsi: Əməvilər həmişə öz nəsilələrindən olanlara əhəmiyyət verirdilər. Dövlət işlərində öz nəsilələrindən olmayanları məcbur olmadıqca vəzifəyə götürməmişlər. Buna görə onlara qarşı üsyanlar baş verirdi.

3. Kərbəla hadisəsinə səbə olmaları: İslam dünyası Kərbəlada Rəsulullahın nəvəsinə qarşı işlənən cinayəti əsla unutmamış və

əməvilərdən bunun intiqamını almağı düşünmüşdü. Bundan əlavə Məkkə və Mədinənin də Əməvi hücumlarına məruz qalması da müsəlmanların etirazına səbəb oldu.

4. Şiələrin Əməviləri hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq fəaliyyətləri: Şiələr vaxtaşırı etdikləri üsyanlarla Əməviləri zəiflətmişdi. Onların bu üsyanları Əməvilərin yıxılmasına qədər davam etmişdir.

5. Ərəblər arasındakı mübarizə: İslamın təbliği və Rəsulunun əmri ilə ortadan qalxmış qəbilələr arası münaqişələr Əməvilərin dövründə yenidən alovlandı. Bəzi Əməvi xəlifələrinin qəbilələr arasında fərq qoyması onlar arasında münaqişəni qızışdırmışdı. Mudar, Yəmən və iraclılar Əməvilərə düşmən oldu. İraqa zalim Əməvi valilərinin göndəriləməsi bu düşmənçiliyi daha da artırmışdır.

6. Abbasoğullarının fəaliyyətləri: Xaricilər və Şiələrin Əməviləri taxtdan salmaq fəaliyyətləri nəticəsiz qalsa da bunu Abbasoğulları bacardı. Onların bu fəaliyyətləri Əməviləri hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq istəyənlərin ətraflarında toplanmasına səbəb oldu. Nəticədə Əbu Müslim Əməvilərə son və həlledici zərbəni vuraraq onların varlığına son qoydu.

7. Sərhədlərin genişlənməsi: Əməvilərin dövründə sərhədlər bir az genişləndi. Bir tərəfdən Səbtə boğazını aşaraq İspaniya, Fransa, digər tərəfdən Türkiyə və Hindistana qədər gedib çıxmışdılar. Qurudan olduğu kimi sudan da fəthlər davam edirdi. Aralıq dənizindəki adalar müsəlmanların əlinə keçmişdi. Əvvəllər xəzinə dolu olduğuna görə çox işlər görülürdü. Gündən-günə artan vergilər isə Əməvilərə qarşı olan düşmənçiliyi artırmışdı.

Yuxarıdakı səbəblər Əməvilərin yıxılmasında əhəmiyyətli rol oynayaraq onların 750-ci ildə tarix səhnəsindən silinməsi ilə nəticələnmişdir.

III FƏSİL

ƏNDƏLÜS ƏMƏVİ DÖVLƏTİ
(756-1031)

Əndəlüs Əməvi Hökmdarları

1. I Əbdürrəhman (756-788)
2. I Hişam (788-796)
3. I Hakəm (796-822)
4. II Əbdürrəhman (822-852)
5. Məhəmməd (852-886)
6. Münzir b. Məhəmməd (886-888)
7. Abdullah b. Məhəmməd (888-912)
8. III Əbdürrəhman (912-961)
9. II Hakəm (961-976)
10. II Hişam (976-1009)
11. II Məhəmməd b. Hişam b. Əbdülcabbar b.
III Əbdürrəhman (1009-1010)
12. Süleyman b. Hakəm b. Süleyman b.
III Əbdürrəhman (1010-1016)
13. IV Əbdürrəhman b. Məhəmməd b. Abdullah b.
III Əbdürrəhman (1016-1019)
14. V Əbdürrəhman b. Hişam b. Əbdülcabbar b.
III Əbdürrəhman (1019-1023)
15. III Məhəmməd b. Əbdürrəhman b. Übeydullah b.
III Əbdürrəhman (1023-1025)
16. III Hişam b. Məhəmməd b. Abdullah b.
III Əbdürrəhman (1025-1031)

I. DÖVLƏTİN QURULMASI və I ƏBDÜRRƏHMAN

İlk Abbasi xəlifəsi Əbül-Abbəsın dövründə Əməvilərdən olanlar təqib edildi. Əməvi xəlifəsi Hişamın nəvələrindən olan Əbdürrəhman adını və qiyafətini dəyişdirərək ərəb qəbilələri arasına qaçdı. Lakin təqibin bitmədiyini öyrəndikdə, özünə xəyanət ediləcəyini düşünərək çətinliklə Şimali Afrikaya sığındı. Orada Bərbəri Zənata qəbiləsinin arasında Cəfərul-Mənsur adı altında 5 il qaldı. Əbül-Abbəsın ora da təqibçilər göndərməsindən xəbər tutaraq İspaniya-Əndəlüsə qaçmağa qərar verdi.

Bu əsnada Əndəlüsdə daxili çəkişmələr və iqtidar uğrunda mübarizələr davam edirdi. Bəzi şəxslər Əndəlüsdə təhlükəsizliyin bərpa edilməsi üçün bura nüfuzlu bir şəxsin dəvət olunması haqqında düşünürdülər. Əbdürrəhman bundan istifadə etmək fikrinə düşdü. Şimali Afrikaya gələndən bəri, özü üçün qurtuluş yeri olan İspaniyaya keçə bilmək üçün araşdırma apararaq, oradakı əmirlərdən bəziləri ilə gizli əlaqələr qurmuşdu.

İspaniyadakı əmirlərdən bəziləri təhlükəsizliyi təmin edəcək şəxsin Əbdürrəhman olduğunu düşünürdülər. Çünki İspaniyanı fəth edənlərin Əməvilər və Əbdürrəhmanın da Əməvilərdən olması xalqın əksəriyyətinin onu qəbul etməsinə səbəb oldu.

İspaniyadan gələn dəvətlə Əbdürrəhman yanında bir neçə yüz bərbəri ilə birgə ora getdi. 755-ci ildə İşbilyə xalqı onu iyirmi min əsgərlə qarşıladı. Özünü tanımaq istəməyən bəzi əmirləri məğlub edən Əbdürrəhman İspaniyaya hakim oldu. Onun İspaniyadakı bu fəaliyyətlərini və güclənməyə başladığını öyrənən Abbasilər, Qayravan valisi vasitəsilə oraya ordu göndərdi. Lakin Əbdürrəhman gələn bu ordunu məğlub etdi. İspa-

niyaya Abbasilər tərəfindən göndərilən əmir və komandirlərin başlarını kəsirdi. Kəsik başların qulaqlarına həmin başların kimə aid olduğunu göstərən etiketlər bağlatdıqdan sonra onları xəlifə Mənsura göndərmək üçün Kayravana gedən bir karvana təslim etdi. Karvandakılar onun təlimatına uyğun olaraq başlar olan çuvalı gecə Kayravanda bir bazarın ortasına buraxdılar.

Mənsur bu hadisəni eşitdikdə: *“Belə qəddar düşmənlə mənim aramda dənizi sərhəd olaraq qoyan Rəbbimə şükürlər olsun!”* deyə bağırırdı. Ertəsi gün qəbul salonuna xeyli insan toplandı. Xəlifə oradakılara xitabən: *“Qureyş qəhrəmanı ünvanını kimə yaraşdırırsınız?”* deyə soruşdu.

–“Heç şübhə yoxdur ki sizə ey əmirəlmöminin” deyə cavab verdilər.

–“Xeyr! Hamınız yanıldınız! Əsl Qüreyş qəhrəmanı Əbdürrəhmandır. Çünki Afrika və Asiya çöllərində təkbəşinə illərlə gəzəndən sonra fələyə meydan oxuyaraq, yanındakı bir ovuc insanla dənizi keçərək heç bilmədiyi bir ölkəni fəth etdi”⁸⁰ dedi.

Abbasi xəlifəsi Mənsurun həmkarı haqqında söylədiyi bu sözlər Əbdürrəhmanın dahi şəxsiyyət olduğunu ortaya qoyur.

Əbdürrəhman 756-cı ildə əmir ünvanını aldı. Mərkəz olaraq qəbul etdiyi şəhərin adına uyğun olaraq Kordova xilafətinin təməlini qoymuş oldu.

A. I Əbdürrəhmanın Fəaliyyətləri

I Əbdürrəhmanın ilk işi ölkənin sərhədlərini möhkəmləndirərək təhlükəsizliyi təmin etmək oldu. Afrikadan gələcək hücumlara qarşı İspaniya sahillərini qorumaq məqsədilə Səbtə boğazında gəmilər düzəltdirərək bir donanma qurdu.

Sonralar İspaniyada o dövrə qədər baş verən daxili çəkişmələrdən istifadə edərək müsəlmanlar üzərinə hücumu keçən Şimali İspaniyadakı xristian krallarının hücumlarının qarşısını aldı.

80. Eric Schroeder, *Kronoloji İslam Tarihi*, s. 284-285.

Həmin illərdə Frank kralı olan Kisa Pepen müdafiəsiz qalan Nabron və ətrafını işğal etmişdi. Şimali İspaniyadakı kralların hücumunu önləyən I Əbdürrəhman, Kisa Pepen ilə də müqavilə imzaladı. Lakin sonralar Frank imperatoru olan Şarl Man ilə müharibə aparmaq məcburiyyətində qaldı. I Əbdürrəhmana qarşı çıxan ərəb əmirilərindən Əmir Yusifin təhrik etdirdiyi Şarl Man Saraqoza şəhərinə gəldi. Burada I Əbdürrəhmanın ordusu ilə qarşılaşdı. Frank kralı məğlub olaraq Priney dağlarından keçərkən, hücum nəticəsində ordunun əksəriyyətini və komandirini itirdi. Daxili və xarici sabitliyi bərpa edən I Əbdürrəhman, adına xütbə oxutdu və Kordovada adına pul kəsdi. Artıq o İspaniyada üç yüz il davam edəsi dövlətini qurmuşdu.

1. Daxili Fəaliyyətlər

I Əbdürrəhman İspaniya xalqının çoxdan gözlədiyi asayışı bərpa etdi. Bir çox sahədə inkişaf nəzərə çarpmağa başladı. Onun etdiklərini belə sıralamaq olar:

1. Xəlifə ünvanı əvəzinə özünə əmir ünvanı götürdü.
2. Kordovanı paytaxt edərək ölkəni altı əyalətə ayırdı. Əyalətlərə etibarlı adamlarını idarəçi təyin etdi.
3. Müsəlman və xristianlar arasındakı irqi və dini ayrışdırıcıya son qoydu. Onlar arasında tolerantlığı formalaşdırdı.
4. Kənd təsərrüfatını inkişaf etdirdi.
5. Müsəlman və xristianların vergilərini qaydaya salaraq müəyyənləşdirdi. Hər kəsin təhlükəsizliyini təmin etdi.
6. Ölkənin bir çox yerlərində limanlar qurdurdu. Bundan əlavə yollar, kanallar, çeşmələr və hamamlar tikdirdi.
7. Əvvəlcədən İspaniya müsəlmanlarının əlində olan Sardiniya adasının idarə sistemini tənzimlədi. Bu ada və Siciliya adası vasitəsilə İspaniya ilə Bizans arasındakı dəniz ticarətini gücləndirdi.

8. Məktəb, məscid, xəstəxanalarla birgə kitabxanalar da tikdirdi. Kordovadakı sarayında elm və dövlət adamları, şairlər və sənətkarlardan meydana gələn məclislər qurdu. Açıdığı məktəblər pulsuz fəaliyyət göstərirdilər. Gələcəkdə Avropanın heyran qalacağı məşhur məktəblərin təməlləri onun dövründə atıldı.

I Əbdürrəhman 788-ci ildə 60 yaşında ikən vəfat etdi. Onun yerinə keçəsi oğlu I Hişama güclü bir dövlət buraxdı.

B. I Hişamın Hakimiyyəti (788-796)

Əbdürrəhmanın vəliəhd təyin etdiyi və ölümündən sonra yerinə keçən Hişamdan savayı iki oğlu da var idi. İkisi də Hişamdan böyük idilər. Hişam Əbdürrəhmanın Zənəta qəbiləsindən evləndiyi bərbəri qızdan dünyaya gəlmişdi. Böyük övladları isə ərəb əsilli bir qadından idilər. Buna görə Süleyman və Abdullah adlanan qardaşları Hişamın hakimiyyətini qəbul etmədilər. Bu əsnada Süleyman Məridada, Abdullah da Tuleytulada vali idilər.

Hişam özünə qarşı üsyan edən qardaşları ilə mübarizə apararaq onları məğlub etdi. Lakin sonra onları bağışladı. Gələcəkdə özü üçün təhlükəli gördüyü Süleymanı İspaniyadan sürgün edərək Tancada qalmağa məcbur etdi.

Şimaldakı xristianlar və Frank krallığı müsəlmanlar arasındakı bu daxili çəkişmələrdən istifadə edərək hücumla keçidilər. Hişam hazırladığı iki ordunu xristianların üstünə göndərdi. Ordunun biri şimaldakı Avstriyaya, digəri də Frankların üzərinə getdi. Avstriya səfərindən qayıdan ordu pusquya düşürüldü və böyük itkilərə məruz qaldı. Franklar üzərinə gedən müsəlman ordusu Fransanın şərqində qalib gələrək geri qayıtdı.

Hişam ərəbcənin yerli xalq arasında da yayılmasını istəyirdi. Buna görə də açdığı məktəblərdə xristianlara da ərəbcə dərs keçilməyə başlandı. Beləliklə ərəb dili inkişaf etməyə, latın dili isə unudulmağa başladı. Beləcə Tövrat və İncil də ərəbcəyə çevrildi.

Hişamın dövründə Mədinədəki böyük fıqh alimi Malik b. Ənəsin qurduğu Maliki məzhəbi Əndəlüsdə yayılmağa başladı.

Hişam bundan əlavə atasının inşasına başladığı Kordova məscidinin də inşasını tamamladı. Bu məscid Əndəlüs memarlığının ən gözəl əsərlərindən biridir. Məscid 1093 sütun üzərində inşa edilmiş və 18 qapısı olmuşdu. Məscid 4700 məşəllə işıqlandırılırdı. Bu gün kilsə kimi istifadə olunur. Hişam 796-cı ildə vəfat etdi.

C. I Hakəmin Hakimiyyəti (796-822)

Hişamın ölümündən sonra, onun yerinə hakimiyyətə oğlu I Hakəm keçdi. Lakin Hakəm əmiləri Abdullah və Süleymanın üsyanları ilə qarşılaşdı. Tancada olan Süleyman qərbdə topladığı bərbərilər ilə Valensiyağa hərəkət edərək, orada əmirliyini elan etdi. Tuleytula şəhərinin valisi olan Abdullah da üsyan edərək Frank krallığı ilə müqavilə imzaladı. Vəziyyətdən istifadə etmək istəyən xristian Franklar Navar və Katalonya bölgəsini istila etdilər.

Hakəm öncə Frankların üzərinə hərəkət edərək onları məğlub etdi. Bundan sonra Valensiya-Tuleytulanın cənubunda birləşmiş olan əmilərinin üzərinə hərəkət etdi. Mursiya savaşında əmilərini məğlub etməyi bacardı. Süleyman döyüşdə öldürüldü. Digər əmisi Abdullah isə Tancaya qaçdı. Hakəm əmisini bağışladı. Amma ehtiyat edərək onun iki oğlunu zəmin olaraq yanında saxladı.

Hakəm xristianlarla müqavilə imzaladı. Lakin onun xristianlarla müqavilə imzalaması bəzi şəxslərin xoşuna gəlmədiyi üçün, ona sui-qəsd hazırladılar. Bundan xəbər tutan Hakəm, sui-qəsd planını hazırlayanları tutduraraq edam etdirdi.

Kordovada baş vermiş çox şiddətli başqa bir üsyanı da yatırdı. Üsyan etmiş olan xalqın bir qismini öldürdü. Sağ qalanları isə İspanyadan sür-gün etdirdi. Bunların bir qismi İdrisi dövlətinə sığındılar. Geri qalanlar isə Misirə gedərək, İsgəndəriyyəni ələ keçirdilər. Xəlifə Məmun bunlara pul

və qida ehtiyatı verərək bir donanma ilə Krit adasına göndərdi. İspaniyadan sürgün edilən bu dəstə, Krit adasını fəth edərək oraya yerləşdilər.

Hakəm 814-cü ildə üsyan etmiş olan Kordova qiblə məhəlləsini yandırdı.

Ç. II Əbdürrəhmanın Hakimiyyəti (822-852)

I Hakəmin ölümündən sonra hakimiyyətə II Əbdürrəhman gəldi. O, hakimiyyətə keçən kimi xristianlar hücum etdilər. Lakin İslam ordusu birləşmiş xaçlı ordusunun qarşısını almağı bacardı. Bundan əlavə Kordova, Tuleytula və Merida şəhərlərində də xristianların üsyanları ilə qarşılaşdı.

Müsəlmanların idarəsi altında yaşayan bu xristianlar hər hansı bir haqsızlıqdan ötrü üsyan etdikləri söylənilə bilməz. Elm adamlarının belə qəbul etdikləri bir həqiqətdir ki, onlar İslam ölkələrində olduğu kimi Əndəlüs Əməvi dövlətində də lazımı diqqət və qayğı görmüşlər.

II Əbdürrəhman sadəcə xaricdən hücum edən xristianlara öz idarəsi altında olaraq kömək edənlərlə yaxşı davrandı. Bundan bir nəticə hasil olmadıqda güc tətbiq edərək üsyanı yatırdı.

Bu əsnada normanlar da İspaniyanın cənub-qərbində üsyan etdilər. Bu üsyanı yatırmaq mümkün olmadığından müqavilə imzaladılar.

II Əbdürrəhmanın dövründə İspaniyada İslam mədəniyyəti sürətlə inkişaf etdi. Kordova ilə digər şəhərlər arasında poçt təşkilatı quruldu. Dəniz limanları və silah emalatxanaları inşa edildi. Bağdadla əlaqələr gücləndirildi. Oradan pulla sənətkarlar gətirildi.

Ancaq bu vəziyyət uzun sürmədi. II Əbdürrəhməndən sonra ölkəyə olan xarici hücumlar, daxili üsyan və çəkişmələr Əndəlüs Əməvi dövlətini zəiflətdi. Bu dövrdə taxta növbə ilə Məhəmməd b. Əbdürrəhman (852-885), Münzir b. Məhəmməd (885-888) və Abdullah b. Məhəmməd (888-912) gəldi.

D. III Əbdürrəhmanın Hakimiyyəti (912-961)

III Əbdürrəhman 888-912-ci illərdə hakimiyyətdə olan Abdullahın nəvəsidir. Ölkənin parçalanma təhlükəsi ilə üz-üzə olduğu bir dövrdə hakimiyyətə gəldi. Onun şəxsiyyətinin böyüklüyü dövləti parçalanmaqdan qorumasındadır. III Əbdürrəhman əsl vaxtında taxta keçərək ölkəni parçalanmaqdan qorumuşdur. Bu dəyərli hökmdar həqiqi bir dövlət məmuru olduğunu daxildə və xaricdə apardığı siyasətlə göstərdi.

1. Daxili Fəaliyyətləri

III Əbdürrəhman parçalanmaq ərəfəsində olan bir taxtda oturmuşdu. Onun ilk etdiyi iş, daxili təhlükəsizlik və asayişin bərpa olunması oldu. Əndəlüs Əməvi hökmdarlarının Kordovada məhdud olan hakimiyyətlərini ölkədə yaymağa başladı.

Mərkəzi hökumətdən ayrılan şəhərləri bir-bir hakimiyyəti altına aldı. İştica, Əlvirə, Ceylan və Urcuzunə şəhərləri 912-ci ildə onun hakimiyyətini tanıyaraq dövlətə vergi verməyə başladılar. İşbiliyyə şəhəri də 913-ci ildə onun hakimiyyətini tanıdı.

880-cı ildə Əndəlüs Əməvi dövlətinə qarşı üsyan edərək, ətrafına Elbira xalqını toplayıb onlara başçılıq edən Regio bölgəsini ələ keçirdi və üsyan yatırıldı.

932-ci ilə qədər III Əbdürrəhmana müqavimət göstərən Tuleytula da ona tabe olduğdan sonra ölkənin təhlükəsizliyi tam təmin edilmiş oldu.

III Əbdürrəhman 928-ci ildə xəlifə ünvanını qəbul etdi. Ölkəsində memarlıq işlərinə, elm və sənətin yayılmasına çox böyük əhəmiyyət verdi.

936-cı ildə Kordovadan bir az aralıda əz-Zəhra adlı cariyəsinin adını daşıyan, əz-Zəhra adlı sarayı inşa etdirməyə başladı. Özündən sonra gələn iki xəlifə dövründə inşası tamamlanan bu saray möhtəşəm memarlıq abidəsi oldu. Bu saray 4300 mərmər sütun üzərində qurulmuşdu. Bu mərmərlər Numidia və Kartaca şəhərlərindən gətirilmişdi. Sarayın inşasında on min işçi və minlərlə yük heyvanı illərlə işləmişdir.

2. Xarici Ölkələrlə Münasibətləri

III Əbdürrəhman daxili təhlükəsizliyi təmin etməyə çalışarkən İslam dünyasında özlərindən başqa heç bir siyasi hakimiyyəti tanımayan Fatimilərin hücumları ilə qarşılaşdı.

O, 931-ci ildə Səbtəni ələ keçirdi. Bundan sonra bərbərilərin sahilə yaşayan xalqından sədaqət andı aldı. Böyük bir donanma yaradaraq fatimilərlə mübarizə apardı və Aralıq dənizinin qərbində ələ keçirdi.

O, İspaniyanın şimalındakı müsəlmanların zəifləməsindən istifadə edərək hücumla keçən xristianlara qarşı da mübarizəyə başladı.

922-ci ilə qədər xristianların hücumları davam etmişdir. Ordu ilə hərəkət edən III Əbdürrəhman San-Əstəvanı yağmaladı. Bəzi qalaları yandırdı. Nəticədə II Ordone və Navar kralı Şanşonun birgə toplaşmaları böyük xristian ordusunu Qamışlıq Ova düzündə böyük məğlubiyyətə uğratdı. Bu döyüşdən sonra Navar bölgəsi və digər xristian torpaqlarını ələ keçirən III Əbdürrəhman 924-cü ildə də Navar krallığının paytaxtını tutdu.

939-cu ildə Leon kralı II Ramiro ilə Navar kraliçasının birgə hazırladıqları ordu ilə qarşılaşan III Əbdürrəhman 27 ildə ilk dəfə məğlub olmuşdu. Amma tezliklə Tota adlı Navar kraliçası nəvəsini Kordovaya gətirərək ondan müalicəsi üçün kömək istədi. III Əbdürrəhmanın sarayında müalicə olunaraq yaxşılaşan Şişman Şanşo, onun köməyi ilə itirdiyi taxta 960-cı ildə yenidən qovuşdu.

Bu böyük xəlifə yarım əsrə yaxın ölkəni idarə edib Əndəlüs Əməvi dövlətini ən parlaq dövrünə çatdırmışdı. O, sadəcə xalqın yox, digərlərinin də heyranlığını qazanmışdır.

Prof. Dr. Philip Hitti onun haqqında:

“Gənc əmir həqiqətən də ehtiyac hiss olunan biri olduğunu isbat etmişdir. Onun sahib olduğu cəsarət və igidliyi, səmimiyyət və dürüstlüyü bütün əsrlərdə insanlara liderlik edən həqiqi dövlət başçılarından xüsusiyyətlərindəndir.

Bundan əlavə bu dövrdən əvvəlkinə nisbətə Kordova şəhəri əsla bu qədər məsud, Əndəlüs heç vaxt belə zəngin və İspaniya da belə qalib olmamışdır". deyir.

Onun vəfatından sonra tapılan bir qeydindəki yazı belə idi:

"50 il hökmdar oldum. Sərvət, şan-şöhrət və hər istədiyimə qovuşdum. Hamısından bezdim. Digər hökmdarlar mənə hörmət edərək məndən çəkinirlər. Allah insanların istədikləri şeyləri həmişə mənə verdi. Bu uzun çəkən xoşbəxtlik günlərində həqiqi xoşbəxt olduğum günləri saydım. Cəmi 14 gün elədi. Ey ölümlü insanlar! Bax böyüklüyü, dünya və həyatı bununla müqayisə edin".⁸¹

E. II Hakəmin Hakimiyyəti (961-976)

III Əbdürrəhmanın oğludur. Atasının vəfatından sonra taxta keçmişdir. Atası "*əl-Xəlifətun-Nasir li-Dinillah*" - yəni Allahın dininə kömək edən xəlifə ləqəbini almışdı. II Hakəm də "*əl-Muntasır-Billah*" - yəni Allahdan kömək istəyən ləqəbini aldı. Elmə çox böyük əhəmiyyət verdi. Özü kitab vurğunu bir şəxs idi. Göndərdiyi məmurlar İsgəndəriyyə, Şam və Bağdaddakı kitab dükanlarını gəzərək kitablar alardılar.

Hakəm sələflərindən ayrılaraq xalqın təhsili ilə məşğul olmağa başladı. Atası millətin siyasi və iqtisadi gücünü artırmağı bacarmışdı. O da, hakimiyyətinin ilk günündən etibarən Əndəlüsü ideoloji olaraq yüksəltmək istədi.

Hər məscid eyni zamanda bir məktəb sayılırdı. Bundan əlavə hər məhəllənin də xüsusi bir məktəbi var idi. Şəhər kitabxanalarında mövcud yüz minlərlə kitab xalqın istifadəsinə verilmişdi. Ancaq Hakəm bacardığından daha artıq iş görmək istəyirdi. Kasıb ailələrin uşaqlarına dərs vermək üçün əlavə olaraq 27 məktəb də tikdirdi. Buradakı müəllimlərin məşqlərini birbaşa özü verirdi.⁸²

81. Süleyman Duyğu, *e.ə.ə.*, s. 166.

82. Dr. Sigrid Hunke, *e.ə.ə.*, s. 403.

II Hişam Kordovada altı yüz min cildlik bir kitabxana qurdurmuşdur. Təhsilə böyük əhəmiyyət vermişdir.

O, xarici məsələlərlə də məşğul olmaq məcburiyyətində qalmışdır. Taxta keçdiyi əsnada Leon taxtına keçmək istəyən Ordone adamları ilə Kordovaya gələrək Hakəmdən kömək istəmişdir.

II Hakəm 966-cı ildə birləşmiş Kastil-Leon və Navar krallarının ordularını məğlub etmişdir. Lizbona qədər irəliləyən Normanları İspaniyadan sürgün edərək çıxartmışdır.

Fatimilərlə də mübarizə aparaq Fatimi valisinin Səbtəyə hücumuna cavab olaraq 972-ci ildə göndərdiyi bir donanma ilə Tancanı ələ keçirmişdir. İdrisilər dövləti də 974-cü ildə onun tərəfindən yıxılmışdır.

Ə. II Hişamın Hakimiyyəti (976-1009)

II Hakəmdən sonra yerinə oğlu II Hişam əl-Muayyəd Billah keçdi. Hişam taxta keçəndə on iki yaşında olduğundan dövləti anası və vəzir Məhəmməd b. Əli əl-Amiri idarə edirdi.

II Hişamı bir yerdə gizləyərək idarəyə başlayan vəzir o böyüdükdən sonra da idarədən əl çəkməmiş, hətta 992-ci ildə rəsmi sənədləri xəlifənin möhrü əvəzinə öz möhrü ilə möhürləməyə başlamışdı. Orduda etdiyi dəyişikliklə Əndəlüs Əməvi ordusunu daha da gücləndirən Məhəmməd b. Əli tezliklə bu əməklərinin bəhrəsini görməyə başladı. İspaniyanın şimalındakı xristian dövlətlərinə qalib gəldiyi kimi, Şimali Afrikada da qələbələr qazandı. Qazandığı bu qələbələrdən dolayı ona Mansur Billah ləqəbi verildi.

Kastil-Leon, Katoloniya krallıqları onun güclü ordusu qarşısında məğlubiyyətə uğradılar. Xristian şəhərləri və krallıqları ona tabe olaraq vergi ödəmək məcburiyyətində qaldı.

1002-ci ildə şəhid olmuşdur. Onun vəfatından sonra oğlu Müzəffər atasından qalan vəzirlik vəzifəsi ilə idarəyə başladı. 1008-ci ilə qədər dövləti yaxşı idarə etdi. Lakin elə həmin il qardaşı tərəfindən zəhərlənərək öldürüldü. Qardaşını öldürərək idarəni ələ keçirən Əbdürrəhman haki-

miyyəti tamamilə tutmaq istədi. Əməvilərin varisi olduğunu elan etdi. Onun bu hərəkəti üsyana səbəb oldu. Nəticədə edam olundu.

II Hışam gizlədildiyi yerdən çıxarılaraq taxta gətirildi. Amma tezliklə 1009-cu ildə öz istəyi ilə yerini Məhəmməd b. Mehdiyə verdi.

F. Məhəmməd əl-Mehdinin Hakimiyyəti və Ondan Sonrakı Vəziyyət

Məhəmməd əl-Mehdi Əndəlüs Əməvi taxtında bir neçə ay qala bildi. Amma bu zaman içərisində onun taxta çıxmasına mane olmaq istəyən bəzi komandirlərin başlarını kəsdi.

Ölkədə daxili çəkişmələr başladı. Xəlifələr əmirlərin oyuncağı oldular. Belə ki, çox qısa zamanda doqquz xəlifə dəyişdi. Hətta bu qarışıq dövrdə III Hışam üç dəfə xəlifə oldu. Üçüncü xəlifəliyindən sonra naməlum şəkildə yox oldu. Yerinə Süleyman b. Hakəm gəldi.

Əndəlüs Əməvi dövlətində baş verən bu hadisələrə İdrisilərdən olan Səbtə və Tanca valisi Əli b. Hammud da qarışdı. O, 1016-cı ildə Kordova girərək Əndəlüs Əməvi xəlifəsi Süleymanı öldürdü. Ancaq onun hərəkətlərindən xoşu gəlməyən xalq üsyan edərək IV Əbdürrəhmanı taxta gətirdilər. 1017-ci ildə də Hammudu qətlə yetirdilər.

1017-1027-ci illər Əməvilərlə Hammudilər arasındakı mübarizə davam etdi. Xəlifə qalib gəldi. Növbə ilə Qasım (1016), V Əbdürrəhman (1023-1024), Müstəqfi (1024) və Yəhya (1024-1027) taxta keçdilər. Nəticədə Əndəlüs Əməvi nəslindən olan III Hışam taxtı ələ keçirdi. Bu əsnada 54 yaşı olan III Hışam dövləti idarə etməyə qadir deyildi. Daxili asayışı bərpa edə bilmədi. Kordovaalılar onu həbs etdilər. Bununla da Əndəlüs Əməvi dövləti 1031-ci ildə dağıldı.

1. Tavaifi Muluk, Murabit və Muvahhidlər

Əndəlüs Əməvi dövlətinin yıxılmasından sonra ölkənin müxtəlif yerlərində kiçik bəyliklər ortaya çıxmağa başladı bunlar aşağıdakılardır:

Qrinadada Bəni-Ziri (972-1148), Tuleytulada Bəni-Zunnun (1009-1085), Malaqada Bəni-Hammud (1016-1057), Daniyə mülkiyyəti (1017-1075), Saraqozada Bəni-Tucib (1019-1023) və Bəni-Hud mülkiyyətləri (1023-1141), Balansiyada Bəni-Amir (1021-1085), İşbiliyyədə Bəni-Abbad (1023-1091), Kordovada Bəni-Cövhər (1031-1068), Məriyədə Bəni-Sumadih (1041-1091), Mərsiyədə Bəni-Hud bəyliyi (1228-1269).

Mərkəzi hakimiyyətin yoxluğundan faydalanaraq ortaya çıxan bu bəyliklər birləşmək əvəzinə bir-biri ilə mübarizəyə başladılar. Onların bu mübarizələri xristianları sevindirdi. Xristianlar hazır loğmalara bölünmüş İslam ölkələrini tək-tək udmağa başladı. Bu bəyliklərdən biri olan Abbadi bəyliyi vəziyyətin belə olduğunu gördükdə Afrikadakı Murrabitləri köməyə çağırırdı.

Şimali Afrikada qurulan bu dövlət İslamı yaymaq məqsədi güdən, hərbi təşkilatı olan bir dövlət idi. Qurucusu Yusif b. Taşfin (1061-1106) idi. O, İspaniyadakı müsəlmanlara köməyə gəldi. Əz-Zəllaqa adlanan yerdə xristian ordusu ilə qarşılaşma oldu. Xristian ordusu məğlub edildi. 1091-ci ildə Saraqoza xaric bütün Əndəlüs Yusifin əlinə keçdi. İspaniya artıq Afrikadan idarə olunurdu.

IV FƏSİL

ABBASİLƏR XİLAFƏTİ
(750-1258)

Abbasi Xəlifələri

1. Əbül-Abbas Abdullah (Əs-Səffah) (750-754)
2. Cəfər Mənsur b. Məhəmməd (754-775)
3. Mehdi b. Mənsur (775-785)
4. Hadi b. Mehdi (785-786)
5. Harun Rəşid b. Mehdi (786-809)
6. Məhəmməd Emin b. Harun (809-813)
7. Məmun b. Harun (813-833)
8. Mötəsim b. Harun (833-842)
9. Vasiq b. Mötəsim (842-847)
10. Mütəvəkkil b. Mötəsim (847-861)
11. Müntəsir b. Mütəvəkkil (861-862)
12. Müstəin b. Mötəsim (862-866)
13. Mütəz b. Mütəvəkkil (866-869)
14. Muhtədi b. Vasiq (869-870)
15. Mütəmid b. Mütəvəkkil (870-892)
16. Mütəzid b. Muvaffaq b. Mütəvəkkil (892-902)
17. Müqtəfi b. Mütəzid (902-908)

18. Müqtədir b. Mutəzid (908-932)
19. Qahir b. Mutəzid (932-934)
20. Razi b. Muqtədir (934-940)
21. Müttəqi b. Muqtədir (940-944)
22. Müstəqfi b. Müqtəfi b. Mutəzid (944-946)
23. Muti b. Muqtədir (946-974)
24. Tai b. Muti (974-991)
25. Qadir b. İshaq b. Müqtədir (991-1031)
26. Qaim b. Qadir (1031-1075)
27. Müqtədi Əhməd b. Qai (1075-1094)
28. Müstəhzir b. Müqtədi (1094-1118)
29. Müstərşid b. Müstəhzir (1118-1135)
30. Rəşid b. Müstərşid (1135-1136)
31. Müqtəfi b. Müstəhzir (1136-1160)
32. Müstəncid b. Müqtəfi (1160-1170)
33. Müstəzi b. Müstəncid (1170-1180)
34. Nasir b. Mustəzi (1180-1125)
35. Zahir b. Nasir (1225-1226)
36. Müstənsir b. Zahir (1226-1242)
37. Müstəsim b. Müstənsir (1242-1258)

I. ABBASI XİLAFƏTİNİN QURULMASI

A. Əbul-Abbas Abdullahın Xəlifəliyi (750-754)

750-ci ildə Kufədə Əbu Müslim və tərəfdarları tərəfində xəlifə elan edilən Əbul-Abbas Abdullah II Mərvanın öldürülməsindən sonra bütün xalq tərəfindən xəlifə olaraq tanınmışdır. Bununla da İslam tarixində Abbasilərin hakimiyyəti başlamış oldu.

Əbul-Abbas istər Əbu Müslim, istərsə də əmisi Abdullah b. Əlinin orduları tərəfindən xəlifə elan olunduğu üçün bunlara qarşı gələn olmamışdır.

Abbasoğullarının Əməvilərə qarşı davranışı çox amansız olmuşdur. Şam, Bəsrə, Fələstin və Mosulda Əməvi soyundan olanlar təqib edilmiş, tutularaq amansızlıqla öldürülmüşlər.

II Müaviyə və Ömər b. Əbdüləzizin qəbirləri xaricində bütün Əməvi hökmdarlarının qəbirləri açılmış, cəsədləri və sümükləri yandırılmışdır.

Abbasilərin qılınclarından canını qurtaran Əməvilər böyük məşəq-qətlərlə İspaniyaya çataraq orada rahat nəfəs aldılar. Burada yeni Əndəlüs Əməvi dövlətini qurdular.

Əməvilərdən bir çox insanın ölümünə səbəb olan Əbul-Abbas Abdullaha, bu səbəblə Səffah ləqəbi verilmişdir. Abbasilər ilk vaxtlar etdikləri bu zülmələri ilə heç də yaxşı iz buraxmadılar. Bəşər zülüm etsə də, qədər ədalət edər. Əməvilər etdikləri zülmələri axirətə qalmadan dünyada da ödəmək məcburiyyətində qaldılar.

1. Üsyanlar

Abbasilərin etdiyi zülmələr və tökdüyü qanlar onlardan qorxan, onları qəbul etməyən şəxslərin üsyan etməsinə səbəb oldu.

Suriyada Əməvilərdən Əbu Məhəmməd Qansilin valisi ilə razılaşaraq üsyan etdi. Həmin vaxt Suriya valisi olan Abdullah b. Əli Fələstin və Misirdəki üsyanları yatırmaqla məşğul olduğu üçün suriyalılar üsyanlarını artırdılar.

Bu üsyançılar Abdullah b. Əlinin üzərlərinə göndərdiyi iki min nəfərlik ordunu dağıtdılar. Arxadan gələn yeni ordunu da məğlub edərək komandirini əsir aldılar.

Abdullah b. Əli vəziyyətin ciddi olduğunu anlayaraq üsyançıların üzərinə şəxsən özü getdi. Mərcəl-Əhram adlanan yerdə şiddətli toqquşma oldu. Abdullah üsyançıları aman vermədən yox etdi.

Vasitdə Əməvilərin köhnə iki komandiri Abbasilərə qarşı on bir ay mübarizə apardılar. Bunlar II Mərvanın sabiq valisi Yezid b. Hubeyrə ilə Həsən b. Qəhtəbə idi. Yezid b. Hubeyrə özünə və ailəsinə toxunulmamaq şərtlə təslim olsa da, Əbu Müslim onun öldürülməsini təkid etdi. Xəlifə də onu və yaxınlarını edam etdirdi. Həsən b. Qəhtəbə isə bağışlandı.

Abbasilərin hakimiyyətə gəlməsində rolu olan Əbu Sələmə Həllal da onu gözü götürməyən Əbu Müslim tərəfindən pusqu nəticəsində öldürüldü. Bu cinayət xaricilərin adına yazıldı.

2. Talas Müharibəsi (751)

Əbul-Abbəs dövründə əhəmiyyətli və Mavəraunnəhr türk xalqının İslama girməsinə səbəb olan tarixi hadisə baş verdi. Bu hadisə Talas savaşıdır.

Türklərin əsrlərlə mübarizə apardığı Çin imperatorluğu 744-cü ildə Göytürk dövlətini məğlub etdi. Yıxılan Göytürk dövlətinin yerində qurulan Uyğur dövləti inkişaf mərhələsində idi. Bundan istifadə edən Çin qərbi Türküstanı ələ keçirmək üçün hərəkətə keçdi.

Çox planlı olaraq hərəkət edən Çinin qabağında, heç bir maneə yox idi. Çünki türklər arasında bu vaxt daxili çəkişmələr başlamışdı. Bu fürsətdən yaxşı istifadə edən Çin, Kaosiençenin başçılığı ilə böyük bir ordu hazırladı. Kaosiençe Çin imperatorluğunun Kaşğar məntəqəsinin ümumi komandiri idi. Bu komandir Seyhun bölgəsinə qədər irəliləyərək Daşkənd şəhərini ələ keçirdi.

Qərbi Türküstandakı türklər əsrlərdən bəri özlərinə düşmənlik edən Çinin, türk dünyası üçün böyük bir təhlükə olduğunu çox yaxşı bilirdilər. Bunun üçün yeni qəbul etməyə başladıkları islamın təsiri ilə müsəlman ərəbləri köməyə çağırdılar.

Bu vaxt Abbasilərin şərq valisi olan Əbu Müslim, komandirlərindən Ziyad b. Salehi böyük bir ordu ilə çinlilərin üzərinə göndərdi. Türklər də öz orduları ilə Ziyada kömək etdilər. Kaosiençenin yanında da türk əsilli qarluq və fərqanəlilər var idi.

751-ci ildə İslam ordusu və müsəlman türklər Seyhuna yaxınlaşan Çin ordusunun üzərinə hücumə keçdilər. Talas şəhəri yaxınlığında iki ordu toqquşdu. Talas çayı ətrafında türklərin gələcək taleyini həll edən böyük meydan savaşı başladı. Çin ordusundakı fərqanəlilər və qarluq türkləri qardaşlarına qarşı silah işlətmək istəmədiklərindən Çin ordusundan ayrıldılar.

751-ci ildə 5 gün davam edib və türklərin taleyini həll edən savaş Çin ordusunun ağır məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Bu qəti qələbə Türküstanı ələ keçirmək istəyən çinliləri geri çəkilməyə məcbur etdi.

Bu savaş türklərin dini və siyasi həyatında böyük əhəmiyyətə malikdir. Bunları maddələr halında belə sıralamaq mümkündür:

1. Talas savaşından sonra türklər İslam dini ilə daha yaxından tanış oldular. Seyhun çayının şimalındakı Oğuz və Qarluqların müsəlmanlarla təmas qurması, onların İslamı qəbul etməsi ilə nəticələndi.
2. Müsəlman türklər Abbasilərin güc mənbəyi oldular.
3. Türklərin qərbə axınları bu savaştan sonra başladı.

3. Əbul-Abbas Abdullahın Ölümü (754)

Əbul-Abbas Abdullah xəlifə olduqdan sonra paytaxtı Şamdan Həşimiyyəyə köçürdü. Abbasilərin əhəmiyyətli fəaliyyətlərindən biri də, ayrışmışlıq etməmələridir. Onlar ərəb olmayanlara da eyni münasibəti göstərirdilər. Bununla Əməvilərin etdikləri xətanı təkrarlamadılar.

Əbul-Abbasın Hz. Hüseyinə xəyanət etmiş kufəliklərə etimadı olmadığına görə Hirəyə köçdü. 751-752-ci illərdə paytaxtı Ənbara köçürdü. Əbul-Abbas özünü hakimiyyətə gətirən Əbu Müslimə böyük əhəmiyyət verərək, onun sözləri ilə hərəkət edirdi. Abbasilərin bəziləri isə Əbu Müslimi öldürməyi düşünürdü. Qardaşı Mənsur Əbu Müslimin qətlini təklif etmiş, lakin xəlifə bunu rədd etmişdi.

Orduda böyük nüfuzu olan Əbu Müslim, bir çox üsyanları yatırmışdı. Lakin onun xəlifə haqqında nalayiq sözlər söyləməsi, Əbul-Abbasın ona olan etibarını sarsıtdı.

Əbul-Abbas 754-cü ildə otuz üç yaşında vəfat etmişdir. Ölümündən əvvəl qardaşı Əbu Cəfər Mənsuru birinci, İsa b. Musanı da ikinci vəliəhd təyin etdi.

B. Əbu Cəfər Mənsurun Xəlifəliyi (754-775)

Həcdə olarkən qardaşının ölüm xəbərini eşidən Əbu Cəfər Mənsur, Abbasilərin ikinci xəlifəsi oldu. Əbu Cəfər əmisi Abdullah b. Əlinin onun xəlifəliyini qəbul etməyərək, xəlifəlik iddia edəcəyindən qorxaraq narahat idi. Hətta bu qorxusunu Əbu Müslimə də demişdi. Əbu Müslim də onu müdafiə edəcəyinə söz vermişdi.

Abdullah b. Əli həmin vaxt Bizansa hücum etmişdi. Əmrində böyük bir ordu var idi. Əbul-Abbasın ölüm xəbərini eşitdikdə, səfəri təxirə saldı. Ordu komandirləri ilə razılaşaraq, onların bəyətini aldı.

1. Abdullah b. Əlinin Üsyanı

Özü Abbasilərdən olduğuna və Əməvilərin yıxılmasında əhəmiyyətli rol oynayan Abdullah b. Əli xəlifəlik iddiasına düşdü. Lakin əmrindəki xorasanda olan əsgərlər Əbu Müslimə tabe idilər. Həmin əsgərlər: *“Ancaq Əbu Müslimin qərarı ilə hərəkət edə biləcəklərini”* bildirdilər.

Abdullah b. Əli də qüdrətli Xorasan valisi, Abbasilərin vuran əli Əbu Müslimlə razılaşmaq yollarını axtardı. Amma Əbu Müslim: *“Əbu Cəfərə tabe olduğunu və bu beyətindən dönməyəcəyini, özünün də ona tabe olmasının lazım olduğunu bildirdi”*.

Abdullah b. Əli Əbu Müslimin fikrindən dönməyəcəyini və onunla toqquşmaq məcburiyyətində qalacağını anladı. Tabeliyindəki Xorasan əsgərlərini Əbu Müslimin tərəfinə keçəcəyindən qorxdığı üçün, bir gecədə bu əsgərlərin hamısını öldürtdü. Tarixi qaynaqlarda öldürülənlərin sayının 17 min nəfər olduğu bildirilir.

Abdullah bu qətləmdən sonra əmrində qalan əsgərlərlə İraqa Əbu Müslimin üzərinə hücumla keçdi. 754-cü ilin noyabrında Əbu Cəfər və Əbu Müslimin ordusu ilə, Abdullah b. Əlinin ordusu qarşılaşdı. Öldürülən xorasanlıların intiqamını almaq məqsədilə vuruşan Əbu Müslimin ordusu, Nusaybin yaxınlığında baş verən bu döyüşdə Abdullah b. Əlinin ordusunu məğlub etdi. Abdullah güclə canını qurtararaq, Bəsrə valisi qardaşı Süleymanın yanına qaçdı.

Süleyman qardaşını Əbu Müslimə təslim etmək istəmədi. Əbu Müslim isə onu öldürməyi düşünürdü. Lakin xəlifənin işə qarışması ilə, Abdullah b. Əli Bəsrədə bir evə həbs edildi. Yenə də xorasanlı komandirlər andlarını yerinə yetirmək üçün, Abdullahın həbs edildiyi evin təməllərini qazaraq onu öldürdülər.

2. Əbu Müslimin Öldürülməsi

Əbu Cəfər Mənsur hələ vəliəhd olarkən belə Əbu Müslimi sevmir, onu öldürmək istəyirdi. Xəlifə olarkən Əbu Müslimə qarşı olan nifrətini gizləmiş, beləliklə onun köməyi ilə təhlükəli üsyanı yatırmışdır.

Üsyanın yatırılmasından sonra Əbu Cəfər Əbu Müslim haqqında düşünməyə başladı. Çünki bütün ordunun hakimi olan Əbu Müslim, sağ olduğu müddətcə Əbu Cəfər özünü azad hiss edə bilmirdi. Digər tərəfdən də, Əbu Müslimin Abbasilərdən bir qadınla evlənmək istəməsi, Abdullahın ordusundan ələ keçirilən qəniməti mənimsəməsi, son damla oldu.

Əbu Cəfər Abdullahın ordusundan ələ keçirilən qənimətləri qeyd etdirmək üçün bir məmur göndərdikdə, Əbu Müslim çox əsəbləşdi və *“biza can amanət olunduğu halda, nə üçün mal amanət olunmur?”* deyərək, gələn məmuru əli boş geri göndərdi.

Əbu Cəfər orduya hakim olan Əbu Müslimi həbs edərək öldürməyi düşündürdü. Onun xoşuna gələn bəzi təkliflərlə onu hakim olduğu Xorasan əyalətindən çıxarmağı qərarlaşdırdı. Bu məqsədlə ona Xorasan valiliyindən əlavə olaraq Misir və Şam valiliyini də verdi. Şamda oturaraq, Misiri istədiyi kimi idarə edə biləcəyini göndərdiyi bir əmirnamədə bildirdi. Şam və Misiri də idarə etməyə başlayan Əbu Müslim, Əbu Cəfərdən şübhələndiyi üçün Xorasanda qaldı.

Xəlifə təşvişə düşdü. Əbu Müslimi zəiflətməyi düşündüyü halda Şam və Misiri ona verməklə, onun daha da güclənməsinə səbəb olmuşdu. Məsələni dərhal həll etmək istəyən Əbu Cəfər, Ənbardan Mədain şəhərinə gəldi. Əbu Müslimi görüşmək üçün yanına çağırdı. Lakin xəlifənin gəlişindəki bu pusqu qoxusunu hiss edən Əbu Müslim, bəhanə gətirərək görüşə getmədi.

Əbu Cəfər ağsaqqalları göndərək, onu yenə dəvət etdi. Bu dəfə razı olan Əbu Müslim, üç min əsgərlə xəlifənin olduğu yerə gəldi. Xəlifə onu çox yaxşı qarşıladı. Oturub söhbətləşdilər. Əbu Müslim şübhədən qurtuldu. Lakin ertəsi gün planlaşdırdıqları kimi yenə xəlifənin yanına gəldikdə, qabağında xəlifənin yerinə dilsiz cəlladları tapdı. Silahları yanında olmadığı üçün, inqilabın bir nömrəli qəhrmanı, hakimiyyətə gətirdiyi şəxslərin əmri ilə 755-ci ildə cəlladların əlində canını tapşırırdı. Bu hadisədən sonra 755-767-ci illərdə Xorasanda Əbu Müslimin tərəfdarları iki dəfə üsyan etdilər. Hətta ikinci Xorasan üsyanının çıxmasına səbəb olan şəxs özünü peyğəmbər elan etdi. Lakin üsyan amansızlıqla yatırıldı.

3. Əbu Cəfər Mənsurun Fəaliyyətləri

Əbu Cəfər iranlı Bərməkoğullarından olan Xalid b. Bərməki özünə vəzir təyin etmişdi. Bu nəslin nümayəndələrini də ölkədəki üsyanları yatırmaqla vəzifələndirmişdi. Bərməkilər 41 ilə qədər Abbasilərə xidmət etmişdilər. Lakin Harun Rəşidin dövründə hamısı yox edilmişdir.

Əbu Cəfər din, elm və ədəbiyyata böyük əhəmiyyət verirdi. Özü də hədis elmini yaxşı mənimsəmişdi. Alim dərəcəsinə qədər yüksəlmişdi. Onun dövründə hədis, fiqh və təfsir kitabları yazılaraq bu elmlərin təsnifinə başlanılmışdı. Mədinədəki fəqəhlər Abbasi sarayına dəvət olunmuşdu.

Onun məsləhəti ilə ərəb dili və qrammatikası inkişaf etdirildi. Məşhur ərəb ədəblərindən İbn Müqəffə fars dilindən Hazaynaməni, hind dilindən də Kəlilə və Dimnəni ərəbcəyə tərcümə elədi.

İbrani və yunan dilindən ərəb dilinə bir çox əsərlər tərcümə olundu.

Əbu Cəfər saraya müğənni və rəqqasələrin girməsinə icazə vermədi. Cah-cəlal içində yaşamaqdan uzaq durdu. Sarayda nalayiq işlər baş vermədi. Xəzinə toplamağa böyük əhəmiyyət verməyərək sadə həyat tərzini sürdü. Nümunəvi bir ailə həyatı var idi. Boş vaxtlarında uşaqları ilə söhbətləşməkdən, onların tərbiyəsi ilə məşğul olmaqdan zövq alırdı.

a. Bağdad Şəhərinin Qurulması

Əbu Cəfərin adını əbədləşdirən hərəkətlərindən biri də onun Bağdad şəhərini tikdirməsidir. Hz. Əli Mədinəni nəzarətdə saxlaya bilmək üçün Kufəni hökumətin mərkəzi etdi. Müaviyə də Ümeyyəoğullarının güclü olduqları Şamdan ayrılmayaraq Şamı mərkəz halına çevirdi.

Əbu Cəfər də siyasi düşüncələrlə özünə yeni bir mərkəz axtarırdı. Nəticədə Dəclə və Fərat çaylarının qovşağında, su və quru yollarının üzərində, təsərrüfat üçün əlverişli olan yerdə yeni mərkəz qurmağı planlaşdırdı.

Bu məqsədlə h. 145/m. 762-ci ildə yeni şəhərin təməlləri atıldı. Mühəndis, memar və işçi sayının yüz minə çatdığı bu inşaat 4 ilə tamam-

landı. Nəticədə Bağdad şəhəri qurulmuş oldu. Şəhər bir mərkəzdə dairə şəklində genişlənən plana görə quruldu.

Əbu Cəfər qurduğu şəhərə əvvəlcə “*sülh və təhlükəsizlik*” şəhəri mənasında “*Mədinə-tus-salam*” adını verdi. Lakin xalq şəhəri bu adla anmadı. Şəhəri bir müddət Mədinətul-Mənsur olaraq andı.

Əbu Cəfər şəhərin tam mərkəzində “*Babuz-zəhəb*” və ya “*Qübbətul-xadra*” adlanan xəlifə sarayı və böyük məscid tikdirdi. Mudar, Xorasan və Yəmən əsgərləri üçün Dəclənin şərq sahilində hərbi düşərgələr saldırdı. Şəhəri qala divarları ilə mühasirəyə aldı. Küçələrin təmizliyinə əhəmiyyət verdi. Bağdad Abbasilərin yıxılmasına qədər paytaxt olaraq qaldı.

Əbu Cəfər Bağdadı qurmadan əvvəl, Bizans müharibələri zamanı V Konstantinin yandırdığı Malatyanı 757-ci ildə yenidən inşa etdirdi.

b. Əbu Cəfərin Əhli-Beytə Qarşı Münasibəti

Əbu Cəfər etdiyi bütün yaxşı hərəkətləri, Əhli-Beytə qarşı olan insafsız davranışı ilə ləkələmişdir. O, Hz. Əlinin nəslindən olan Məhəmməd Mehdi ilə qardaşı İbrahimi özünə rəqib olar deyə təqib etdirdi.

Əməvilər dağılmazdan əvvəl Həşimilər bir toplantıda xəlifəlik gələcəkdə onlara keçərsə, Məhəmməd Mehdi xəlifə edəcəklərini bildirmişdilər. Toplantıdakıların hamısı Əbu Cəfər də daxil olmaqla Məhəmməd Mehdiyə beyət etmişdilər. Bunu yaxşı xatırlayan Əbu Cəfər, Məhəmməd Mehdiyə xəlifəlik iddia edəcəyindən qorxurdu.

Nəticədə Mədinədə olan Məhəmməd Mehdi və qardaşı İbrahimi həbs etmək üçün adamlar göndərdi. Amma onlar qaçaraq qurtuldular. Hicaz və Yəmən xalqı Məhəmməd Mehdiyə xəlifəliyini tanıdı. Hətta, imam Əzəm Əbu Hənifə və imam Malik b. Ənəs də onun xəlifəliyini təsdiqlədilər.

Əbu Cəfər göndərdiyi məktubla Məhəmməd Mehdiyə başını aldadaraq, İsanın komandirliyi ilə böyük bir ordunu onu tutmaq üçün gön-

dərdi. Yenidən Mədinəyə qayıdan Məhəmməd Mehdi, h. 145/m. 763-cü ildə Mədinədə Abbasi ordusuna qarşı yanındakı 300 tərəfdarı ilə mislisiz qəhrəmanlıq göstərdikdən sonra şəhid oldu. Babasından qalan Zülfüqarı isə kəsilən başı ilə birgə Bağdada göndərildi.

Onun qardaşı İbrahimin aqibəti də eyni odu. Vasit və Fars əyalətlərini özünə tabe edən İbrahim, İsanın ordusu tərəfindən şəhid edildi.

Əbu Cəfər bu hadisədən sonra Məhəmməd Mehdi və İbrahimin tərəfdarlarını araşdırdı. Tutduqlarının bəzilərini həbs etdi, bəzilərini isə qamçılattı. Hətta onlarla tərəfdarlıq etdiyini iddia edərək Maliki məzhəbinin qurucusu Malik b. Ənəsi də qamçılattı.

C. Mehдинin Xəlifəliyi (775-785)

Əbu Cəfərin vəfatından sonra onun yerinə oğlu Mehdi hakimiyyətə gəldi. Ondən əvvəl isə birinci vəliəhd İsa b. Musa idi. Lakin İsa Əbu Cəfərin bəzi hərəkətlərindən çəkinərək vəliəhdlikdən imtina etmiş, yerini Mehdiyə vermişdi.

Mehdi atasından fərqli olaraq cəmərd, yumşaq təbiətli və sərtlikdən xoşu gəlməyən bir şəxs idi. Atasının Əhli-Beytə etdiyi pislilər onu çox kədərləndirmiş və elə buna görə də onlara etdiklərini yaxşılıqlarla əvəzləməyə başladı.

Xəlifə olduqdan sonra ilk işi cinayətkarlardan savayı bütün məhbusları həbsdən azad etmək oldu. Bundan sonra da, Əhli-Beytdən şəhid edilmiş İbrahimin həbsdəki oğlunu zindandan çıxararaq sərbəst buraxmış, ona maaş təyin etmiş və atasının Əhli-Beytdən zorla aldığı mülkü onlara geri qaytarmışdı. Bundan əlavə Hicazdakı kasıb təbəqəyə pul və hədiyyələr verdi. Bağdadla Hicaz arasındakı yolları təmir etdirdi. Yollara karvansaraylar tikdirdi.

Məscidi-Nəbəvini yenidən inşa etdirdi. Məktəblər tikdirdi. Həccə getdikdə Məkkə və Mədinə xalqına o zamana qədər görmədikləri qədər pul və hədiyyələr paylatdı.

Onun bu cömərdliyi və alicənablığı bütün hər kəsə qarşı idi. II Mərvanın oğlu Suriyada üsyan etdiyi üçün tutulduqdan bir müddət sonra bağışlandı. Hətta ona maaş da təyin elətdirdi.

Dini məsələlərə böyük əhəmiyyət verdi. İslam dünyasında ayrışma salmaq istəyən yanlış inanc tərəfdarları ilə mübarizə apardı. Onları şiddətlə cəzalandırdı.

1. Müqənnə və Muhəmmərlər

Mehdinin dövründə atəşpərəstliyi təbliğ edən bir qrupun Müqənnə adlı şəxsin rəhbərliyi ilə üsyanı başladı. Əsl adı Haşim b. Hakim olan bu şəxs özünü tanrı elan edirdi. Tanrının ruhunun əvvəl Adəmə keçdiyini, ondan da peyğəmbərlər vasitəsilə Hz. Əliyə gəldiyini, bundan sonra Əbu Müslimə, ondan da özünə gəldiyini iddia edən bu insan, ətrafında adamlar toplamağa başladı. Onun yaydığı məzhəb əxlaqsızlıqla cəmiyyətin təməlini zədələyirdi.

Müqənnə üzünü həmişə bir pərdə ilə örütürdü. Üzünü görmək istəyənlərə də: *“Üzümü görsəniz dayana bilməzsiz. Hz. Musa necə ki, Turi-Sinada üzümü görməyə dayana bilmədi. Siz də buna dayana bilməzsiz”* deyirdi. Üzünü pərdə ilə örtüyünə görə Müqənnə adlanan bu adam, onu bir gün göstərəcəyini bildirirdi.

Xalq həyəcanla həmin günün gəlməsini gözləyirdi. Müqənnənin ətrafında pulla ələ alınan bir çox kimsə var idi. Bunlar Müqənnəni sehrli bir insan kimi göstərmək üçün belə bir plan hazırladılar. Günəş şüalarını qarşıda əks etdirən böyük bir güzgü hazırladılar. Müqənnəni bu gözgünün qabağına oturdular. Güzgü parça ilə örtülmüşdü. Günəşin aynada əks olunacağı an, Müqənnənin və güzgünün üstündəki parça birdən çəkildi. Həmin anda bir anlıq gözlər qamaşdı. Müqənnənin örtüyü yenidən üzünə örtüldü. Guya möcüzə göstərildi.

Təəccüblənən o işığın Müqənnənin sifətindən gəldiyini düşünən bəsavə xalq, onların tələsinə düşdü.

Müqənnə tərəfdarları ağ rəngli paltar geyindikləri üçün onlara Mübəyyizə (ağ paltarlılar) deyilirdi. Bir ara ətrafındakıların sayının artdığını görən Müqənnə üsyana başladı. Ancaq üzərinə gedən islam ordusu onu qalasında mühasirəyə aldı. Tutulacağını anlayan Müqənnə özünü yandırdı. Qalaya daxil olanlar onun yanına çatdıqda kül yığımından savayı heç nə tapmadılar. Bu hadisə Müqənnə tərəfdarları arasında onun göyə yüksəldiyi inancını formalaşdırdı.

Mübəyyizə qrupundan başqa, Xəzərin şərqində qırmızı paltar geyindikləri üçün Muhəmmərə adlanan qeyri-əxlaqi hərəkətləri olan başqa bir qrup meydana çıxdı. Bunların üsyanı da yatırıldı.

Köhnə Məzdək inancını canlandırmaq istəyənlərlə, xristianlıqla mazdeizmin qarışığından meydana gələn Maniheizm tərəfdarları ilə də mübarizə apardılar. Zənadiqa (zindilər) adlananlarla da mübarizə aparıldı. Hətta Maniliyi qəbul edənləri təqib etdirmək məqsədilə "*Sahibuz-zə-nadiqa*" adlı təşkilat da quruldu.

2. Bizansla Olan Müharibələr

Mehdinin dövründə Bizansla müharibələr baş verdi. Müharibələrin səbəbi h. 162/m. 778-779-cu illərdə İslam torpaqlarına daxil olaraq Maraş xalqını qətlə yetirmələri idi. Bunu görən İslam ordusu Həsən b. Qəhtəbənin komandirliyi altında hərəkətə keçərək, Bizansı məğlub etdi.

Lakin Bizans yeni ordularla hücumu keçdi. Xəlifə Mehdi bu məsələ haqqında düşünməyin zəruriliyini anlayaraq 782-ci ildə hazırladığı böyük bir ordu ilə Hələb şəhərinə gəldi. Oğlu Harun Rəşid də Anadoluda maneəyə rast gəlmədən İstanbula qədər irəlilədi.

Oğlu VI Konstantinin adından taxta oturan kraliça İrənə Liviyada ordusunun məğlub olduğunu və müsəlmanların hücumu davam etdiyini öyrənərək sülh bağlamağa razı oldu və vergi ödəməyə başladı.

Ç. Hadinin Xəlifəliyi (785-786)

785-ci ildə xəlifə Mehdi bir ov əsnasında qəza nəticəsində öldü. Onun yerinə oğlu Hadi hakimiyyətə keçdi. Mehdi Bizansa hücumə keçərkən özündən sonra oğlunun hakimiyyətə keçəcəyini bildirmişdi. Əsgərlər arasında böyük nüfuzu olan Harun səsini çıxartmadı. Hətta, hər kəsdən qabaq özü ona beyət etdi.

Hadinin dövründəki ən əhəmiyyətli hadisə, Hz. Əlinin nəvələrindən olan Hüseyin b. Əlinin üsyanı idi. Məhəmməd Mehдинin oğlu Həsən, qardaşları Yəhya və İdris də onunla bərabər idilər. Mədinədə xəlifəliyini elan edən Hüseyin b. Əli, Mədinə valisi ilə toqquşdu. Onu məğlub etdikdən sonra Məkkəyə getdi. Oradakı kölələrə, özünə tabe olacaqları təqdirdə onları azad edəcəyini bildirdi.

Bütün bunlara baxmayaraq, 785-ci ildə Hüseyin b. Əli Abbasilər tərəfindən məğlub edildi. Üsyan yatırıldı. Hüseyin b. Əli tutularaq öldürüldü. Məhəmməd b. Mehдинin oğlu Həsən də ölümdən yaxasını qurtara bilmədi. Yəhya və İdris isə qaçdılar.

İdris Şimali Afrikadakı bərbərilərə sığındı. Sonralar İdrisin oğlu İdrisi Əzhər, qərbdə İdrisilər dövlətini qurdu.

Hadi xəlifə olmasında ona böyük köməklik göstərən Harun ər-Rəşidin yerinə, oğlu Cəfəri vəliəhd təyin etmək istədi. Lakin Harunun müəllimi, bərməkilərdə olan Yəhya b. Xalid Hadinin bu istəyini gecikdirdi. Hadi oğlunu vəliəhd təyin edə bilmədən öldü. Onun yerinə Harun ər-Rəşid keçdi.

D. Harun ər-Rəşidin Xəlifəliyi (786-809)

Xəlifə olarkən Harunun iyirmi iki yaşı var idi. O, çox yaxşı yetişdirilmişdi. Buna görə onun elm, ədəbiyyat və sənətə qarşı böyük sevgisi vardı. Onun hakimiyyətdə olduğu illər Abbasilərin ən parlaq dövrü olmuşdur. Belə ki Harun, min bir gecə nağıllarının qəhrəmanı olaraq bütün dünyada məşhurlaşmışdı. Onun hakimiyyəti illərində bərməkilərin fəaliyyətləri böyük olmuşdur. Bərməki Xalid Harunun müəllimi idi. Onun

oğlu Yəhyanın Harunun taxta çıxmasında böyük rolu olmuşdu. Bu yaxşılığından ötrü Harun Yəhyanı özünə vəzir təyin etdi. Onun oğlanlarını yüksək vəzifələrə gətirdi.

Bərməkilərin Harun ər-Rəşidə çox böyük köməyi dəydi. Onlar Suriyadakı üsyanların yatırılmasında da iştirak etdilər.

Yəhya qocaldıqdan sonra Harun onun yerinə oğlu Cəfəri təyin etdi. Cəfərin də böyük fəaliyyətləri olmuşdur. Xəlifə onu yanından heç vaxt ayırmamışdır.

1. Bizansla Aparılan Mübarizələr

Harun ər-Rəşid Bizansa səfərlər təşkil etdi. Ordan gələcək təhlükəni önləmək üçün, əvvəlki xəlifələrin başladığı Əvasim müstəhkam xəttini gücləndirdi. Bu məqsədlə müsəlman türkləri bura yerləşdirməyə başladı. Beləliklə Bizans axınlarını nəzarət altına almış oldu.

Bizans Xəzər türklərini üsyana təşviq etdi. Şimalda yaşayan xəzərlərin Şərqi Anadoluya etdikləri hücumlar Harunu əsəbləşdirdi. İslam ordusu 799-cu ildə xəzərləri məğlub etdi. Bundan sonra İslam ordusu Bizans üzərinə hücumla keçdi. Oğlu VI Konstantinin yerinə taxta çıxan İrənə, yenə müsəlmanlara vergi vermək surətilə müqavilə bağladı.

Bizansın maliyyə rəhbəri I Nikeferos İrənəni hakimiyyətdən salaraq taxtı ələ keçirdi. Onun bağladığı müqaviləni tanımayıb, hətta onun verdiyi vergiləri geri istədi və bunu məktubla Harun ər-Rəşidə bildirdi. Bu hadisədən çox əsəbləşən Harun ər-Rəşid, ona belə cavab verdi:

- *“Rəhman və Rəhim olan Allahın adı ilə. Möminlərin-əmiri Harundan, Rum iti Nikeferosa: Ey kafirin oğlu! Həqiqətən sənin məktubunu oxudum. Cavabıma gəldikdə isə, bunu gözlərinlə görəəcəksən”*. Bu məktubun arxasından Anadoluya hücum edən Harun, qabağına çıxan Bizans ordusunu məğlub edərək irəliləməyə başladı. 806-cı ildə böyük Bizans ordusunu məğlub edərək Konyanı fəth etdi. İmperator Nikeferos müqaviləni yeniləmək məcburiyyətində qaldı. Üstəlik özü, ailəsi və sarayında qalanlar üçün də əlavə vergi ödəməli oldu.

2. Misir və Şimali Afrikadakı Hadisələr

Harun ər-Rəşidin dövründə Misirdə bəzi üsyanlar baş verdi. Harun bu üsyanları yatırmaq üçün Misirə Hərsəmə adlı komandiri yolladı. Hərsəmə üsyanları yatırıb, xalqı sakitləşdirərək üç il (795-798) orada qalandan sonra həmin ərəzidən ayrıldı.

Hərsəmədən sonra ora təyin olunan vali, oradakı yenidən alovlanan üsyanları yatıra bilmədi. Şimali Afrikada baş verən bu üsyanlar xilafəti zəiflədirdi. Misir valisinə Bağdaddan bu üsyanları yatırsın deyə hər il yüz min qızıl göndərilirdi.

Harun Şimali Afrikadakı üsyanların yatırılmamasından çox narahat olurdu. Bu əsnada Zab valisi İbrahim b. Əğləb xəlifədən bu üsyanları yatıra biləcəyini, üstəlik hökumətdən yüz min qızıl istəməyəcəyini və əksinə hər il hökumətə qırx min qızıl göndərə biləcəyini söylədi. Harun bu təklifə təəccübləndi. Əvvəlki vali Hərsəmə Harundan bu təklifi qəbul etməsini xahiş etdi.

İbrahim b. Əğləb buna əvəz olaraq Şimali Afrika valiliyinin onun vəfatından sonra oğullarına keçməsini istəmişdi. Harun bu şərti qəbul edərək, İbrahim b. Əğləbi Afrika valiliyinə göndərirdi. Bu hərəkətinin nə dərəcədə doğru olduğunu tezliklə anladı. Çünki Əğləb Şimali Afrikadakı üsyanları yatırmış, hər il dövlətə qırx min qızıl göndərmişdi. Amma yeni dövlətin ortaya çıxmasına səbəb oldu. Harun üsyandan qurtarmış, amma xilafətin içərisində ilk müstəqil dövlətin yaranmasına səbəb olmuşdu. Çünki bu müqavilədən sonra Abbasi torpaqlarında ilk müstəqil dövlət olan Əğləbilər dövləti (800-909) qurulmuşdur.

Şimali Afrikanın qərbində Məğribul-Əqsada, Hz. Həsənin nəvələrindən İdris b. Abdullahın üsyan etdiyini eşitdikdə onu öldürmək üçün adam göndərdi və onu zəhərlətdi. Amma İdrisin yeni doğulan oğlu müha-fizə olunaraq İdrisilərin başçısı olmuşdu. Beləliklə Hz. Əlinin nəslindən olanların qurduğu ilk dövlət (793-974) İdrisilər dövləti olmuşdur.

3. Şərq Hadisələri

Harunun əhəmiyyət verdiyi bölgələrdən biri də Şərq bölgəsi idi. Çünki Hz. Əlinin nəslindən olanlar bu bölgəyə sığınaraq özlərinə tərəfdar toplayırdılar. Təbəristanda baş verən Abdullah b. Yəhyanın üsyanı yenicə yatırılmışdı. Bu baxımdan Harun etibar etdiyi Əli b. İsanı 796-cı ildə Xorasan valisi təyin etdi. Əli b. İsa da Tahir b. Hüseyni Busanc əmirliyinə gətirdi.

Xəlifənin özünə olan etimadından istifadə edən Əli b. İsa, xalqdan ağır vergilər almağa, zülüm etməyə başladı. Şikayətlər nəticəsində valikdən uzaqlaşdırıldı. Aldığı mallar sahiblərinə qaytarıldı.

Harun bu dəfə də Xorasanı Hərsəmə b. Ayunu göndərdi. Bu əsnada Əməvilərin son Xorasan valisi Nasr b. Səyyarın nəvəsi Rafi b. Leys Səmərqənddə üsyan edərək Mavəraunnəhri ələ keçirmişdi.

Hərsəmə Tahirlə birgə onlara qarşı mübarizə aparmasına baxmayaraq bu üsyanı yatıra bilmədi. Üsyanın gündən-günə böyüdüyünü görən Harun, oğlu Məmunu Mərvə göndərdi. Özü də böyük bir ordu ilə Tus şəhərinə hərəkətə keçdi. Lakin bu şəhərdə xəstələnərək 809-cu ildə vəfat etdi.

4. Bərməkilərin Məhvi

Harun ər-Rəşidin dövründəki ən əhəmiyyətli hadisələrdən biri, onun Bərməkiləri yox etdirməsidir. Tarixçilər bunun müxtəlif səbəblərinin olduğunu bildirirlər. Bəzilərinə görə Harunun böyük etimadını qazanmış bu ailə mənsubları, ölkənin ən nüfuzlu, etibarlı və ən güclü ailəsi olmuşdu. Bu vəziyyət Harunu qorxutmuşdu.

Belə ki, bəzi vaxtlar Harun sarayın qabağında oturarkən, onun sarayı ilə üzbəüz olan Cəfər Bərməkin sarayının qabağı adamlarla dolu olduğunu görürdü. İqtidarın onun əlinə keçəcəyindən qorxurdu.

Harunun çox sevdiyi bacısı ilə Cəfərin gizli evlənərək övlad sahibi olmaları da Bərməkilərin məhv edilməsinin səbəbi kimi göstərilir. Həqiqi səbəb isə Abbasilərin Bərməkilərin getdikcə güclənməsindən qorxması idi.

5. Bağdadın Ən Parlaq Dövrü

Bağdadın ən parlaq dövrü Harunun dövrünə təsadüf edir. Xəlifə Cəfər Mənsur tərəfindən təməlləri atılan bu şəhər, gündən-günə inkişaf edərək gözəlləşmiş və dünyada bərabəri olmayan bir şəhər halına gəlmişdi.

Xəlifə sarayı bu dairəvi şəhərin üçdə birini əhatə edəcək şəkildə idi. Sarayın qəbul salonu ən qiymətli xalça, pərdə və quş tükündən olan yas-tıqlarla döşənmışdi. Harunun xanımı Zübeydənin süfrəsində qızıl qablar-dan xaric bir qab olmazdı. Ayaqqabılarında belə zinət əşyaları vardı.

Şəhərin bazarlarına Çindən ipək, müşk, Hindistandan qiymətli zinət əşyaları və boyalar, Orta Asiyadakı türk dövlətlərindən qiymətli daş-qaş, ləl-cəvahirat, Skandinaviya və Rusiyadan bal, qurudulmuş dərilər, Afri-kadan isə kəllələr gətirilirdi.

Müsəlman tacirlər isə uzaq Şərqə, Avropa və Afrikaya qiymətli mə-mulatlər, daş-qaş və bənzəri əşyalar aparırdılar.

Xəlifə Mehdi və Harunun Bizans üzərində qazandığı parlaq qələbə-lər, ələ keçirilən qənimətlər də bu dövrdə xalqın iqtisadi güzəranının yaxşılaşmasına, dövlətin güclənməsinə, intibah dövrünün başlanması-na səbəb olmuşdur. Bu da İslam mədəniyyəti tarixində əhəmiyyət kəsb edən hadisələrdən biridir.⁸³

Bu dövrdə Bağdad xalqı çox varlanmışdı. Tarixi qaynaqlar bu dövr-də yaşayan bəzi insanların həddindən artıq varlı olduğunu bildirir. Haru-nun anası Hayzuranın yüz altmış milyon dirhəm gəlirə sahib olduğu bil-dirilir.

6. Harun ər-Rəşidin Şəxsiyyəti

Harun ər-Rəşid Abbasi xəlifələrinin ən böyüklərindəndir. Gənc yaşla-rında xəlifə olmuşdur. Dindar insan olmasına baxmayaraq, özündən əv-vəlki xəlifələrin etdikləri xətəlardan canını qurtara bilməmiş, Əhli-Beytə qarşı sərt münasibət göstərmişdi. Hətta onlardan bəzilərini öldürmüşdür.

83. Prof. Dr. Philip K. Hitti, *e.ə.ə.*, II, s. 468-470.

Harun uzaqgörənliyi ilə Süveyş kanalını açmaq istəmişdir. Lakin vəziri Yəhya *“Bizans gəmilərinin Hicaza hücumlarına səbəb olacağını”* söylədiyinə görə bu projektindən dönmüşdür.

Harun ölümündən əvvəl oğlanları Emin, Məmun və Mötəsimi növbə ilə vəliəhd elan etmişdir. Məmun xəlifəliyə keçdiyi gün iranlı xanımından dünyaya gələn ən böyük oğlu idi. Lakin Abbasi nəslindən olan xanımı Zübeydədən, Məmundan bir iki ay sonra doğulan Emmini Zübeydənin təsiri ilə birinci vəliəhd elan etmişdir.

Harun ər-Rəşid 809-cu ildə 47 yaşında vəfat etmişdir.

E. Eminin Xəlifəliyi (809-813)

Harun ölümündən əvvəl oğlanlarını sıra ilə xəlifəliyə vəsiyyət etdi. Bu barədəki vəsiyyətnaməsini 802-ci ildə Kəbənin qapısına asdırdı. Bu baxımdan 809-cu ildə Harun ər-Rəşid vəfat etdikdən sonra onun yerinə oğlu Emin keçdi. Məmun həmin vaxt Xorasan əmiri idi. Şərq əyalətlərinə nəzarəti əlinə keçirdi.

Emin və Məmun ataları Harun tərəfindən yaxşı tərbiyə olunmuş və yetişdirilmişdilər. Məmun hədis, fıqh və tarix elmlərini yaxşı mənimsəmiş və gözəl nitqə böyük əhəmiyyət verirdi. Emin isə onun əksinə zövq və əyləncəyə maraqlı idi.

Xəlifə olduqdan sonra onun ilk işi əyləncə mərkəzləri qurmaq oldu. Hər tərəfə yazılı əmrlər göndərərək nə qədər məşhur rəqqas və çalğıçı varsa gətizdirərək zövq-səfa içərisində günlərini keçirməyə başladı. Ordunun iki illik maaşını qabaqcadan verdiyi üçün əsgərlərin də hörmətini qazanmışdı. Onun bu düşüncəsiz xərcləmələri xəzinənin boşalmasına və ətrafındakıların da zövqə aludə olmalarına səbəb olurdu. Dövlət işlərini də atasının dövründə baş vəzir olan Fəzl b. Rəbiyə həvalə etmişdi. O, edilən nəsihətləri dinləmir və tutduğu yoldan uzaqlaşmırdı.

1. Eminin Qardaşı Məmunu Vəliəhdlikdən Uzaqlaşdırması

Emin zövq və əyləncədən xilas ola bilmirdi. Onun bu vəziyyətindən istifadə edən Bizans hücumu keçdi. Bizans ordusu İslam torpaqlarına daxil oldu. Lakin bu belə Emini qəflət yuxusundan oyandırmadı. O, Abbasi taxtına övladlarını varis təyin etmək üçün öz qardaşının haqqına təcavüz etdi. Məmunu vəliəhdlikdən kənarlaşdıraraq balaca oğlu Musanı 810-cu ildə vəliəhd elan etdi. Məmun atası tərəfindən də sevilən və etibarlı bir şəxs idi. Hətta Harun, şərq üsyanını yatırmaq üçün də onu göndərmişdi. Atasının vəfatından sonra da Xorasan əmiri olan Məmun, İran əsilli Fəzl b. Səhli özünə vəzir təyin etmişdi. Fəzlin məsləhəti ilə Məmun ədalətə böyük əhəmiyyət verirdi. Bu baxımdan xalq tərəfindən sevilirdi.

Onun şərqdəki bu ədaləti əvvəllər üsyan edənlərə təsir etmiş və onlar Məmundan bağışlanma diləmişdilər. Mavəraunnəhrdə asayışı bərpa edən Məmunun, Kabil əmiri və Tibet məliki ilə yaxşı münasibətləri vardı.

Beləliklə Məmunun olduğu bölgədə sevilməsi Eminin vəziri olan Fəzl b. Rəbini qorxutmuş, gələcəkdə xəlifə olacaq Məmunun özünü cəzalandıracağını düşünərək onun vəliəhdlikdən uzaqlaşdırılmasına nail olmuşdu. Məmun 810-cu ildə haqsız olaraq vəliəhdlikdən uzaqlaşdırıldıqda, haqqını bərpa etmək üçün qardaşına qarşı üsyan etdi.

a. Emin və Məmun Arasındakı Mübarizə

Emin qardaş üsyanını yatırmaq və onu məhv etmək üçün Əli b. İsanın komandirliyi ilə əlli min nəfərlik ordunu Rey şəhərinə göndərdi. Məmun da öz ordusunu Tahir b. Hüseyinin başçılığı ilə bu ordunun qabağına çıxardı. Bu ordular arasında baş verən mübarizə nəticəsində Əli b. İsanın ordusu məğlubiyyətə uğradıldı. Əli b. İsa öldürülərək əsgərlərinin bir hissəsi Tahir b. Hüseyinin tərəfinə keçdi. Tahirin Məmuna göndərdiyi məktubda sadəcə bu cümlə var idi:

“Əli b. İsanın kəsilmiş başı önümdə, üzüyü barmağımda, əsgərləri isə əmrimdədir!”

Məğlubiyyət xəbəri Bağdada çatdıqda vəzir Fəzl b. Rəbi Məmunun

var dövlətini ələ keçirdi. Lakin onun bu hərəkəti xalqın Emindən soyuyaraq Məmunun tərəfinə keçməsinə səbəb oldu.

Eminin Əli b. İsanın başçılığındakı böyük ordusu yox ediləndən sonra Məmunun komandirləri iki qola ayrılaraq irəliləməyə başladılar. Tahir b. Hüseyin Qəzvin, digər komandir Hərsəmə isə şimaldan qərb istiqamətində hərəkət edirdi.

Bütün bölgələr Məmunun xəlifəliyini tanımağa başladı. Emin Bağdadda mühasirəyə alındı. Sadəcə Bağdad xalqı ona sadiq qalmışdı. Şəhər əhalisi onu uzun müddət müdafiə etdi. Lakin sonda Məmunun əsgərləri Bağdada daxil olmağı bacardılar. Şəhərin ələ keçirilməsindən qabaq Emin xəzinədəki qızilları əsgərlərə payladı. Emin Məmunun ordusu ilə döyüşdən sonra gecə çaya atılaraq qaçmağa cəhd elədi. Sürtdüyü ətir qoxusu ilə onu təqib edən iranlı əsgərlər 813-cü ildə onu tutaraq başını kəsdilər.

Ə. Məmunun Xəlifəliyi (813-833)

Məmun müharibələrin və üsyanların yenidən başladığı bir dövrdə xəlifə oldu. Məmun qardaşı Eminin ailəsi və uşaqlarına qarşı yaxşı rəftar etmiş, qardaşını öldürənləri cəzalandırmışdı. Amma 811-813-cü illərdə başlayan mübarizələr hələ də bitməmişdi.

1. Daxili Hadisələr

Abbasilər arasındakı mübarizə, üsyan etməyə hazır olanlar üçün böyük bir fürsət oldu. Ölkənin hər tərəfində Abbasilərə qarşı üsyanlar başladı. Bunların ən əhəmiyyətli İraqda baş verən üsyanlardır.

Məmunun xəlifə olduğu ilk illərdə İraqda Reyda olan Həsənül-Hərşi adlı biri, xalqı Əhli-Beyt tərəfdarlığına çağırmağa başladı. Tezliklə ətrafına xeyli qüvvə toplamağı bacardı. Bölgənin asayiş və nizamı pozuldu.

Məmun İraq, İran, Hicaz və Yəmənin valiliyini böyük vəzirinin qardaşı Həsən b. Səhlə həvalə etdi. Lakin iraqqlılar İran əsilli olan bu şəxslərdən xoşlanmadıqlarına görə Məmunun bu hərəkətindən razı qalmadılar.

Haşimoğulları və İraq liderləri Həsən b. Səhlə qarşı hərəkətə keçdilər. Əbus-Səraya adlı bir şəxs də Hz. Əlinin soyundan və Hz. Həsənin nəvələrindən Übeydullah b. Məhəmmədə beyət edərək onu Kufəyə aparmışdı. Übeydullah b. Məhəmməd *“İbni tabataba”* olaraq tanınırdı.

815-ci ildə onun ortaya çıxması ilə minlərlə şəxs onun ətrafında toplandı. İbni Tabataba üzərinə gələn Abbasi ordusunu məğlub etdi. Lakin onu oyuncaq kimi işlədərək xəlifəliyi ələ keçirmək istəyən Əbus-Səraya İbn Tabatabanı zəhərləndərək öldürtdü. Onun yerinə Zeyd b. Əlinin nəvələrindən Məhəmməd b. Məhəmmədi keçirdi.

Məhəmməd b. Məhəmməd Kufədə öz adına pul kəsirdi. Peyğəmbər nəslindən olanları Mədinə, Bəsrə və Yəməne vali olaraq göndərirdi. Gedən valilər Abbasi tərəfdarlarını öldürdülər. Sadəcə Kufəyə göndərilən məşhur komandir Hərsəmə, 815-ci ildə Əbus-Sərayanın ordusunu məğlub etdi. İraqda asayiş bərpa edildi.

2. Hərsəmənin Vəzir Fəzl Tərəfindən Öldürtdürülməsi

İraqdakı vəziyyəti bərpa edən Hərsəməyə Misirə getmək əmri verilmişdi. Ancaq o, təhlükənin hələ sonuşmadığını söyləyərək, Mərvdəki xəlifənin yanına getdi. Ona baş verənləri danışdı. Hətta Məmunla onun arasında sərt dialoq da oldu. Saraydan çıxıb evinə gedərkən vəzir Fəzlin adamları tərəfindən öldürüldü. Çünki Fəzl xəlifə Məmundan xəbərsiz dövləti istədiyi kimi idarə etmək fikrində idi. Bundan xəlifənin xəbərdar olması Fəzlin qəzəblənməsinə səbəb oldu. Lakin Hərsəmənin ölümü Bağdadda onun tərəfdarlarının üsyanına səbəb oldu.

3. Məmunun Əli Rıza b. Musa Kazımı Vəliəhd Təyin Etməsi

Məmun Əhli-Beytə qarşı edilən hərəkətlərə təəssüfləndiyi üçün, Hz. Əlinin nəslindən Əli b. Musa əl-Kazımı özünə vəliəhd təyin etdi. 817-ci ildə əmirlərdən ona beyət aldı. Abbasilərin qara rəngli paltarlarını ataraq, Hz. Əli tərəfdarlarının rəsmi rəngi olan yaşıl rəngli paltarlar geyindi. Lakin onun bu hərəkəti Abbasi tərəfdarlarının etirazına səbəb oldu.

817-ci ildə xəlifə olaraq tanınan İbrahim b. Mehdi Kufəni ələ keçirdi. Məmunə xəlifə Eminlə etdiyi müharibədən ötrü əsəbləşən, özlərinə iranlıyı vəzir təyin etdiyinə görə Bağdadlılar da İbrahim b. Mehdi xəlifə olaraq tanıdıqlarını bildirdilər. İbrahim üzərinə göndərilən Abbasi ordularını məğlub etdi. Ətrafındakılar gündən-günə artmağa başladı.

Vəzir Fəzl b. Səhl ölkədə baş verən hadisələri və çox təhlükəli olan İbrahim b. Mehdi məsələsini Məmunə çox kiçik hadisələr kimi bildirdi. Belə ki, İbrahimin İraqı ələ keçirərək Bağdada daxil olmasını və Bağdad əhalisi İbrahimi vali seçiblər deyərək xəbər vermişdi. Bütün dövlət məmurları da Fəzldən qorxduqlarına görə həqiqəti Məmunə deyərək bildirdilər. Amma vəliəhd olan Əli b. Musa əl-Kazım, vəziyyəti bütün təfərrüatı ilə xəlifəyə danışdı və səltənətini itirmək təhlükəsi ilə üz-üzə olduğunu Məmunə bildirdi.

Məmun digər liderlərlə görüşəndən sonra vəziyyətin nə qədər təhlükəli olduğunu anladı. Dərhal Bağdada getmək istədiyini bildirdi. Bu əsəndə yanındakı vəziri Fəzl onu bu qərarından döndərməyi bacara bilmədi. Yolda bir-birindən pis xəbərlər alan Məmun qəzəblənərək 818-ci ildə Fəzli hamamda yuyunarkən əsgərlərə boğdurtdu. Onun gəlməsi xəbərini eşidən İbrahim b. Mehdi Bağdaddan qaçmaq məcburiyyətində qaldı.

4. Vəliəhd Əli b. Musa əl-Kazımın Vəfatı

Fəzl b. Səhlin öldürüldüyü il, vəliəhd Əli Rıza da öldü. Onun ölməsi və ya Fəzl tərəfdarları tərəfindən öldürülməsi, həmin əsnada atasının məzarını ziyarət etmək üçün Tus şəhərinə gələn Məmunu çox kədərləndirdi. Çox sevdiyi Əli Rıza üçün Xorasanda Tus şəhəri yaxınlığında bir türbə inşa etdirdi. Bu türbəyə Məşhəd deyilir.

819-cu ildə Bağdada gələn Məmun üsyanları tamamilə yatırdı. Ətrafındakıların xahişi ilə geyindiği yaşıl rəngli paltarları çıxararaq, Abbasi xəlifələrinin rəsmi rəngi olan qara paltarları geyinməyə başladı.

Məmun Kufə və Bəsre valiliklərinə iki qardaşını göndərdi. Məkkə və Mədinə valiliyini də Əhli-Beytdən olan bir şəxsə verdi. Bağdadın yıxılmış qalalarını təmir etdirdi.

5. Xorasan Üsyanı və Tahirilər Dövlətinin Qurulması

Xəlifə Məmunun Xorasandan ayrılmasından sonra Xorasan bir-birinə qarışdı. Xaricilər 821-ci ildə üsyan etdilər. Məmun bu üsyanı yatırmaq vəzifəsini vali olaraq təyin etdiyi Tahir b. Hüseyinə verdi. Cəsarətli bir komandir olan və iranlı olduğu üçün fars dilini əla bilən, İran xalqını da yaxşı tanıyan Tahir b. Hüseyin bu üsyanı tezliklə yatırdı.

Münasib vəziyyət gördüyünə, xəlifənin də özünə heçnə etməyəcəyini düşündüyünə görə 822-ci ildə müstəqil bir dövlət yaratdı. Xütbədə öz adını oxutdu və adının oxunmasının səhəri günü öldü. Lakin övladlarına Xorasan kimi böyük bir ərazinin əmirliyini buraxmışdı. Məmun da Tahir b. Hüseyin övladlarının bu bölgədəki müstəqilliyini tanıdı. Beləliklə 822-ci ildə Xorasanda iranəsilli və yeni bir dövlət yaranmış oldu. Bu dövlət Abbasilərin daxilində yaranan ikinci müstəqil dövlət idi.

6. Digər Bölgələrdəki Üsyanlar və Kritin Fəthi

825-ci ildə Əl-Cəzirədə baş verən üsyanlar çətinliklə yatırıldı. Misirdə Mudar və Yəmənliilər arasındakı qardaş qırğını Misirin yerli xalqının üsyanına səbəb oldu. Bu əsnada Əndəlüs Əməvi hökmdarı Hakəm tərəfindən İspaniyadan sürgün edilən on beş min Kordovaalı da Misirə gəlmişdi. Misirdə başlayan mübarizələrə İspaniyadan gələnlər də qoşuldu. Hətta bu mübarizə əsnasında özlərinə yeni vətən axtaran bu insanlar İsgəndəriyyəni ələ keçirərək bir müddət əllərində saxladılar.

Abbasi imperatorluğu Misir üçün təhlükəli olan ispaniyalı ərəbləri İsgəndəriyyə və Misirdən çıxardılar. Bu dəfə də bu ərəblər gəmilərə minərək Krit adasında gedərək orada hakim olan Bizansla müharibəyə başladılar. Oranı işğal edərək 826-827-ci illərdə ora yerləşdilər.

Misirdə sonralar baş verən üsyanları yatırmaq istəyən xəlifə Məmun şəxsən özü Misirə gəldi. Yanındakı dəyərli komandiri Afşin 832-ci ildə bu üsyanın yatırılmasında mühim rol oynadı.

7. Babək Üsyanı və Xürrəmilər Hərəkatı

Əbu Müslimin edam edilməsindən sonra, Xorasanda xürrəmilər adlanan bir məzhəb ortaya çıxdı. Bu məzhəb tərəfdarları Əbu Müslimin ölmədiyinə və onun bir gün dünyada ədaləti yaymaq üçün yenidən gələcəyinə inanırdılar. Bu inancda olanlara Müslimiyyə deyilirdi. Digər bir qismi də Əbu Müslimin bütün səlahiyyətlərinin qızı Fatiməyə keçdiyini və onun imam olduğunu qəbul edirdilər.

Digər tərəfdən bu problemlərin əsası hələ Əməvilər dövründən başlamışdı. Belə ki, bütün bölgələrdə fəthlər çox sürətlə davam edərkən sadəcə Qafqaz ərazisində eyni nailiyyəti göstərə bilməmişdi. Buradakı coğrafi şərait, əhalinin etirazları və döyüşkən olması və Əməvi idarəsinin tətbiq etdiyi ədalətsiz və səhv politikasının da bütün bunlara çox böyük təsir etmişdir. Yerli əhaliyə həqarət edən Əməvi idarəsi buradakı problemləri on minlərlə ordu göndərərək həll etməyə çalışmışdı.⁸⁴

Xürrəmiyyə məzhəbi İslam, Zərdüştlük və Maniliyin qarışığından ibarət bir məzhəb idi. Xəlifə Məmunun dövründə bu məzhəb tərəfdarlarına Babək adlı şəxs rəhbərlik edirdi. Köhnə Məzdək inanclarını canlandıraraq ərəblərə qarşı İran milliyətçiliyini oyatmaq istəyən Babək mal və qadında ortaqlıq fikrini müdafiə edirdi.

Babəkin 816-cı ildə Xorasanda başlatdığı üsyan tezliklə böyük tərəfdar toplayaraq Azərbaycanın bir çox yerini əhatə etdi. Xürrəmilər ərəbləri qılıncdan keçirib, üzərlərinə gələn Abbasi ordularını da məğlub edərək daha da güclənmişdilər.

Müsəlmanlarla davamlı olaraq mübarizə aparan Bizans, dostluq əlini uzadaraq Babəki həmişə dəstəkləmişdir. Bəzi erməni rəisləri də Babəkin tərəfdarı idilər.

Babək Məmunun ortadan qaldıra bilmədiyi böyük bir təhlükə olaraq qalmışdı. Mötəsimə xəlifəliklə birgə İslam dünyasını təhdid edən bu təhlükəni də miras buraxdı.

84. Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara, 2001, s. 165.

8. Məmunun Dövründəki Bizansla Olan Savaşlar

İslam dünyasındakı üsyan və daxili çəkişmələrdən istifadə edən Bizans, bunlardan məharətlə istifadə edirdi. Babək üsyanında da belə olmuşdu. Babək ortaya çıxaraq qarşısına çıxan Abbasi ordularını bir-bir məğlub edib gücləndikdə, Bizans onu dəstəkləməyə başladı. Xəzərləri də İslam imperatorluğuna qarşı gəlməyə məcbur edən də Bizans olmuşdur.

Xəlifə Məmun, Bizansın Babəki dəstəklədiyini öyrəndikdə, onu cəzalandırmaq və İslam torpaqlarına etdiyi yürüşlərin intiqamını almaq üçün 830-cu ildə Bizansa hücum etdi. Anadoluya daxil olaraq bəzi Bizans qalalarını ələ keçirdi.

Məmun geri Şama qayıtdıqdan sonra Bizans 831-ci ildə yenidən hücumə başladı. İmperator Teofil böyük bir qüvvə ilə Toros dağlarını aşaraq Tarsusa qədər irəlilədi. Gəldiyi yerləri xarabalığa çevirdi. Bir çox insanı əsir aldı.

Məmun bunu öyrəndikdən sonra dərhal Anadoluya hücumə keçdi. Külək boğazından keçərək bugünkü Konyaya qədər irəlilədi. İmperator Teoflin ordusu İslam ordusuna məğlub oldu. Məmuna elçilər göndərərək sülh təklif etdi. İmperator əsir aldığı yeddi min müsəlmanı geri vermək və yüz min dinar ödəmək şərtlə Məmunun ələ keçirdiyi qalaları geri istədi. Amma Məmun, bu təklifi qəbul etmədi.

Anadolu səfəri əsnasında Məmunun qardaşı Mötəsim və oğlu Abbas da yanında idilər. Orduda komandirlik edirdilər.

832-833-cü illərdə Anadoluya daxil olan Məmun imperatorun İslam torpaqlarında etdiklərinin intiqamını artıqlaması ilə aldı.

833-cü ildə Kilikyaya daxil olaraq Tarsus yaxınlığında hərbi düşərgə saldı. Bu səfərdə şiddətli xəstəliyə tutularaq 833-cü ildə vəfat etdi.

a. Sicilyanın Fəth Olunması (827)

Məmunun dövründəki əhəmiyyətli hadisələrdən biri də Abbasilərin tərkibində müstəqil dövlət olan Əğləbilərin Siciliyanı fəth etməyə başlamasıdır. Ərəblərin “**Siqiliyyə**” dedikləri Siciliya adası, İsgəndəriyyə limanındakı Bizans donanmasının məhv edilməsindən sonra, 652-ci ildən başlayaraq müsəlmanların axınlarına məruz qalmışdır.

Oradakı fəthləri başlamaq, Şimali Afrikada qurulmuş paytaxtı Kay-ravan olan Əğləbilər dövlətinə nəsib oldu.

827-ci ildə Saraqozada olan Bizans valisinə qarşı şəhər xalqı üsyan etdi. Üsyançıların başçısı, III Əğləbi hökmdarı I Ziyadətullahdan (817-838) kömək istədi.

I Ziyadətullah, tərəddüd etmədən yetmiş döyüş gəmisini Sicilyaya göndərdi. Bu gəmilərdə on min döyüşçü və yeddi yüz süvari var idi. Bu ordunun komandiri yetmiş yaşlı Əsəd b. Furat idi.

Afrikadan yola çıxan bu İslam donanması Mazara bölgəsinə çatdıqda əsgərlər 827-ci ildə Saraqozaya hərəkət etməyə başladılar. Ancaq bu əsnada islam ordusunda yayılan keçici xəstəlik komandirin və bir çox əsgərin vəfatına səbəb oldu.

Bundan sonra İspaniyadan əlavə kömək gətirildi. İslam ordusu hərəkəti davam etdirərək 831-ci ildə Palermonu fəth etdi.

Palermonda hərbi düşərgə salan müsəlmanlar, 831-ci ildən etibarən fəth hərəkətlərini artırmağa başladılar. Beləliklə 843-cü ildə Müssina, 878-ci ildə Saraqoza tutulmuş və 902-ci ildə Taorminanın fəthi ilə Sicilyanın fəthi tamamlanmışdır.

9. Məmunun Şəxsiyyəti və Onun Dövründəki Hadisələr

Məmun bir neçə dil bilən, alimləri və şairləri qoruyan bir xəlifə idi. Xəlifəliyinin ilk illərində dövlət işlərini vəzir Fəzl b. Səhlə buraxaraq özünü elm və ədəbiyyata vermişdi Lakin siyasi vəziyyətin getdikcə pisləşdiyini görən Məmun, dövlət işlərini özü idarə etməyə başladı. Bütün bu qanlı hadisələr əsnasında belə elmi fəaliyyətlərindən geri qalmamışdır.

Yunan, hind və latın dillərindən bir çox əsərləri ərəbcəyə tərcümə etdirmiş, Bağdadda bir çox mədrəsələr açdırmışdı. Bizansdan məzhəb münaqişələri ucbatından qaçan alimlər Məmunə pənah gətirərək Bağdadda işləməyə başladılar.

Məmunun Bağdadda qurduğu Beytul-hikmət adlanan universitet misilsiz bir elm mərkəzi kimi fəaliyyət göstərirdi. Zəngin kitabxanası, rəsədxanası və hər cür şəraiti olan bu universitetdə elmi fəaliyyətlər başlatmışdı. Bu məktəb mənsubları tərəfindən Ptolomeyin astronomiya cədvəlləri düzəldilərək bir dərəcəlik meridian dairəsinin uzunluğu ölçülmüşdür.

“Məmun dünyanın hər yerindən alimləri sarayına dəvət edir, onları qaranlıqdan aydınlığa çıxarır, onları hədiyyələr verərək sarayında saxlayırdı. Tabeliyindəki bütün əyalətlərdən ən qiymətli kitabları gətirdirdi.

Sadəcə kağız və kitablarla yüklü yüzlərlə dəvə Bağdada gəlirdi. Bu kitabların hamısı ərəb dilinə tərcümə olunurdu ki, xalq ondan istifadə edə bilsin. Məmunun sarayı ustad, tərcüməçi və təfsirçilərin çoxluğu ilə, imperatorluq sarayından daha çox bir akademiya oxşayırdı.

*Bu xəlifə, qalib sifəti ilə Rum imperatoru Kəkəmə Michelə sülh şərtlərini sayarkən hər bə təminatı olaraq kitab kolleksiyası istəmişdi”.*⁸⁵

İmam Əhməd b. Hənbəl, imam Məhəmməd, imam Şafei kimi məzhəb alimləri ilə, imam Buxari və tarixçi Vaqidi Məmunun dövründə yaşamışlar.

Məmunun dövrünün ən əhəmiyyətli xüsusiyyəti, 827-ci ildə Mötəzilə məzhəbinin fikrini qəbul edərək Quranın yaradılmış (məxluq) olduğunu irəli sürməsidir.

Mötəzilə qədəri inkar edib, hər şeyi ağıla əsaslandırıran bir məzhəbdir. Yaranması VIII əsrə təsadüf edir. Banisi Vasil b. Atadır. Bu məzhəbə görə:

1. Qədər yoxdur.

85. Yılmaz Boyunağa, *Türk-İslam Sentezi*, s. 271-272, İstanbul 1977.

2. Bəndənin hərəkətlərini Allah yox, bəndənin özü yaradır.

3. İman etdiyi halda yaxşı işlər etməyənlər əbədi olaraq cəhənnəmdə qalacaqlar.

İslam inancına tamamilə zidd olan bu fikirlər əhli-sünnə etiqadındakı İslam alimləri tərəfindən rədd edilmişdir. Bu fikirləri rədd edən alimlərin ən böyüyü Əhməd b. Hənbəldir.

Məmun isə bu fikri mənimsəyərək müdafiə etdi və 827-ci ildə rəsmən qəbul etdi. Quranın məxluq sayılması fikri etirazlara səbəb oldu. Lakin Məmun bu fikrini zorla qəbul etdirdi.

833-cü ildə əmir verərək bütün qazı və hədisçiləri bu fikri qəbul edib-etmədiklərini bilmək üçün imtahan etdirdi. Quranın Allahın kəlamı olduğunu deyən alimlər cəzalandırıldı.

F. Mötəsimin Xəlifəliyi (833-843)

Mötəsim, Harunun təyin etdiyi üçüncü vəliəhd idi. Məmunun ölümündən sonra ordu onun oğlu Abbası xəlifə seçdiklərini bildirdilər. Lakin Abbas, əmisi Mötəsimə tabe olaraq, ortaya çıxması fitnənin qarşısını aldı.

Mötəsim xəlifə olduqdan sonra onun ilk etdiyi iş, Bizansla olan müharibələri dayandırmaq oldu. Bizansla müqavilə bağladı. Bundan sonra dövlət üçün böyük təhlükəyə çevrilmiş Zutlarla mübarizəyə başladı. Zutlar, Hindistandan gətirilərək Bəsrə və Vasit şəhərlərinə yerləşdirilmiş muzdlu əsgərlər idi. Bunlar bəzi üsyanları yatırıdıqan sonra güclənməyə başladılar. Ətrafı yağmaladılar. Lakin Mötəsim, yeddi aylıq mübarizədən sonra Zutları yerinə oturdaraq dövləti böyük bir təhlükədən xilas etdi.

Bundan sonra Mötəsim, Məmun dövründən yarımçıq qalmış Babək məsələsini ələ aldı. Bu məqsədlə o, 833-cü ildə İshaq b. İbrahimin başçılığı ilə Babəkin üzərinə böyük bir ordu göndərdi. Lakin İshaqın ordusu heçnə edə bilmədi.

1. Samirə Şəhərinin Qurulması

Mötəsimin anası türk idi. Onun uşaqlığı Türküstanda dayılarının yanında keçmişdi. Bu səbəblə türkləri çox sevərdi. Ordusunda da türklərə üstünlük verməyə başlamışdı. Mötəsimdən əvvəl də orduda türklərə üstünlük verilməyə başlanmışdı. Məmunun komandirlərinin əksəriyyəti türk idi. Məmunun dövründə, Türküstan və Xorasandan türklər İraq və Avasim bölgəsinə köçürülməyə başlandı.

Mötəsim türklərdən ibarət bir ordu qurdu. Türklər üçün Bağdaddan yüz kilometr aralıda yerləşən bir şəhər inşa etdirdi. Bura həm paytaxt, həm də türklərdən hazırlanan ordunun qərərgahı olacaqdı. Samirə adlanacaq bu şəhərin qurulması türk komandiri Əşnasa tapşırıldı. Böyük əmək nəticəsində şəhər quruldu. Böyük məscid və yolları ilə diqqəti cəkən bu şəhər, Mötəsimin çox xoşuna gəldi. O, paytaxtı buraya köçürdü. Türklər qohumluq dərəcələrinə görə məhəllələrə yerləşdirildi. Mötəsimin əmri ilə dövlət işlərinə gətirildilər. Onun türklərə qarşı olan sevgisi bəzi etirazlara səbəb oldu.

2. Babək Üsyanının Yatırılması

Mötəsimi düşündürən ən əhəmiyyətli məsələ, çoxdan həllini gözləyən Babək məsələsi idi. Üzərinə göndərilən orduların hamısını məğlub edən Babəkin tərəfdarları gündən-günə artırdı. Ordunun məğlubiyyəti Abbasilərin nüfuzunun zəifləməsinə, Xürrəmilərin isə sayının artmasına səbəb oldu. Bu üsyan yatırılmasaydı başqa bölgələrə də təsir edə bilərdi.

Bütün bunları fikirləşən Mötəsim, Xürrəmilər məsələsini həll etmək vəzifəsini türklərə tapşırmağa qərar verdi. Bu məqsədlə türk komandirlərindən Afşini (əsl adı Heydədir) üsyanı yatırmaq üçün orduya başçı təyin etdi.

Afşin, Məmunun dövründə Misirdəki üsyanı yatırmaqla məşğul olmuşdu. Babək üzərinə hücum keçmədən öncə, bəzi istəklərini xəlifəyə söylədi. Bu istəklərinin ən əsası ordunu istədiyi kimi hazırlamaq idi.

Mötəsim, onun bütün istəklərini etməsinə icazə verdi. Bundan sonra

Bərzənd şəhərinə gedən Afşin orda qərərgah qurdu. Babək haqqında geniş məlumat topladı. Bütün hazırlıqları gördükdən sonra hərəkətə keçdi.

Babək, bundan əvvəlki Abbasi ordularına etdiyi kimi Afşini də pusquya salmaq istədi. Amma hərbi taktikası güclü olan Afşin, ordunu pusquya düşməkdən qorudu. Üstəlik Xürrəmiləri məğlub etdi.

Babək geri çəkilərək Bəzz qalasına sığındı. Afşin apardığı kəşfiyyat nəticəsində Babəkin ordusunu Tərxanın idarə etdiyini öyrəndi. 837-ci ildəki hücumların birində Tərxanı öldürtdü. Ordu başçısının öldürülməsindən təşvişə düşən Babək, Bəzz qalasını tərk edib, Araz çayını keçərək Arrana sığındı. Arran əmiri Səhl b. Sumbat 838-ci ildə ov bəhanəsi ilə onu Afşinə təslim etdi.

Afşin, onu Samirəyə gətirdi. Babəkin tutulmasından çox məmnun olan Mötəsim, Afşini mükafatlandırdı. Babək isə, əl və ayaqları çarpaz kəsilmək surətilə edam olundu. Cəsədi Samirədə dar ağacından asıldı. Başı Xorasana göndərilərək xalqa göstərildi. Babəkin başının və cəsədinin xalqa göstərilməsi, avam xalqın onun göyə yüksəldiyi inancına qapılmaması üçün idi.

3. İtalyadakı Fəthlər

Əğləbilər, Məmun dövründə başladıkları fəthlərə Mötəsim dövründə də davam edirdilər. Bu dəfə Əğləbilərin hədəfi İtaliya idi

837-ci ildə Napolya şəhər xalqının müsəlmanlardan kömək istəməsində istifadə edən Əğləbilər, hərəkətə keçərək İtalyaya daxil oldular.

841-ci ildə Bari liman şəhərini ələ keçirən müsəlmanlar, bu şəhərdən ordu qərərgahı kimi istifadə etdilər. İtaliyanın şimalına qədər irəlilədilər.

Papa VIII Con (872-882) iki il müsəlmanlara vergi vermək məcburiyyətində qaldı. Müsəlmanlar 869-cu ildə Maltanı fəth etdilər.

4. Bizansla Müharibələr

Mötəsim xəlifə olduqdan sonra onun ilk işi Bizansla müqavilə bağlayaraq müharibəni dayandırmaq oldu. Xəlifə Məmunun dövründə zəiflədilmiş Bizans bu müqavilə təklifini məmnuniyyətlə qəbul etdi. Lakin İslam ordusunun əsas hissəsinin Afşinin başçılığı ilə Babək üsyanını yatırmağa getməsi imperator Teofilosun hərəkətə keçməsinə səbəb oldu. Teofilos yüz min nəfərlik bir Rum ordusu ilə hücumə keçərək, İslam şəhəri olan Zəpatranı tutaraq xalqı qılıncdan keçirdi. Bundan onra Suriya və əl-Cəzirəni də ələ keçirdi. Xalqın bir qismini əsir aldı, bir qismini isə qılıncdan keçirdi.

Babək üsyanını yatırdıqdan sonra Afşin geri qayıtdı. Mötəsim, ölkəsini qorumaq və Bizansı cəzalandırmaq üçün Anadoluya daxil oldu. Yanında Afşin, Əşnas və İtah kimi komandirlərin rəhbərliyi altında güclü bir ordusu olan Mötəsim, Bizans torpaqlarında irəliləməyə başladı. Orduya rəhbərlik edən Afşin, Ankara yaxınlığında ələ keçirdiyi imperator Teofilosu ağır məğlubiyyətə uğratdı. İmperator zorla qaçaraq canını qurtara bildi.

Mötəsim, Haymana ovalığında Amoriun şəhərini mühasirə edərək oranı ələ keçirdi. Şəhər yağmalanaraq xalqı əsir alındı. Zəpatranın intiqamı alındı.

Bir rəvayətə görə Mötəsim, bu şəhərin qapılarından birini zəfər nişanəsi olaraq Bağdada aparmışdır.

İslam ordusunun Konstantinapol üzərinə hərəkət etməsi gözlənilirdi. Çünki Bizans ordusu darmadağın edilmiş, İslam ordusuna müqavimət göstərəsi bir ordu qalmamışdı.

Teofilos (829-842), paytaxtın ələ keçiriləcəyindən qorxuya düşərək Venedik, Frank kralı və İspaniyadakı Əməvilərdən kömək istəmişdi.⁸⁶

Lakin Mötəsim, ölkədə üsyanın baş verməsi xəbərini aldığı üçün geri qayıtmaq məcburiyyətində qaldı. Bununla da Bizans rahat nəfəs almağa başladı.

86. Prof. Dr. Philip K. Hitti, *e.ə.ə.*, II, 463.

Bu zəfərdən qayıdandan sonra, Məmunun oğlu Abbası xəlifə təyin etmək üçün fəaliyyətə başlayanlar təyin edildi. Abbas və tərəfdarları dərhal ortadan qaldırıldı. Bu hadisədə Afşinin böyük köməkliyi oldu.

Bir müddət sonra Afşin haqqında şayiələr ortaya çıxmağa başladı. Onun müsəlman olmadığı və İran dövlətini qurmağa çalışdığı iddia edildi. Bu iddialar çoxaldığına görə Mötəsim şübhələnməyə başladı. Afşin mühakimə edildi. Məhkəmə əsnasında sünnətsiz olduğu ortaya çıxdı. Özünə *“madam ki müsəlmansan, niyə sünnət olunmadın?”* deyə soruşulduqda, *“ağrısından qorxduğum üçün”* cavabını verdi. Lakin hakim onun bədənindəki yara izlərini göstərərək: *“bu qədər yaralara dözən şəxsin sünnətdən qorxması nə dərəcədə doğrudur?”* deməsi və başqa ittihamlar səbəbilə onun edamına qərar verildi. 841-ci ildə həbsxanada aclığa məhkum edilərək öldürüldü.

5. Mötəsimin Şəxsiyyəti və Vəfatı

Mötəsim, elmindən daha çox müharibələri ilə məşğul olmuş bir xəlifədir. Özündən əvvəl başlayan elmi fəaliyyətləri, o da davam etdirmişdir.

Xəlifələr içərisində o ilk dəfə adına ilahi bir sifət əlavə etmişdir. Özünə **“Mötəsim Billah”** deyilmişdir. Ondan sonra gələnlər də belə ləqəblər götürmüşlər.

Anadolunun şərqiə Avasimə türklərini köçürməklə Anadolunun türkləşməsi və islamlaşmasında mühim rol oynamışdır. 842-ci ildə Samirə şəhərində vəfat etmişdir.

G. Vasiqin Xəlifəliyi (842-847)

Mötəsimin vəfatından sonra onun oğlu Vasiq hakimiyyətə gəldi. Mötəsimin dövründə türklərə verilən dəyər, Vasiqin dövründə də davam etdi.

Üsyanların yatırılmasında və xaricə edilən səfərlərdə türklərin qazandığı qələbələr onları İslam dünyasında gücləndirdi. Belə ki, xəlifə

Vasiq sadəcə əmirəlmöminin ünvanı daşımaqdan savayı heç nə etmir, dövlət işlərini türklər idarə edirdilər.

Mötəsimin dövründəki Mötəzilə fikirləri Vasiqin dövründə də davam etmişdir. Hətta bu fikri qəbul etməyənləri edam da etdirmişdir. Bir gün qohumlarından Əhməd b. Nəsrin Mötəzilənin fikirlərini qəbul etmədiyi və özü haqqında yersiz danışdığını eşitmiş, onu yanına çağıraraq sorğusual etmiş və onu öz əlləri ilə öldürmüşdü.

Vasiq belə məsələlərlə məşğul olarkən bundan istifadə edən Bizans İslam torpaqlarına hücumə keçmişdir.

Vasiq, 847-ci ildə 32 yaşında vəfat etdikdə dövlətdə xeyli güclənmiş türk komandirləri toplanaraq, Vasiqin hələ çox balaca olan oğlunu xəlifə təyin etmək istəyirdilər. Lakin bu komandirlərdən İtah, Əhməd və Vasif qara cübbə geyindirdikləri bu uşağa, xəlifə paltarının yaraşmadığını gördükdə bu fikirdən dönərək onun əmisini, yəni Mötəsimin oğlu Mütəvəkili xəlifə təyin etdilər.

Ğ. Mütəvəkkilin Xəlifəliyi (847-861)

Mütəvəkkil hakimiyyətə gəldikdən sonra, xilafətə gəlməsində ona yaxından köməklik edən İtahi həbs etdirmişdi. O, həbsdə olarkən vəfat etmişdir.

Mütəvəkkil, Məhəmməd Muntasır, Əbu Abdullah və İbrahim adlı oğullarını növbə ilə vəliəhd elan etdi. Mötəzilə məzhəbinin fikirlərinə qarşı çıxaraq xalqa Quranın məxluq olması fikrinə inanmağı qadağan etdi və 849-cu ildə bu məqsədlə hər tərəfə fərmanlar yolladı. Bu məzhəbin alimlərinə təzyiqlər göstərdi. Hədis alimlərini Samirədə toplayaraq onlara böyük əhəmiyyət verdi. Quran və Allahın axirətdə görülcəyi haqqındakı hədisləri xalqa öyrətmələrini əmr etdi. Beləliklə, əhli-sünnə etiqadı öyrənilməyə başlandı.

Mütəvəkkilin bu hərəkəti ilə yanaşı Hz. Əli və Əhli-Beyt haqqında namünasib sözlər danışması və onlara əziyyət etməsi müsəlmanların kədərinə səbəb olurdu.

Mütəvəkkilin oğlu Müntəsir atasına heç bənzəmirdi. Əhli-Beyti çox sevən və onlar haqqında pis söz söylənməsini istəməyən açıqfikirli bir şəxs idi. Bir gün atasının məclisində Hz. Əli üçün: *“Bu şəxs sənin əmin və ailənin böyüyüdür. Sənin fəxr edə biləcəyin bir şəxsdir. İstəsən onun atını ye, amma (ona söz atan) yanındakı belə itlərə yedirmə”*⁸⁷ demişdir.

Bu səbəbdən ona çox hirslənən Mütəvəkkil, onu vəliəhdlikdən uzaqlaşdıraraq digər oğlunu-I vəliəhd təyin etmək haqqında fikirləşirdi. Müntəsiri vəliəhdlikdən istefa etməyə məcbur edərək onu təhqir edirdi. Müntəsir isə, böyük bir səbirlə bu hərəkətlərə dözürdü.

Abbasilərdə iki qrup meydana çıxmışdı. Vəzir Fətih b. Hakan Mütəvəkkil tərəfdarı idi. Vasif, Buğa və digər türk komandirləri isə vəliəhd Müntəsiri müdafiə edirdilər.

Mütəvəkkil, oğlu Müntəsir ilə Vasif və Buğanı öldürmək üçün fürsət axtarırdı. Bu əsnada onlar Mütəvəkkil və onun vəzirini 861-ci ildə gecə otaqlarına daxil olaraq öldürdülər.

1. Mütəvəkkil Dövründə Abbasilərin Vəziyyəti

Mütəvəkkilin dövründə Abbasilər zəifləməyə başladı. Ölkədə xalqın xilafət məqamındakıların davranışları, Rəsulullahın nəslinə qarşı etdikləri hörmətsizliklər səbəbilə Abbasilərə qarşı düşmənçiliyi artmışdı.

Abbasilərin daxili məsələlərə başının qarışmasından istifadə edən Bizans İslam torpaqlarına hücumlar etməyə başlamışdı.

H. Abbasilərin Zəifləməsi

Xəlifə Mötəsimin vəfatından sonra başlayan daxili çəkişmələr və xəlifələrin idarəni əmir və vəzirlərə tapşırımları Abbasi dövlətinin süqutunu yaxınlaşdırdı. Bu dövrdə hakimiyyətə gələn xəlifələr və onların dövründəki hadisələr qısa olaraq bunlardır:

87. Ahmed Cevdet Paşa, *Kissası-Enbiya*, IV, 211-212.

Muṣṭain Billah (862-866)-əmirlərlə yola getmədi. Samirədən Bağdada qaçdı. Əmirlər Abbasi nəslindən olan Mutəzini həbsdən çıxararaq xəlifə elan etdilər. Muṣṭain ilə Mutəzi tərəfdarları arasında toqquşmalar baş verdi. Muṣṭain, bu mübarizələrdən bezərək xilafəti Mutəziyə buraxaraq çəkilsə də 866-cı ildə Mədinəyə gedərkən yolda öldürüldü.

Mutəz Billah (866-869)-onun dövründə də daxili çəkişmələr davam etdi. Özünə rəqib hesab etdiyi qardaşı Muayyadə, əvvəlcə vəliəhdlikdən kənarlaşdıraraq həbs etdirdi, sonra isə öldürtdü. Başqa qardaşı Əhməd də həbs etdirdi. Amma xilafət ona da yar olmadı. Hərbi bir üsyan nəticəsində həbs olunaraq orda aclıqdan öldü.

Muhtədi Billah (869-870)-xəlifə Vasiqin oğlu idi. Abbasi xanədanında Ömər b. Əbdüləziz dövrünü canlandıraraq, onun kimi hərəkət etmək məqsədi güddüyünü söyləmişdi. Belə də etdi. Dövlətin mənafeyini müdafiə etmək üçün əmirlərin nüfuzunu zəiflətməyə çalışdı. Buna qismən də olsa nail oldu. Lakin onun dövründə baş verən üsyanlar xəlifəni sarsıtdı. Öldürməyi fikirləşdiyi türk əmirlərindən olan Musa b. Buğa onun bu niyyətini anladı. Ondan xəlifəliyi tərk etməsi tələb olundu. Tərk etmədiyinə görə Musa tərəfindən öldürtdürüldü.

Mutəmid Əlallah (870-892)-dövlət işlərini idarə etməyi qardaşı Muvaffaqa həvalə etdi. Bu vaxt xəlifə Mutəzin dövründə mühafizə dəstəsi yaratmaq üçün Afrikadan gətirilən zəncilərlə, Bəsrədə duz mədənlərində işlədilən zəncilər birləşərək dövlətə qarşı üsyan etdilər. Onları bu üsyana təşviq edən Əbdül-Qeys qəbiləsindən olan bir şəxs idi. Özünə Sahib Zənc adı verilən bu şəxs imam Zeydin nəvələrindən olduğunu elan edirdi.⁸⁸

Lakin hərəkətləri bunun əksindən xəbər verirdi. Sözlərinə və hərəkətlərinə baxdıqda onun Xaricilərin Əzariqə qolundan olduğunu bilmək olurdu.

Minbərə çıxanda Osman, Əli, Müaviyə, Talha, Zübeyr və Aişəyə söyür, sünnilərin mallarını və canlarını halal sayaraq onların ailələrini əsir edirdi. Haşimoğullarının qızlarını əsir kimi yanında saxlayırdı.⁸⁹

88. Ahmed Cevdet Paşa, *e.ə.ə.*, IV, 229.

89. Ahmed Cevdet Paşa, *e.ə.ə.*, IV, 230.

Sahib Zənc, əmrindəki ordu ilə Atilə, Übüllə, Abadan şəhərlərinin ələ keçirərək talan elədi. Şattul Ərəbdəki gəmiləri ələ keçirərək bir donanma yaratdı. Üzərinə gələn Bəsrə ordusunu məğlub edərək, Bəsrəni xarabazarlığa çevirdi.

Muvaffaq zəncilərlə ilk mübarizəsində məğlub olaraq Übülləyə çəkildi. Lakin ordusunun digər qolu zənciləri məğlub etdi. Bundan sonra Muvaffaq, zəncilərə yenidən hücum etsə də onları tamamilə yox edə bilmədi.

Səffarilərlə aparılan mübarizədən istifadə edən zəncilər, ətrafı yağmalamağa başlasalar da Əhvazda məğlub oldular.

Sahib Zənc, 873-cü ildə Vasit şəhərini yandırdı. 879-cu ildə Numaniyəyə daxil olaraq xalqın bir hissəsini qılıncdan keçirdi, bir hissəsini də əsir aldı.

Muvaffaq, oğlu Əbül-Abbasi Sahib Zəncin üzərinə yolladı. Əbül-Abbas on min əsgər və mükəmməl bir donanma ilə zəncilərin üzərinə hərəkət edərək onları məğlub etdi. Muvaffaq da oğlunun yanına gəldi. Birlikdə zənciləri cəzalandırdılar. Vasit və Kufədə ələ keçirilmiş əsirləri qurtardılar. 883-cü ildə zəncilərin Dəclə çayı üzərindəki Muhtara qalasını mühasirəyə aldılar.

Şiddətli mübarizədən sonra ora daxil olduqda Sahib Zənc, geri çəkilərək mübarizəyə davam etdi. Tulunoğulları komandirlərindən Lulunun da köməyi ilə, Sahib Zənc 883-cü ildə tutularaq öldürüldü. Beləliklə bu təhlükə ortadan qaldırıldı.

1. Qərmətilərin Ortaya Çıxması

Mutəmidin dövründə İranda müstəqilliyini elan edən Samanilər dövləti yarandı Bundan əlavə İslam dünyasını qarışdıran Qərmətilər də hərəkətə keçdilər. Sünni inancına qarşı olan bu məzhəbin qurucusu **“Qırmıt”** adlı bir şəxs olub, Kufədə peyda olmuşdu. Bu şəxs Sahib Zənc ilə görüşmüş *“özünə tabe olan yüz min nəfərlə zəncilər birləşsə böyük*

ordu əmələ gələcəyini” desə də, Sahib Zənc ilə aralarında fikir birliyi olmadığından razılaşa bilmədilər.⁹⁰

890-cı ildə Bəhreyyndə toplanaraq hərəkətə keçən Qərmətilər, Bəsrəyə hücum edərək üzərlərinə gələn Abbasi ordusunu məğlub etdilər. Aparılan mübarizələr nəticəsində Şama da daxil oldular. Qərmətilər daha çox Kufədə yayılmışdılar.

910-cu ildə etdikləri qırğınlar çox şiddətli olmuşdur. Başçıları Əbu Tahir Qərməti, əmrindəki ordu ilə Məkkəni ələ keçirdi. Hacıları öldürərək, ölümlərini Zənzəm quyusuna atdılar. Məkkəni talan etdilər. Bununla kifayətlənməyən Əbu Tahir Qərməti, Kəbənin örtüyünü də adamları arasında bölüşdürdü. Hicrə-Əsvədi də özü ilə götürərək 930-cu ildə hökumətin paytaxtı olan Hicrə gətirdi.

Mutəzid Billah (890-902)-Muvaffaqın oğlu idi. Əsl adı Əbül-Abbəs idi. Zənci üsyanının yatırılmasında əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Muhtədi kimi ədalətlə hərəkət etmək istədi. İslamın əmrələrinə uyğun hərəkət etməyə çalışdı. Abbasilərdən ayrılmış Misiri yenidən dövlətə qaytarmaq üçün çalışdı. Onun dövründə Tulun hökmdarından vergi almağa başladı.

Mutəzid, ölkədə təhlükəsizliyi təmin etmək üçün çox qan axıtdı. Bu səbəblə də ona Səffah ləqəbi verildi. Şiə və xarici üsyanlarını yatırmaq məcburiyyətində qaldı.

Samanilərlə aparılan mübarizədə məğlub olaraq Təbəristanı onlara verməli oldu. Amma Bizansla apardığı müharibələrdə qalib gəldi.

Müqtəfi Billah (902-908)-Mutəzidin oğludur. Yaxşı davranışları ilə xalqın sevgisini qazandı. Şamı, Xümsü, Hama və Muarrə şəhərlərini yağmalayaraq xalqı qılıncdan keçirən Qərmətilərlə mübarizə apararaq onları məğlub etdi.

904-cü ildə Tarsus qaziləri Bizansla müharibədə qalib gələrək Antalanı fəth etdilər.

Misir, Müqtəfinin 905-ci ildə göndərdiyi ordu tərəfindən ələ keçirildi.

90. Ahmed Cevdet Paşa, *e.ə.ə.*, IV, 240.

2. Müqtəfi Billahdan Sonrakı Abbasi Xəlifələri

Müqtədir Billah (908-932), Qahir Billah (932-934), Razi Billah (934-940), Müttəqi Billah (940-944), Müstəqfi Billah (944-946), Muti Lillah (946-974), Tai Lillah (974-991), Qadir Billah (991-1031), Qaim Biəmrillah (1031-1075), Müqtədi Biəmrillah (1075-1094), Müstəhzir Billah (1094-1118), Müstərşid Billah (1118-1135), Raşid Billah (1135-1136), Müqtəfi Liəmrillah (1136-1160), Müstəncid Billah (1160-1170), Müstəzi Biəmrillah (1170-1180), Nasir Lidinillah (1180-1125), Zahir Biəmrillah (1225-1226), Müstənsir Billah (1226-1242) və son xəlifə Mütəsim Billah (1242-1258).

Bu xəlifələrdən Qahir Billah, Müttəqi Billah və Müstəqfi Billah əmirlər tərəfindən xəlifəlikdən salınaraq kor edilmişlər. 16 il kor olaraq gəzən Qahir Billah, dilənçilik etmək məcburiyyətində qalmışdı. Onun:

“Vaxtilə xəlifəniz olmuş, bu gün sədəqə dilənən bu bədbəxt qocaya rəhm edin” deyərək bir vaxtlar idarə etdiyi insanlardan sədəqə istəməsi insanın nə vəziyyətlərə düşə biləcəyindən xəbər verir.

Müttəqi Billah da kor edilmişdir. O da, 20 ildən çox kor yaşamışdır. Müstəqfi Billahın da gözələrinə mil çəkilərək kor edilmişdir.⁹¹

Bundan sonrakı xəlifələr dövründə Abbasi dövləti, müxtəlif üsyan və Bizansın hücumları nəticəsində daha da zəiflədi. Bəzi bölgələrə göndərilən vali və komandirlər mərkəzi hökumətin heç nə etməyəcəyini düşünərək müstəqillik elan etməyə başladılar ki, bu da Abbasilərin parçalanmasına səbəb oldu.

Xəlifələr bu əmirlərə heç bir təsir göstərə bilmirdilər. Ölkənin müdafiəsi ucqar nöqtələrdəki qaziliklərə və xırda əmirliklərə buraxıldı. Hətta Xaç yürüşləri əsnasında belə, Qüdsü azad etmək üçün hərəkətə keçmədilər. Bundan istifadə edən xristianlar sadəcə Qüdsü ələ keçirməklə kifayətlənməyib Fələstin, Liviya və Suriya kimi əhəmiyyətli yerləri də ələ keçirdilər. Lakin sonrakı illərdə Səlahəddin Əyyubinin ortaya çıxması Qüdsün yenidən müsəlmanların əlinə keçməsilə nəticələndi. Digər Xaçlı orduları da Məmlukilər tərəfindən ölkədən qovuldu.

91. Süleyman Duyğu, *Genel Tarih*, s. 78, Ankara 1977-1978.

3. Monqolların Hücumu və Abbasilərin Süqutu

Ölkədə baş qaldıran məzhəb münaqişələri, Abbasi xilafətini olduqca zəiflətdi. Son xəlifənin dövründə də bu mübarizələr davam etdi. Halbuki həmin əsnada, böyük Monqol təhlükəsi var idi. Müsəlmanların daxili çəkişmələri tərk edərək birləşmələri lazım olduğu halda bu baş vermədi. Bundan əlavə Mötəsim, Monqol xaqanı Hülakünün İsmaililərə qarşı birgə mübarizə aparmaq təklifini də rədd etdi. Beləliklə son fürsəti qaçırdı.

Hülakü göndərdiyi yeni elçi ilə, Bağdad qala divarlarını yıxıb, yerinə vəkil buraxaraq gəlməsini bildirdi. Mötəsim gələn elçi ilə sərt rəftar etdi.

Hülakü, Bağdada hücum edərək şəhəri mühasirəyə aldı. Xəlifə, müqavilə imzalamaq istəsə də Hülakü bunu qəbul etmədi. Xəlifə vəzirin təkidi ilə yaxın adamları ilə birgə Hülakünün yanına getdi.

Hülakü yanına gələn xəlifə və adamlarını təhqir etdi. Onlardan xəzinənin yerinin öyrəndi. Bağdad xalqına silahları atmağı əmr etməyi xəlifədən tələb etdi. Xəlifə bu əmrə verdikdən sonra Bağdaddakı bütün mühafizəçiləri silahlarını buraxaraq geri çəkildilər. Lakin Hülakü onların hamısını qılıncdan keçirdi. Sonra da xəlifənin yaxınlarını və xəlifəni 1258-ci ildə vəhşicəsinə öldürtdürdü.

İslamın ən böyük mədəniyyət mərkəzi olan Bağdad 1258-ci ildə Hülakünün yüz min nəfər olduğu bildirilən ordusu tərəfindən xarabazarlığa çevrildi. Şəhərdəki xristian, yəhudi, təslim olan və rafizi olduğu rəvayət olunan xəlifənin vəziri İbnul-Əlqaməyə tabe olanlar, monqollarla münasibəti olan tacirlər və onların himayəsindəkilər müstəsna olmaqla bütün Bağdad xalqı öldürüldü. Ölənlərin miqdarı 800 000 ilə 2 000 000 olduğu qeyd edilmişdi. Şəhərdə yaşayan bütün elm adamları şəhid edilmişdi. Bağdadda məscidlərə sığınaraq özlərini müdafiə etməyə çalışanlar da binalarla birgə məhv edilmişdir. Bütün sərvətlər ələ keçirilmiş, xəlifə tərəfində döyüşən Süleymanşah və əsgərləri öldürülmüş, şəhərdə insan cəsədlərindən təpələr meydana gəlmişdi. Kitabların əksəriyyəti Hülakünün yanındakı Nəsrəddin Tusi tərəfindən götürüldü.⁹²

92. Prof. Dr. Osman Turan, *Selcuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, s. 494, İstanbul 1980.

4. Abbasi Xəlifəliyinin Misirdə Davam Etməsi

Bağdadın Hülakü tərəfindən tutulmasından və xəlifənin yox edilməsindən bir müddət sonra, Abbasi nəslindən olan Əbül-Qasım Əhməd Misirdəki türk sultanlarından Baybarsa sığındı. Özünün Abbasi nəslindən olduğunu Misir qazısının hüsurunda isbat etdikdən sonra, əl-Müstənsir Billah ünvanıyla 1261-ci ildə xəlifə elan olundu.

Müstənsir Billah, 1263-cü ildə İraqda baş verən Monqol ordusu ilə aparılan mübarizədə şəhid oldu.

Bu dəfə də xilafətə, 1262-ci ildə Misirə gələrək özünün Abbasi nəslindən olduğunu sübut edən Əbül-Abbas Əhməd gətirildi. Misirdəki Abbasi xəlifələri onun nəslindən davam etdi. Sultan Səlimin Misiri ələ keçirdiyi 1517-ci ilə qədər Misirdə on yeddi nəfər xəlifəlik etmişdir.

Misirdəki son Abbasi xəlifəsi III Mütəvəkkil Əlallahdan xilafəti təslim alan Osmanlı dövlətində xilafət və hökmdarlıq birləşdi. Bu vəziyyət Osmanlı dövlətinin yığılmasına qədər davam etdi.

Türkiyə hökuməti tərəfindən 3 mart 1924-cü ildə xəlifəlik ortadan qaldırıldı.

5. Yəmən və Hicazda Qurulan Digər İslam Dövlətləri

Bəni Ziyad dövləti (819-1018)-Yəməndə Zəbid şəhərində qurulmuş dövlətdir. Bəni Nəcah tərəfindən yığılmışdır.

Bəni Yafər dövləti (861-997)-Səna tərəflərdə qurulan Yəmən dövlətidir. Son hökmdar Abdullah b. Qəhtanın ölümündən sonra süqut etmişdir.

Bəni Nəcah dövləti (1037-1101)-Səna şəhəri də daxil olmaqla Yəmən ərazisində qurulan dövlətdir. Bir müddət sonra da Məkkəni idarəsi altına almışdır. Bu dövlət Bəni Saleh dövləti tərəfindən yığılmışdır.

Bəni Həmədan dövləti (1098-1173)-Səna şəhərində qurulmuşdur. Əyyubilər tərəfindən yığılmışdır.

Bəni Mehdi dövləti (1159-1173)-Yəməndəki Zəbid şəhərində qurulmuş, Əyyubilər tərəfindən yıxılmışdır.

Bəni Zəri dövləti (1083-1173)-Adən körfəzində qurulan bu dövlət də Əyyubi hökmdarı Turanşah tərəfindən süquta uğramışdır.

Bəni Rəsul dövləti (1229-1454)-Yəməndə qurularaq Məkkəyə qədər hakimiyyətlərini genişləndirən bir dövlətdir. Bəni Tahir dövləti tərəfindən yıxılmışdır.

Bəni Tahir dövləti (1451-1517)-Yəməndə qurulan bu dövlət son hökmdarları III Amirin Misir Məmlukiləri ilə apardığı mübarizədə öl-məsindən sonra süqut etmişdir.

Bəni Rəsi İmamları (893-1300)-Yəməndə Səadədə qurulan bir Şiə dövlətidir. Səna şəhərini bir neçə dəfə ələ keçirmişlər. 1300-cü ildə süqut edib.

Səna İmamları (1591-1925)-Bəni Rəsi dövlətinin davamıdır. Zeydi imamları da adlanırlar. 1620-1632-ci illərdə Osmanlı dövləti ilə münasibətləri olmuşdur. Vəhhabilərlə mübarizə aparmışlar. 1925-ci ildə süqut etmişdir.

Nəcd Sultanlığı (1751) Paytaxtı Riyad olan Nəcdə qurulan dövlətdir. Banisi Məhəmməd b. Suuddur. Qurulmasından bu günə qədər müxtəlif adlarla anılmışdır. Bu günkü adı Səudiyyə Ərəbistanıdır.

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

V FƏSİL

SƏLCUQLU İMPERİYASI
(1038-1157)

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

Səlcuqlu Sultanları

1. Məhməd Toğrul bəy (1038-1064)
2. Sultan Alp Arslan (1064-1072)
3. Sultan Məlikşah (1072-1092)
4. Sultan Mahmud (1092-1093)
5. Bərkəruq (1093-1104)
6. Məhəmməd Tapar (1105-1118)
7. Sultan Səncər (1118-1157)

I. TÜRKLƏR ARASINDA İSLAMIN YAYILMASI

Türklərin İslam dini və mədəniyyəti ilə yaxından tanış olmaları, türk və islam tarxinin, eyni zamanda dünya tarixinin ən əhəmiyyətli hadisələrindən biridir.⁹³

Müsəlmanlar Xüləfayi-Rəşidin dövründə Ərəb yarmadasından kənara çıxmış, Hz. Ömər dövründə də Xorasanı ələ keçirərək Türküstan sərhəddinə qədər gəlib çatmışdılar. Türklərlə ilk tanışlıq bu dövrdə başlamışdır. Göytürk dövlətinin iki yerə parçalanması nəticəsində Əməvilər burada bir çox əraziləri ələ keçirmişdilər. 705-715-ci illər arasındakı Qüteybə b. Müslimin bu bölgədəki fəaliyyətləri böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusilə də Ömər b. Əbdüləzizin dövründə İslam dini Türklər və Bəhbərilər arasında geniş yayılmışdır. Əməvilərin yıxılmasından sonra Abbasilər İslam dünyasının lideri olaraq Türküstanda da hakimiyyət edirdilər. Çinin Mavəraunnəhrini işğal etmək istəməsi səbəbilə Əbu Müslimin komandirlərindən Saleh b. Ziyad həmin bölgəyə göndərilmiş və nəticədə Çin məğlub edilmişdi. Bu eyni zamanda müsəlman ordusu ilə yanaşı türklərin də qələbəsi demək idi.⁹⁴

Türklərin İslamdan əvvəlki dinləri Şamanizm, Buddizm və Mani dini olmuşdur. İslam torpaqlarına yerləşməyə və İslamı yeni qəbul etməyə başlayan türklər, tezliklə əhəmiyyətli vəzifələrdə yerlərini almağa başladılar. Xəlifə Məmunun bu bölgədə apardığı siyasət nəticəsində türklər Bağdada qədər gəlib çıxdılar. Anasının türk olduğu iddia edilən

93. Turan Osman, *Selçuklar ve İslamiyyet*, s. 1.

94. Ətraflı məlumat üçün bax. Yıldız H. Dursun, *İslamiyyet ve Türklər*, s. 32-39, İstanbul, 2000.

Mötəsim, müəyyən vədlərlə Fərqanə və Uşruşanə bölgələrindən bir çox türk ailəsini Bağdada gətirdi. Türklərdən ibarət bir ordu qurdu. Onları Samirə şəhərinə yerləşdirdi.⁹⁵

İslam Mavəraunnəhrdə VIII və X əsrlərdən etibarən yayılmağa başlamışdır. Bu bölgədə İslam mədəniyyətinin formalaşmasında elm adamlarının böyük rolu olmuşdur. Türklərin İslamı qəbul etməsində Samanilərin və bu dövlətin hökmdarı İsmayılın da xidməti çoxdur. Sonralar 920-960-cı illərdən etibarən isə kütləvi halda müsəlmanlaşma prosesi başlamışdır.

A. Qaraxanlılar Dövləti (840-1212)

Türküstanda dövlət quran bu ailənin əsl adı Elik xanlar, İlək xanlar, İliğ və ya Hakaniyyə olmuşdur. Sonralar isə bunlara Qaraxanlılar deyilmişdir.⁹⁶

Qaraxanlıların əslinin Qarluqlular olduğu, Qarluqların da üç qövm-dən meydana gəldiyi bildirilir. Qarluq da əslində Göytürklərdən gəlir.

İlk müsəlman türk dövləti olan Qaraxanlılarda ikili hökmdar sistemi tətbiq olunurdu. Şərqdə olan hökmdara Arslan Qara xaqan deyilirdi. Bu hökmdarlığın mərkəzi Balasaqun şəhəri idi. Adına Buğra Qara xaqan deyilən Qərbdəki hökmdar isə, mərkəz olaraq Kaşğar və ya Talası seçmişdi. Qaraxanlıların ilk dövrləri bir az qarışıqdır. İslamı Əbdülkərimin dövründə X əsrdə təxminən 920-ci ildən etibarən qəbul etmişlər.

Bundan sonra Qaraxanlılar Fərqanə və Daşkənddə hakimiyyət qurdular və 999-cu ildə bütün Mavəraunnəhri Samanilərdən aldılar. Sonralar daxili çəkişmələrə başlayan Qaraxanlılar Şərqi və Qərbi Qaraxanlılar adı ilə 1042-ci ildə iki yerə bölündülər. Türküstan və Yeddisu ətrafını 1123-cü ilə qədər əllərində saxlaya bildilər. Şərqi Qaraxanlılar köçəri türklərin bir qismini müsəlman etməyi bacardılar. Qaraxanlılar 1130-cu ildə Qara-

95. Günaltay, M. Şəmsəddin, *Abbasoğulları İmperatorluğunun Kuruluşu və Yükselişinde Türklerin Rolu*, Belleten, VI, 177-205.

96. Toğan Zeki Velidi, *Ümumi Türk Tarihine Giriş*, s. 57, İstanbul, 1981.

kitaylardan asılı vəziyyətə düşdülər. Son Qaraxanlı hökmdarı Kaşğarda 1210-cu ildə öldürüldü. Beləliklə də dövlətin bu qoluna son qoyuldu.

Qərbi Qaraxanlı dövləti isə əvvəlcə Səlcuqluların hakimiyyətini qəbul etdi. Sonra isə 1141-ci ildə Mavəraunnəhri işğal edən Qarakitaylardan asılı oldular. Bəzən Qarakitaylardan, bəzən də Xarəzmşahlardan asılı vəziyyətdə oldular. Nəhayət 1211-ci ildə onların da varlığına son qoyuldu.⁹⁷

Qaraxanlılar İslamı yeni qəbul edən bölgədə olduqları üçün bir çox məscid, mədrəsə və məktəb tikdirərək islam dinini yaymağa çalışmışlar. Qaraxanlılar dövründə İslam ədəbiyyatının ilk və ən gözəl əsərləri meydana gətirilmişdir. Bunlar arasında Yusif Xas Xacib tərəfindən yazılan “*Kutadqu-Bilik*” adlı əsərlə, Mahmud Kaşğarının “*Divani-Lügəti-Türk*” adlı əsəri göstərilə bilər.

B. Qəznəvilər Dövləti (961-1187)

Dövlətin qurucusu olan Alp Təkin Samani dövlətində ordu komandirliyinə qədər yüksəlmiş, 955-ci ildə Xorasan valisi olmuş bir türk kölədir. Sonralar Qəznəyə gələrək oranı fəth etmiş və 961-ci ildə dövləti qurmuşdur. Üzərinə göndərilən Samani ordularını məğlub etmişdir. Alp Təkin 963-cü ildə Qəznədə vəfat etmişdir. Ondan sonra hökmdar olan oğlanları Samanilərə tabe olaraq yaşadılar.

Alp Təkinin yeznəsi Səbuk Təkin, 977-ci ildə hakimiyyətə gəldi.⁹⁸ Səbuk Təkin Hindistana hücumlar etməyə başladı. Bu hücumlarda Hindistan ərazisində olan Kabil, Lamgan və Cəlilabad şəhərlərini 991-ci ildə ələ keçirdi. Bu əsnada Kalaş türkləri ilə Əfqanlar da onun hakimiyyətini qəbul etdilər. Bununla da Səbuk Təkin böyük bir dövlət qurmuş oldu.

997-ci ildə onun vəfatından sonra oğlanları arasında hakimiyyət uğrunda münaqişə başladı. Qardaşı İsmayılı məğlub edən Mahmud, Qəznəvi Sultanı oldu.

97. Uluçay, Çağavtay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, 1-10; Abdülkerim Özaydın, “Karahanlılar”, *DİA*, XXIV, 404-412.

98. Bayur, Y. Hikmet, *Hindistan Tarihi*, I, 128.

1. Mahmudun Hakimiyyəti (998-1030)

Dövrünün ən böyük hökmdarı olan Mahmud Qəznəvi, cihad ruhunu canlandırıb, Abbasi xəlifəsinin adına xütbə oxutmuşdur. Hindistana 17 dəfə səfər edən Mahmud Pəncab, Multan, Sind əyaləti və bir çox başqa əraziləri ələ keçirmişdir. Buralardan çoxlu qənimət toplamış və bunu İslamın yayılmasına xərcləmişdir. Bu əsnada Fatimi xəlifəsinin özünə tabe olmaq istəyini rədd edərək, sona qədər Abbasilərə bağlı qalmışdır. Xorasana yürüşlər edən Mahmud, Səlcuqluları və İraqdakı Büveyhiləri məğlub etmişdir. İraqı ələ keçirəndən sonra yolda xəstələnərək 1030-cu ildə vəfat etmişdir. Mahmud ömrünün çoxunu İslamı yaymaq üçün Hindistana etdiyi səfərlərdə keçirmişdir.

Qəznəvi dövləti onun dövründə ən parlaq günlərini yaşamışdır. Dövlətin sərhədləri Əfqanıstan, Pəncab, Xorasan, Xarəzm, Rey, Həmədən və İsfahana qədər gedib çatırdı. Bir çox hökmdar da bu dövlətə tabe olmuşdur.

2. Mahmuddan Sonra Qəznəvilər

Qəznəvi dövləti əksəriyyəti türklərdən ibarət olan böyük bir orduya sahib idi. Mahmuddan sonra qardaşını məğlub edən Məsud 1030-cu ildə hakimiyyəti ələ keçirdi. O da Hindistana səfərlər təşkil etdi. Səlcuqlular Xorasana girdiyi üçün 1035-1038-ci illərdə onların üzərinə göndərdiyi ordular məğlub oldular.

Qəznəvi Məsudun şəxsən özünün komandirlik etdiyi ordusu 1040-cı ildə Dəndənəkan savaşında yenidən Səlcuqlulara məğlub oldu. Bunun üçün yeni ordu toplamaq məqsədilə Hindistana səfərə gedərkən 1041-ci ildə öldürüldü. Sonra əmisini taxtdan endirən oğlu Mövdud hökmdar oldu. 1049-cu ildə Mövdudun ölümü ilə 10 il davam edən hakimiyyət mübarizələri başladı. 1059-cu ildə İbrahim taxta keçdi. 40 il ölkəni yaxşı idarə etdi. 1099-cu ildə onun yerinə oğlu III Məsud keçdi. O da atasını təqib etdi. Nəhayət 1117-ci ildə Qəznəvilər Səlcuqluların hakimiyyətini qəbul etdilər. Bundan sonra güclənən Gurlular, 1160-cı ildə Qəznəni ələ

keçirdilər. Hindistana çəkilən Qəznəviləri 1187-ci ildə Gur hökmdarı Muizəddin məhv etdi.⁹⁹

II. BÖYÜK SƏLCUQLU İMPERİYASI (1038-1157)

A. Dövlətin Qurulma Mərhələsi

Abbasilərin dağılmağa, yeni dövlətlərin qurulmağa, Monqolların Bağdadı işğal etdiyi və Bizansın güclənməyə başladığı bir dövrdə İslam dünyasında yeni bir dövlət yaranırdı. Bu dövlət Səlcuqlu dövləti idi. Səlcuqlular türklərin İslam dünyasında hakim olması və yayılmasında, onların İslam mədəniyyəti tarixində yeni bir səhifə açmasına və doqquz əsr İslamın yayılmasına xidmət etmiş türk sülaləsidir. Əgər Səlcuqlu dövləti olmasaydı İslam ümməti böyük sıxıntılara məruz qala bilərdi. Türklərin İslamı qəbul etməsi, onların daha da mədəni olmalarına səbəb olduğu kimi, İslam mədəniyyətinin inkişafı və yayılmasında da böyük rol oynamışdır.

1. Səlcuqluların İlk Dövlətləri

Səlcuqlular iyirmi dörd oğuz boyundan biri olan Qınıq boyuna mənsubdurlar. Səlcuğun atasının adı Dukaqdır. Oğuz dövlətinə bağlı olan oğuzlar, Sır çayı ilə Aral-Xəzər bölgəsində köçəri həyat yaşayırdılar. Dövlətə oğuz Yabqusu rəhbərlik edirdi. Paytaxtı Yengi-kənd idi. Dövlətin əsas gücü qəbilə rəislərinin əlində cəmlənmişdi. Əsasən Şaman dininə mənsub idilər. Müsəlman bölgələrlə yaxın olduqlarından İslamla da tanışmışdılar.

Dukaq bu dövlətdə ən nüfuzlu komandir və subaşı (ordu komandiri) idi. Onun ölümündən sonra 900-cü ildə doğulduğu təxmin edilən Səlcuq gənc yaşlarında subaşı oldu. Bir müddət sonra komandir Səlcuğun, oğuz Yabqusu ilə münasibətləri pozuldu. Buna görə paytaxt Yengi-kənddən

99. Ara Altun, "Gaznelilər", *DİA*, XIII, 480-485.

ayrılaraq ailəsi və öz tərəfdarları ilə Cəndə köçdü. Cənd müsəlman şəhəri idi. Yeni dindən təsirlənən və müsəlman olmadıqları təqdirdə heç bir dəyərlərinin olmayacağını anlayan Səlcuq ailəsi ilə birgə İslamı qəbul etdi. Sonra da Yabqunun göndərdiyi məmuru müsəlmanlar kafirlərə xərac verməz deyərək qovdu. Onun ordusunu məğlub edərək “qazi” ünvanı qazandı.

Bu savaşların birində böyük oğlu Mikayıl şəhid oldu. Bu səbəbdən onun oğulları Toğrul və Çağrını, babaları Səlcuq böyütmüşdür. Samanilərlə dost olan Səlcuq onlara hərbi kömək edirdi. Bunun əvəzində onlardan Nur-Buxara məntəqəsini otlaq olaraq almışdır. Çox uzunömürlü olan Səlcuq 1000-ci ildə Cənddə vəfat edərək orada dəfn olunmuşdur.¹⁰⁰

2. Çağrı Bəyin Anadolu Səfəri və Dövlətin Qurulması

Toğrul bəy düşmənlərindən çəkindiyyə görə çölə köç etmək məcburiyyətində qaldı. Bu əsnada Çağrı bəy də üç min atlı ilə Anadolu səfərinə çıxmışdı. Xorasanı keçərək Şərqi Anadoluya gələn Çağrı bəy Van bölgəsindəki torpaqları ələ keçirmiş, bundan əlavə buradakı kiçik krallıqları da məğlub edərək üç ildən sonra tacir qiyafətində Mavəraunnəhrə dönmüşdür. Beləliklə türklərin əsl hədəflərini və gedəcəkləri yerin hara olduğunu müəyyənləşdirmişdir. O, eyni zamanda bu səfəri ilə Anadoluya hansı tərəfdən giriləcəyini də göstərmişdir. Geri döndükdən sonra “*bir çox türkmən bəyi kimi qabağımızda dayanması bir gücə rast gəlmədik*” demişdir.¹⁰¹

Səlcuqluların getdikcə güclənməsindən istifadə edən həmin dövrdəki ən güclü dövlət olan Qaraxanlılar dövləti ilə Qəznəvi hökmdarı Mahmud görüşdülər. Qəznəvi Mahmud hiyləylə yanına gətirtirdiyi cəsur qəh-rəman Arslan Yabqunu tutdurub, 1025-ci ildə Hindistanda Kalınçar qalasında həbs etdirdi. Yeddi il həbsdə qalan Arslan orada vəfat etmişdir.¹⁰²

100. Turan, Osman, *Səlcuklar Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 30-50; Toğan, *e.a.ə.*, s. 174-180; Köymen M. Altay, *Səlcuklular Devri Türkiye Tarihi*, s. 23-28.

101. Turan, Osman, *e.a.ə.*, s. 52-53.

102. Köymen M. Altay, *e.a.ə.*, s. 31; Turan, Osman, *e.a.ə.*, s. 52-53.

Bundan sonra oğuzların bir qismi Toğrul və Çağrı bəyə pənah gətirdi, digərləri də Xorasana getdilər. Toğrul və Çağrı bəy də siyasi vəziyyəti nəzərə alaraq Mavəraunnəhrdən Xarəzmə köçmək məcburiyyətində qaldılar. Əvvəl Alp Qara, sonra da Məlikşahın hücumlarına məruz qaldıqları üçün Xarəzmdə də dayana bilməyərək, əmiləri Musa İncə Yabqu ilə bərabər 1035-ci ildə Xorasana köç etdilər. Beləliklə də onlar yetmiş ildə dördüncü dəfə yer dəyişdirmiş oldular. Xorasandakı Qəznəvi sultanı Sultan Məsuddan yer istədilər. Lakin istəkləri cavabsız qaldı. Bununla kifayətlənməyən Məsud, onların üzərinə bir ordu göndərdi. Səlcuqlular 1035-ci ildə bu ordunu məğlub edərək Nasa, Farava və Bavard məntə-qələrinin özlərinə verilmələrini təmin etdikdən sonra, muxtariyyət qazandılar. Bundan əlavə ilk dəfə olaraq nizami bir ordunu da məğlub etmiş oldular.

Səlcuqluların Xorasanda yerləşdiyindən xəbər tutan türkmənlər sürətlə bura köçməyə başladılar. Beləliklə də Səlcuqluların məskunlaşdığı ərazilər genişləndi. Onlar muxtariyyət xaricinə çıxmağa başladılar. Türkmənlər yerli əhalini narahat etdiyi üçün, Məsud onların üzərinə növbəti ordunu göndərdi. Səlcuqlular Çağrı bəyin rəhbərliyi ilə səhərdən axşama qədər davam edən döyüşdə ordunu məğlub etdilər. Beləliklə Qəznəviləri yenidən məğlub edərək qalalarını ələ keçirdilər. Dövləti üç yerə parçaladılar. Toğrul bəy dövlətin hüquqi lideri olaraq Nişapura, Çağrı bəy ordu komandiri olaraq Mərvə, İncə Yabqu da Sərxsa hakim oldu. Toğrul bəy üç min zirehli süvari ilə Nişapura daxil olaraq Divani-məzalim təşkilatını qurdu. Əhalinin dərdlərini dinləyərək ədalətli bir hökmdar olacağını bildirdi.

3. Dəndənəkan Döyüşü (1040)

Qəznəvi hökmdarı Məsud Səlcuqluları Xorasandan çıxarmaq üçün 70 min süvari, 30 min piyada və 300 döyüş fili ilə 1039-cu ildə hərəkətə keçdi. Həmin dövrün tələblərinə görə bu ordunu heç kəsə məğlub edə bilməyəcəyi düşünülürdü. Döyüşün ilk anlarında Səlcuqlular məğlub oldular. Bundan istifadə edən Səlcuqlular dərhal çölə çəkildilər. Qəznəvi ordusu ilə partizan müharibəsi apararaq onları zəiflətməyə başladılar. Ani

hücumlar nəticəsində onların ordusu zəiflədi. Sultan Məsud qışda Nişapurda qalaraq növbəti il hərəkətə keçə bildi. Elə həmin vaxt Səlcuqlular Dəndənəkan yaxınlığında bir ildir səfərdə ac və susuz olan Qəznəvi ordusunu böyük məğlubiyyətə uğrattılar. Sultan Məsud 100 nəfər köləsi ilə qaçmaq məcburiyyətində qaldı. Ordusu və xəzinələri də Səlcuqluların əlinə keçdi.

1040-cı ilin cümə günü qazanılan bu qələbədən sonra Toğrul, Çağrı və əmiləri Musa İncə şükür səcdəsi etdilər. Çünki bu qələbə ilə bütün Xorasanı ələ keçirdilər. Bundan sonra hər kəs dərhal öz bölgəsində fəthlərə başlayaraq torpaqlarını genişləndirdi.¹⁰³

4. Anadolu Səfərləri və Həsənqala Zəfəri

Səlcuqluları narahat edən məsələlərdən biri də köçəri oğuz tayfaları idi. Bunlardan bir qismi Sultana tabe olmadan müstəqil olaraq yaşayırdılar. Bu səbəblə Sultan onları qorumağa və təhlükəsizliklərini təmin etməyə məcbur idi. Bundan əlavə onlara yurd və otlaqlar da tapmaq lazım idi.

Türklərdə dövlət əsasdır. Göytürk xaqanı: *“türk xalqı üçün gecə yatmadım, gündüz dincəlmədim, kasıb milləti varlı etdim, acları doyurdum, az xalqı çoxaltdım”* şəklindəki sözləri dövlətin xalqa xidmət etməyə və onu qorumağa borclu olduğunu göstərir.

İslam ərazilərinə daxil olaraq onlara zərər verən bu köçəri türkmənlərə yer tapmaq məqsədilə Anadolunu fəth etmək lazım idi. Bu səbəblə köçərilər həmişə həmin istiqamətə göndərildilər.

Musa İncə Yabqunun oğlu Həsənin Ərzurum və Pasinlər ətrafına səfər edərkən Zap suyu yaxınlığında pusquya düşürülərək öldürülməsindən kədərlənən Toğrul bəy, ögey qardaşı İbrahim Yınalı Bizans üzərinə göndərdi. Bizans ordusunda Gürcü və Ermənilər də var idi. Bu orduya Liparid və Bizans komandirlərindən Katakalon rəhbərlik edirdi. Hər iki

103. Ravəndi, *Rahatus-Sudur və Ayətus-Surur*; I, 93-99; Köymen M. Altay, *e.ə.ə.*, s. 50-55; Turan Osman, *e.ə.ə.*, s. 60-69; Sadreddin Əbul Həsən, *Əhbərud-Dövləti-Səlcuqiyyə*, s. 5-9.

ordu da yüz min nəfər idi. Həsənqala ətrafında 1048-ci ildə baş verən savaşda Bizans ordusu məğlub edilərək komandirləri əsir alındı. Bu döyüş nəticəsində Səlcuqlular bir çox qənimət qazandılar. Bu zəfərdən sonra Türkmənlər Anadolunun daxilinə doğru irəliləməyə başladılar. Bizansın çoxlu hədiyyə göndərərək təklif etdiyi sülh qəbul edildi. Müqavilənin mədələrindən birisi də Məsləmə b. Əbdülməlikin Anadoluda tikdirdiyi məscidin təmir edilməsi və oradakı məmurlara Bizansın maaş verməsi idi.¹⁰⁴

Həsənqala zəfərini qazanan İbrahim Yınal Sultan olmaq üçün üsyan etdi. Lakin sonra məğlub oldu.

5. Toğrul Bəy və Abbasilər

Toğrul bəy və Səlcuqlular gücləndikcə Bağdadda hakim olan Büveyhilər narahat olmağa başladılar. Xəlifə məktub yazaraq Toğrul bəyi Bağdada dəvət etdi. Bu dəvətlə 1055-ci ildə Bağdada gələn Toğrul bəy, Büveyhi hökmdarı Məlikurrahim Firuzu həbs edib, Büveyhilərin Bağdaddakı 110 illik hömranlığına son qoydu. Bundan sonra Bağdad Səlcuqluların əlinə keçdi. Şiələri azaldan və liderləri Arslanı öldürtdürən Toğrul, beləliklə təhlükəsizliyi təmin etdi. Buna görə ona xəlifə tərəfindən tac qoyuldu, xalətlərlə təltif olunaraq ona *“Sultanuş-Şərq və Qərb”* ünvanı verildi. Bununla da İslam dünyasında hökmranlıq türklərin əlinə keçdi.

Bu əsnada İbrahim Yınal Həmədan yaxınlığında üç dəfə üsyan etdi. Bu dəfəki üsyanında Toğrul bəyi məğlub edə bildi. 1059-cu ildə üsyanı çətinliklə yatıran Toğrul bəy, bu dəfə onu öldürtmək məcburiyyətində qaldı. Bundan sonra başqa Səlcuqlu şahzadəsi Kutalmış da üsyan etdi və 1061-ci ildə Cibəl bölgəsində Girdqulh qalasına sığındı.

6. Toğrul Bəyin Vəfatı və Şəxsiyyəti

Toğrul bəyin yoldaşı Altuncan xatun və qardaşı Çağrı bəy 1059-cu ildə ondan əvvəl vəfat etdilər. Toğrul bəy bir müddət sonra 1063-cü ildə

104. Köymen, M. Altay, *e.ə.ə.*, s. 244-248; Turan Osman, *e.ə.ə.*, s. 81-84.

xəlifənin qızı ilə evləndi. Toyunu Bağdadda edən Sultan, Reyə qayıdandan sonra 70 yaşındaykən 1063-cü ildə vəfat etdi.

O, çox ədalətli və dindar bir hökmdar idi. *“Özümə bir saray tikdirdiyim halda yanında bir məscid tikdirməsəm utanaram”* sözü dindarlığının ən bariz nümunəsidir. Həftənin bir və dördüncü günlərini daim orucly keçirər, din xadimlərinə, alimlərə həmişə hörmət edərdi. Onu köçəri təşkilatının başçılığından böyük bir dövlətin hökmdarı edən ədaləti, şəfqəti, tədbirliliyi, səbir və dözümlülüyüdür.¹⁰⁵

B. Alp Arslanın Hakimiyyəti (1064-1072)

Övladı olmadan ölən Toğrul bəy, vəfatından əvvəl qardaşı oğlu Süleymanı vəliəhd təyin etmişdi. Vəziri Amidülmülk də onun Sultan olması üçün çalışmışdı. Nəticədə Süleyman Sultanlığını elan etdi. Ancaq sultanlıq bununla tamamlanmadı. Çünki taxta çıxmaq iddiasında olan iki nəfər daha var idi. Bunlardan biri Çağrı bəyin digər oğlu Mərv məlikliyi Alp Arslan, digəri də üsyan etmiş Kutalmış idi. Kutalmış sığındığı qaladan çıxaraq Reyə ələ keçirmək üçün şəhəri mühasirəyə almasına baxmayaraq, Alp Arslanın gəlişindən xəbər tutaraq mühasirədən əl çəkdi. İki səlcuq şahzadəsi Damgan ərazisində qarşılaşdılar. 1064-cü ildə baş verən döyüşdə Kutalmış öldürülərək ordusu məğlub edildi. Səlcuqlu taxtına keçən Alp Arslan rəqiblərini məğlub edəndən sonra əmisinin vəziri Amidülmülkün yerinə öz vəziri Nizamülmülkü gətirdi.

Alp Arslan 1064-cü ildə ilk dəfə Qafqaz səfərinə çıxaraq Ani, Axalqalaki, Məryəm və Nişin qalalarını ələ keçirdi. Qardaşı Kirman Məlik ona üsyan etmiş, lakin sonradan peşman olmuşdu. Bu səbəbdən onu bağışladı. Qaraxanlı hökmdarı İbrahim xanın qızı Tərkan xatunla oğlu Məlikşahı evləndirdi. Bundan əlavə Qəznəvilərlə də qohum olmuş, oğullarını valiliklərə, oğlu Məlikşahı isə vəliəhd təyin etmişdi. Alp Arslan bütün bunları edəndən sonra Türkünistan səfərinə çıxdı. Cənd və Xarəzmi ələ

105. Köymen M. Altay, *Toğrul Bey və Zaman*, s. 137-144; Turan Osman, *e.ə.ə.*, s. 101-102.

keçirdi. 1066-cı ildə geri dönərkən babası Səlcuğun qəbrini də ziyarət etdi. Qafqazdakı üsyanlar səbəbilə 1068-ci ildə ikinci dəfə yenidən ora səfər etdi. Bu vaxt o, Tiflislə birləşə bəzi Qafqaz şəhərlərini də ələ keçirdi.

1. Anadolu Səfərlərinə Qarşı Bizansın Münasibəti

Türklərin Anadoluya olan axınları nəticəsində yerli əhali sahil bölgələrinə çəkilməyə, boş qalan ərazilərə isə türklər yerləşməyə başlamışdılar. Bu səbəblə Bizans imperatoru Roman Diogen bolqar, oğuz və franklardan ibarət ordu quraraq ən çox hücumu məruz qalan Antakya istiqamətində hərəkətə keçdi. İmperatorun gəlməkdə olduğunu xəbər alan türkmənlər, sürətlə şərqə tərəf çəkilməyə başladılar. Roman Diogenin Antakyaya gəlməsindən istifadə edən Antakya dukası bəzi əraziləri geri aldı. İmperatorun Hələb istiqamətində irəliləməsi qorxuya səbəb oldu. Ancaq aclıq səbəbilə çox irəli gedə bilməyən imperator, geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. İmperatorun cənuba geri çəkilməsindən sonra türkmənlər Konya və Silifkiyə qədər irəlilədilər. Bu əsnada Afşin Omorionu zəbt etdi. Beləliklə Bizans etdiyi bu səfərdən əliboş qayıtdı.

2. Alp Arslanın Suriya Səfəri

Alp Arslan Fatimilərin hökmranlığına son qoyaraq, Misiri ələ keçirmək və İslam aləmindəki ikitirəliyi ortadan qaldırmaq niyyətində idi. Fatimi vəzirinin dəvətindən istifadə edərək 1074-cü ildə hərəkətə keçərək Anadoluya gəldi. Toğrul bəyin ələ bilmədiyi Malazgird və Ərciş ələ keçirdi. Diyarbəkirdən Urfaya gəldi. Şəhəri ələ bilməsə də illik vergi verməyə məcbur etdi. Alp Arslan burdan Hələbə daxil olaraq şəhəri mühasirəyə aldı. Sultan Şamda olarkən Roman Diogenin şərqə Anadolu istiqamətində irəlilədiyi xəbərini aldı. Bu səbəblə ordunun bir hissəsi ilə dərhal geri qayıtdı.¹⁰⁶

106. Köymen M. Altay, *e.a.ə.*, s. 262-64; Bondari, *İrak ve Horasan Selcukluları*, s. 36-37.

a. Malazgird Müharibəsi

Roman Diogen bütün Bizans əyalətlərindən müxtəlif millətlərə mənsub 200 min nəfərlik böyük bir ordu hazırlayaraq şərq Anadoluya tərəf hərəkətə keçdi. Alp Arslan bütün ordusunu toplamağa imkan tapmadan bu döyüşə getməyə məcbur oldu. 10 min nəfərə yaxın yerli könnüllülər onun tərəfinə keçdi. Sultanın ordusu 50 min nəfərə yaxın idi. Bizans ordusunun ilk hissəsini məğlub edən Səlcuqlu ordusu, İslam üçün cihad edən bir ordu idi. Bizans ordusunda 15 minə yaxın Uz və Peçeneq var idi. Alp Arslan elçilər göndərərək imperatordan sülh istədi. Lakin bu tələbi rədd edildi.

24 avqust 1071-ci ildə rədd cavabı alan Alp Arslan ordusunu nizamladı. Bu əsnada Abbası xəlifəsi də bütün məscidlərdə onun qələbəsi üçün dua edilməsini istəmişdi.¹⁰⁷

26 avqust 1071-ci ildə döyüş başlamazdan əvvəl Alp Arslan əsgərlərinə xitab edərək döyüşə başladı. Bizansın hücumu ilə başlayan döyüşdə türk ordusu taktikaya uyğun olaraq geri çəkilərək aypara şəklini almış, beləliklə də Bizans ordusunu yandan və arxadan mühasirə etmişdir. Bu taktikanın fərqlində olmayan bizanslılar məğlub oldular. İmperator Roman Diogen əsir düşdü. Alp Arslan onunla yaxşı davrandı və sülh müqaviləsi imzaladı.

Ancaq azad edilən imperator Tokata çatdıqda hakimiyyəti ələ keçirən Mikayıl Dukas onu əsir götürüb gözlərini kor etdirdi. Alp Arslan bu hadisədən çox kədərlənərək, Anadolunun fəthinin tamamlanma qərarını verdi. Əmir və bəylərə *“bu gündən başlayaraq Bizansla olan sülh müqaviləsi sona çatmışdır. Artıq xristianlar öldürüləcək və ölkələri ələ keçiriləcəkdir. Onlara mərhəmət etməyin”* deyərək Anadolunun fəthinin tamamlanmasının zəruriliyini etiraf etmişdir.¹⁰⁸

107. Köymən, M. Altay, *Alparslan ve Zamanı*, s. 56-59.

108. Bondari, *e.a.ə.*, s. 37-41; Ravəndi, *e.a.ə.*, s. 114-17; Əhməd b. Mahmud, *Səlcuqnamə*, I, 81-108.

b. Malazgird Müharibəsinin Əhəmiyyəti

İslam-türk tarixinin ən mühüm hadisələrindən biri olan bu zəfər, türklərin Anadolunu tamamilə fəth edərək oraya yerləşməsinə səbəb olmuşdur. Alp Arslan isə bu zəfərdən sonra İslam dünyasında böyük şöhrət qazanmışdır. Çünki Malazgird eyni zamanda islamla xristianlığın hesablaşması idi.

Malazgird müharibəsi nəticəsində Anadolunun qapıları türklərin üzünə açılmış və Anadolu tamamilə fəth edilərək türkləşdirilmişdir. Beləliklə türklərə daimi vətən təmin edilmişdir.

Alp Arslan babasının Anadoluya etdiyi kəşfiyyat səfərindən əlli il sonra bu ərazini fəth etməyi bacarmışdır.

Əməvilər və Abbasilər də Anadolunu fəth etmək istəmişdilər. Bu məqsədlə də şərqə Anadoluya daxil olaraq bir çox yerləri tutmuşdular. Ancaq bu fəthlər tamamilə sömürgə məhiyyətində idi. Türklər isə Anadolunu ancaq vətən seçmək məqsədilə fəth etmişdilər. Bu fəthlərə Azərbaycanı başlayaraq, davamlı olaraq şərqə doğru irəliləmişlər. Türklər bu əraziləri ələ keçirmək üçün müəyyən plan əsasında hərəkət etdilər. Bu hücumlarda şeyxlər də komandir olaraq vəzifələndirilmişdir.

3. Türküstan Səfəri, Alp Arslanın Vəfatı və Şəxsiyyəti

Alp Arslan Qaraxanlı hökmdarı Nasr xan ilə oğulları İlyas və Ayaz arasında münasibətlərin gərginləşməsi və bunun nəticəsində Nasr xanın, Alp Arslanın qızı olan yoldaşını qardaşlarına cəsusluq edir bəhanəsiylə öldürməsi səbəbilə 200 min nəfərlik ordu ilə Türküstan səfərinə çıxdı. Ceyhun çayını keçdi. Bərzəm qalasının komandiri Yusif Xarəzmi təslim olmayaraq müqavimət göstərirdi. Nəticədə təslim olan Yusif, sultanın hüzuruna çıxarıldı. Alp Arslanın əlini öpmək bəhanəsilə əyildiyi zaman gizlətdiyi qılıncla onu ağır şəkildə yaraladı. Sultan aldığı yaradan 40 yaşına yaxın 1072-ci ildə vəfat etdi.

9 il sultanlıq edib və qısa müddət ərzində bir çox əraziləri fəth etmişdir. Hökmdarlar içərisində dininə ən çox bağlı olanlardan idi. Ona, *“Adil sultan və Əbul-fəth”* ləqəbləri verilmişdir. Haqqında deyilənlərə qətiyyəən əhəmiyyət verməzdi.

Çox mərhəmətli və şəfqətli olduğu, divanında fəqirlərin adları yazılan bir siyahının olduğu, sarayında hər gün əlli qoyun kəsdirərək kasıblara payladığı rəvayət olunur.¹⁰⁹

C. Məlikşahın Hakimiyyəti (1072-1092)

Məlikşahın hakimiyyəti dövrü Səlcuqlu dövlətinin ən parlaq dövrüdür. Atasının vəsiyyətinə uyğun olaraq Məlikşah taxta keçdi. Ancaq əmisi Kirman məliyi Kavurt bəy hakimiyyət iddiasına düşdü. Döyüşə hazırlaşan iki ordu Rey yaxınlığında qarşılaşdılar. Kavurt bəy məğlub edilərək əsir alındı və 1073-cü ildə boğularaq öldürüldü.

Nizamülmülk yenidən vəzir təyin olundu. Məlikşah Alp Arslanın ölümü və Kavurtla məşğul olmasından istifadə edən Qaraxanlı hökmdarı Nasr xan və Qəznəvi sultanın bəzi Səlcuqlu torpaqlarını ələ keçirməsini eşidərək Türküstan səfərinə çıxdı. Mühəribəsiz torpaqlar geri alındı.

Məlikşah qardaşı Tacud Dövlət Tukuşu Suriyaya məlik təyin etdi. Tukuş Şam və ətraf əraziləri fəth edərək orada asayışı bərpa edib, Fətimiləri də məğlub etdi. 1085-ci ildə Sultanın qardaşı Tukuş Mərv və Sə-raxsda üsyan etsə də Məlikşah bu üsyanları yatırdı.

1. Məlikşahın Suriya Səfəri

Anadolu Səlcuqlu sultanı Süleyman şah, dövlətini gücləndirərək Hələbə qədər irəliləmiş və burada Tukuşun əmrindəki ordu ilə 1086-cı ildə apardığı müharibədə həyatını itirmişdi. Bu hadisədən sonra Hələb əmiri şəhəri ancaq sultana təslim edəcəyini bildirdi. Məlikşah da burada işləri sahmana salmaq üçün yanında əmirləri Porsuq, Bozan və Aksunqurla

109. Turan Osman, *e.ə.ə.*, s. 147-151.

Suriyaya gəldi. Bozan 1087-ci ildə Urfanı fəth etdi. Məlikşah Suriyadakı işləri qaydasına salandan sonra Urfanı Bozana, Hələbi Aksunqura, Mosul və ətraf əraziləri də Çökəlmişə verdi. Oradan da Bağdada gəldi. Bağdada gələn sultan xəlifə ilə tanış oldu. Xəlifə sultana tac qoyduraraq iki qılınc bağışladı. Bunlarla qələbələr qazanması üçün dua etdi.

Sultan da xəlifəyə iki sandıq qiymətli hədiyyələr göndərdi. Sultanın qızı Məhmələk xatunla xəlifənin toyu Bağdadda oldu. Gəlin cehizi və iki yüz cariyəsi ilə Abbasi sarayına gəldi.

2. Qaraxanlıların Təbə Edilməsi və Daxili Çəkişmələr

Qərbi Qaraxanlı hökmdarı Əhməd xandan alimlərin və əhəlinin şikayət etməsini eşidən Məlikşah şərq səfərinə başladı. Bəzi əraziləri ələ keçirdi. Səmərqənd və Buxaranı özünə təbə etdi. 1087-ci ildə Əhməd xanı əsir aldı. Qaraxanlıların Talas və Kaşğar hakimləri də ona təbə oldular. Beləliklə Səlcuqlu imperiyasının sərhədləri Çin səddinə qədər uzanmış oldu. Dünyanı fəth etmək iddiasında olan Məlikşahın vəziri artıq qocalmışdı. Hökmdarla vəzirin arasını vurmaq üçün çalışanların başında Məlikşahın arvadı Qaraxanlı kraliçəsi Tərkan xatun gəlirdi. Bu qadının Taculmülk adındakı vəziri, xəzinəsi və 12 min əsgəri var idi. Hər iki övladının vəliəhd etmək surətilə Səlcuqlu və Abbasi taxtını ələ keçirmək istəyirdi. Buna ən böyük maneə də yaşlanmış vəzir Nizamülmülk idi. İsfahanda sultanla vəzir arasında baş verən münaqişədən sonra Məlikşah Bağdada hərəkət etmiş, vəzir də onun arxasından yola çıxmışdı. Bu əsnada, vəzirə məktub vermək bəhanəsilə onu yaraladılar. 1092-ci ildə aldığı yaradan vəzir vəfat etdi.

29 il Səlcuqlulara vəzir olan Nizamülmülkün dövlətin idarə işlərinə tam hakim olduğu məlumdur. Kələlərinin sayının 20 min nəfər olduğu nəql edilir.¹¹⁰

110. Bu mövzuda daha ətraflı məlumat üçün bax. Əhməd b. Mahmud, *Səlcuqnamə*, II, 9-19; Abdülkerim Özeydin "Nizamülmülk", *DİA*, XXXIII, 194-196.

3. Məlikşahın Vəfatı və Şəxsiyyəti

Məlikşah Bağdadda olarkən xəlifə ilə münasibətləri pozuldu. Bu səbəbdən ona Bağdadı tərk etmək üçün 10 gün möhlət verdi. Dördüncü gün sultan anidən vəfat etdi. Onun zəhərlənərək öldürüldüyü, bu hadisədə Tərkan xatun və Nizamülmülkün vəzifədən kənarlaşdırdığı şəxslərin əli olduğu bildirildi.

Sərhədləri şərqdə Çin səddinə, qərbdə Aralıq dənizinə, şimalda Qafqaza, Xəzər və Qara dənizə qədər uzanan bu qüdrətli dövlət bundan sonra zəifləməyə başladı.¹¹¹

İyirmi illik bir sultanlıqdan sonra, qırx yaşına yaxın vəfat edən Məlikşahın böyük idealları var idi. Bütün İslam dünyasını bir bayraq altında toplamaq şimali Afrikanı almaq və Çinə qədər getmək istəyirdi.

Ədalət, şəfqət və səbrindən ötrü xalqın ona böyük rəğbəti var idi. Bu səbəbdən də onun ölümü böyük kədərə səbəb oldu. Cəmərđ insan idi. Kəsiblərə maaş təyin etdirmişdi. İslam dünyasının hər yerində təhlükəsizliyi təmin edərək elmin yayılması üçün şərait yaratmışdı. Bu məqsədlə pul-suz olaraq təhsil verilən Nizamiyyə mədrəsəsini tikdirmişdi.

4. Daxili Çəkişmələr və Dövlətin Zəifləməsi

Çin səddindən Aralıq dənizinə qədər uzanan Səlcuqlu imperiyası, sultanın qəfil ölümü ilə daxili çəkişmələrə məruz qaldı. Onun vəfatından sonra Tərkan xatun 5 yaşlı oğlu Mahmudu sultan elan etmək üçün əsgərlərə bol miqdarda pul payladı. Xəlifəni təhdid edərək oğlunun hökmdarlığını təsdiqlətdirdi. Bunu görən Nizamülmülkün tərəfdarları da Məlikşahın böyük oğlu Bərkəruqu qaçıraraq Reydə sultan elan etdilər. Beləliklə də hakimiyyət uğrunda mübarizə başlamış oldu. Tərkan xatunun hazırladaraq Bərkəruqun üzərinə göndərdiyi ordu tezliklə dağıldı. Ardından İsmayıl adlı başqa bir məliklə razılaşan Tərkan xatun yeni bir ordu göndərdi. İsmayılın ordusu da məğlub edildi. Sui-qəsd nəticəsində

111. Kafesoğlu, İbrahim, *Səlcuklu Tarihi*, s. 68-70.

Tərkan xatun öldürüldü. Tezliklə oğlu Mahmud da öldü. Səlcuqlu imperiyasının zəifləməsinə səbəb olan, 5 yaşlı övladı üçün çalışan, ərini zəhərləməkdən belə çəkinməyən Tərkan xatun ərindən sonra iki il yaşamışdır. Tarixdə pis ad buraxaraq ölmüşdür.

Bundan sonra yenə də hakimiyyət uğrunda mübarizələr davam etmiş, Bərkəruq əvvəlcə sultanlıq iddia edən Tacud dövlət Tukuş, sonra da Xorasan məliyi və əmisi Arslan Arqunla döyüşdü. Onları məğlub etdi. Bərkəruq 1097-ci ildə qardaşı Səncəri Xorasan məliyi təyin etmişdir.¹¹²

a. Bərkəruq və Məhəmməd Tapar Arasındakı Mübarizə

Səlcuqlu torpaqlarında hakimiyyət davası baş alıb getdiyi bir vaxtda, xristian dünyası 200 minlik bir orduyla Suriyaya yürüş etdi. Sultan bunlara qarşı Gülbəğə və Artoğlu bəylərini göndərdi. Əmir və əsgərlər arasında birliyin olmaması bizanslıların Antakya və Urfanı ələ keçirməsinə, Qüdsü işğal edərək 70 min müsəlmanı qılıncdan keçirməsinə səbəb oldu.

Bərkəruq rəqiblərinin bir qismini ortadan qaldırdığı vaxt, Azərbaycan məliyi olan qardaşı sultanlıq iddia etməyə başladı. İki qardaş arasında iki döyüş baş verdi. Üçüncü döyüşün isə alimlərin səyi nəticəsində qarşısı alındı. Qərara əsasən Məhəmməd Tapar məlik, Bərkəruq isə sultan oldu. Tezliklə yenidən üsyan edən Məhəmməd Tapar yenə məğlub edildi. Artıq hər iki tərəf zəifləmişdi. Bu mübarizə nəticəsində dövlət iki yerə parçalandı. Məhəmməd Tapar Azərbaycan, Cəzirə və Diyarbəkir tərəflərini aldı. Beləliklə hakimiyyət uğrunda aparılan mübarizə ölkəni xarabaya çevirdi. İslam düşmənlərinin isə işini asanlaşdırdı. Xəstələnən Bərkəruq 26-27 yaşında olarkən 1104-cü ildə vəfat etdi. Yerinə keçən oğlu isə hakimiyyəti qoruya bilmədi. Onun yerinə də Məhəmməd Tapar keçdi.

112. Ətraflı məlumat üçün bax: Özaydın Abdulkərim, *Selçuklularda Fetret ve İntikal Devri*, İstanbul Yüksek İslam ens. Öğretim üyeliği tezi.

b. Məhəmməd Tapar (1105-1118)

Səlcuqlu taxtına keçən Məhəmməd Tapar hakimiyyət uğrunda mübarizə aparənları məğlub etdi. Məhəmməd Tapar əmir Mövdud ilə Ahlat şahı, Sökmən və Artoğlu bəylərini səlib yürüşü edənlərlə mübarizəyə göndərdi. Onlar xristianlara bir çox zərbələr endirdilər. Ancaq aralarında birliyin olmaması və Sökmənin ölməsi, Mövdudun da Şamda öldürülməsi bu səfərin qarşısını aldı. Bundan əlavə gürcülərin Səlcuqlu torpaqlarına etdikləri hücumların da qarşısı alındı.

Məhəmməd Taparın dövründə Batini hərəkətləri geniş vüsət almışdı. 1118-ci ildə Alamud və ətraf qalalar mühasirəyə alınsa da heç bir nəticə əldə olunmadı. Anuşəkin Alamudu mühasirəyə aldığı əsnada sultanın ölüm xəbəri gəldi və mühasirə dayandırıldı.

Ç. Sultan Səncərin Hakimiyyəti (1118-1157)

Məhəmməd Taparın ölümündən sonra yerinə oğlu Mahmud keçdi. Səncər qardaşıoğlu ilə əvvəlcə mübarizə apararaq onu məğlub etsə də, sonradan Reyin qərbinə ona, şərqini isə özünə götürdü. Sultan Səncər Qəznəvi, Xarəzmşahlar və Oğuzlarla mübarizə aparmaq məcburiyyətində qaldı. Qəznəviləri Səlcuqlulara tabe etdi. Xarəzmşah Atsızla (1137-1143 və 1148) üç dəfə müharibə etdi. Onu səlcuqlu torpaqlarından uzaqlaşdıraraq özünə itaətə məcbur etdi.

1. Qətvən Döyüşü

Çində hakimiyyətdə olan Qarakitaylar buddist və şaman dininə mənsub idilər. Bunlar əvvəlcə Şərqi Qaraxanlı, sonra da Qarluqların köməyi ilə Qərbi Qaraxanlı torpaqlarını ələ keçirdilər.

Qarluq və yağmalılar Qarakitay hökmdarı Gur xanı Səlcuqlularla döyüş təşviq etdilər. İki tərəf Qətvən adlanan yerdə yüz minlik ordu ilə qarşılaşdılar. Burada tarixin ən amansız müharibələrindən biri baş verdi. Sultan Səncər əsir düşməmək üçün döyüş meydanından qaçdı. Nəticədə

arvadı, komandirləri və xəzinələri Gur xanın əlinə keçdi. Bu məğlubiyyət dövləti tamamilə zəiflətdi. Qonşu dövlətlər Səlcuqlu torpaqlarını ələ keçirmək üçün hərəkətə keçdilər. Bundan sonra ölkənin sərhədləri Çin səddinə qədər yox, Ceyhun çayına qədər oldu.

Səncər Qətvən məğlubiyyətindən sonra dövləti yenidən bərpa edərək arvadı və komandirlərini hədiyyələrlə azad etdi.

2. Oğuzların Hücumu, Səncərin Ölümü və Şəxsiyyəti

Oğuzlar Qarakitay və digər qəbilələrin təsiri ilə Xorasana köçməyə və Bəlhə məskunlaşmağa başladılar. Bunlar sultana tabe olub müəyyən miqdarda vergi də verirdilər. Bəlh valisi əmir Kumaçın bunları özünə tabe etmək üçün göndərdiyi ordunu məğlub etdilər. Əmirin sultanı təşviq etməsi nəticəsində sayları 40 minə yaxın olan oğuzlara qarşı müharibə elan edildi. Oğuzlar müharibəni önləmək üçün sultana xeyli miqdarda qənimət verməyi təklif etdilər. Lakin acgöz komandirlər bu sülh müqaviləsinə mane oldular.

Yaxşı müdafiə olunan oğuzlar 1153-cü ildə bir vadiyə sıxışdırdıqları səlcuqlu orudusunu sultan da daxil olmaqla əsir aldılar. Bu məğlubiyyət Səlcuqlu imperiyasının sonu oldu. Oğuzlar Xorasana bir çox yerini yağmalayaraq əhaliyə zülm etdilər. Səncər 3 il onların əlində əsir qaldı. Sonra qaçmağı bacarsa da, dövləti yenidən qurmağa imkan tapmadan 1157-ci ildə 72 yaşında Mərv şəhərində vəfat etdi.

Sultan Səncər 20 il mülkəlik, 39 il də sultanlıq etmişdir. Mülkəşahın ən dəyərli övladıdır. Səlcuqlu dövlətini gücləndirmək üçün çalışmışdır. Öz dövründə ədaləti bərpa etmiş, din xadimlərinə hörmət göstərmiş, elm, ədəbiyyat və sənətə böyük töhfələr vermiş bir hökmdardır. Adına bir çox əsərlər yazılmışdır.¹¹³

113. Turan Osman, *e.ə.ə.*, s. 185-196; Kafesoğlu İbrahim, *e.ə.ə.*, s. 81-84; Ravəndi *e.ə.ə.*, I, 163-182.

VI BÖLÜM

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİ
(1501-1736)

Səfəvi Şahları

1. I Şah İsmayıl (1501-1524)
2. I Təhmasib (1524-1576)
3. II İsmayıl (1576-1577)
4. Məhəmməd Xudabənd (1578-1587)
5. I Şah Abbas (1587-1629)
6. I Səfi (1629-1642)
7. II Şah Abbas (1642-1666)
8. Şah Süleyman (1666-1694)
9. Şah Sultan (1694-1722)
10. II Təhmasib (1722-1732)
11. III Şah Abbas (1732-1736)

I. SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİNİN QURULMASI

Hələ XII əsrin axırlarında Ərdəbil şəhəri Şeyx Səfiəddinin hakimiyyəti altına keçmişdi. O, bütün dünyəvi və dini hakimiyyəti öz əlinə almışdı. XV yüzilliyin ortalarında Şeyx Səfiəddinin varisləri – Səfəvilər Ərdəbildə daha da gücləndilər. İndi onlar öz qarşılıqlarına bütün Azərbaycana birləşdirməyi qoymuşdular. Səfəvi başçıları yaxşı başa düşmüşdülər ki, bunun üçün nəinki Ərdəbildə, bütün Azərbaycandan tərəfdarlar toplamaq, xalqı öz tərəflərinə cəkmək lazımdır. Onlar Ağqoyunlu və Şirvanşahların ağalığından narazı olan xalq kütlələrinə müsəlmanlığın şiəlik məzhəbini təbliğ etməyə başladılar. Səfəvilərə görə, Allahın yaratdığı əsl müsəlman dini şiəlikdir. Səfəvilər Məhəmməd Peyğəmbərin (s.ə.s) kürəkəni, I İmam Əlinin nəslindəndirlər, müqəddəsdirlər, camaat onların ardınca getməlidir. Bu yolla xalq kütlələrini öz tərəfinə cəkməyi bilmiş Səfəvilər eyni zamanda Azərbaycan soylarının, bu soyların başçılarının da rəğbətini qazanmışdılar.

Səfəvi şeyxlərinin tərəfdarları başlarına 12 zolaqlı papaq qoyurdular. Əmmaməyə oxşayan bu papaqlardakı zolaqlar Əliyə və onun övladlarına-davamçıları olan 11 imama hörmət işarəsi idi. Bu qırmızı zolaqlı papaqları daşıyanlar “qızılbaşlar” adlanırdılar. Təsədüfi deyil ki, tarix ədəbiyyatında çox vaxt Səfəvilər Qızılbaşlar da adlanırlar. Səfəvilər Kiçik Asiyanın türk soyları ilə əlaqə yaratmışdılar. Orta yüzillik müəlliflərindən biri yazırdı ki “*Rumun böyük adamları ona, yəni Səfiəddinə təzim edirdilər*”.

Hətta belə bir mülahizə var ki, Teymurləng Kiçik Asiyadan qayıdarkən yolu Ərdəbildən düşmüşdü və özü ilə xeyli əsir aparırdı. Ərdəbil

şeyxi ondan əsirləri buraxmağı xahiş etdikdə, Teymur buna razılıq vermiş, onları Ərdəbil ətrafında məskunlaşdırmış və Səfəvi şeyxlərinin qulluğunda olmağı əmr etmişdi. Səfəvi şeyxləri Kiçik Asiyada yaşayan bütün soylara öz nümayəndələrini təhkim etmişdi və həmin nümayəndələr *“Rum sufiləri”* adlanırdılar. Səfəvilərdən Şeyx Cüneydlə Şeyx Heydər zamanında Kiçik Asiya soyları ilə əlaqələr daha da möhkəmlənmişdi. 1449-cu ildə Qaraqoyunlu Cahan Şahın sıxışdırdığı Şeyx Heydər Kiçik Asiyada Karamanda sığınacaq tapmışdı. 1456-1459-cu illərdə şiəliyi təbliğ edən Cüneyd Diyarbəkirdə, Ağqoyunlu Uzun Həsənin hakimiyyəti altındakı yerlərdə olmuşdur. Qaraqoyunlu Cahan şaha qarşı mübarizədə Səfəvi şeyxlərinin kömək edə biləcəyini nəzərə alan Uzun Həsən, bacısı Xədicə bəyimi Şeyx Cüneydə ərə vermişdir.

Səfəvilərin başçısı Şeyx Cüneyd Şirvana hücum edib, onu ələ keçirmək istədi. Lakin onun bu cəhdi baş tutmadı, özü isə döyüşdə öldürüldü.

Şeyx Cüneydin Şirvan səfərində öldürülməsindən sonra Ərdəbil şeyxi olmuş onun oğlu Şeyx Heydər də Kiçik Asiya soyları ilə, həmçinin Qara Yusiflə sıx əlaqə saxlayırdı. O, Qara Yusifin qızı Aləmşah bəyimlə evlənmiş və Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin əsasını ondan olan oğlu İsmayıl qoymuşdur. Atasının yerini tutmuş Şeyx Heydər 10 minlik süvari ordu ilə Ərdəbili yenidən almış və Şirvan üzərinə yürüş etmişdi. Şeyx Heydərin 1488-ci ildə ölümündən sonra Ərdəbil şeyxlərinə onun böyük oğlu Sultan Əli başçılıq edir, o da babası və atası kimi Azərbaycan torpaqlarını öz hakimiyyəti altında birləşdirməyə can atırdı.

Burada onun mənafeyi Ağqoyunlular xanədanının mənafeyi ilə toqquşurdu. Bu isə Səfəvi şeyxləri ilə Ağqoyunluları silahlı toqquşmaya gətirib çıxardı. Ərdəbil yaxınlığında baş vermiş döyüşdə Sultan Əlinin başçılıq etdiyi Qızılbaş qoşunları darmadağın edildi. Sultan Əlinin qardaşları İbrahim və İsmayıl Ərdəbildə gizləndilər. Ağqoyunlu hökmdarı hansı vasitə ilə olur-olsun İsmayılı və İbrahimi tapıb öldürməyi əmr etmişdi. Yeddi yaşlı İsmayılın anası Aləmşah bəyim özü də gizlənməli oldu, İsmayılı bir qadına tapşırdı. Həmin qadın əvvəlcə onu evlərdə, məsciddə gizlətdi, lakin axtarışın gücləndiyini görərək onu Ərdəbildən

çıxardı. İsmayılı 80 nəfər Qızılbaşın müşayətilə Rəştə gətirdilər. Lakin burada da təhlükəli olduğundan İsmayılı Lahicana apardılar. Gilan hakiminin sarayında görkəmli alim Şəmsəddin Lahici onun və qardaşının tərbiyəçisi təyin olundu. Ağqoyunlu hökmdarı Rüstəmin bütün söylərinə baxmayaraq o, Şeyx Heydərin oğlanlarının yerini tapa bilmədi. İsmayıl 6 il Lahicanda qaldı.

A. Şah İsmayılın Hakimiyyəti (1501-1524)

Gilanda gizlənməyə məcbur olmuş kiçik yaşlı İsmayılın ətrafına tezliklə xeyli qüvvə toplandı. Artıq 15 yaşına çatmış İsmayıl 1499-cu ildə öz tərəfdarları ilə Ərdəbilə gəldi. Burada bir çox Azərbaycan soylarının başçıları ona qoşuldular. Bu dövrdə Ağqoyunlular dövləti xeyli zəifləmiş və iki hissəyə bölünmüşdü. İsmayıl bütün Azərbaycanı ələ keçirmək, Ağqoyunluları hakimiyyətdən kənar etmək istəyirdi. Lakin o yaxşı başa düşürdü ki, Ağqoyunlu dövləti iki hissəyə bölünsə də hələ onun öhdəsindən gəlmək çətin olar, yeni qüvvələr toplamaq lazımdır.

1500-cü ilin yazında İsmayıl Qızılbaş tərəfdarlarından qüvvə toplamaq üçün Ərzincana hərəkət etdi. Bütün yol boyu ona xeyli adam qoşuldu və artıq onun qoşunlarının sayı bir neçə minə çatırdı. Bəzi qaynaqlarda yazılana görə Ərzincanda Qızılbaşların müşavirəsi olmuşdur. Müşavirə iştirakçılarının bir qrupu iki hissəyə bölünmüş və Ağqoyunlular dövlətinin Əlvəndin hökmdar olan hissəsinə hücum etməyi, digərləri Gürcüstana, üçüncüləri isə Çuxursəddə hücum edib, orada qışlamağı təklif edirdi. Bu təkliflərin hamısı rədd edilmiş “Səfəvilərin qəddar düşməni” Fərrux Yassarın Şirvanşahlar dövləti üzərinə yürüş etmək qərarına alınmışdı.

İsmayıl ilk zərbəni Şirvanşahlara endirməyi, Şirvanı ələ keçirməyi qəət etdi və 1500-cü ilin payızında onun qoşunları Kürü keçib Şirvan üzərinə yeridi. Döyüş Güllüstan qalası yaxınlığında baş verdi. Şirvanşahın piyada qoşununu 16 yaşlı İsmayılın süvariləri üstələdilər. Fərrux Yassar döyüş meydanında öldürüldü. İsmayılın qoşunları Şamaxını tutdu. Qışı Şamaxıda keçirən İsmayıl, o biri ilin yazında qoşunları ilə birlikdə Bakı üzərinə yeridi. Bakı o dövrdə Azərbaycanın yaxşı möhkəmləndirilmiş

qalası idi. Orta yüzillikdə yaşamış müəlliflər yazırlar ki, Bakı qalasının dörd darvazası var idi və onlardan üçü dənizə açılırdı. Bu deməkdir ki, Bakı qalası ətrafında dərin və geniş arx qazılmış və təhlükə olduqda o dəniz suyu ilə doldurulur və hücum edən düşməne elə gəlirdi ki, qala dəniz içindədir.

Səfəvi qoşunları qalanı hücumla ala bilməyəcəklərini görərək şəhər əhalisinə təslim olmağı təklif etdilər. Qalanın müdafiəsinə İsmayılın qoşunlarının Bakıya hücumu zamanı şəhərdə olmayan Fərrux Yassarın oğlu Qazı bəyin arvadı başçılıq edirdi. Qazı bəyin arvadı İsmayılın bu təklifini gətirmiş nümayəndəsini edam etdirdi. İsmayıl qoşunun Bakıya girə bilməsi üçün qala ətrafındakı xəndəyin bir hissəsini torpaqla doldurtdurdu, qalanın altından isə lağım atdırdı, Qızılbaş qoşunları şəhərə girdilər. Bəzi tarixçilər qeyd edirlər ki, guya İsmayıl haranı tuturdusa, o yerin sünni əhalisini qırğına verirdi. Bakıya girəndə şəhərin adlı-sanlı adamları əllərində Quran İsmayıldan aman istədilər. İsmayıl həmin təklifi qəbul etdi və şəhər əhalisi qırğından xilas oldu.

Bütün Şirvanın və Şamaxının təslim olmasına baxmayaraq Şamaxı yaxınlığındakı Gülüstan qalası müqavimət göstərməkdə davam edirdi. İsmayıl onu xeyli mühasirədə saxladısı da qala müdafiəçilərinin müqavimətini qıra bilmədi. O, Ağqoyunlu Əlvəndin böyük qoşunla Təbrizdən çıxıb onun üzərinə gəlməsi xəbərini alandan sonra, onunla qarşılaşmamaq üçün qoşun başçılarını yanına çağırıb geri çəkilmək istədiyini bildirdi və soruşdu: *“Sizə Azərbaycan taxtı, yoxsa Gülüstan qalası lazımdır?”* Hamı bir ağızdan *“Azərbaycan”* dedi. İsmayıl həmin qoşunlarını Şirvandan çıxardı. Beləliklə, İsmayıl Şirvanşahlar dövlətini özündən asılı vəziyyətə saldı.

Səfəvi qoşunları Şirvandan Naxçıvan tərəfə hərəkət etdi. Ağqoyunlu hökmdarı Əlvənd İsmayıla məktub göndərüb Şirvanı geri qaytarmağı tələb etdisə də rədd cavabı aldı. Əlvənd öz qoşunları ilə Şərur düzünə tərəf hərəkət etdi və burada qoşunlarının səflərini qaydaya salaraq döyüş vəziyyəti aldı. Burada 1501-ci ilin ortalarında həlledici vuruşma baş verdi. Bu döyüşdə İsmayıl sərkərdəlik sənətini və şəxsi igidliyini nümayiş

etdirdi və Əlvəndin qoşunlarını məğlubiyyətə uğradaraq külli miqdarda qənimət ələ keçirdi.

İsmayıl həmin ilin payızında təntənə ilə Təbrizə daxil oldu və özünü şah elan etdi. Şah İsmayılın qələbə çalmasının bir səbəbi də Ağqoyunlu qoşun başçılarından döyüş başlamamışdan əvvəl bir qisminin İsmayıl tərəfə keçməsi idi. Əlvənd üzərində parlaq qələbədən sonra Şah İsmayıl Ağqoyunlu dövlətinin başçısı Murada 1503-cü ildə məktubla təbə olmasını tələb etdi və rədd cavabı aldı. Şah İsmayıl 12 minlik qoşunla Təbrizi tərk edib, Murada qarşı Həmədan tərəfə irəlilədi. Muradın 70 minlik qoşunu var idi. 1503-cü il iyunun 21-də Həmədan yaxınlığındakı döyüşdə Muradın qüvvələrinin İsmayılınkindən 5-6 dəfə çox olmasına baxmayaraq, Şah İsmayılın qoşunları qələbə çaldılar. Bunun bir səbəbi də bəzi Ağqoyunlu əmirlərin Şah İsmayıl tərəfə keçməsi idi. Şah İsmayıl Muradı təqib edə-edə İranın içərilərinə hərəkət etdi.

1508-ci il ərəfəsində Şah İsmayıl Xorasandan başqa bütün İranı, Ermənistanı, Ərəb İraqını, Kiçik Asiya'nın bir çox vilayətini tutdu. Beləliklə, XVI yüzilliyin birinci on illiyinin sonunda Azərbaycan Səfəvilər dövləti böyük ərazini əhatə edirdi. Səfəvilər dövlətinin ərazisi Amudərya çayından Fərat çayına qədər uzanırdı. Bu ərazinin özəyi Azərbaycan, paxtaxtı Təbriz şəhəri oldu. Bu dövlətin iqtisadi dayağı da daha çox inkişaf etmiş zəngin Azərbaycan vilayətlərindən ibarət idi. Bu dövlətdə hakim mövqeyi azərbaycanlılar tuturdular. Hərbi, maliyyə işləri, vilayətlərin idarəsi, saray vəzifələri azərbaycanlı əyanların əlində idi.

Səfəvilər dövlətində XVI yüzilliyin ortalarında 74 əmirindən 69-u azərbaycanlı idi. Şah İsmayıl hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başlayanda Azərbaycan uğrunda çarpışacağını bildirmişdi. Şah sarayında, qoşunda, xarici ölkələrlə yazışmalarda və s. dövlət işlərində Azərbaycan dilindən istifadə olunurdu. Bu dil dövlət dili idi. Bu yazışmaların bəzilərini tarix qoruyub saxlamışdır. Çaldıran döyüşündən sonra Şah İsmayılın Macar kralına yazdığı məktub Azərbaycan dilindədir.

Səfəvi şahları özlərini şahənşah, yəni şahların şahı adlandırırdılar. Şah İsmayıl öz dövrünün çox böyük dövlət xadimi idi.

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması xalqımızın tarixində çox əhəmiyyətli, ölkənin həm təsərrüfat, həm mədəni, həm də mənəvi həyatında misli görünməmiş hadisə idi.

1. Çaldıran Döyüşü

Səfəvilər dövlətinin yaranması, onun ətraf əraziləri özünə tabe etməsi, qüvvətlənməsi, Azərbaycan torpaqlarına göz dikmiş Osmanlı imperiyasını narahat edir və o hər vasitə ilə Şah İsmayılın əleyhdarlarına kömək edirdi. Şah İsmayıl Ağqoyunlu hökmdarları ilə mübarizə aparanda, Osmanlı sultanı Ağqoyunlu padşahlarına kömək edirdi. Doğrudur, Səfəvilər dövləti yaranandan sonra Osmanlı imperiyası onu rəsmən tanıdısa da, ancaq Azərbaycana istila etmək fikrindən yayınmadı. Şah İsmayıl da Osmanlı imperiyası ilə gec-tez müharibə etməli olacağını hiss edir, hazırlıq işləri aparır, Avropa ölkələri ilə əlaqə yaradırdı.

1512-ci ildə Sultan I Səlim Osmanlı ərazisində yaşayan 40 min Qızılbaş məhv etdi. Şah İsmayıl təhqiramiz məktublar göndərdi və nəhayət, 1514-cü ildə 200 minlik qoşunu ilə Azərbaycan üzərinə yeridi. Bu hücumda Osmanlıların bütün hərbi qüvvələri iştirak edirdi. Çaldıran düzündə Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Osmanlı imperiyası arasında həlledici döyüş baş verdi. Osmanlı qoşunları üstünlük qazandılar. Şah İsmayılın qoşunları rəşadətlə vuruşdusa da məğlub oldu. Bu məğlubiyyətin səbəblərindən biri o idi ki, Osmanlı qoşunları topdan, digər atəşəçən silahdan istifadə edirdi. Şah İsmayılın qoşunlarında isə bu cür silah yoxdu və qoşunların say baxımından da fərq çox idi. Sərkərdələrdən biri yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq, Şah İsmayıl Osmanlı ordusuna arxadan zərbə endirməyi məsləhət görmüşdü. Şah İsmayıl isə bu təklifi rədd edərək demişdi: *“Mən karvan basan quldur deyiləm”*.

Osmanlı qoşunları Azərbaycana girdilər. Onlar Xoyu, Mərəndi, ciddi müqavimət göstərən Təbrizi ələ keçirdilər. Lakin Sultan I Səlim Azərbaycanda çox qalmadı, müharibədən yorulmuş qoşun Təbrizdə cəmi 6 gün qalandan sonra onu geri çəkməyə məcbur etdi. Sultan Azərbaycana tərk edərkən külli miqdarda qənimət, həmçinin xeyli sənətkar apardı. İstanbulda minlərlə azərbaycanlı sənətkar yerləşdirildi.

Türk qoşunları gedəndən sonra Şah İsmayıl Təbrizə gəldi. Tezliklə Azərbaycan dövləti ilə Osmanlı arasında barışıq müqaviləsi bağlandı. Buna baxmayaraq Osmanlı dövləti Azərbaycana yiyələnmək niyyətindən əl çəkməmişdi. Şah İsmayıl Osmanlıya qarşı Avropa ölkələri ilə itti-faq bağlamaq üçün diplomatik danışıqlar aparırdı. Lakin onun səyləri nəticəsiz qaldı.

2. Şah İsmayılın Daxili Siyasəti

Osmanlı ilə Çaldıran döyüşündən sonra Şah İsmayıl ölkəni daxildən möhkəmləndirmək, bütün Azərbaycan torpaqlarını öz idarəsində cəmləşdirmək siyasətinə xüsusi əhəmiyyət verdi. Şah İsmayıl ilk növbədə öz mövqelərini Gürcüstanda möhkəmləndirməyi qəət etdi. Bu dövrdə Gürcüstan bir-biri ilə düşmənçilik edən müstəqil bir neçə çarlıqlara bölünmüşdü və bu vəziyyət Gürcüstanı ələ keçirmək işində Şah İsmayılın işini xeyli yüngülləşdirirdi. Gürcüstana yürüş üçün bəhanə qonşu çarlığın İmeretiya çarının hücumuna məruz qalması, onun kömək üçün Şah İsmayıla müraciəti idi. Şah İsmayıl qoşunları ilə Gürcüstana daxil oldu. İmeretiyanı məğlubiyyətə uğrattı və çar Osmanlıya sığındı. İmeretiya çarı bir ildən sonra, yəni 1517-ci ildə Osmanlı qoşunlarının köməyi ilə İmeretiya torpaqlarına qayıtdısa da, Şah İsmayıl onu ikinci dəfə məğlubiyyətə düşürərək etdi.

1521-ci ildə Kaxetiya çarı Şəkiyə basqın etdi. Şəki hakimi Həsən bəy kömək üçün Şah İsmayıla müraciət etdi. Naxçıvanda qışlayan Şah İsmayıl Şəki hakiminə kömək üçün qoşun göndərdi. Bu qoşunlar Qanıq (Alazan) və Kibri (İora) çaylarını keçərək Gürcüstana girdilər. Kaxetiya çarı aman istəmək üçün Şah qoşunlarının başçısı Div Sultanın düşərgəsinə gəlməyə məcbur oldu. Onunla birlikdə digər Gürcü çarları Naxçıvan Şah İsmayılın yanına gəlib, ona tabe olduqlarını, xəzinəsinə hər il vergi və rəcəklərini bildirdilər.

XVI yüzilliyin birinci ilində etdiyi yürüş, Şirvanşahı ağır məğlubiyyətə uğratmasına baxmayaraq Şirvan torpaqları hələ Səfəvilər dövlətinin deyildi və Şirvanşahlıq müstəqil qalırdı. Ona görə də Şah İsmayıl Şirvan

üzərinə daha iki yürüş etməli oldu. Bu yürüşlərdən birində qalib gəlsə də, geri qayıdan kimi Şirvanşah yenə müstəqilləşdi, 1519-cu ildəki hücumdan sonra isə Şirvanşahlıq Səfəvilərdən asılılığı qəbul etməyə, Şah İsmayıl külli miqdarda qiymətli hədiyyələr, o cümlədən çoxlu qızıl və gümüş pul göndərməyə məcbur oldu.

1524-cü ildə Şah İsmayıl Şirvan üzərinə yürüş etdi. O, Kür çayına çatanda Şirvanşah II İbrahim Şeyxşahın ölüm xəbərini aldı. Şirvan taxtına onun oğlu, Şah İsmayılın qızı Pərican xanımın əri II Xəlilullah çıxdı. Şah İsmayıl yolunu dəyişib Şəkiyə gəldi və Şəki hakimi Həsən xan onu təntənə ilə qarşıladı. Şah İsmayıl geri qayıdarkən yolda Kaxetiya çarının yenə Şəkiyə basqın etməsi, Həsən xanın öldürülməsi xəbərini aldı. O, çarı cəzalandırmaq üçün Kaxetiya hücum etməyi qərarlaşdırdı, lakin onun qəflətən vəfat etməsi bu işə mane oldu. Şah İsmayıl 1524-cü il mayın 23-də, 37 yaşında ikən vəfat etdi.

B. Şah I Təhmasibin Hakimiyyəti (1524-1576)

Səfəvilər dövlətinin şahı formal olaraq onun oğlu Təhmasib elan olundu. Əslində isə 10 yaşlı oğlan bir qrup qızılbaş tayfa əmirlərinin əlində oyunağa çevrilmişdi və onlar öz bildikləri kimi hərəkət edirdilər. Bu əmirlər içərisində dövlət işlərinə nəzarəti Təhmasibin atabəyi Rumlu soyunun başçısı Div Sultan ələ keçirdisə də, qüdrətli Ustaclı əmirləri Köpək Sultan və Abdulla xan ona mane olurdular. Bu əmirlər arasında hakimiyyət uğrunda bəzən qanlı toqquşmalara gətirib çıxaran mübarizə gedirdi. Bir neçə il davam edən bu mübarizə Səfəvilər dövlətini xeyli zəiflətdi.

Nəhayət I Təhmasibin həddi-büluğa çatması, hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirməsi Səfəvilər dövlətində hərc-mərcliyə son qoydu və elə bu vaxt Səfəvilər dövləti ilə Osmanlı arasında müharibə başlandı. Sultan I Süleyman Azərbaycanı ələ keçirmək istəyirdi. 1528-ci ildə başlamış Səfəvi-Osmanlı müharibələri bir neçə il davam etdi. I Süleyman Azərbaycana iki dəfə yürüş etdi. Bu yürüşlərdən ən böyükləri 1534-1535-ci illərdə baş vermişdi. 1535-ci ildə I Süleyman Təbrizi tutdu. Şah Təhmasib

özü Təbrizi viran edib Sultaniyyəyə çəkildi, o yolu üstə olan hər şeyi məhv etdi ki, düşmənin əlinə heç bir şey keçməsin. Aclıq və bunun nəticəsində baş vermiş xəstəlik Sultan qoşunlarını xeyli zəiflətdi və baş vermiş döyüşdə qızılbaş qoşunları onları məğlubiyyətə uğratdılar. Sultan öz qoşunlarının qalıqları ilə Azərbaycan torpaqlarını tərk etməli oldu. Geri çəkilən Sultan qoşunlarını təqib edən qızılbaşlar Van və Ərciş qalalarını ələ keçirdilər. Lakin Osmanlı sultanları Azərbaycanı zəbt etmək planlarından əl çəkmirdilər. 1548-1554-cü illərdə onlar Azərbaycana yürüş təşkil etdilərse də, öz məqsədlərinə nail ola bilmədilər və 1555-ci ildə iki dövlət arasında sülh müqaviləsi imzalandı.

1. Şirvan və Şəki Azərbaycan Səfəvilər Dövlətinin Tərkibində

50 ildən artıq padşahlıq etmiş I Təhmasib ilk növbədə atasının ölümündən sonra ona tabe olmaq istəməyən feodallara və əmirlərə divan tutdu. Daha sonra isə o Şirvanşahlığı məhv etməyi, Şirvan torpaqlarını Səfəvilər dövlətinin əyalətinə çevirmək qərarına gəldi.

Fərrux Yasar öldükdən sonra Şirvan öz müstəqilliyini itirməmişdi. Şirvanı onun oğlanlarından Bəhram bəy idarə edirdi. Bir ildən sonra o vəfat etdi və taxta qardaşı Qazı bəy çıxdı. Bir neçə aydan sonra onu Sultan Mahmud öldürdü. Sultan Mahmudun zülmkarlığından narazı olan xalq, onun Gilandakı əmisi İbrahim Şeyxşaha müraciət etdi. II İbrahim Şeyxşah Şirvan camaatının köməyi ilə hakimiyyətə yiyələndi. Sultan Mahmud isə, kömək ardınca Şah İsmayılın yanına qaçdı. Şah İsmayıl ona qoşun verib Şirvan üzərinə göndərdi. Sultan Mahmud Şirvana yetişəndə Şeyxşah Gülüstən qalasına çəkilmişdi. Lakin Sultan Mahmudun öz xidmətçisi tərəfindən qəflətən öldürülməsindən istifadə etmiş II İbrahim Şeyxşah Gülüstən qalasından çıxıb Şah İsmayılın başsız qalmış qoşununu məğlub etdi.

Bir müddət sonra II İbrahim Şeyxşah öldü və hakimiyyətə onun oğlu, Şah İsmayılın qızı Pəricanın əri II Xəlilullah keçdi. Qohum olmalarına baxmayaraq I Təhmasib Şirvanşahlığı məhv etmək istəyirdi. 1553-ci ildə II Xəlilullah öldü və onun övladı olmadığından hakimiyyət uğrunda mübarizə başlandı. I Təhmasib bundan istifadə edərək 1538-ci ildə Şir-

van üzərinə qoşun göndərdi və Şirvanşah əsir alınaraq edam edildi. Səfəvilər dövlətin bütövlüyünə ziyan gətirə biləcək bir çox feodalları məhv etdi. Şirvan Səfəvi dövlətinin bir vilayətinə-bəylərbəyliyə çevrildi, yəni Şirvanı Şah Təhmasibin təyin etdiyi bəylərbəyilər idarə etməyə başladılar. İki il sonra Səfəvilər Bakını da ələ keçirdilər.

Şirvanşahlığının ləğv edilməsi Şirvan feodallarının narazılığına və etiraz çıxışlarına səbəb oldu. Bəzən Şirvana bəylərbəyi təyin edilmiş feodallar bundan istifadə etməyə, bu yolla Şirvanşahlığında Şah olmağa çalışdılar. 1546-cı ildə Şirvana bəylərbəyi təyin edilmiş Alxas Mirzə üsyan edib, Şirvanşahlığının müstəqilliyini bərpa etmək istədi. Lakin onun bu cəhdi baş tutmadı, I Təhmasib onu məğlub etdi. Bu üsyandan bir qədər sonra Şirvanda yeni bir üsyan başladsa da, o da bir nəticə vermədi.

I Təhmasib Şirvanda öz mövqeyini möhkəmləndirdikdən sonra Şəkini tabe etməyə girişdi. Şəki hökmdarları hələ I Təhmasib Şirvana yürüş edəndə Şirvanşahlara kömək edirdilər. Onlar yaxşı başa düşürdülər ki Şirvan tabe edildikdən sonra, I Təhmasib onları da rahat buraxmayacaqdır.

1551-ci ildə I Təhmasib Gürcüstan üzərinə yürüş təşkil etdi. O, Gürcüstanı doğru irəliləyərkən Şəki hakimindən tabe olmağı tələb etdi. Şəki hakimi I Təhmasibin təklifini qəbul etmədi. I Təhmasib Şərqi Gürcüstanı ələ keçirib burada öz hakimiyyətini möhkəmləndirdikdən sonra Şəki üzərinə yeridi. I Təhmasib Şəkidə ciddi müqavimətlə rastlaşdı. Onlar Kiş və Gələrsən-Görərsən qalalarında, həmçinin dağlardakı sığınacaqlarda yerləşərək mərdliklə vuruşurdular. Səfəvi qoşunları 3 istiqamətdə döyüşməyə məcbur oldular. Qalaları dağıtmaq üçün Səfəvi qoşunları toplardan istifadə etdilər.

Kiş qalasına açılmış birinci top atəşindən sonra qala müdafiəçiləri təslim oldular. Sığınacaqlarda yerləşmiş şəkililərin də taleyi belə oldu. Gələrsən-Görərsən qalasına sığınmış Şəki hökmdarı müqavimətin faydasız olduğunu görüb qaçmaqla canını qurtarmaq istədi. Lakin o uzağa gedə bilmədi. Səfəvi qoşunları onu tutub edam etdilər. Şəki hakimiyyətinə son qoyuldu, ərazisi isə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tərkibinə qatıldı.

Şəkinin tutulması ilə Azərbaycan torpaqlarının bir vahid dövlətdə birləşdirilməsi başa çatdı. Şirvan və Şəkinin Səfəvilər dövlətinin tərkibinə qatılması tarixdə mütərəqqi hal kimi qiymətləndirilməlidir. Bununla Azərbaycanda feodal pərakəndəliyinə son qoyuldu, bu isə ölkənin qüdrətinin artması, istilacılarla qarşı vahid qüvvənin yaranması demək idi. Şah I Təhmasib 1576-cı il mayın 14-də vəfat etdi.

C. Şah II İsmayılın Hakimiyyəti (1576-1577)

Hakimiyyət uğrunda onun oğlanları Heydər və İsmayıl arasında ölüm-dirim mübarizəsi başlandı. Heydərə qəsd edib onu öldürdülər. İsmayıl Səfəvi taxt-tacına sahib oldu. 1576-cı il avqustun 22-də o, II İsmayıl adı ilə Səfəvi Şahı elan olundu. II İsmayıl birinci növbədə öz qardaşlarını zərərsizləşdirməyə çalışdı. Onların bir çoxuna qəsd etdi. II İsmayıl saray əyanlarının bir çoxunu dəyişdi. O, sünni əhəlinin rəğbətini qazanmaq üçün, sünnilərin təqib olunmasına son qoydu. II İsmayılın hakimiyyəti uzun sürmədi və 1577-ci ildə qəflətən öldü.

II İsmayılın vəfatından sonra Qəzvin sarayında gərgin vəziyyət yaranı. (Təhmasib 1548-ci ildə Səfəvilərin paytaxtını Təbrizdən Qəzvinə köçürmüşdü). Səfəvi əmirləri hakimiyyət uğrunda mübarizəyə başladılar. Onların hər biri özünə yaxın şahzadəni hakimiyyətə gətirməyə can atırdı. 1578-ci ilin əvvəlində yarı kor, dövlət işlərinə yararsız Məhəmməd Xudabəndəni Şirazdan Qəzvinə gətirib şah elan etdilər.

Ç. Şah Məhəmməd Mirzənin Hakimiyyəti (1578-1587)

Hakimiyyət uğrunda mübarizədə qalib gəlmiş Məhəmməd Mirzənin (ona Xudabəndə deyirdilər) şahlığı dövründə Səfəvilər dövləti xeyli zəiflədi, dövlət işləri ilə qəti məşğul olmayan zəif iradəli, bədxərc kor şah müxtəlif hədiyyələr paylamaqla xəzinəni boşaltdı. Dövlətin müxtəlif əyalətlərini idarə edən, müstəqilliyə can atan əmirlər arasında toqquşmalar, düşmənçilik ölkənin birliyini pozdu. Bir neçə güclü əmir ölkəni demək

olar ki, öz aralarında bölüşdürdü. Azərbaycan tarixçisi A. Bakıxanov yazır ki, *“bütün bunlar dövlətin əsasını sarsıtdı”*, onun müstəqilliyinə ziyan gətirdi.

Osmanlı İmperiyası Səfəvilər dövlətinin zəifləməsindən istifadə edib, qoşunlarını Azərbaycana yeritdi. Onlar hücum etməmişdən əvvəl, Azərbaycana öz nümayəndələrini göndərməsinə, onların xalq kütlələri arasında təbliğat aparmasına baxmayaraq, Sultan qoşunlarına ciddi müqavimət göstərildi. Gürcüstanın şərq vilayətlərini zəbt edib, Azərbaycana soxulan Osmanlı qoşunları Alazan çayı yaxınlığında Səfəvi qoşunları ilə üzləşdilər. Qüvvələr nisbəti bərabər deyildi, həm də Səfəvi qoşun başçıları arasında birlik yox idi. Bu döyüş Səfəvi qoşunlarının məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Osmanlı qoşunları Gəncəni tutduqdan sonra, Şirvan üzərinə yeridilər. Şirvan bəylərbəyi müqavimət göstərmədi, başını götürüb qaçdı. İşğalçı qoşunlar Şamaxını ələ keçirdilər. Lakin onlar Azərbaycanda çox qala bilmədilər, soyuqların düşməsi Osmanlıları zəbt edilmiş yerlərdə, o cümlədən Şamaxıda nisbətən kiçik qoşun dəstələri qoyub, əsas qüvvələrlə geri çəkilməyə məcbur etdi. Onlar özləri ilə 60 minə qədər azərbaycanlıni əsir apardılar.

Osmanlı qoşunlarının əsas qüvvələri Azərbaycandan getdikdən sonra Səfəvi şahzadəsi qoşun toplayıb Şamaxını mühasirəyə aldı. Daha sonra Səfəvi qoşunları Ağsu yaxınlığında Osmanlı qoşunları ilə üzləşdi. Bu döyüşdə Səfəvilər qalib gəldi. Bu döyüşdə 30 minlik Səfəvi qoşununa Şah Xudabəndənin arvadı Bəyim başçılıq edirdi. O dövrün müəllifləri Bəyimi ağıllı və bacarıqlı qadın kimi təsvir edirlər.

Tezliklə Osmanlı qoşunları yenə hücumə keçib, Təbrizə yaxınlaşdılar. Səfəvilər Osmanlı sultanlığına sülh təklif etməyə məcbur oldular. Sultan öz tələblərinin qəbul olunması şərtilə sülh bağlamağa razı oldu. Azərbaycan Səfəvi dövləti ilə Osmanlı arasında müharibələrə müvəqqəti olsa da son qoyuldu.

XVI yüzilliyin sonlarına yaxın Azərbaycan Səfəvilər dövləti zəiflədi. Bunun başlıca səbəbi Şah Məhəmməd Mirzənin zəifliyi nəticəsində feodalların mərkəzi hökumətə tabe olmaq istəməməsi idi. Belə bir şəraitdə

Osmanlı müttəfiqi olan Krım xanının qoşunları Dərbənd tərəfdən, burada olan türk qoşunlarının qalıqları ilə birləşərək 1578-ci ildə Azərbaycana soxuldular. Qarabağı, Salyanı tutdular, bu yerləri talan edib, qışlamaq üçün Ərzuruma döndülər.

Sonrakı iki ildə də tatar və türk qoşunları Şirvana, Qarabağa hücumlar etdilər, Bakını ələ keçirdilər. Ən böyük hücum 1582-ci ildə oldu. Türklər Çuxursəədi, Şirvanı tutdular. Cənuba hərəkət etdilər. Təbrizlilər Osmanlılara ciddi müqavimət göstərdilər. Osmanlılar Təbrizi alıb onu talan etdilər. Lakin onlar bu yerlərdə çox qala bilmədilər. Əhalinin ciddi müqaviməti, ərzaq ələ keçirə bilmədiklərindən qoşunlarda aclıq başlaması Osmanlı qoşunlarını nəinki Azərbaycanın cənub, həmçinin şimal torpaqlarından, Şirvandan geri çəkilməyə məcbur etdi. Onlar geri dönərkən əhalini qarət edir, külli miqdarda qənimət aparırdılar. Bir müəllif yazır ki, Osmanlı qoşunları Azərbaycandan *“Gözlə bir binanın damını, tağını, pəncərələrini və bütün şüşələrini Sultana təqdim edirdilər. Sultan onlardan Sultaniyyə bağının yerində “Qəsri Humayün” (Çar qəsri) tikdirdi. O özünün gözəlliyi ilə adamı heyran edir”*.

Osmanlı qoşunları eyni zamanda Azərbaycan əhalisindən 15 minə qədərini əsir edib özləri ilə apardılar. Məhəmməd Xudabəndənin zəifliyi, qızılbaş əmirləri arasında birliyin olmaması və aralarında gedən mübarizə Səfəvilər dövlətini əsaslı surətdə sarsıtdı. Əmirlərin böyük bir qrupu yaxşı başa düşürdü ki, dövlətin qüdrətini bərpa etmək üçün qüdrətli hökmdar lazımdır. Xudabəndə hakimiyyətdən kənar edilməli və yerinə bacarıqlı şahzadələrdən biri gəlməlidir. Belə bir şəraitdə 1587-ci ildə qızılbaş soylarından ən zorluları olan Şamlı və Ustacılı soylarının əmirləri Xudabəndənin oğlu 16 yaşlı Abbas Mirzəni Qəzvinə şah elan etdilər. Bu zaman Təbriz də daxil olmaqla Azərbaycan torpaqlarının böyük bir hissəsi Osmanlıların əlində idi. 1589-cu ildə Ordubad, Mərənd, Qarabağ, Naxçıvan və s. yerlər də Osmanlıların əlinə keçdi. Beləliklə Qaradağ, Ərdəbil və Talışdan başqa bütün Azərbaycan, həmçinin Şərqi Gürcüstan və Ermənistan Osmanlı hakimiyyəti altında idi.

D. I Şah Abbasın Hakimiyyəti (1587-1629)

Abbas Mirzə I Şah Abbas adı ilə taxta çıxandan sonra Təbrizə gəlib ona tabe olduqlarını bildirmək istəyən bir çox qızılbaş əmirlərini anasının və qardaşının qətlində günahlandıraraq öldürtdürmüşdü. Bu işdə ona İran feodalları və xüsusən vəzir kömək etmişdi. Şah Abbas hər cəhdlə qızılbaş əmirlərini hakimiyyətdən uzaqlaşdırmağa çalışır, onlarla düşmənçilik edirdi. O vaxt İranda olmuş xarici səfirlərdən biri yazırdı ki, *“Şah Abbasın qızılbaş soylarını görəsi gözü yoxdu, o bu soyların qüdrətini sarsıtmağa çalışır. Şah indi tatlardan ibarət dəstələrə, qulam-lara arxalanır və onları yüksək dövlət vəzifələrinə təyin edir. Şah Abbas qızılbaşları hərbi işlərdən uzaqlaşdırmaq üçün hərbi islahat keçirdi, qızılbaşların inhisar hüquqları ləğv edildi, iranlılar da orduda vəzifə tutmaq hüququnu aldılar”*.

1. Daxili Siyasəti

Şah Abbas qızılbaş əmirlərinə bir-birinin ardınca zərbələr vurmağa davam edərək, qızılbaş soylarına başçılıqda irsiliyi ləğv etdi. Soy başcısı öldükdə artıq onu oğlu deyil, şahın arzusundan asılı olaraq başqaları əvəz edə bilərdi. Qoşun toplanmasında dəyişiklik edildi. İndi qoşun dəstələri bir soydan deyil, müxtəlif soylardan təşkil edilə bilərdi. Bu isə qızılbaş əmirlərinin qoşuna başçılıq etmək hüquqlarını xeyli məhdudlaşdırdı.

Şah Abbasın ordu islahatı, müxtəlif kateqoriyalı qoşunların yaranması ölkədə müəyyən sakitlik yaratdı, qızılbaş əmirlərinin əvvəlki kimi əl-qol açmasının qarşısını aldı. Şah Abbasın qoşunları əsasən qızılbaşlardan ibarət olan süvarilərdən, qulamlardan ibarət xüsusi qvardiyadan, xüsusən tüfəngçilər korpusundan və topçu dəstələrindən ibarət idi. Süvarilərin sayı 200 minə, qvardiyaçı qulamların sayı 10-15 minə, tüfəngçilərin sayı 12 minə çatırdı. Onun qoşunlarında 500-ə qədər top var idi.

Şah Abbasın hərbi islahatı ölkənin hərbi qüdrətini yüksəltməklə yanaşı, qızılbaşların qoşunda mövqelərini zəiflətməyə yönəldilmişdi.

Qoşunda İran etnik elementinin mövqeyi xeyli gücləndi. Şah Abbasın dövlətdə İran etnik elementinin rolunu genişləndirən digər mühim addımı dövlətin paytaxtını Azərbaycan şəhəri Qəzvindən İran şəhəri İsfahana köçürməsi oldu.

Şah Abbas ölkəni idarə etməkdə İran feodallarına arxalanaraq bir sıra qədim İran şahlarının adət-ənənələrini bərpa etdi. O, qədim İran künbar ailələrinə xüsusi qayğı göstərməklə, onların nümayəndələrini mühim dövlət işlərinə cəlb etdi. Şah Səfəvilər dövlətinin mərkəzi ərəzilərinə iranlılar yaşayan bölgələrdə vergiləri xeyli azaltdı. O, İsfahan tacirləri və əsnaflarına xüsusi imtiyazlar verdi, onları bir illiyə bütün dövlət vergilərindən azad etdi. Beləliklə Şah Abbas, öz tədbirləri ilə Səfəvi dövlətinin xarakterini dəyişdi, Azərbaycan Səfəvilər dövlətini İran Səfəvilər dövlətinə çevirdi, Azərbaycan isə bu dövlətin bir əyaləti oldu. Bununla belə, İran Səfəvilər dövlətində Azərbaycan qızılbaş əyanları öz rollarını tamamilə itirmədilər. Onların bir çoxu dövlət işlərində, xüsusilə orduda əsas vəzifələri tuturdular. Azərbaycan dilindən rəsmi dövlət işlərində istifadə edilməsə də tamamilə sıxışdırılıb çıxarılmadı.

Şah Abbas bütün qeyd olunan tədbirləri həyata keçirə-keçirə ölkəni işğal etmiş Osmanlı barəsində, onları öz ərəzisindən çıxarmaq haqqında fikirləşirdi. Lakin o, vəziyyətin çıxılmaz olduğunu, hələlik Osmanlı qoşunlarının öhdəsindən gələ bilməyəcəyini görərək onlarla sülh bağlamağa məcbur oldu. Bu sülh ilə Ermənistan, Gürcüstan və Talışla Ərdəbil torpaqlarından başqa bütün Azərbaycan Osmanlının hakimiyyəti altına keçdi.

Belə bir sual meydana çıxa bilər: Nə üçün Şah Abbas öz soykökü qızılbaş soyları ilə bağlı ola-ola öz kökünə, ulu nəsilərinə belə xor baxmağa başladı, dövləti onların aşılığından xilas edib, fars feodallarına meyl etdi? Təəssüf ki, tarix ədəbiyyatında bu suala cavab verilmir. Bu dövrün, bu hadisələrin tədqiqatçıları da Şah Abbasın bu istiqamətdə bütün tədbirləri barəsində söhbət açsalar da belə bir sualı öz qarşılarına qoymurlar. Halbuki bu sual mütləq qoyulmalı idi. Niyə və nə üçün? Bu suala mənim fikrimcə bir cavab var. Məlumdur ki qızılbaşlar, Şah Abbasın özü də

türkdür. Osmanlıların da türk olmasına şübhə yoxdur. Şübhəsiz ki, Şah Abbas qızılbaş soylarının, onların əmirlərinin Osmanlıya meyl göstərə biləcəyindən, lazım gələrsə onların tərəfinə keçəcəklərindən ehtiyat etmiş, fars əyanlarının isə ona sadıq, xarakterini dəyişdiyi dövlətə tabe olacaqlarına əmin idi.

2. Xarici Siyasəti

Şah Abbas dövlətini daxili çəkişmələrdən xilas etdikdən sonra Osmanlının zəbt etdiyi Səfəvi torpaqlarını geri qaytarmağa başladı. O, əvvəlcə Təbrizi ələ keçirdi, sonra Naxçıvan və Şirvanı tutdu. Onun ordusu bu yerlərdə olmazın vəhşiliklər etdilər. Bir müəllif yazırdı ki, Culfadan tutmuş Naxçıvana, İrəvana qədər şəhər və kəndlərin çoxu xarabaya çevrilmişdi. Şah Abbas Culfa və Naxçıvan əhalisini zorla İsfahan və ətrafına köçürdü. Daha sonra İran qoşunları Qarabağı, Gəncəni, Tiflisi zəbt edib Şirvanı ələ keçirdirlər. Lakin Osmanlı Azərbaycandan əl çəkmək fikrində deyildi, buna görə də bu yerlərə böyük qoşun göndərdi. İran qoşunları ilə Osmanlı qoşunlarının Azərbaycan ərazisindəki vuruşmaları ölkəni viran etdi, ölkədə iqtisadiyyat tamamilə iflic hala düşdü. Osmanlı Sultanları Şah Abbasın öhdəsindən gələ bilmədikləri üçün, 1612-ci ildə sülh müqaviləsi imzalayaraq, Zaqafqaziya ərazisindən öz qoşunlarını geri çəkməyə məcbur oldular. Türk-İran müharibələri dövründə xeyli erməni ailəsi, Ermənistandan Şirvana, xüsusilə Şamaxıya həmçinin Gürcüstana köçürüldü. Şah Abbas Azərbaycanda Arazın şimalındakı torpaqlarında özünə arxa yaratmaq məqsədilə bu yerlərə şahsevənləri yerləşdirdi. Beləliklə, Azərbaycan yağışdan çıxıb yağmura düşdü. Osmanlı Türkiyəsinin əsarəti İran əsarəti ilə əvəz olundu.

1612-ci il sülh müqaviləsindən sonra Şah Abbasın Zaqafqaziyanı özünə tabe etməsi Osmanlını narahat etməyə başladı. 1616-cı ildə onlar yenidən Azərbaycana soxuldular. Təbriz və İrəvan istiqamətində hərəkət etməyə başladılar. Şah Abbas buna cavab olaraq Osmanlının sərhəd ərazilərinə qoşun topladı. Bu öz təsirini göstərdi və sultan öz qoşunlarını geri çəkməyə məcbur oldu. Lakin tezliklə Osmanlı Krım xanlığı ilə birlikdə 50

minlik qoşunla yenidən Azərbaycana soxuldu. Şiddətli döyüşdə məğlub edildi. 1620-ci ilin əvvəllərində Şah Abbas Osmanlı daxilində başlamış çıxışlardan istifadə edərək Ərəb İraqını, Bağdad, Kərbəla, Mosul, Nəcəf və başqa şəhərləri də tutdu. 1629-cu ildə vəfat edən Şah Abbasın yerinə nəvəsi Şah Mirzə Səfi keçmişdi.

1634-cü ildə Osmanlı qoşunları yenidən Azərbaycana hücum edərək Təbrizi tutdular, sonra isə Bağdadı aldılar. Nəhayət, 1639-cu ildə Osmanlı ilə Şah Səfi arasında sülh müqaviləsi bağlandı. Bu müqavilə ilə Azərbaycan İranın tərkibində qaldı. 1639-cu il müqaviləsindən sonra XVIII yüzilliyin 20-ci illərinə qədər İran ilə Osmanlı arasında toqquşma baş vermədi.

E. İran Əsarətinə Qarşı Çıxışlar

1615-1616-cı illərdə Şirvanda böyük bir üsyan oldu. Bu üsyanın başlanmasına səbəb Şah Abbasın köçürmə siyasəti idi. O, bir balaca şübhələndiyi soyu öz yurdundan-yuvasından didərgin salır, İranın içərilərinə, xüsusən Mazandarana sürgün edirdi. Şah Abbas Qarabağdan əhmədli və qazaxlar soylarını sürgün etmişdi. Şirvanda da sürgün olunmaq təhlükəsi xəbəri yayılanda onlar üsyan etdilər. Gəncə yaxınlığındakı Döngə vilayəti də üsyana qoşuldu. Qarabağ bəylərbəyi Məhəmməd Ziyadoğlunun əsgərlərini öldürüb Şirvan üsyançıları ilə birləşdilər. Üsyana Məlik Piri adlı, üsyançıları tərəfindən Dəli Məlik ləqəbini almış bir soy başçısı rəhbərlik edirdi. Dəli Məlikin dəstələri Kaxetiya çarı Teymurazın qoşunları ilə birlikdə Şirvanda və Gürcüstanda olan İran qarnizonlarına basqın etdilər. Şah Abbas üsyanı boğmaq üçün böyük qoşun hissəsi göndərməyə məcbur olmuşdu.

Sonrakı illərdə də Azərbaycanda İran əsarətinə qarşı üsyanlar olmuşdur. 1677-ci ildə Çuxursəəddə, Naxçıvanda qacar və bayat soyları üsyan etmişdilər. Üsyanın əsl səbəbi isə iki il müddətdə hərbi xidmət zamanı onlara çatacaq haqqı ala bilməmələri idi. Çuxursəəd camaatı isə bəylərbəyinin özbaşınalığından bezmişdi. O, istədiyi qədər vergi tələb edir, verməyənlərə isə istədiyi kimi cəza verirdi. Bir qaynaqda qeyd

olunur ki, bəylərbəyin əmri ilə Naxçıvanda bir gecənin içində 35 nəfər əlavə vergiləri verə bilmədiyi üçün asılmışdı. Camaatı soymaq hesabına bəylərbəyi böyük sərvət toplamışdı. Təsadüfi deyildir ki, o Çuxursəəddən qaçarkən özü ilə yüklənmiş 700-800 dəvə aparmışdı. Çuxursəd bəylərbəyi qaçmaqla canını qurtara bildi. Şah sarayının təyin etdiyi təzə bəylərbəyi üsyanı zor gücünə yatırdı.

XVIII yüzilliyini əvvəllərində Azərbaycanın təsərrüfat həyatı daha da pisləşdi. Azərbaycan İranın əyaləti olub, hakim dairələr, bəylər, feodallar tərəfindən istismara və zülmə məruz qalan əhalinin var-yoxu talan olunurdu. İranın maliyyə vəziyyəti o dərəcədə ağır idi ki, pul kəsmək üçün belə qızıl-gümüş tapmayan İran şahları öz ata-babalarının məqbərələrinin qızıl-gümüş bəzəklərini sökdürürdülər. Boşalmış xəzinəni doldurmağa çalışan Şah hökuməti əhalini var-yoxdan çıxarmaqla vəziyyətdən çıxmağa çalışırdı. Bu isə əhalinin baş götürüb qaçmasına, dilənçi halına düşməsinə səbəb olmuşdu. İlk növbədə kənd təsərrüfatına ağır zərbə vurulmuşdu. Bu dövrdə Azərbaycanda olmuş bir rus məmuru yazırdı ki, *“Şəfəvilər dövlətinin taxıl anbarı sayılan Azərbaycanda tarlalar yeddi ildir ki əkilmir, ölkədə aclıqdır”*.

Ölkədə hökm sürən feodal zülmü xalq kütlələrinin böyük narazılığına səbəb olmuşdu. İranın əsarəti altında olan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda üsyanlar baş verirdi. Əfqanların üsyanı İran şahı Hüseynin taxtdan salınması və onun yerinə oğlu Təhmasibin hakimiyyətə gəlməsilə nəticələndi. Yüzilliyin əvvəllərində kəndli üsyanları Təbrizi, Muğanı və Car-Balakəni bürüdü. Bu üsyan iştirakçıları yoxsul kəndlilər və şəhər yoxsulları idilər. Lakin bəzən yerli feodallar da onlara qoşulurdular. Feodalların bu üsyanlara qoşulması, onları öz mənafeələrinə tabe etmək cəhdləri bu üsyanları zəiflədirdi.

1711-ci ildə üsyanlar Şəki, Şirvan və Dağıstanı da bürüdü. Dağıstan-da baş vermiş üsyana ruhani başçılarından Hacı Davud və qazı Qumuq hakimi Surxay xan başçılıq edirdilər. Onlar Azərbaycana da soxuldular. Şabranı, Xudatı tutandan sonra Şamaxını ələ keçirib onu qarət etdilər. Şamaxıda olan İran bəylərbəyini öldürdülər. Burada yerli əhalinin onlara

kömək etmədiyini, şah qoşunlarının yaxında olmasını görən Hacı Davudla Surxay da Şamaxını tərk etdilərse də iki ildən sonra yenə Şamaxıya soxulub qarət etdilər. Burada olan 300-ə qədər rus tacirini öldürdülər və onların 4 milyon manat dəyəri olan mallarını mənimsədilər. Bundan sonra Surxay xanla Hacı Davudun qoşunları Gəncə üzərinə getdilər. Lakin burada güclü müqavimətə rast gələrək geri çəkilməyə məcbur oldular.

İranda mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsindən istifadə edən Osmanlı çoxdan göz dikdiyi Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirməyə çalışdı. Bundan xəbərdar olan I Pyotr, hadisələri qabaqlamağa, yürüşü sürətləndirməyə tələsdı. I Pyotr öz yürüşünə bəraət qazandırmaq üçün İran şahına Osmanlıya qarşı ittifaq bağlamağı təklif etdi və öz elçisini İrana göndərdi. A. P. Bolinski Rusiyanın mənafeyinə uyğun olaraq Şah hökuməti qarşısında tələblər qoymalı idi. 1717-ci ildə Bolinski İran hökumətinə Dərbənd və Niyazabad limanlarının əlverişsiz olmasını bəhanə edərək, rus gəmilərini və tacirlərini əlverişli şəraitdə yerləşdirmək üçün başqa liman verərək, həmin yerdə rus tacirlərinə qonaq evləri tikməyə icazə almaq təklifini verdi. Bolinski Bakıya və Gilana girmək arzusunda idi və bu yolla rus gəmilərinə yol açmaq istəyirdi. İran hökuməti bu təklifi rədd etdi.

1722-ci ilin yazında I Pyotr böyük qoşunla cənuba hərəkət etdi və Həştərxana gəldi. 1722-ci ilin yayının başlanğıcında isə rus hərbi donanması Həştərxandan cənuba hərəkət etdi. I Pyotr hələ Həştərxanda olanda bu yerlərin əhalisinə xüsusi manifest göndərdi və yerli əhaliyə bildirdi ki rus qoşunları İrana tabe olan vilayətlərdə qayda-qanun yaratmağa gəlir. Müqavimət göstərməyən əhaliyə heç bir ziyan dəyməyəcək, qoşunumuzdan zərər görməyəcəkdir. I Pyotr manifestini əhali arasında yaymaq üçün Dərbəndə, Bakıya və Gilana öz adamlarını göndərdi.

I Pyotrun bu yürüşündən ən başlıca məqsədi Dərbəndi, Bakını və Şamaxını ələ keçirmək idi. Dərbənddə rus qoşunları heç bir müqavimətlə rastlaşmadılar. Bakı hakimi isə I Pyotrdan məktub gətirmiş çar məmurunu şəhərə buraxmadı. Buna baxmayaraq I Pyotr Bakı üzərinə hücum etmək fikrindən daşınmadı.

1723-cü il iyulun 17-də rus hərbi gəmiləri Bakı körfəzinə girdi və Bakı hakimindən rus qarnizonunu burada yerləşdirmək üçün sərəncam verməsini tələb etdi. Onun tələbini Bakı hakimi rədd etdi. Bakıda şəhəri döyüşsüz təhvil vermək təklifinin tərəfdarları da var idi. Onların başçısı rus qoşunlarının köməyi ilə Bakıda hakimiyyəti ələ almaq istəyirdi.

Şəhəri dinc yolla ələ keçirməyin mümkün olmayacağını görən rus generalı Bakını həm dənizdən, həm də qurudan 4 gün amansız top atəşinə tutdu və bu atəş öz işini gördü. Şəhər divarlarının bəzi yerləri dağıldı. Bu isə şəhər müdafiəçilərinin ümidini qırdı. Şəhər müdafiəçiləri uçmuş yerlərdən rus qoşunlarının basqınını gözləməkdənsə əhalini qırğına verməmək üçün təslim olmağı üstün tutdular. Beləcə şəhər təslim oldu. I Pyotr Bakının zəbt edilməsi xəbərini alıb çox sevindi, hətta Peterburqda şənliklər də keçirildi.

Bakını rus qoşunları tutduğu zaman İranda Səfəvi hökmdarlarının sonuncu nümayəndəsinin vəziyyəti çox ağır idi. Şah Rusiyaya kömək üçün müraciət etdi. I Pyotr Bakı, Şamaxı, Rəşt və İranın bəzi torpaqlarının Rusiyaya verilməsi şərtlə köməyə razı oldu. Lakin şahın əleyhdarları bu müqaviləni təsdiq etməyə qoymadılar.

Ə. Azərbaycan Uğrunda İran-Osmanlı Mübarizəsi

Azərbaycan ərazisinin böyük hissəsinin Rusiya və Osmanlı tərəfindən işğalı İran dövlətinin varlığını böyük təhlükə altına almışdı. Bu İran feodallarını birləşməyə, ümumi qüvvə ilə yaranmış vəziyyətdən çıxmağa məcbur etdi. İşğalçılara qarşı mübarizəyə İranda geniş şöhrət tapmış və İran şahı Təhmasibin şərəfinə özünü Təhmasib Quluxan adlandırmış, İran qoşunları komandanı təyin edilmiş əfşarlar qəbiləsindən olan böyük feodal Nadir başçılıq edirdi. Nadir tezliklə əfqanları ölkədən qova bildi. Əfqanları ölkədən qovandan sonra o, Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirməyə və bu yerlərdən türk qoşunlarını qovmağa başladı. O, tezliklə Azərbaycanın cənub torpaqlarının böyük hissəsini tutdu.

Türk qoşunlarını Azərbaycandan çıxardıqdan sonra Nadir Rus qoşunlarını Xəzərsahili vilayətlərindən çıxarmağa girişdi. Bu zaman I Pyot-

run vəfatından sonra Rusiyanın beynəlxalq vəziyyəti mürəkkəbləşmişdi. Ordusu və donanması xeyli zəifləmişdi. Buna görə də Rusiya Nadirlə müharibəyə girişməyi lazım bilmədi və Xəzərsahili ölkələri Nadirə verməklə onunla Osmanlıya qarşı ittifaq bağlamaq istədi.

1732-ci ilin əvvəllərində Rəştdə İranla Rusiya arasında müqavilə imzalandı. Bu müqavilə ilə Kürün Xəzərə töküldüyü yerdən cənuba doğru bütün Xəzərsahili torpaqlar İrana verildi. Bir qədər sonra, 1735-ci ildə İranla Rusiya arasında Gəncədə ikinci müqavilə bağlandı. Bu müqavilə ilə rus qoşunları Xəzərsahili vilayətlərinin qalan hissələrindən öz əsgərlərini çəkməyə, bu yerləri İrana güzəştə getməyə məcbur oldu.

Nadir bütün bu yerləri tutandan sonra Muğana gəldi. Şah Təhmasib öldükdən sonra onun kiçik yaşlı oğlu şah elan edilmişdi. Nadir İran şahının kiçik yaşlı olmasını, onun dövlət işləri ilə məşğul ola bilməyəcəyini bəhanə edib İranın feodallarını buraya qurultaya çağırıb özünü İran şahı elan etdi. Bundan bir az sonra kiçikyaşlı III Şah Abbas öldü. Belə bir mülahizə vardır ki, onu Nadir şah öldürmüşdü.

Qurultayda feodallardan bəziləri Nadirin şah seçilməsi əleyhinə çıxış etdilər. Onların arasında mərkəzi Gəncə olan Qarabağ bəylərbəyi Ziyadoğlu da var idi. O, açıqca söylədi ki, Təhmasib Quluxanın əsil-nəsəbi yoxdur. O, şah ola bilməz. Nadir onun şah seçilməsinin əleyhinə olanların çoxunu öldürdü. Lakin o, qüdrətli Qacarlar soyundan olan Ziyadoğlunu edam etdirməkdən çəkindi. Buna baxmayaraq Qarabağ bəylərbəyini xeyli zəiflətdi. O, Qazax və Borçalının idarəsini Qarabağ bəylərbəyindən ayıraraq Gürcüstan əmirlərinin idarəsinə verdi. Qarabağdan otuz iki, Cavanşir və Kəbirli soylarını Xorasana köçürdü.

Beləliklə, Nadirin özünü şah elan etməsi və kiçik yaşlı III Şah Abbasın ölümü ilə İran taxtında Səfəvilərin hakimiyyətinə son qoyulmuş oldu. Nadir şah Azərbaycanı tərk edib İrana qayıdanda qardaşı İbrahim xanı Azərbaycanın hakimi təyin etdi.

F. Mədəniyyət

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması, ölkə ərazisinin bir dövlətin tərkibində birləşdirilməsi, xarici basqınların nisbətən azalması, təsərrüfatın bütün sahələrinin inkişaf etməsi mədəniyyətin inkişaf etməsinə də təsir etdi. Azərbaycan şahları Şah İsmayıl və onun oğlu I Təhməsimib öz dövrlərinin çox savadlı adamları olmuş, elm və mədəniyyət xadimlərini həmişə himayə etmişlər.

XVI yüzilliyin mədəniyyət sahəsində əldə edilmiş ən böyük nailiyyətlərindən biri ana dilimizin inkişafı üçün yaradılmış şərait idi. Artıq dövlət dili olmuş Azərbaycan dili və Azərbaycan ədəbi dili xeyli zənginləşdi. Bu dildə Xətai, Həbib, Füzuli kimi dünya mədəniyyəti xəzinəsinə əvəzsiz incilər bəxş etmiş şairlər yazıb-yaratmışdır.

Bu dövrdə xalq dili də xeyli zənginləşdi. Bu xalq yaradıcılığında və aşiq yaradıcılığında öz əksini tapmışdı. Bu dövrdə yaşayıb-yaratmış Qurbanı yaradıcılığında aşiq sənətinin bütün incəliyi xalq kütlələrinin xarici işğalçılara və feodal zülmünə qarşı mübarizəsi, insanların mərdliyi, məhəbbətin gözəlliyi öz əksini tapmışdı. Ümumiyyətlə Azərbaycanda ilk daşınların yaranması bu dövrə aiddir.

Azərbaycanda şifahi aşiq sənəti ilə yanaşı klassik ədəbiyyat inkişaf edirdi. Şah İsmayılın sarayında ədəbi məclis var idi. Bu məclisə dövrünün görkəmli şairi Həbib başçılıq edirdi. Saray şairlərinin yaradıcılığı xalq həyatından uzaq idi. Onların əsas işi şahlara mədhiyyə yazmaq idi. Şah İsmayılın özü də böyük şair idi. Xətai təxəllüsü ilə şeirlər yazırdı. Şah İsmayılın Azərbaycan dilində yazılmış bir çox şeirləri, poema və qəzəlləri bizim dövrümüze qədər gəlib çıxmışdır.

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaşadığı dövrün ən böyük, doğma dilimizdə yazıb-yaratmış dahi şairi Məhəmməd Füzuli (1498-1556) olmuşdur. Füzuli İraq mühitində, oraya hələ XII yüzillikdə gəlmiş indi Kərkük türkmənləri adlanan Azərbaycanlılar içərisində dünyaya göz açmışdır. Müsəlman dünyasının böyük mədəniyyət mərkəzi olan Bağdad, o dövrdə Səfəvilər dövlətinin tərkibinə daxil idi.

Dövrünün ən savadlı adamlarından biri olub, şərq dillərində və bu dillərin vasitəsilə şərq mədəniyyətinə yiyələnmiş Füzuli dünya ədəbiyyatı

xəzinəsinin inciləri sayılan *“Leyli və Məcnun”*, *“Şikayətnamə”* və başqa əsərlərini ana dilində yazmışdır. Nizami kimi nəhəng söz ustası, Nəvai kimi böyük şairdən sonra *“Leyli və Məcnun”* mövzusunda qayıtmaq, bu mövzuda poema yazmaq böyük cəsarət tələb edirdi.

Doğrudur, Nizamidən sonra Leyli və Məcnun mövzusunda 200-ə qədər poema yazılmışdır. Lakin onların heç biri Nizami, Nəvai səviyyəsinə yüksələ bilməmişdir. Füzulinin *“Leyli və Məcnun”*u isə dünya ədəbiyyatı xəzinəsində bu mövzuda yazılmış əsərlərin ən parlaq incisidir. Böyük şair olan Füzuli, həm də böyük alim idi. Onun təbabətə və astronomiyaya dair də əsərləri vardır.

XVI yüzillikdə Azərbaycan mədəniyyətinin digər sahələri, o cümlədən incəsənət xeyli inkişaf etmişdi. Bu dövrdə Təbrizdə Kəmaləddin Behzad (1455-1535) kimi böyük nəqqaş (miniatür) yaşayıb-yaratmışdır. Behzad Şah İsmayılın ən çox sevdiyi rəssam olmuşdur. Behzadın Nizaminin əsərlərinə çekdiyi miniatürlər çox qiymətli sənət əsərləridir. Behzad Təbrizdə öz davamçılarının bütöv bir məktəbini yaratmışdı. Bu dövrdə xəttatlıq da xeyli inkişaf etmişdi. Şərqdə hələ çap işinin olmadığı bir vaxtda xəttatlıq çox böyük əhəmiyyətə malik idi. Xəttatların böyük əməyi sayəsində Nizami, Füzuli və başqaları kimi böyük şairlərin, elm və mədəniyyət xadimlərinin çox qiymətli əsərlərinin əlyazmaları gəlib günümüzdə qədər çatmışdır.

Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə memarlıq xeyli inkişaf etmişdi. Qusar rayonunda Həzrə kəndi yaxınlığında Şeyx Cüneyd məqbərəsi, Naxçıvan yaxınlığında Əlincə çayı üzərində körpü, Bakının şərq darvazaları, bir çox karvansaralar və başqa tikililər bu dövrün yadigarlarıdır. Klassik muğam bu dövrdə məclislərin bəzəyi olmuşdu. Azərbaycan xanəndələri bütün şərqdə şöhrət qazanmışdılar.

Bu dövrdə elm xeyli tərəqqi etmişdi. Səfəvilərin Təbrizdə yaratdıqları saray kitabxanası dünyanın ən zəngin kitabxanalarından biri idi.

Bu dövrdə Marağa rəsədxanası bərpa edildi. Tarix elminin inkişafında irəliyə doğru addımlar atıldı. Azərbaycan tarixçisi Həsən bəy Rumlunun yazdığı *“Əhsənüt-təvarix”* (Tarixlərin ən yaxşısı) əsəri, o dövrün tarixini öyrənmək üçün çox qiymətli vasitədir. Həsən bəy Rumlu ilə yanaşı XVI yüzillikdə tarixçilərin bütöv bir nəslı yaşayıb-yaratmışdır.

VII BÖLÜM

OSMANLI DÖVLƏTİ
(1299-1918)

Osmanlı Sultanları

1. Osman (1320)
2. Orxan (1326-1361)
3. I Murad (1361-1389)
4. Yıldırım Bəyazid (1389-1403)
5. Çələbi Məhməd (1413-1421)
6. II Murad (1421-1451)
7. Fəth Məhməd (1451-1481)
8. II Bəyazid (1481-1512)
9. Yavuz Səlim (1512-1520)
10. Qanuni Süleyman (1520-1566)
11. II Səlim (1566-1574)
12. III Murad (1574-1595)
13. III Məhməd (1595-1603)
14. I Əhməd (1603-1617)
15. I Mustafə (1617-1618)
16. II Osman (1618-1622)
17. IV Murad (1623-1640)

18. I İbrahim (1640-1648)
19. IV Məhməd (1648-1687)
20. II Süleyman (1687-1691)
21. II Əhməd (1691-1695)
22. II Mustafa (1695-1703)
23. III Əhməd (1703-1730)
24. I Mahmud (1730-1754)
25. III Osman (1754-1757)
26. III Mustafa (1757-1774)
27. I Əbdülhəmid (1774-1789)
28. III Səlim (1789-1808)
29. IV Mustafa (1807-1808)
30. II Mahmud (1808-1839)
31. Əbdülməcid (1839-1861)
32. Əbdüləziz (1861-1876)
33. V Murad (1876)
34. II Əbdülhəmid (1876-1909)
35. V Məhməd Rəşad (1909-1918)

I. OSMANLI DÖVLƏTİNİN QURULMASI

Anadolu Səlcuqlu dövləti tarix səhnəsindən silinərkən, Anadolunun qərbində yeni bir türk dövləti yavaş-yavaş qurulmağa başlamışdı. Tarix boyu dövlətsiz qalmayan türk milləti, 3 qitədə hakim olacaq və 600 il yaşayacaq bir dövləti qururdu. Bu dövlət, qurucusunun adı ilə Osmanlı dövləti adlandırılmışdır.

Qaynaqların verdiyi məlumatlara görə Osmanlılar oğuzların sağ qolu olan Günhan qolunun Qayı boyuna mənsubdurlar.¹¹⁴

Anadoluya Malazgird döyüşü vaxtı gəlmişlər. Bir müddət Əhlat tərəflərdə yaşadıqdan sonra Qayı boyunun bir qismi, Əlaəddin Keyqubadın dövründə Ankaranın qəribinə Qaracadağ ətrafına yerləşdirilmişdilər. Şərqdə qalanlar da Artuklu dövlətini qurdular.

Bura yerləşən Osmanlılar, bir müddət sonra Söyüd və Domanic tərəflərini də ələ keçirdilər. Onların rəisləri Ərtoğrul bəy idi. 90 yaşında ikən Söyüddə vəfat edərək orada dəfn olunmuşdur.

Osman bəy 1258-ci ildə Söyüddə dünyaya gəlmişdir. Ərtoğrul bəyin vəfatından sonra bəyliyin başına Osman bəy keçdi. İznik Bizans imperatorluğunun İstanbulla keçməsindən sonra, Bizansa tabe olan bəzi əraziləri fəth etdi.

Osman bəy qəbilə rəislərindən olan Şeyx Ədəbalının qızı ilə evlənmiş və onların nüfuzundan istifadə etmişdir. Osman bəy getdikcə bəyliyi gücləndirməyə çalışmış və buna nail olmuşdu. Bu nailiyyətlərdə Anadolu Səlcuqlu dövlətinin yığılması, Bizansda davam edən hakimiyyət mübarizələrinin əhəmiyyətli rolu vardır. Tarixi qaynaqlardan məlum olduğuna

114. Köprülü Fuat, *Osmanlı İmperatorluğunun Kuruluşu*, s. 122-130.

görə 1320-ci ildən sonra Osman bəy bəyliyə rəhbərlik etməmişdir. Ondən sonra yerinə oğlu Orxan keçmişdir.

A. Orxan Bəyin Fəaliyyətləri (1326-1361)

Orxan bəy 1326-cı ildə Bursanı fəth edib, atasının vəsiyyətinə uyğun olaraq onu Gümüşlü Kümbət deyilən yerə dəfn etdirdi. Bəyliyin mərkəzi Bursaya köçürüldükdən sonra, Kandıra ələ keçirilərək, İznik isə mühasirə edilmişdi. Köməyə gələn Bizans ordusu da məğlub edildikdən sonra İznik də ələ keçirildi. 1330-cu ildə ən böyük kilsəsi məscidə çevrilən bu şəhərdə, bundan əlavə mədrəsə və imarətlər də inşa edildi.

İzmit 1337-ci ildə ələ keçirilmiş və ətrafına türklər yerləşdirilmişdir. Karesi bəyliyindəki daxili çəkişmələrdən istifadə edən Orxan bəy, Balakəsiri də ələ keçirmişdir. 1354-cü ildə Süleyman paşanı göndərərək Ankaranı da tutdu.¹¹⁵

Bu əsnada Orxan bəy bəyliyin təşkilatını da yavaş-yavaş qurmağa başladı.

1. Osmanlıların Rumeliyə Keçməsi

Osmanlılar 1321-ci ildə Trakyaya keçərək bəzi kəşfiyyat yürüşləri etdilər. Bu əsnada Bizansda daxili çəkişmələr var idi. Bundan istifadə edən Osmanlılar, Kantakuzenlərə Gelibolu qalasına əvəz olaraq kömək etdilər. Sonralar Süleyman paşa Gelibolu yarımadası və limanını da ələ keçirdi. Osmanlılar Bolayır, Təkirdağ, Malkara, Keşan və Çorlunu da ələ keçirmək surətilə İstanbul-Ədirnə yolunu kəsdilər.

Ələ keçirdikləri yerlərin əhalisi ilə yaxşı rəftar etdilər. Süleyman paşa 1357-ci ildə vəfat etmişdir. Onun yerinə bu bölgə komandirliyinə Orxan bəyin oğlu Murad gətirildi.

Orxan bəy 1361-ci ildə vəfat etdi. 38 il bəylik etmişdir. Osmanlıları bəylik halına gətirən Orxandır. Ondən sonra yerinə oğlu Murad keçdi.

115. Uzunçarşılı İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, I, 93-153; Danişmend İ. Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I, 5-27; Öztunar Yılmaz, *Türkiye Tarihi*, I, 8-31.

B. I Muradın Hakimiyyəti (1361-1389)

Osmanlıların başçısı olan Murad Xudavəndigar, özünə qarşı gələn qardaşlarının üsyanlarını yatıraraq daxili təhlükəsizliyi təmin etdi. Mübarizə nəticəsində Ahilərin ələ keçirdiyi Ankaranı 1362-ci ildə yenidən geri aldı. Bundan əlavə əldən çıxmış bir çox əraziləri də geri qaytara bildi.

Osmanlı ordusu Malkara və İpsalanı, Dədəağac qəsəbə və limanını ələ keçirərkən, Lələ Şahin paşa 1363-cü ildə böyük ordu ilə Ədirnəni tutdu. Bundan əlavə Sultan Muradın digər komandirləri Filibe və Zağra Gümülcüneyi də fəth etdilər.

Bizans Trakyaada itirdiyi torpaqları geri qaytara bilməyəcəyini anladığında, Osmanlılarla sülh müqaviləsi imzalamaq məcburiyyətində qaldı. Bundan sonra Anadoludan xeyli sayda türk köçəriləri gətirilərək burada yerləşdirildi.

Bu işlərlə yanaşı, əsgərlərin dini məsələlərinə də baxmaq üçün qazı-əsgərlik komitəsi quruldu. Orxan bəyin dövründə qurulan piyada və süvari ordusu kifayət etmədiyindən, qazı-əsgər Cəndərəli Qaraxəlil Xeyrəddin əfəndinin məsləhəti ilə, müharibədə ələ keçirilən xristian uşaqlarından istifadə edilərək *“yeniçəri dəstəsi”* yaradıldı.¹¹⁶

1. Serb Sındığı (1364) Müharibəsi

Osmanlılar tutduqları yerlərdə abadlıq işləri apararkən, serblər, bolqarlar, əflaqlar, bosniyalılar və macarlar Macar kralı Layoşun əmrində Ədirnəni qurtarmaq üçün böyük bir ordu ilə hərəkətə keçdilər. Bu əsnada Sultan Murad Bursada idi. Lələ Şahin paşanın məsləhəti ilə Hacı Elbəy on min dərviş ilə onların üzərinə yürüşə çıxdı. Meriçi keçəndən sonra xristianların qəflət içərisində olduğunu gördükdə gecə üç hissədən hücum keçərək onları məğlub etdi. 1364-cü ildə baş verən bu döyüşə Serb Sındığı müharibəsi deyilir.

116. Uzunçarşılı İ. Hakki, *e.ə.ə.*, I, 161-166.

Bu qələbəyə çox sevinən Sultan Murad Bursada memarlıq işlərinə başladı. Çəkirgədə bir imarət, mədrəsə və bundan əlavə Biləcikdə də bir məscid tikdirdi. Bu əsnada Osmanlıların mərkəzi Rumelidən 1365-ci ildə Ədirnəyə köçürüldü.

Türklər Şərqi Trakyadan sonra Sofiyaya qədər olan ərazini, Makedoniyanı, Kavalanı ələ keçirdikdən sonra öz qüvvələrini gətirərək burada yerləşdirdilər. Bu əsnada Serblərlə də sülh müqaviləsi imzalandı. Bu sülh dövründən istifadə edilərək bəzi ərazilərdən vergi alınmağa başlandı və büdcə formalaşdı.

Sultan Murad oğlu Yıldırım Bəyazidi Germiyan bəyinin qızı ilə nişanlandı. Bu toy münasibətilə gəlinin cehizi olaraq Kütahya, Emet və Tavşanlı Osmanlılara verildi. Bundan əlavə Osmanlılar Hamidoğlu bəyliyindən 80 min qızıl əvəzində Akşehir, Yalvaş, Bəyşehir və Seydişəhəri satın aldılar. Osmanlılar beləliklə müəyyən yollarla Anadolu birliyi-ni qurmağa çalışırdılar.

Müəyyən müddət fasilə verildikdən sonra hərbi fəaliyyətlər yenidən başladı. Osmanlılar Bolqarıstanı tutmaq üçün Sofiya və Serbiyanın girişi olan Albaniya və Nişə getmək üçün Mənaştırı tutmalı idilər. 1380-1386-cı illər arasında adıçəkilən bu şəhərləri ələ keçirdilər. Albaniyaya hücum etməyərək, ora kəşfiyyat dəstələri halında daxil oldular. Bununla da həmin bölgə və ərazi haqqında geniş məlumat topladılar. Kəşfiyyat dəstələri geri döndəndən sonra öz ordularına ora girmək üçün bələdçilik etdilər. Osmanlılar ələ keçirdikləri bütün bu ərazilərə Anadoludan gətirdikləri köçəri türkləri yerləşdirməyə davam etdilər. Bu hərəkətlər XV-XVI əsrə qədər davam etdi.

2. Osmanlı Fəthlərinin Mənəvi Səbəbləri

Osmanlı bəyliyi qurulanda məhkəmə və hərbi təşkilatlarını da qurmağa başladı. Osmanlılar Anadoluda ilk ələ keçirdikləri yerlərdəki əhali ilə dərhal qaynayıb-qarışmış, onların inac və həyat tərzlərinə toxunmadan onlardan cüzi miqdarda vergi almışdılar. Ağır vergilərdən əziyyət çə-

kən bu yerli xalq, bu səbəbdən Osmanlılara rəğbət bəsləmişdir. Osmanlılar ilk vaxtlardan etibarən fəth fəaliyyətlərində heç bir fürsəti əldən verməmişdirlər. Eyni zamanda xalqın dini inancları mövzusunda tolerantlıq nümayiş etdirmişdilər. Sultan Orxanın dövründə onlara əsir düşən Selanik baş rahibi Qriqori Palamas məktubunda xristianların dinlərinin rahatlıqla yaşadığını qeyd edir. Çünki həmin dövrdə xristian dünyasında belə bir tolerantlıq mümkün deyildi. Türklər Anadoluda nümayiş etdirdikləri bu tolerantlığı Balkanlarda da davam etdirdilər. Osmanlıların bu hərəkəti nəticəsində Bizansa tabe olan ərazilər asanlıqla ələ keçirilirdi. Bundan əlavə Ortodoks xristianları olan bu bölgənin xalqı, Katolik olan macarların zülmünə məruz qaldıqları üçün Osmanlıların idarəsini qəbul edirdilər. Osmanlı fəthlərinin ən bariz xüsusiyyəti, bu fəthlərin yağmalama məqsədi güdməməsidir.

II Muradın dövründə Rumelini gəzərək, türklərlə xristianların yaşayışı ilə yaxından tanış olan Bertrandon De La Buroquiere belə deyir: *“rahat həyat tərzi keçirən türklər, xristian kəndlilərin əksinə olaraq heç vaxt ayaqyalın gəzməz, dizə qədər olan çəkmələr geyinərlər. Türklər tezdən qalxaraq işlərinə erkən başlayarlar. Serb, rum və bolqarların əksinə olaraq türklər; evlərinin özlərinə aid olan hissəsində heyvan saxlamazlar. Heç bir türk yaxşıca yuyunmadan evindən çıxmaz, bir heyvanın toxunduğunu yeməz, bir toyuq kəsmək istədikdə onu bir müddət təmiz qida ilə bəsləyərlər. Mərhəmət sahibi olan türklər; hərbdə məcbur qaldıqda insan öldürər. Təbiət etibarilə sakit olmasına və əməklə sərtləşməsinə baxmayaraq türklər şeir qabiliyyəti yüksək, elmə meyilli insanlardır.”* Səyyah Broquiere türklərin əxlaqi baxımdan da balkanlardan üstün olduqlarını belə qeyd edir: *“Osmanlıda gördüyüm hər iş və münasibətdə, türklərdə rumlara nisbətən daha çox dostluq duyğusunun olduğunu gördüm. Türklərə rumlardan daha çox etimad etdim. Türklər hər yerdə qüvvətli cəngavər; qənaətkar işçi, namuslu tacir, sədiq dost və himayəçilərdir. Qısacası doğru və səmimi kimsələrdir”*.

Osmanlı tarixi bunun canlı misalıdır.¹¹⁷

117. Uzunçarşılı İ. Hakkı, *e.ə.ə.*, I, 181-186.

3. Osmanlı-Karamanoğlu Münasibətləri

Osmanlılardan əvvəl qurulan Karamanoğlu dövləti ilə, Osmanlılar arasındakı rəqabət davam edirdi. Osmanlıların Rumeli ilə məşğul olmasından istifadə edən Karamanoğlu Bəyşəhəri 1386-cı ildə işğal etdi. Sultan Murad bir ordu hazırlayaraq Konya üzərinə hərəkət etdi. Əlaəddin bəy qonşu bəyliklərdən də kömək toplamışdı. Konya yaxınlığında edilən döyüşdə Karamanoğulları məğlub oldu. 1387-ci ildə Əlaəddin bəylə sülh müqaviləsi imzalandı. Anadolu bəyliklərinin ən güclüsü olan Karamanoğullarının məğlub edilməsi Osmanlıların şöhrətini artırdı.

4. I Kosova Döyüşü (1389) və I Muradın Vəfatı

Karamanoğullarının müttəfiqi Bosniya krallığının Uc bəyliklərindən Şahin paşanın komandirlik etdiyi 20 min nəfərlik ordunun pusquya salınaraq məğlub edilməsi Xarvat, Macar, Serb və Balkan krallarının Osmanlıların əleyhində birləşmələrinə səbəb oldu. Sultan Murad hücum edərək Bolqarıstana daxil oldu və Bolqarları həmin ittifaqdan ayırdı. Osmanlı ordusu ilə xristian ordusu arasında Kosova səhrasında 1389-cu ildə baş versən döyüş, Osmanlıların balkanlardakı taleyini həll edəcəkdi. 8 saat davam edən müharibə nəticəsində birləşmiş qüvvələr məğlub edildi.

Döyüşdən sonra müharibə meydanını gəzən Sultan Muradı, Miloş Obiliç adlı bir Serb əsgəri xəncərlə yaraladı. Ölümündən əvvəl xristianları izləyən oğlu Yıldırım Bəyazidi hökmdar təyin etdi. Sultan Muradın cəsədi dərmanlandı. Bursaya gətirilərək Çəkircədə tikdirdiyi türbədə dəfn edildi. Daxili orqanları da Kosovada bir yerə basdırıldı. Üstündə bir türbə tikdirilərək *“Məşhədi-Xudavəndigar”* adı verildi.

5. Sultan Muradın Şəxsiyyəti

Kosova meydan müharibəsi türklərin balkanlarda qalmaq üçün qazandıqları böyük zəfərlərdən biridir. Böyük zəfəri görəndən sonra həyata gözlərini yuman I Murad tarixdə Qazi-Hökmdar, Murad Xudavəndigar kimi adlarla anılır. 30 ilə yaxın davam edən hökmdarlığında ancaq qə-

ləbə qazanaraq məğlub olmamışdır. Atasından təslim aldığı dövlətin təməllərini daha da möhkəmləndirərək böyük bir dövlətin hazırlıqlarını tamamlamış oldu. Bir tarixçinin dediyi kimi: “*Osman bəy ətrafına bir qəbilə toplamış, Orxan bir dövlət qurmuş, lakin imperatorluğu isə Sultan Murad Xudavəndigar qurmuşdur*”.¹¹⁸

Sultan, Çandarlı Xəlil Xeyrəddinin və oğlu Əli paşanın səyləri nəticəsində məhkəmə, hərbi və maliyyə sahələrində əsaslı islahatlar apardı.¹¹⁹

C. Yıdırım Bəyazidin Hakimiyyəti (1389-1402)

Sultan Muradın vəfatından sonra oğlu Yıldırım Bəyazid hökmdar oldu. Anadoludakı vəziyyətin pisləşdiyi xəbərini aldıqda Serb və digər Balkan dövlətləri ilə dərhal müqavilələr imzalayaraq Anadolu istiqamətində hərəkət etdi. Sultan Muradın vəfat xəbəri Anadolu bəyliklərini hərəkətə keçirmişdi. Karamanoğlu Əlaəddin bəy Bəyşəhəri işğal etməklə kifayətlənməyərək, Saruhan, Aydın, Məntəşə və Germiyan bəylərini də üsyana təşviq etdi. Anadoluya gələn Bəyazid adıçəkilən əraziləri ələ keçirdi. Əvvəlcə Antalyanı geri qaytardı. Sonra da Karamanoğulları üzərinə hərəkət edərək Konyanı mühasirəyə aldı. Əlaəddin bəy gözlədiyi köməyi ala bilmədiyindən qaçdı. Sülh təklif etdi. Bu əsnada Tuna ərazisinə vəziyyət pisləşmişdi. Bu səbəbdən Bəyazid, 1391-ci ildə bu sülh təklifini qəbul etdi.

Bəyazid Əflaq şahzadəsi Mircanın üsyanını da yatıraraq onu illik vergi ödəməyə məcbur etdi. 1394-cü ildə Selanik və ətraf ərazilərini Osmanlı torpaqlarına qatdı.

1. İstanbulun Mühasirəsi

Anadoluda Bəyazidin yanında köməkçi ordusu ilə bərabər olan Bizans imperatorunun oğlu Manuelin icazə almadan İstanbula geri dönməsi və Macar kralından kömək istəməsi Bəyazidin onun İstanbulu mühasirəyə

118. Gibbons, *Osmanlı İmperatorluğu Kuruluşu*, s. 157.

119. Danışmende İ. Hami, *e.ə.*, I, 77-81; Müneccimbaşı, *Müneccimbaşı Tarihi*, I, 123-128.

almasına səbəb oldu. Bunu görən Manuel, Papa, Fransa və Macar krallarından kömək istədi. Əslində Balkanları Osmanlılardan xilas edəsi şəxs Macar kralı Sigismund idi. Sigismund Bolqarıstana səfər edərək bir çox yerləri zəbt etmiş, lakin Osmanlı ordusunun gəldiyini eşidərək dərhal geri çəkilmişdi. Bundan əlavə daha əvvəlki Macar kralları da ortodoks məzhəbinə tabe olan bu yerləri katolikləşdirmək üçün çox qan axıtmışdılar. Buna görə balkan xalqları türkləri istəyirdilər.

Osmanlılar bu əsnada Anadoluda bir tərəfdən Karamanoğlu, digər tərəfdən də Qeysəri və Sivasda olan Ertana bəyliyi məğlub edərək 1393-cü ildə Qazı Bürhanəddin bəyliyi quran Əhmədlə məşğul idilər.

2. Niğbolu Müharibəsi (1396)

Osmanlıların Rumelidəki fəaliyyətlərinin davam etməsi, Bosniya və Albaniyaya qədər irəliləməsi xristianları təşvişə saldı. Türklər tərəfindən gələn təhlükəni daha çox hiss edən macarların təşviqi ilə fransız, alman, belçika, isveçrə və ingilislərdən təşkil olunmuş 100 minlik ordu 1396-cı ilin mayında hərəkətə keçdi. Bu ittifaqın məqsədi 5 ildir mühasirəsi davam edən İstanbulu mühasirədən azad etmək idi. Sigismundun əmrindəki ordu iki hissəyə ayrılaraq hərəkət etdi. Keçdikləri yerlərdəki ortadoks məzhəbi mənsublarını öldürdülər.

Həmin ilin sentyabrında Niğbolu ətrafına gələrək qalanı mühasirəyə aldılar. Qalanın mühafizi Doğan bəy təslim olmadı. Vidin və Orsavanı alan xristianlar, türk ordusunun hərəkətini görmədikdə Qüdsü də ələ keçirmək haqqında danışımağa başladılar.

Bəyazid İstanbulu mühasirəsini dayandıraraq ordunu Ədirnədə topladı. Osmanlı ordusu 70-80 min nəfərə yaxın idi. Niğboluda baş verən döyüşdə xristianlar böyük bir məğubiyyətə uğradıldı. Müharibədə bir çox əsir alındı. Əsirlərin əksəriyyəti fidyə ilə sərbəst buraxıldılar. Xristianların ələ keçirdikləri yerlər geri qaytarıldı. Bundan əlavə Bolqar krallığı ləğv olundu. Macarıstanın daxilində doğru hərəkət edilərək bir çox qənimətlər ələ keçirildi.¹²⁰

120. Uzunçarşılı İ. Hakkı, *e.ə.ə.*, I, 279-288; Danışmend İ. Hami, *e.ə.ə.*, I, 104-107.

3. Bizansla Müqavilə

Bəyazid Niğbolu zəfərindən sonra İstanbulu yenidən mühasirəyə aldı. Bizansın bütün ümidləri puça çıxmışdı. Bu əsnada Bəyazid, həmin dövrdə Güzəlcə Hisar deyilən Anadolu qalasını tikdirdi. Böyük topları olmadığından Bizansın qalalarını dağıda bilmirdi. Bundan əlavə dəniz donanması da yox idi. İstanbulu açılığa məhkum edərək ələ keçirmək istəyirdi. Teymurun ortaya çıxması İstanbul mühasirəsinin dayanmasına, Bizansla müqavilənin imzalanmasına səbəb oldu. Bu müqaviləyə görə, Bizans illik vergini artıracaq, Sirkəcidə bir türk məhəlləsi quraraq ora qazi təyin edəcəkdə.

Bəyazidin Niğbolu səfərinə getməsindən faydalanan Karamanoğlu Əlaəddin bəy Ankaranı tutmuşdu. Bəyazid bu səbəbdən Konya üzərinə hərəkətə keçdi. 1397-ci ildə Əlaəddin bəy tutularaq öldürüldü. Beləliklə də Karamanoğullarına aid olan Konya, Larendə, Niğdə, Dəvəli, Qarahisar Osmanlıların əlinə keçdi. Bəyazid bundan sonra Samsun, Sivas və Malatyanı da tutdu.

4. Teymur-Bəyazid Münasibətləri

Bir ayağı total olduğundan Teymurləng və ya total Teymur deyilən Teymur, Səmərqənd valisi Əmir Qazanın üsyanında onunla bərabər olmuşdu. 1368-ci ildə Bəlh əmiri olmuş, sərhədlərini genişləndirərək güclənmişdi. Ən böyük rəqibi Qızıl Orda dövlətinə qarşı apardığı müharibədə onları zəiflətdi. Beləliklə o dövrdə knyazlıq halında olan Rusiyanın Moskva knyazlığının böyüməsinə kömək etdi.

İşğala davam edən Teymur, 7 il İranı ələ keçirdi. Hindistana da səfərlər təşkil etdi. 1399-cu ildə qələbə qazanaraq geri döndü. Azərbaycan və Bağdad əmirləri Teymurdan qaçaraq Bəyazidə pənah gətirdilər. Teymur bunları geri istəsə də, Bəyazid buna rədd cavabı verdi. Bu səbəbdən aralarındakı münasibətlər pozuldu. Anadoluya daxil olan Teymur, Sivası ələ keçirib şəhərin kişilərini öldürtdü. Mühafizəçiləri diri-diri torpağa basdıraraq, qadın və qızları əsir aldı. Bundan sonra 1401-ci ildə Malatya və Suriyanı ələ keçirdi.

Osmanlılar Kələmənrlə Teymura qarşı birləşmək istəsələr də bu itifaq baş tutmadı. Teymurla Bəyazid arasındakı məktublaşmalar da onların münasibətlərini düzəltmədi. Bütün səlahiyyətləri əllərindən alınan Anadolu bəyləri Teymuru Bəyazidə qarşı səfərə təşviq etdilər.

a. Ankara Mühəribəsi (1402) və Nəticələri

Teymur orta Asiyadan seçmə ordusunu gətirərək Anadoluda irəliləməyə başladı. İki ordu Ankara yaxınlığında qarşılaşdı. Çandarlı Əli paşa və bəzi komandirlər dağınıq halda hücum etməyi təklif etsələr də Bəyazid buna razı olmamışdır. Baş verən döyüşdə bəyləri qarşı tərəfdə olan Bəyazid, 1402-ci ildə məğlub olaraq əsir düşdü.¹²¹

Osmanlı ordusunun Ankara yaxınlığında məğlub olması və Bəyazidin əsir düşməsi dövlətin əlli il geriləməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə qan və can bahasına qurulan Anadolu milli birliyi dağılmış oldu.

Teymur Osmanlıları məğlub etməklə Bizans imperatorluğunun ömrünü yarım əsrə qədər uzatmışdır. Anadolunu işğal edən Teymur, burada 8 ay qalmış, xəzinələri ələ keçirərək şəhərləri yağmamışdı. Bursanın yağmalanması əsnasında baş verən yanğınlarda, qurulmasından etibarən toplanılan dövlət arxivi də yanmışdır.

Bütün bu fəlakətlər arasında yeddi ay əsirlikdə qalan Bəyazid, 1403-cü ildə vəfat etmişdir. 13 il hakimiyyətdə olmuşdur. Vəfat edərkən 42-43 yaşı olardı. Bəzi tarixçilər üzüyündə gəzdirdiyi zəhəri içərək intihar etdiyini də yazırlar.

Bəyazid ətrafındakılara qarşı həmişə ədalətlə rəftar edərdi. Özü çox dəyərli bir komandir idi. Niğbolu savaşında tətbiq etdiyi taktika həmin günə qədər tətbiq olunmamışdı. Lakin o güclü bir siyasətçi deyildi.

Əldə etdiyi qənimətlərlə bir çox memarlıq abidələri tikdirmişdir. Buradakı Ulu Came ilə Yıldırım Cəməsi, Daruş-şifa, mədrəsə, imarətxana, müsafirxana, Ədirnədə came və imarət, Kütahya və Balıqəsirdə də camələr tikdirmişdir.

121. Aşık Paşazadə, *Aşık Paşazadə*, s. 79-86; Hoca Sadəddin, *Tacut-Tevarix*, I, 234-246.

5. Fətrət Dövrü (1402-1413)

Ankara savaşında Osmanlıların məğlub olması, Teymurun Anadolu-nu yağmalamasına və xəzinələri ələ keçirməsinə səbəb olmuşdur. Beləliklə Teymur Osmanlı dövlətini zəiflətdiyi kimi, ərazilərini də oğulları arasında bölüşdürərək daha da zəiflətməyi düşündü. Bəyazidin oğulları arasında hakimiyyət uğrunda dava gedən vaxtda belə, balkanlar heç vaxt üsyan etmədilər. Balkanlar bu dövrdə üsyan etməməklə Osmanlı idarəsinin buradakı nüfuzunu və onlardan razı qaldıqlarını nümayiş etdirdilər.

6. Şahzadələr Arasındakı Mübarizələr

Ankara məğlubiyyətidən sonra Süleyman Çələbi ilə vəzir Çandarlı Əli paşa Bursadakı xəzinənin bir qismini ələ keçirərək Ədirnəyə gəldi. İsa Çələbi Bursada, Məhməd Çələbi isə Amasyada hökmdar oldu. Süleyman Bizansla müqavilə imzaladı. Bəzi torpaqları və iki qardaşını da onlara girov verdi. Musa Çələbi, Bursaya gələndə burada olan İsa Çələbi qaçdı. Ordu toplayan İsa, sonra Musanı məğlub etdi. Amasyada təhlükəsizliyi bərpa edən Məhməd Çələbi, ordu toplayaraq Bursaya hücum etdi. İsa Çələbini məğlub edərək Bursanı ələ keçirdi. Qardaşı Süleyman və Anadolu bəylərindən kömək alsa da yenidən məğlub edilərək öldürüldü.

Süleyman İsanın ölümündən sonra Anadoludan Bursaya köçdü. Burada eys-ışrətlə məşğul olmağa başladı. Süleymanın gəlməsi ilə Məhməd Çələbi Amasyaya çəkildi. Burada Məhməd Çələbi, Musa ilə razılaşaraq ona kömək etdi. Onu Rumeliyə göndərdi. Musanın Rumeliyə gəldiyini görən Süleyman Çələbi Ədirnəyə geri qayıtdı. Əflaqa qədər gedib ordu toplayan Musa, Süleymanla baş verən döyüşdə məğlub olaraq qaçdı. Süleyman Musanın geri gələcəyini düşünmədən eys-ışrətə dalarkən, Musa Çələbi topladığı ordu ilə Süleymanın üzərinə hərəkət etdi. Onu 1410-cu ildə tutaraq öldürtdü. Süleymanın Rumeli hökmdarlığı 8 il davam etmişdir.

Artıq iki qardaşı qalmışdı. Musa Çələbi Rumelidə, Məhməd Çələbi də Anadoluda hökmdar oldular. Məhməd Çələbi, Osmanlı birliyini qur-

maq üçün Musa ilə mübarizəyə başladı. Bu məqsədlə Bizansla müqavilə imzaladı. Ordusunu hazırlayaraq Rumeliyə hərəkət etdi. Lakin Musaya məğlub oldu. O, 1411-ci ildə Bizansa sığındı, oradan da Anadoluya keçdi. Növbəti il, yenidən ordu toplayaraq Rumelidə döyüşən Məhməd Çələbi yenə məğlub oldu. Məhməd Çələbi 1415-ci ildə qardaşı ilə üçüncü dəfə etdiyi müharibədə onu məğlub edərək öldürdü. Musanın Rumeli hökmdarlığı üç il davam etmişdir. Beləliklə Məhməd Çələbi Osmanlı dövlətini bir bayraq altında toplamağı bacardı.

Ç. Çələbi Məhmədin Hakmiyyəti (1413-1421)

Çələbi Məhməd hakimiyyətə gələndə dövlətin bir çox ərazisi itirilmişdi. Bəyazidin qurduğu Anadolu birliyi tamamilə dağılmışdı. Yenidən birləşə bilməməsi planlaşdırılan dövlət yarım əsr sonra özünə gəlməyə başlamışdı.

Məhməd Çələbinin hökmdar olması səbəbilə Serb, Əflaq, Yanya, Venedik və digər dövlətlərin elçiləri gəlib onu təbrik etdilər və müqavilələri yenilədilər. Çələbi Məhmədin sülhsevərliyinə baxmayaraq Karamanoğlu II Məhməd, şahzadələr arasındakı mübarizədən istifadə edərək Bursanı tutaraq yağmaladı. Bundan əlavə Çələbi Məhmədin dayısı Bəyazidin qəbrini də yandırdı. Musa Çələbinin gəldiyini eşidərək geri çəkildi.

Aydınoğlu bəyliyi yenidən quran Cüneyddən, İzmir alınmış, özü də Niğboluya sancaq bəyi təyin edilmişdi. Konyaya hərəkət edən Çələbi Məhməd, 1414-cü ildə Karamanoğlu ilə sülh müqaviləsi imzaladı. Bu vaxtlar Osmanlının dəniz donanması da formalaşmağa başlayırdı.

1. Şeyx Bədrəddin Üsyanı

Şeyx Bədrəddinin üsyanı Osmanlı dövlətinin fətrət dövründəki çəkişmələrdən, xalqın səfalətindən istifadə edərək şeyxlikdən şahlığa çıxarılmaq üçün edilən bir üsyandır.

Bədrəddinin babası olan Əbdüləziz, Rumeli fəthləri zamanı Dimetoka müharibəsində şəhid olmuşdur. Əbdüləzizin İsrail adlı oğlu, Dimetoka

Rum bəyinin qızı ilə evlənmiş və bu evlilikdən də Şeyx Bədrəddin dünyaya gəlmişdi. Təhsilini Bursa, Konya, Suriya və Misirdə tamamlamışdı. Qəzvinə gedərək batini əqidə ilə geri qayıtmışdı. Misirdən Anadoluya gələrək fikirlərini yaymağa çalışmış, hər millət və dindən tərəfdar topla-mağa başlamışdı. Musa Çələbi Rumeli hökmdarı olduğu zaman da onu qazi-əsgər seçmişdir ki, bu da onun şöhrətinin artmasına səbəb olmuşdu.

Çələbi Məhməd hökmdar olduqdan sonra onu bu vəzifəsindən azad edərək İznikə göndərdi. Bədrəddinin xəlifələri Bөрklüce Mustafa və əslən yəhudi olan Torlak Kamal, Manisa və Karaburunda ard-arda üsyan etdilər. Üsyanları vəzir Bəyazid paşa ilə, şahzadə Murad çətinliklə yatırdılar. Həmin vaxt şeyx Bədrəddin həccə getmək bəhanəsilə İznikdən ayrılaraq Əflaqa, oradan da Dəliormana gəldi. Özü də Anadoludakı üsyanın genişlənməsini gözləyərkən onun yatırılmış olduğunu öyrəndi. Lakin özü Dəliormanda üsyan etdi. Bəyazid paşa bu üsyanı da yatırdı. Şeyx Bədrəddin tutularaq Sərazə gətirildi. Orada alimlərin qarşısında mühakimə olundu. Nəticədə 1420-ci ildə ölümünə fitva verildi və Səraz-də asılaraq öldürüldü. Malı da varisləri arasında bölüşdürüldü.

Bədrəddin şeyxlikdən şahlığa çıxmaq istəsə də, bu arzusu ürəyində qaldı. Aşiq Paşa Bədrəddin üçün “*çürük sufi, dili ilə Allahı, qəlbi ilə qızıl deyirdi*” deyir. Şeyx Bədrəddin öz dövrünün imamı qəbul edilirdi.¹²²

Şeyx Bədrəddinin fiqhə dair *Camiul-Füsuleyn*, *Lətaiful-İşarat*, *Kitabut-Təhsil*, təsəvvüflə əlaqəli olaraq da *Varidat* və *Məsərrətul-Qülub* adlı əsərləri vardır. Varidat əsəri ən çox araşdırılan kitabıdır. O, cismanı həşri inkar edir, “*cənnət və cəhənnəm bu dünyadakı yaxşılıq və pisliklərin ruh-lardakı təzahürüdür*” deyirdi.

2. Mustafa Çələbinin Üsyanı

Bəyazidin oğullarından olan Mustafa Çələbi, Teymur tərəfindən Tür-küstana aparılmış, onun vəfatından sonra da geri qayıtmışdı. O da Çələbi Məhmədə qarşı üsyan etmişdi. Rumelidəki üsyanı yatırılmışdı. Qaçaraq

122. Hoca Sadeddin, *e.ə.ə.*, II, 109-114; Uzunçarşılı, *e.ə.ə.*, I, 360-367; Bilal Dindar, Bedreddini Simavi, *DİA*, V, 331-334.

Selanikə sığınmışdı. Selanik də Bizansın əlində olduğundan, Bizansdan geri tələb olunmuş, lakin Bizans onu geri verməyəcəyini və Limni adasında 30 nəfərlə qorunacağını, əvəzində 300 min axça verilməsi lazım gəldiyini bildirmişdir. Bizansın bu istəyi Çələbi Məhməd tərəfindən qəbul edilmişdir.

3. Çələbi Məhmədin Vəfatı və Şəxsiyyəti

Qışı Bursada keçirən Çələbi Məhməd Ədirnəyə gəldi. Tezliklə də vəfat etdi. Manisadakı sancaqbəyi oğlu gələnə qədər ölümü gizli saxlanıldı. 1421-ci ildə İstanbul-Ədirnə yolu kəsilərək xaricə məlumat sızmasının qarşısı alındı.

Osmanlı padşahlarının böyükələrindən olan Çələbi Məhməd əzm və mətanəti, yüksək əxlaqi keyfiyyətləri, əhdə vəfası sayəsində parçalanan bir dövləti bir bayraq altında birləşdirməyə nail oldu. Müstəqil olaraq 8 il hökmdarlıq etmişdir. Çələbi Məhməd Əski caminin inşasını tamamlamış, Bursada Yaşıl came, mədrəsə, imarət və türbə tikdirmişdir.

D. II Muradın Hakimiyyəti (1421-1451)

Manisadan dərhal Bursaya gələn 18 yaşlı gənc Sultan II Murad, vəziyyəti Ədirnədə olan Bəyazid paşaya bildirdi. Bizans elçiləri də müqaviləyə uyğun olaraq Limnidə girov saxlanılan Mustafa Çələbinin əvəzində padşahın iki qardaşını istədi. Vəzir Bəyazid paşa, şahzadələrin kiçik olduğunu və başqa din mənsublarına verilməyəcəyini bildirdi.

Bunu eşidən Bizans imperatoru əlində olan Sultan Muradın əmisi Mustafa Çələbi ilə razılaşaraq ona ordu verdi. Mustafa Çələbi üsyan başladı. Ədirnəyə gələn Çələbi, Osmanlı xəzinələrini ələ keçirərək hökmdarlığını elan etdi. Axıncı bəylərini də öz tərəfinə çəkən Mustafa, üzərinə göndərilən Muradın ordularını məğlub edərək Bəyazid paşanı öldürdü. Ədirnə və Gelibolunu alan Mustafa, Anadolunu ələ keçirmək üçün Niğbolu bəyi ilə birləşdi. Bursaya tərəf irəliləməyə başladı. Sultan

Murad ümitsiz idi. Bütün Axıncı bəyləri orduları ilə birgə Mustafa'nın tərəfində idilər. Sultanın yanında isə vəzir İbrahim paşa, Hacı İvaz paşa, Mikayıloğlu Məhməd bəy vardı. İki ordu Ulubat yaxınlığında qarşılaşdı. Sultanın yanındakıların köməyi ilə Mustafa Çələbi geri çəkilməli oldu. Onun arxasından hərəkətə keçən Sultan Murad öz tərəfinə keçən Axıncı birlikləri ilə birgə Rumeliyə keçdi. Qısa toqquşmadan sonra yenidən qaçan əmisini tutaraq öldürdü.

Əmisinin üsyanını çətinliklə yatıran Sultan Murad 1422-ci ildə Ədirnəyə gələrək taxta oturdu.

1. İstanbulun Mühəsirəsi və Kiçik Mustafa Çələbinin Üsyanı

Bizans imperatoru Mustafa Çələbini dəstəkləmiş, Sultan Muradın təklif etdiyi sülh müqaviləsini isə qəbul etməmişdi. Sultan qələbədən sonra təbrik və müqavilə üçün gələn Bizans elçilərini bir müddət həbs etdirdikdən sonra sərbəst buraxmış və onlara *“gedin imperatora Konstantinopola hücum edəcəyimi söyləyin”* demişdi.

Sultan II Murad Konstantinopolu mühəsirəyə alsada, Bizans bundan da qorunmağın yolunu tapdı.

Sultanın 13 yaşlı Hamidəli sancaqbəyi olan, ölüm qorxusu ilə Karamanoğlunun yanına qaçan, sonra da Anadoludakı bəyliklərdən kömək alan qardaşı Kiçik Mustafa Çələbini, Bizans imperatoru yanına çağırırdı. Onu dəstəkləyəcəyini bildirərək yenidən Anadoluya göndərdi. Beləliklə Bizansın təşviqi ilə Mustafa Çələbi üsyan etdi. Yanında əlavə ordu olduğu halda Bursaya gəldi. Bursalılar ona hədiyyələr verərək geri qaytarırlar. Buradan İznikə gedərək orada yerləşdi. II Murad, qardaşının üsyan xəbərini eşitdikdə mühəsirəni dayandıraraq geri qayıtmalı oldu. İznikə gələn II Murad qardaşının həbs etdirərək boğdurdu.

Bu üsyanları yatıran II Murad, Çandarlızadə İbrahim paşanı 1427-ci ildə baş vəzir təyin etdi. Bizansla da müqavilə imazladı. Anadolu birliyini qurmaq üçün 1426-cı ildə Məntəşə və İzmiri Osmanlı torpaqlarına birləşdirdi.

2. Karamanoğlunun Antalya Səfəri

Karamanoğlu Məhməd bəy, Hamidoğlu Osman bəy Ankara müharibəsindən sonra bəyliklərini yenidən qurmuşdular. Sonra da ikisi birdən Antalyaya hücum etməyə qərar verdilər. Bunu eşidən Antalya bəyi Həmzə bəy, Hamidoğlu bəyliyinə ani hücum etdi. Osman bəyi öldürərək ordusunu məhv etdi. Osmanlıların Mustafa Çələbinin üsyanı ilə məşğul olmasından istifadə edən Karamanoğlu, Antalyanı mühasirəyə alsa da mühasirə əsnasında aldığı yaradan vəfat etdi.

Bəyliyə qardaşı Niğdə bəyi Əli bəy hakim oldu. Məhməd bəyin oğulları II Muraddan kömək istədilər. Sultan Murad Məhməd bəyin oğullarına kömək etdi. Əlavə olaraq da Konya taxtını İbrahim bəyə və üç bacısını da üç qardaşa verdi. Sonra Sultan Muradın Amasyaya təyin etdiyi Lalası Yörgüc paşanın səyi nəticəsində Çorum tərəfdə Qızılqocaoğulları, Kocayaxası hakimi Heydər bəy və Canik tərəfdə də Tacəddinoğulları tabe edildilər.

Germiyan bəyi Yaqub bəy, oğlu olmadığı üçün öz torpaqlarını Osmanlılara vəsiyyət etdi. Tezliklə II Murad, Bəyazid tərəfindən fəth edilən, lakin Süleyman Çələbi tərəfindən Bizansa verilən Selaniki almaq üçün şəhəri mühasirəyə aldı. 1430-cu ildə şəhəri fəth etdi.

1433-1434-cü illərdə Karamanoğlunun müttəfiqi olan Serb və Macarlar Osmanlı ərazilərinə hücum etdilər. Lakin II Murad bu hücumların qarşısını aldı. Bundan əlavə Belqradı mühasirə etdirdi. Şəhər 6 ay mühasirədə qaldı. Lakin bir nəticə hasil olmadığından 1439-cu ildə geri döndü.

3. Səlib Yürüşləri və Ədirnə-Segedin Müqaviləsi

Xristian ordusunun başında Polşa və Macar kralı Ladislas ilə Jan Hunyad var idi. Osmanlı sərhədlərini keçib irəliləyən səlibçilərlə Rumeli bəylərbəyi Qasım paşa Morova çayı yaxınlığında qarşılaşdı. Müharibə Osmanlıların məğlubiyyəti ilə sona çatdı. Sultan Murad Anadoludan hücuma keçən Karamanoğullarını məğlub edərək onlarla müqavilə imza-

layıb geri qayıtdı. Səlibçilər sürətlə irəliləyirdilər. 1443-cü ildə İzladı Dərbəndində Osmanlı ordusu yenidən məğlub oldu. Yalvacda toplanan Osmanlı ordusu üçüncü dəfə yenə məğlub oldu. Qış olduğundan döyüş dayandırıldı. II Murad kədərli halda Ədirnəyə geri döndü. Bundan istifadə etmək istəyən Karamanoğlu Osmanlı torpaqlarına hücum edərək bəzi yerləri xarabalığa çevirdi.

Sultan Murad Karamanoğlu İbrahim bəyin bu hərəkətinin İslama uyğunluğu barəsində dörd məzhəb imamından fitva istədi. Bu əsnada Macar kralı Ladislasla da sülh müqaviləsi bağladı. Hər iki hökmdar 1444-cü ildə imzalanan bu müqaviləyə sadıq qalacaqlarına müqəddəs kitablara əl basaraq and içdilər. Müqaviləyə uyğun olaraq bəzi qala və ərazilər Serblərə verildi. Bu sənada Sultan Muradın Karamanoğlu haqqında istədiyi fitvalar da gəlmişdi. Bu fitvalara görə dörd məzhəb alimləri Karamanoğlunu məhkum etdi. İbn Həcər əl-Əsqalani, Karamanoğlu İbrahim bəyin öldürülməsinin vacibliyini bildirirdi. Bu fitvaya uyğun olaraq II Murad Karamanoğlu torpaqlarına daxil oldu. İbrahim bəy isə qaçdı. Hökmdarın bacısı olan arvadı gəlib yalvararaq müqavilə imzalamağa razı saldı. 1444-cü ildə çətin şərtlərlə müqavilə imzalandı. II Murad Ədirnədə vəkil təyin etdiyi oğlu Məhmədin yanına qayıtmadan taxtı ona buraxdı və Bursaya çəkildi.

4. Varna Müharibəsi

Sultan Murad kimi təcrübəli hökmdarın taxtı 13 yaşlı oğluna buraxaraq taxtdan çəkilməsi, Avropanın hərəkətə keçməsinə səbəb oldu. Papa, Ədirnə-Segedin müqaviləsinin pozulmasını istəyir, ancaq Ladislas İncilə əl basaraq and içdiyini bildirirdi. Bunu görən papa, müşriklərlə kitaba əl basaraq edilən olsa da bu andın keçərli olmadığını bildirdi.¹²³ Bununla da müqavilə pozuldu. Səlibçilər yenidən birləşdilər.

Kral Ladislasın əmrindəki ordu sərhəddi keçərək Varna istiqamətində irəliləməyə başladı. Çanaqqala boğazı papanın əmri ilə Venedik gəmiləri

123. Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *e.ə.ə.*, I, 431.

tərəfindən tutulduğundan Sultan Murad 50 minlik ordusu ilə birgə İstanbul boğazına gələrək, Bəyazidin tikdirdiyi Güzəlcə hisardan qarşı tərəfə Ceneviz gəmiləri ilə hər əsgərə 1 qızıl vermək surətilə keçə bildi. Vəziri və oğlunu Ədirnədə qoyaraq sürətlə Varnaya gəldi. Səlibçilərin başında kral Ladislas, Jan Hunyad və papanın təmsilçisi var idi. Ədirnə-Segedin müqaviləsi bir mizraqın ucunda Osmanlı ordusunun qarşısına qoyulmuşdu. Səlibçilərin hücumu ilə Osmanlı ordusu geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Lakin mərkəzdə olan II Murad qorxmadan yerində dayanırdı. Osmanlı cinahlarının dağıldığını görən kral Ladislas tələsik ordunun mərkəzinə hücum etdi. Bu əsnada tutularaq başı kəsildi. Bunu görən Səlibçilər qaçmağa başladı. Dağılmağa başlayan cinahlar geri toplanı. Nəticədə 1444-cü ildə böyük qələbə qazanıldı.

Beləliklə Səlibçilərin bu yürüşü də heç bir nəticə vermədi. Müqaviləni pozan kral Ladislasla, onu bu hadisəyə təşviq edən papanın təmsilçisi öldürüldü.

II Murad bir müddət sonra taxtı yenidən oğluna verərək geri çəkildi. Lakin dövlət adamlarının təkidi ilə yenidən taxta qayıtdı.

5. II Kosova Mühəribəsi

Osmanlı sarayında müsəlman olaraq yetişən və İsgəndər adlanan Albaniya şahzadəsi qaçaraq Albaniyaya getdi və üsyan etdi. II Murad bu üsyanı yatırmaqla məşğul ikən, Osmanlılara zərbə vurmaq üçün hücumə keçən Macar kralı Jan Hunyad əflaq, bohemya və polşalı 90 minlik əsgərlə sərhəddi keçdi. Bunu görən Murad Kosovaya gəldi. İki ordu 1448-ci ildə üç gün döyüşdülər. Üçüncü gün taktikaya uyğun olaraq Osmanlı ordusu geri çəkildi. Bu əsnada müxtəlif vədlərlə döyüşə gələn Əflaqların ordudan ayrılması böyük təşvişə səbəb oldu. Jan Hunyad qaçdı. 17 min nəfər səlibçi öldürüldü.

6. II Muradın Vəfatı və Şəxsiyyəti

II Murad oğlu Məhmədi 1449-cu ildə Dulqadiroğlunun qızı ilə evləndirdi. Bir müddət sonra da xəstələnərək 1451-ci ildə Ədirnədə vəfat etdi. Bursada dəfn olundu.

Sultan Murad Ədirnə və Bursada bir çox abidə tikdirmişdir. Ədirnədə Muradiyə cəməsi, mədərəsə, imarət, Darul-hədis, üç minarəli cəmə tikdirmişdir. Selanik və İpsalada da cəmələr inşa etdirmişdir.

II Murad ədalətli, mərhəmətli, xeyirxah və cəsur bir şəxs idi. Müqaviləni pozanları bağışlamazdı.

Elm məclislərini sevər, alimləri qoruyar və onlara maaş təyin edərdi. Musiqi, şeir və ədəbiyyata meyli var idi. Ölkənin bir təhlükə ilə üzləşdiyini gördükdə qılınca sarılırdı. 48 yaşında vəfat etmişdir. 30 il hökmdar olmuşdur.

E. Fateh Sultan Məhmədin Hakimiyyəti (1451-1481)

Fateh olaraq adlandırılan və türklərin tarix boyu yetişdirdiyi şəxsiyyətlərin ən böyüyü olan II Sultan Məhməd, 19-20 yaşlarında ikən üçüncü dəfə 1451-ci ildə Osmanlı taxtına keçdi. Vəzir Çandaralı Xəlil paşanı vəzifəsində olduğu kimi saxladı. Karamanoğlunun II Muradın vəfatından sonra Osmanlı ərazilərinə hücumu nəticəsində ilk səfərini onlara qarşı etdi. Onları məğlub edərək bəzi ərazilərini ələ keçirdi və müqavilə imzaladı. Macarlarla da 3 illik bir müqavilə imzaladı. Bu əsnada dövlətlərlə heç bir münafişənin çıxmamasına çalışdı.

Fateh Bəyazidin tikdirdiyi Güzəlcəhisarın qarşısına bir qala tikdirmək, bununla da boğazın üst hissəsinin təhlükəsizliyini təmin etmək istəyirdi. Lakin Bizans elçilər göndərərək buna mane olmağa çalışırdı. Fateh imperatorun elçisinə belə dedi:

-"Mən şəhərdən heç nə götürmürəm. Şəhərin xəndək xaricində heç bir yeri yoxdur. Buna görə burada qala tikdirməyimə mane ola bilməzsiniz. Macar kralı bizim üstümüzə hücum etdikdə, franklar Çanaqqala

boğazına gələrək boğazı tutmuşdular. Buna görə atam, buranı Allahın iznilə keçə bilmişdir. Bütün bu çətinliklərə necə dözdüyünü yaxşı bilir-siniz. İmperatorunuz bu vəziyyətə sevinərkən, müsəlmanlar əziyyət çəkirdilər. Atam boğazı çox təhlükələri göz önündə tutaraq keçə bilmişdi. Boğazı keçən kimi də Anadolu qalasının qarşısında başqa bir qala tikdirəcəyinə and içmişdi. Ancaq o bunu yerinə yetirə bilmədi. Allahın iznilə bunu mən etmək istəyirəm. Nə üçün buna mane olmaq istəyirsiniz? Məmləkətimdə istədiyimi edə bilmərəmmi? Gedin imperatora deyin ki, indiki padşah köhnə padşahlardan deyil. Onların edə bilmədiklərini bu asanlıqla edəcəkdir. Onların istəmədiklərini bu istəyir və edəcəkdir də. Bundan sonra bu məsələ üçün gələnin başı üzüləcəkdir”. Fateh üç hissəli bir qala tikdirdi. Bu inşaatda 5-6 min işçi işləyirdi. Qala tezliklə tikildi. Bürcələrindən dəniz tərəfdə olanları Xəlil paşa, digərlərini də Zağanos paşa ilə Sarıca paşa öz hesablarına tikdirdilər. Bu qala sayəsində boğaza nəzarət ələ keçirildi. Bu qalanın adı Rumeli qalasıdır.

1. Fəthə Hazırlıq və İstanbulun Qala Divarları

Ədirnəyə qayıdan Fateh, mühəndis Müslihiddinlə, Sarıca Sekban və Rumeli qalasının memarı Macar Urbanın səyi nəticəsində böyük toplar hazırlatdı. Bizans imperatoru Konstantin də, Avropadan kömək istəyərək özünümüdafiəyə hazırlaşdı.

Osmanlı ordusu 1453-cü il İstanbul qalalarının önünə gəldi. Şəhər ertəsi gün qılınan cümə namazından sonra qurudan və dənizdən mühasirəyə alındı. Maddi qüvvəylə bərabər mənəvi gücə də əhəmiyyət verən Fateh, Konstantinopolun mühasirəsinə böyük mütəəvvif Ağşəmsəddinlə, Ağbıyık Dədə kimi böyük vəliləri də gətirtmişdi. Fatehin müəllimi Mola Gurani ilə Molla Xüsrəv də bu səfərdə iştirak edirdilər. Bütün alimlər və vəlilər də eyni zamanda mücahiddir. Bundan əlavə əsgərlərin mənəviyyatını yüksəltmək üçün, bir çox şeyx və dərviş də bu savaşa qatılmışdı. Konstantinopolun fəthi bütün İslam tarixi boyu həm dini, həm də dünyəvi bir vəzifə olmuşdur.¹²⁴

124. Danışmend, İ. Hamdi, *e.ə.ə.*, I, 238-239.

İstanbul qalaları Mərmərə, Xalic daxil olmaqla köhnə İstanbulu hər tərəfdən əhatə edirdi. Köhnə qala divarlarının önündə ikinci bir qala divarları da tikilmiş, onun da qabağındakı 6-7 metr dərinlikdə və 7 metr genişlikdə xəndəklə əhatələnmişdi. Öndəki qalanın hündürlüyü 8,5 m. qalınlığı isə 2 m. idi. Arxasındakı ikinci qala isə ondan daha yüksək və geniş idi. Xalicin ətrafındakı qala divarları isə zəif idi. Oranın girişi qalın zəncirlərlə bağlanmışdı.¹²⁵

Böyük toplar Topqapı və Ədirnə qapı arasında yerləşdirilmişdi. Osmanlı donanması Baltaoğlu Süleyman bəyin əmrində 150 gəmidən ibarət idi. İlk böyük topun atılması Bizanslıları qorxutdu. Bu qorxu uzun davam etmədi. Açılan dəlikləri bağlamağa başladılar. Bizanslılara Avropadan aprelin 20-si üç böyük gəmi, 1200 əsgər və bir gəmi də ərzaq gəldi. Osmanlı gəmiləri bu gəmiləri tuta bilmədilər. Zeytunburnundan bu vəziyyəti seyr edən Fateh bu hadisəyə çox əsəbləşdi və atını dənizə sürdü.

Fateh Xəlicə nəzarəti əlində saxlamaq üçün aprelin 20-22-də Dolmabağçadan başlayaraq Bəyoğluna qədər təkərlər üzərində apardığı 80-90 ədəd gəmini Qasımpaşadan Xəlicə endirdi. Bizans təşvişə düşdü. Bu təşəbbüs gənc padşahın üstün zəkasının işarəsi idi. Hüzuruna çıxan son Bizans elçilərindən birinə *“mənim qüdrətimin çatdığı şeyə, sizin xəyalınız belə çatmaz”* demişdi. Xəlic yaxınlığındakı körpü və gəmilərlə xəlic qalaları da top atəşinə tutulmağa başlandı. 18 aprel və 12 may arasında edilən hücumlar nəticəsiz qaldı. Fateh 23 mayda bir elçi göndərərək şəhərin tərk edilməsini, imperatorun ailəsi və xəzinələri ilə çıxıb getməsini, qəbul etdiyi təqdirdə əhalinin də sərbəst olduğunu, ancaq şəhər müharibə yolu ilə alınarsa əhalinin əsir alınacağını bildirdi. Bunun əvəzində imperator nə qədər istəsə vergi verəcəyini və mühasirəni dayandırması istənilmişdi. Padşah *“burdan getməyim doğru deyil. Ya mən şəhəri alaram, ya da şəhər məni alar”* demişdir.

Mayın 29-da bütün ordu və donanmanın hər tərəfdən hücumu nəticəsində İstanbul 1453-cü ildə fəth edildi. Son imperator Konstantin isə müharibə əsnasında öldürüldü.

125. Uzunçarşılı İ. Hakkı, *e.ə.ə.*, I, 470.

II Məhməd 22 yaşında Fateh ünvanını alaraq şəhərə daxil oldu. Bir patriarx təyin etdi. Ayasofiyanı məscidə çevirdi. 8 iyuna qədər burada qaldı.¹²⁶

Bu əsnada vəziri Xəlil paşanı Yeddiqülləyə həbs etdirdi. Sonra onu Bizansdan rüşvət aldığı və fəthə mane olduğu ilə ittiham edərək edam etdirdi. Bundan sonra Osmanlı dövlətində müxtəlif millətlərdən olan vəzirlər dövrü başlamışdır.

İstanbul fəthinin İslam dünyasına yayılması: İstanbulun fəthi edilməsi və Şərqi Roma imperiyasının dağılması İslam aləminin sevincinə səbəb oldu. Məmlük sultanı elçi göndərərək Fatehi təbrik etdi. Qahirədəki Abbasi xəlifəsinin əmrilə şəhidlərin ruhlarına dua edildi. İstanbulun fəthi türk tarixində ən şərəfli hadisə sayılır.

Fəth xəbərinin Avropaya yayılması: İstanbulun fəthi Avropanın təşvişə düşməsinə və kədərlənməsinə səbəb oldu. Bu fəth Avropanın zəifliyinin bir işarəsi idi. Bu səbəblə papa türklərə qarşı yeni səlib yürüşü tərtib etmək istəyirdi. 1454-cü ildən başlayaraq türklərə qarşı əlinə silah alan hər xristianın cənnətlə müjdələncəyini vəd və elan edirdi. Türklərə qarşı aparılacaq mübarizə üçün vergi toplanmağa başlandı. Bütün xristian dünyasına müqəddəs xaç vergisi qoyuldu. Hər hansı bir müsəlmana silah, ərzaq və başqa əşyalar satan xristiana işgəncələr veriləcəkdi. Papa V Nikolayın bütün bu söyləri heç bir nəticə vermədi. Belə ki Serblər, Trabzon-Rum imperatorluğu, Sakız və Midillidəki Geneviz bəyləri 1454-cü ilin əvvəlində elçilər göndərərək fatehi təbrik edərək onun hakimiyyətini qəbul etdilər və vergi də ödədilər.

2. Fatehin Səfərləri

Fateh İstanbulun fəthindən sonra Ədirnə-Segedin müqaviləsilə Serblərə verilən bəzi qalaların geri qaytarılmasını istədi. Ancaq rədd cavabı aldı. Bundan sonra Serbiyaya yürüş edərək bəzi qalaları tutdu. Fateh geri

126. Danışmend İ. Hami, e.ə.ə., I, 240-265; Koçu, R. Ekrem, *Fatih Sultan Mehmet*, 46-174; Ayverdi Samiye, *Osmanlı Asırları*, I, 273-299; Lamrtin, *Türkiye Tarihi*, II, 455.

dönəndən sonra Serb despotu ora hücum etdi. Buradakı Fatehin komandiri Serb despotunu məğlub etdi. Fateh yenidən Serbiyaya qayıtdı. 1454-cü ildə 50 min nəfəri əsir alaraq geri döndü. Bunun 5 minini İstanbul və ətraf ərazilərə yerləşdirdi.

Fateh 1455-ci ildə II Serbiya səfərində gümüş mədənləri ilə məşhur olan Novoberda və Tirbicə şəhərlərini də tutdu. 1 il sonra da Belqradı mühasirəyə aldı. Ələ keçirəcəyi əsnada Macar kralı Jan Hunyadın köməyi nəticəsində Osmanlı ordusu məğlub oldu. Osmanlı ordusu geri çəkilmək məcburiyyətində qaldı. Fateh 1456-cı ildə ayağından yaralandı. Jan Hunyan isə bu döyüşdə aldığı yaralardan iyirmi gün sonra öldü.

3. Osmanlı Donanması və Adaların Fəthi

Bəyazidin dövründə sahillərin müdafiəsi məqsədilə qurulan Osmanlı donanması Fatehin dövründə də inkişaf etdi. Gelibolu, İzmit, Gəmlək və İstanbulda dəniz limanları quruldu. Osmanlı donanmasının mərkəzi Gelibolu idi. Göstərilən səylər nəticəsində Osmanlı donanması güclənirdi. Ege dənizində İmroz, Midilli, Taşoz, Limni və digər adalar alındı. Trabzon üzərinə donanma göndərildi. Osmanlı dövlətinin adaları ələ keçirməyə başlaması ilə Venediklə 7 il davam edən müharibə başladı. Ancaq 1470-ci ildə Enezə hücum edən Venediklilər imam və qazılar da daxil olmaqla 2 min müsəlmanı Əgriboz adasına əsir apardılar. Bu hadisədən sonra adanın fəthinə qərar verildi. Fateh qurudan, Mahmud paşa da dənizdən hərəkətə keçdi. 1470-ci ildə ada fəth edildi. Bu adanın fəthi Avropanın narahatlığına səbəb oldu.

4. Fatehin Cənubi Qara Dəniz Səfəri

Fateh donanmanı Mahmud paşanın əmrində göndərərək özü də qurudan hərəkətə keçdi. Amasra Cenevizlilərin əlində idi. Padşah Boluya gəldikdə Ceneviz bəyinə təslim olmağı təklif etdi. Ceneviz bəyi bu təklifi qəbul etdi. Nəticədə 1460-cı ildə şəhər müharibəsiz alındı.

Candaroğlu İsmayıl bəy də Fatehin Sinopu almaq fikrini öyrəndikdə o da təslim oldu. Beləliklə, 1461-ci ildə bu bəylik də ləğv olundu. Bununla Fateh hər iki bəyliyi müharibəsiz ələ keçirdi.

Trabzon-Rum imperatorluğu 1204-cü ildə IV Səlib yürüşündə İstanbul alınmasından sonra qurulmuşdu. Bu imperatorluq Giresun və Batura qədər olan əraziyə sahib idi. İmperatorun qızı Dəspinə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin arvadı idi. Buna görə də Ağqoyunlu dövləti ilə aralarında qohumluq münasibətləri vardı.

Bu vaxt Trabzon-Rum dövlətinin Avropadan kömək istəməsi Fatehin qəzəbinə səbəb oldu. Fateh bu imperatorluğun məhvinə qərar verdi. Bundan əlavə kral David illik vergindən də imtina etmişdi. Uzun Həsən vasitəsilə verdiyi vergiləri geri istəmişdi. Fateh gələn heyətə *“Siz gedin. Mən özüm gələrək borcumu ödəyəram”* cavabını vermişdir.

Osmanlı donanması Mahmud paşanın əmrindəki 300 gəmi ilə Trabzonu mühasirəyə aldı. Fateh də şəhəri qurudan mühasirə etdi. Çıxılmaz vəziyyətdə qalan Rumlar 1461-ci ildə təslim olmağa məcbur oldular. Beləliklə 257 il hökmranlıq edən Rum imperatorluğu da dağıldı. Uzun Həsənlə də müqavilə imzalandı.

5. Albaniya səfərləri

Osmanlı sarayında yetişən İsgəndər bəy 1441-ci ildə qaçaraq Albaniyada üsyan etdi. II Muradın dövründən başlayan və yatırılmayan üsyanı yatırmaq üçün Fateh ora ordu göndərdi. Ancaq üsyan yatırılmadı. Çünki Osmanlı ordusu gələnə qədər dağlara çəkilən İsgəndər bəy, onlar geri çəkildəndən sonra əraziləri yenidən ələ keçirirdi. Bundan əlavə İsgəndər Napoli krallığından kömək də alırdı. Fateh İsgəndər bəyin üzərinə 1465-1467-ci illərdə iki dəfə səfər etdi. Bununla yanaşı İsgəndər yaxşı müdafiə olunurdu. İsgəndər bəyin 1468-ci ildə ölümündən sonra, 1479-cu ildə Fateh üçüncü Albaniya səfəri zamanı bölgəni tamamilə ələ keçirdi.

6. Karaman bəyliyi və Osmanlı-Ağqoyunlu Münasibətləri

Karamanoğulları tarix boyu Osmanlıların düşmənləri ilə müttəfiq olmuşdular. Karamanoğlu Pir Əhmədin Osmanlı üzərinə hücum etməsi nəticəsində Fateh ora ordu yeritdi. Konya və Karamanı ələ keçirdi. 1466-cı ildə Pir Əhməd qaçdı. Sonra Rum Məhməd paşa Karaman səfərinə göndərildi. Bir çox ailəni yox edən bu paşa cəmə və türbələrini də yağmaladı. Bu əsnada Varsaq türkmənlərinin ani hücumu ilə məğlub oldu. Bundan sonra İshaq paşa 1470-ci ildə səfərə çıxdı. Bəzi yerləri tutdu.

Karamanoğulları bu hadisələrdən sonra Uzun Həsəndən kömək istədilər. 1471-ci ildə Gedik Əhməd paşa Karamana səfər edərək Alaiyyə və ətrafını ələ keçirdi. Bir müddət sonra Karamanoğulları Uzun Həsənin köməyi ilə Konyanı geri alsalar da, Mahmud paşanın əmrindəki Osmanlı ordusu onları geri oturtdu.

a. Otluqbeli müharibəsi

Fatehin Trabzon səfəri əsnasında olduqca zəif olan və anasını göndərərək sülh müqaviləsi imzaladan Uzun Həsən 12 il ərzində güclənmiş, Qaraqoyunluları məğlub etmiş, sərhədlərini Türküstanə qədər genişlətməmişdi. Özünü Asiyanın ən böyük hökmdarı kimi görürdü. Avropa dövlətləri ilə ittifaqa girdi. Onlardan toplar istədi. Bu vaxt 1472-ci ildə Osmanlılara tabe olan Tokatı tutaraq talan etdirdi. Bütün bunlarla yanaşı Uzun Həsən Fatehdən elçi göndərərək mərkəzi Anadolu və Trabzonun özünə verilməsini istədi. Fateh buna rədd cavabı verdi. Bu təklifdən sonra Ağqoyunlu hökmdarını döyüşə dəvət etdi.

1473-cü ilin martında 100 min nəfərə yaxın ordu ilə səfərə çıxan Fateh Otluqbeliyə gəldi. Fateh kədərli idi. Çünki Ankara savaşını unutmamışdı. Bundan əlavə ordunun ilk hissəsi məğlub olmuşdu. Uzun Həsənin ordusunun əksəriyyəti də süvarilərdən ibarət idi. İki türk dövləti, iki türk ordusu 1473-cü il avqustun 11-də qarşı-qarşıya gəldi. Top və tufəng atəşləri qarşısında tab gətirməyən Uzun Həsənin ordusu məğlub oldu. Uzun Həsənin məqsədi isə Fatehi məğlub edərək İstanbulu tutmaq idi. Avropadan istədiyi toplar gəlmədiyindən döyüşdə məğlub oldu.

Fatehin Uzun Həsənlə müharibəsindən istifadə edən Avropa dövlətləri İzmir, Antalya və Midillini tutaraq yandırdılar. Osmanlı-Səlib döyüşləri 1478-ci ilə qədər davam etmişdir.

7. Şimali Qara Dəniz və İtaliya Səfərləri

Fateh Cenevizlilərə aid Azak və Kəfəni tutaraq Qaradənizi özünün küləşdirmək üçün 1475-ci ildə Gedik Əhməd paşanı 70 min əsgər və 300 gəmi ilə şimali Qaradəniz səfərinə göndərdi. Kəfə və Azak alındı. 1477-ci ildən başlayaraq Krım xanlığı da Osmanlılara tabe oldu.

1479-cu ildəki İtaliya səfərinə də Gedik Əhməd paşa göndərildi. Paşa həmin il Zanta, Kefaloniya, Ayamavra adalarını aldı. 1480-cı ildə səfərinə davam edərək İtaliyada Otranto və ətraf ərazilərini fəth etdi.

Ancaq Fatehin 1481-ci ildə vəfat etməsilə İtaliya fəthləri yarımçıq qaldı. Türklər Otrantanı əlirində cəmi 13 ay saxlaya bildilər.

8. Rodos Səfəri

Osmanlı dövləti bir tərəfdən İtaliyaya donanma göndərərkən, digər tərəfdən də Rodosa hücum etmək üçün hazırlıqlara başladılar. Fateh 1479-cu ildə Məsih paşanı kəşfiyyat məqsədilə Rodosa göndərdi. Məsih paşa sonrakı il böyük bir ordu ilə Rodosu mühasirəyə aldı. Adanı ələ keçirmək üçün qalaları aşmağa başlayarkən əsgərlərə yağmalamaq imkanı vermədi. Bu səbəbdən Rodos alınmadı.

9. Fatehin Vəfatı və Şəxsiyyəti

Fateh yeni bir səfər üçün ordugahını Qəbzə yaxınlığında qurduğu əsnada 1481-ci ildə 51 yaşında vəfat etdi. Ölümü gizlədilməyə çalışıldı. Lakin əsgərlər tezliklə bundan xəbər tutdular.

Onun zəhərlənərək öldürüldüyü də bildirilir və bu ani ölüm türk tarixində böyük bir itki idi. Bir müddət də yaşasaydı dünya tarixinin axarını

tamam dəyişə bilərdi. Fateh sadəcə İstanbulun yox, eyni zamanda iki imperatorluğun (Şərqi Roma və Trabzon), 4 krallığın (Kırım, Karaman, Serbiya və Bosniya) və 11 bəyliyin yəni 17 dövlətin fatehidir.

Bu dövlətlərin 5-i türk, digərləri xristian olmuşdur. Fateh 30 il hökm-darlıq etmiş və 25 səfərdə iştirak etmişdir. Anadoluda xristian dövləti qoymamışdır.

Dövlət idarəçiliyində sərt idi. Səfərləri gizli saxlayardı. Hərbi sirri yaxşı bilirdi. Əsgərləri həyəcanlandıra və döyüşə təşviq etmə məharətinə malik idi. Bir neçə dil bilirdi. Şairlik qabiliyyəti də vardı. Dini və dünyəvi elmlərin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. İstanbulu elm və ticarət mərkəzi etmişdir. Üç övladı olmuşdur.¹²⁷

Ə. II Bəyazidin Hakimiyyəti (1481-1512)

Fatehin ani ölümü böyük siyasi böhrana səbəb oldu. Padşahın ölüm xəbərini eşidən Yeniçərilər İstanbulla hücum etdilər. Vəzir İshaq paşanın təşviqi ilə böyük vəzir Karamanı Məhməd paşa öldürüldü.

1. Bəyazidlə Cem Arasında Mübarizə

Atasının sağlığında Bəyazid Amasyada, Cem isə Konyada vali idi. Fatehin ölümü ilə böyük vəzir Karamanı Məhməd paşa hər iki şahzadəyə də xəbər göndərdi. Lakin Cemin yanına gedən xəbərçi İshaq paşanın adamları tərəfindən yolda öldürüldü. Bununla da Amasyadan gələn Bəyazid taxta oturdu. İshaq paşanı da baş vəzir təyin etdi. Üsyan edən əsgərləri də bağışladı. Vəziyyəti çox gec öyrənən Cem, Bursaya gələrək dövlətin bölüşdürülməsini istədi. Onun təklifi qəbul edilməyərək üzərinə ordu göndərildi. Baş verən mübarizədə məğlub olan Cem, Misirə qaçdı. Köləmənin hökmdarı Kayıt bəy onu yaxşı qarşıladı. Qaramanoğlu Qasım bəy də onu dəstəkləyirdi. Növbəti il yenidən Anadoluya gələn Cem,

127. Uzunçarşılı İ. Hakkı, *e.a.ə.*, II, 13-159; Danışmend, İ. Hami, *e.a.ə.*, I, 274-335; Ayverdi Semiha, *Ebedi ve Manevi Dünyası İçinde Fatih*, s. 154-164.

Konyaya hücum etsə də yenidən məğlub edildi. 1482-ci ildə Rumeliyə keçmək məqsədilə Rodos krallığına sığındı.

Rodoslular ondan siyasi məqsədlərlə istifadə etməyə başladılar. Rodosun türklər tərəfindən tutulmaması üçün Sultan Cemi Fransaya göndərdi. II Bəyazid Rodoslulara ildə 45 min qızıl vermək şərtilə onun buraxılmasına mane oldu. Fransada yeddi il əsirlikdən sonra İtaliyaya gətirilən Cem papaya təslim edildi. Papa IV Aleksandr Burjia 300 min qızıl əvəzində Cemi zəhərlətdi. Sonra da Fransa kralına verdi. 1495-ci ilin fevralında Cem vəfat etdi. Vəsiyyətinə uyğun olaraq 4 il sonra Bursaya gətirilərək orada dəfn edildi. Beləliklə 13 il əsirlikdə qalaraq həm dövlətini zəiflətməmiş, həm də özünü bədbəxt etmişdi.

2. II Bəyazidin Dövründəki Hadisələr

II Bəyazid 1484-cü ildə Boğdan hücum edərək Kili və Akkirman qalalarını ələ keçirdi. Bununla da Krım xanlığı ilə qurudan əlaqə qurulmuş oldu.

Osmanlılar və Məmlüklər xeyli müddət rahat yaşadılar. Ancaq bu illərdə özlərinə pənah gətirən Karamanoğlu və Cemə yaxşı rəftar etdilər. Bunun nəticəsində iki dövlət 1484-1490-cı illərdə 6 il davam edəcək mübarizəyə başladılar. Ancaq iki tərəfə də heç bir faydası olmayan bu mübarizə sərhədlərin əvvəlki kimi qalmasını bildirən müqavilənin imzalanması ilə nəticələndi. Məmlükilər o dövrdə Osmanlılardan sonra ən böyük dövlət idi.

II Bəyazidin dövründə Osmanlılara xidmət edən Kamal rəis donanmanı yeniləyərək 1494-cü ildə Əndəlüsdəki müsəlmanlara kömək etməyə çalışdı. Kamal rəis Osmanlılara 17 il xidmət edəndən sonra 1510-cu ildə vəfat etdi.

1501-ci ildə Karamanoğluların son üsyanı da yatırılaraq onların varlığına son qoyuldu.

Bu əsnada İranda İsnə-əşəriyyə məzhəbinə mənsub bir türk ailəsi siyasi hadisələrdən faydalanaraq şeyxlikdən şahlığa çıxmışdı. Şeyx Sə-

fiəddin 1253-cü ildə Ərdəbildə dünyaya gəlmiş, ailəsi Ərdəbil şeyxlərindən idi. Şeyx Cüneydlə bərabər siyasi bir məqsəd güdməyə başladılar. Onun 1456-cı ildə ölümündən sonra yerinə keçən Şeyx Heydər Uzun Həsənin yeznəsi idi. Heydər də siyasi fəaliyyətlərindən ötrü 1488-ci ildə öldürüldü. Sonra Şah İsmayıl Ağqoyunluları məğlub edərək 1502-ci ildə yeni bir dövlət olan Səfəvilər dövlətini qurmuşdu. Şah İsmayıl Diyarbəkir, Azərbaycan və Bağdadı tutdu. Anadolu Ələviləri vasitəsilə də oranı ələ keçirməyə cəhd etdi.¹²⁸

a. Zəlzələ

1509-cu ilin avqustunda Amasya, Tokat, Sivas, Çorum və ətraf əyalətlərdə 45 gün davam edən zəlzələ oldu. Əhali iki ay çöldə qaldı. Eyni zəlzələ İstanbul və Ədriyədə də baş verdi. Kiçik qiyamət adlanan bu İstanbul zəlzələsində 109 məscid, 1070 ev dağıldı, 5 min nəfər öldü. Bəzi qala və məhəllələr də dağıldı. Bəyazid cəməsinin qübbəsi dağıldı. Atik Əli paşa və Fateh cəməsinin də qübbələrində çatlar əmələ gəldi. İmarət, xəstəxana və bir çox obyektlər dağıldı. Bu səbəblə Anadoludan İstanbula 37 min, Rumelidən isə 29 min işçi və 3 min memar gətirildi. Bu gərgin əmək fəaliyyəti nəticəsində bütün dövlət binaları və məscidlər 65 gündə yenidən bərpa olundu.

3. II Bəyazidin Taxtdan Endirilməsi və Şəxsiyyəti

Sultan Bəyazidin 8 oğlu var idi. Bunlardan beşi atalarının sağlığında ikən vəfat etmişdir. Böyüklüyünə görə Amasya sancaqbəyi Əhməd, Antalya sancaqbəyi Qorqud və Trabzon sancaqbəyi olan Səlim sağ qalmışdı. Əhməd atasının şahzadəsi idi. Dövlət adamları da onu dəstəkləyirdilər. Bundan narahat olan Qorqud Misirə getmişdi. Lakin peşman olaraq geri Manisa sancaqbəyliyinə qayıtmışdı. Səlim Rumelidə yer istəyirdi. Buna görə də Krım xanının köməyi ilə əvvəl Kufəyə, oradan da Rumeliyə keçdi. Yeniçərilər də Səlimin tərəfində idilər.

128. Səfəvi dövlətinin qurulması haqqında bax. Uzunçarşılı İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, II, 225-231.

Əhməd və Qorqud İstanbulla gəlmələrinə baxmayaraq əsgərlər onları istəmədikləri üçün geri qayıtmalı oldular. Səlimin üzərinə ordu göndərildi. Baş verən toqquşmada məğlub olan Səlim qaçdı. Buna baxmayaraq əsgərlərin istəyilə Səlim 1512-ci ildə taxta oturdu. II Bəyazid yerini oğlu Səlimə verdikdən sonra Dimetokaya gedərkən 1512-ci ildə yolda vəfat etdi. Cənazəsi İstanbulla gətirilərək camenin yanındakı türbəyə dəfn edildi. Hökmdarlığı 33 il davam etmişdir.

Çox mükəmməl yetişdirilmişdi. Osmanlıların ən savadlılarından hesab olunurdu. Alim və sənətkarlara xüsusi rəğbət bəsləyirdi. Onlara maaş təyin etdirmişdi.¹²⁹

F. Yavuz Səlimin Hakimiyyəti (1512-1520)

Hakimiyyət uğrunda mübarizə aparanları məğlub edərək taxta çıxan Səlim, 1514-cü ildən dövlət işlərilə məşğul olmağa başladı.

Şah İsmayıl Andoluda yaşayan Ələvilərə dai və xəlifə adı ilə təbliğçilər göndərərək onları öz tərəfinə çəkməyə, bununla da Anadolunu ələ keçirməyə çalışırdı. Anadoluda Şeyx Bədrəddinin üsyanları səbəbilə çox qan axıdılmışdı. Şahqulu Antalya tərəflərdə üsyan etmiş, bir çox yerləri ələ keçirmişdi.

Yavuz Sultan Səlimlə Şah İsmayılın arasında bütün bu hadisələr səbəbilə gərginlik var idi. Səfəvilərlə müharibə etmək üçün fitva verilmişdi. Ancaq Səlim Şah İsmayılın üzərinə getməzdən əvvəl lazımi tədbirlər görmək istəyirdi. Bu məqsədlə Anadoludakı şah tərəfdarı olanların siyahısını tutdurdu. Bunlardan 40 min nəfərini həbs etdi. Bir qismini də öldürdü. Beləliklə də üsyanlar yatırıldı. Anadolu böyük təhlükədən xilas oldu.¹³⁰

129. Danışmend, İ. Hami, *e.a.ə.*, I, 359-424.

130. Danışmend, İ. Hami, *e.a.ə.*, II, 6-7; Uzunçarşılı İ. Hakkı, *e.a.ə.*, II, 253-260.

1. Çaldıran Döyüşü

Ağqoyunlu dövlətinin varlığına son qoyaraq Azərbaycan, İran və İraqı ələ keçirərək Ceyhun vadisinə qədər olan yerləri tutan Şah İsmayıl, Anadolunu da ələ keçirməyə çalışırdı.

Bu fəaliyyətlərindən ötrü Səlim 100 min nəfərlik bir ordu ilə səfərə çıxdı. Su şəhərinə qədər gəldi. Buradan etibarən olan əraziləri Səfəvilər yandırdıqları üçün Osmanlı ordusu böyük çətinliklərlə üzləşdi. Yeniçərilər geri qayıtmaq istəyirdi. Yavuzun çox sevdiyi Həmdəm paşaya geri qayıtmaq təklifi etdirdilər. Yavuz da onu belə bir təklif etdiyi üçün edam etdirdi. Bununla da belə təkliflərə qadağa qoydu. Anadolunu keçən Səlim və ordusu Van gölünün yaxınlığındakı Çaldıran düzünə gəldilər. Şah İsmayılın ordusu da orada idi.

Osmanlı ordusunda 500 ədəd top və tüfəng var idi. Şah İsmayılın ordusunun əksəriyyəti türklərdən ibarət idi. Süvariləri çox idi. Çətin yoldan gələn Osmanlı ordusundan onun tərəfinə keçənlər olmasın deyə əsgərlərə istirahətə icazə verilmədi. Baş verən müharibə nəticəsində Şah İsmayıl məğlub oldu. Ordusu böyük itkiyə məruz qaldı. Yeniçərilər onun ordusunu təqib etmək istəmədikləri üçün irəliləmədilər. Səlimin niyyəti isə daha da qabağa gedərək Türkünstan türkləri ilə əlaqə qurmaq idi. Ancaq ordunun istəyi onun düşündüklərini etməsinə mane oldu. Sonra əsgərlər arasında təbliğat aparan 3 nəfər İstanbulla dönəndən sonra edam edildi.

2. Osmanlı-Məmlük Münasibətləri və Mərcidabık Müharibəsi

İki dövlət arasında dostluq münasibətlərinin olmasına baxmayaraq, Osmanlılar məğlubiyyəti qəbul edə bilmirdilər. Çaldıran qələbəsi Suriya və Misirdə sevincə qarşılandı. Ancaq bundan narahat olan Sultan Kanusu Qavri Səfəvilərlə müttəfiqliyə başlamaq istədi. Osmanlı ordusunun irəliləməsinə mane olması bəhanəsilə fitvaya əsasən Kələmənlərə müharibə elan edildi.

İki ordu 1516-cı ildə Hələb yaxınlığındakı Mərcidabıkda qarşı-qarşıya gəldi. 5-6 saat davam edən müharibədən sonra Osmanlı ordusu qalib

gəldi. Bu məğlubiyyətdən sonra Kansu Qavri qaçarkən Hələbdə öldü. Suriya, Liviya və İordaniya Osmanlıların əlinə keçdi. Sultan Səlim Köləmən taxtına keçən Toman bəyə özünə tabe olmasını bildirdi. Lakin o, bu təklifi rədd etdi.

3. Ridaniyə Savaşı

Suriyada təhlükəsizliyi təmin edən Sultan Səlim Misirə tərəf hərəkət edərək, Sina çölünü yağışlı bir havada keçdi. Ridaniyəyə çatdı. Toman bəy Yavuzun Suriyadan geri qayıdacağını düşünürdü. Ridaniyənin bir tərəfində Nil çayı, digər tərəfində də əl-Mukattam dağı var idi. Toman bəyin Ridaniyəni yaxşı müdafiə etdiyini öyrənən Səlim, 1517-ci ildə dağın arxasına keçərək orduya arxadan zərbə endirdi. Nəticədə Köləmənlər məğlubiyyətə düşər oldular. Bundan sonra Toman bəy qaçdı. Bir neçə dəfə geri hücum etməyə cəhd edən Toman bəy tutularaq öldürüldü.

Misirə ələ keçirən Səlim orada 8 ay qaldı. Məkkə və Mədinə əmiri olan Əbul-Bərəkət açarları Səlimə göndərərək ona tabe olduğunu bildirdi. Suriya və Misirin alınması Osmanlıların iqtisadi baxımdan güclənməsi ilə nəticələndi. Səlim güclü, nüfuzlu, alim Köləmən bəylərini və xəlifə Mütəvəkkil Ələllahı İstanbulla gətirdikdən sonra ondan xilafəti təslim aldı.

Misir səfəri əsnasında Osmanlı donanmasındakı çatışmazlıqları görən Yavuz Səlim, Xəlic limanının yenidən bərpa və 150 gəminin düzəldilməsi əmrini verdi. Bununla da donanmanı gücləndirməyə başladı.

4. Səlimin Vəfatı və Şəxsiyyəti

İstanbul qayıdan Yavuz Səlim bir müddət dövlət işləri ilə məşğul olandan sonra, Ədirnəyə getmək üçün yola çıxdı. Çorluya çatdı. Orada 40 gün müalicə olundu. Tezliklə 1520-ci ildə vəfat etdi. Vəfat edərkən 51 yaşı vardı.

Yavuz Səlim tündməcəz və çox əsəbi bir insan idi. Hətta danışarkən əsəbindən bəzi cümlələri dəfələrlə yenidən təkrar edərdi. Bir məsələ haq-

qında son qərarı verdikdən sonra bu qərarı əsla dəyişməz və bu qərarına qarşı gələnləri də öldürürdü. Onun mükəmməl cəsus şəbəkəsi vardı. Onlar vasitəsilə ölkənin daxilində və xaricində baş verənlər haqqında ətraflı məlumat toplaya bilirdi. Səlimin elm məclislərinə dəyərli alim və şairlər də qatılırdı. Vaxt tapanda mütaliə ilə məşğul olardı. Ədəbiyyata böyük marağı olan Sultanın fars və türkcə şeirləri vardır. Osmanlı sultanlarının elm baxımından ən yüksəklərindəndir. Şair, filosof və mütəsəvvif idi. Suriya, Fələstin, Misir və Hicazı ələ keçirərək sərhədləri genişləndirmişdi. Kamal paşazadənin dediyi kimi qısa zamanda çox iş görmüşdür.¹³¹

G. Qanuni Süleymanın Hakimiyyəti (1520-1566)

Yavuzun tək varisi Osmanlı dövlətinin başına gələrkən yaxşı yetişdirilmişdi. Ədalətli hakimiyyəti ilə dövlətin ömrünü uzatmışdır. Baş vəziri Piri Məhməd paşa idi. Qanuni ilk Macarıstan səfərini Piri paşanın məsləhətilə Belqraddan başladı. Şəhər üçüncü mühasirədən sonra Osmanlıların əlinə keçdi. Artıq mərkəzi Avropaya gedən yol açılmışdı.

1. Rodosun Fəthi

Rodos adası Senjan krallığının əlində idi. Anadoluya çox yaxın olan bu adalardan İslam ərazilərinə tez-tez hücumlar edilirdi. Üstəlik dəniz ticarətinə də mane olurdular. Bu səbəblə ora ələ keçirilməli idi. Səlimin dövründə yenilənən Osmanlı donanması güclənmişdi. Qurdoğlu Müslihiddin rəisin də olduğu 400 hərbi və 300 minik gəmisi ilə Rodos mühasirəyə alındı. Adaya əsgərlər çıxarıldı. Padşah quru yolu ilə Marmarisə gələrək oradan Rodosa keçdi. Ada 5 ay 25 gün mühasirədə qalandan və 20 min şəhid verildəndən sonra 1522-ci ildə tutuldu. Səfərdən döndəndən sonra Qanuni, Piri Məhməd paşanın yerinə İbrahim ağanı vəzir təyin etdi.

131. Uzunçarşılı, İ. Hakkı, *e.a.ə.*, II, 260-306; Lamartin, *e.a.ə.*, III, 665-711.

2. Moxaç Müharibəsi

Osmanlıların Rumeliyə gəldiyi gündən bu tərəfə Macarlar Səlibçilərə rəhbərlik edirdi. Bu müharibə nəticəsində isə həmin krallıq tarix səhnəsindən silinəcəkdi. Macarıstan, Belqradın alınmasından sonra da hücumlara davam edirdi. Macar kralı II Layoş alman, çex, italiya və ispanyalılarından topladığı 70 min zirehli olan 150 minlik ordu ilə Moxaça gəldi. Səlibçilər zincirlərlə bir-birlərinə bağlanmışdılar. Osmanlı ordusunun sayı 100 mindən artıq idi. 1526-cı ildə Moxaçda baş verən müharibədə Macarlar məğlub olaraq tarix səhnəsindən silindilər. Bunun ardından Budin fəth edildi. Həmin illərdə Qazan və Astarخان xanlıqları da Osmanlıya tabe oldular.

3. Vyananın Mühasirəsi Avstriya Səfərləri

Almaniya-Avstriya imperatoru Şarlkenin qardaşı Ferdinandın Macar torpaqlarına hücumu və özünü kral elan etməsi səbəbilə, Sultan Süleyman bura yürüş təşkil etdi. Qanuni Ferdinand və qardaşı döyüş gəlmədiklərindən planda olmadığı halda 1529-cu ildə Vyana şəhərini mühasirəyə aldı. Mühasirə topları Belqrad qaldığı üçün 19 gün sonra mühasirə dayandırıldı.

Qanuni 1531-ci ildə yenidən Avstriya səfərinə çıxdı. Şarlken və qardaşı yenə ondan qaçdılar. Moxaç müharibəsi onları yaman qorxutmuşdu. Osmanlı ordusu çəkildə hücum edir, gələndə isə qaçırdılar. 1533-cü ildə Avstriya ilə sülh müqaviləsi imzalandı. Osmanlıların Qanuni dövrü, Almaniya-Avstriya səfərləri 1541-1543-cü illərə qədər davam etdi və bu əsnada bir çox yerlər tutuldu.

4. Barbaros Xeyrəddin Paşa və Preveze Dəniz Müharibəsi

Barbaros qardaşları Aralıq dənizində güclənərək Əlcəzairi ələ keçirmiş və nəticədə məşhurlaşmışdılar. Qanununin istəyi ilə Barbaros Xeyrəddin paşa, bütün ordusu və gəmiləri ilə bərabər Osmanlılara tabe oldu. 1534-cü ildə “**Kapitani-dərya**” elan edildi. Balear adalarına qədər

irəliləyən Xeyrəddin paşa, 1538-ci ildə Andre Dorianın əmrindəki Avropa dövlətlərindən toplanmış 308 böyük, 600 balaca gəmidən ibarət xristian donanmasını Prevezədə böyük bir məğlubiyyətə uğratdı. Preveze türklərin dənizdə qazandıqları ən böyük qələbədir.

Bu qələbədən sonra Şarlken, Osmanlılara aid olan və Barbarosun əmrindəki Əlcəzairə hücum etdi. Lakin 1541-ci ildə məğlub oldu.

Dəniz zəfərlərindən biri də Barbarosun Fransaya Şarlkenə qarşı etdiyi səfərdir. Bundan sonra Barbarosun oğlu Həsən paşa ilə dostu Saleh paşa Mərakeş və Liviyanı Osmanlıya birləşdirdi.

5. Cərbə Zəfəri

Cərbə adası xristianların əlində idi. Onu çox yaxşı mühafizə edirdilər. 1560-cı ildə Piyalə paşanın əmrindəki Osmanlı donanması Cərbəyə tərəf hərəkətə keçdi. Dəniz döyüşündə Don Juanın əmrindəki xristian donanmasının 70 gəmisi batırıldı, 47-si isə ələ keçirildi. Qırmızı dəniz və Hind okeanında da Osmanlı gəmiləri üzməyə başladı.

6. İraq və İran Səfərləri

Bağdad xanı Zülfüqar xan Bağdadın açarlarını Qanuniyə göndərdi. Bunu eşidən Səfəvi hökmdarı Təhmasib Bağdada hücum edərək şəhəri tutdu. Bunu görən Qanuni, İbrahim paşanı İsgəndər Çələbi ilə İrana göndərdi. Ordu Təbrizə gəldi. Qışı orada keçirdilər. Qanuni özü də bu səfərdə iştirak edirdi. Bağdad geri alındı. Bununla da Bağdad Osmanlı torpaqlarına qatıldı. Nəticədə Səfəvilərlə Osmanlı arasında düşmənçilik artdı.

Şah Təhmasibin qardaşı Əlqas Mirzə hakimiyyət iddiasına düşərək Osmanlılara pənah gətirdi. Onun təşviqi ilə Səfəvilərə qarşı səfərə başlanıldı. Təbriz ələ keçirildi. Gürcüstandakı Tortum da tutuldu. Şahdan bir xəbər gəlmədiyindən ordu geri çəkildi. Osmanlıların geri çəkilməsindən sonra Təhmasib, onlara aid Ərciş, Adilcəvaz, Ahlat və ətraf əraziləri geri aldı. Buna görə Qanuni yenidən İrana səfər etdi.

Qanuni bu əsnada arvadı Xürrəm sultan, qızı Mihrimah və yeznəsi Rüştəm paşanın iftira və yalanları nəticəsində hakimiyyət iddia edir bəhanəsilə 1553-cü ildə 39 yaşlı oğlu Mustafanı boğdurtdu. Bu vaxt padşahın 60 yaşı vardı. Yenidən İrana hücum etdi. Lakin Təhmasib yenə yoxa çıxdı. Naxçıvan, İrəvan və Qarabağ 1554-cü ildə tutuldu. 1555-ci ildə 37 il davam edən Osmanlı-Səfəvi müharibələri Amasya sülh müqaviləsi ilə sona çatdı. Müqaviləyə əsasən Azərbaycan, Təbriz, İraq və Şərqi Anadolu Osmanlılarda qaldı. Bu müqavilə 1576-cı ildə Təhmasibin ölümünə qədər davam etmişdir.¹³²

7. Sigetvar Səfəri, Qanuninin Vəfatı və Şəxsiyyəti

Qanuni 1566-cı ildə 13-cü və son səfərinə çıxdı. Bu vaxt onun 71 yaşı vardı və xəstə idi. On ildir səfərə çıxmırdı. Baş vəziri Sokullu Məhməd paşa idi. Sigetvar qalası mühasirəyə alındı. Elə bu mühasirə əsnasında da Qanuni vəfat etdi. Ölümü gizli saxlandı. Hakimiyyətinin 46-cı ilin bitməsinə 15 gün qalmışdı. Osmanlının ən uzunömürlü hökmdarlarındanır. Sigetvar gec olsa da fəth edildi.

Osmanlı mədəniyyəti bu dövrdə ən yüksək səviyyəyə çatdı. Qanuni bir çox müsbət keyfiyyətləri özündə birləşdirən, elm və sənət vurğunu bir padşah idi. Həmçinin özü də bir şair idi. Onun dövründə yaşamış alimlərdən bəziləri bunlardır: Kamal Paşazadə, Əbus Suud, Cəlalzadə Saleh Çələbi və başqaları.

Onun dövründə bəzi mənfi hərəkətlər də olmuşdur. Dövlət idarəçiliyə ilk dəfə qadın idarəçi gətirmişdir. Bu isə dövlət üçün zərərli olmuşdur. Şahzadə Mustafanın edamı haqsızlıqdan əlavə, dövlətin inkişafına da mane olmuşdur. Bundan əlavə onun ən yaxşı oğlanlarından olan Bəyazidin də öldürülməsi dövlətin etdiyi mənfi hərəkətlərdən biri idi. Qanuni bundan əlavə xalqın sevmədiyi Rüştəm paşanı iqtidarda saxlamış, Piri paşa kimi dəyərli bir vəzirini isə işdən azad etmişdir.

132. Uzunçarşılı İ. Hakkı, *e.ə.ə.*, II, 345-361.

Ğ. II Səlimin Hakimiyyəti (1566-1574)

Hələ Qanuninin sağlığında onun Xürrəm sultandan olan oğlanları Bəyazid və Səlim arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı. Qanunni Səlimin tərəfində idi. Bəyazid üsyan etdi və məğlub oldu. Bundan sonra İrana qaçdı. Nəticədə çoxlu qızıl verilərək gətirildi və öldürüldü. Bununla da Osmanlı taxtı II Səlim kimi, Qanuninin ən qabiliyyətsiz oğluna qaldı. Hakimiyyətə gəldikdən sonra dövlət işlərini baş vəzir Sokullu Məhməd paşaya buraxdı. II Səlim çox nadir hallarda dövlət işlərinə müdaxilə edirdi. Sokullu paşa da dövləti diktator kimi idarə edirdi. Onun dövründə Yəmən yenidən işğal olundu. 1568-1569-cu illərdə Misir donanması ilə Qurdoğlu Xızır Xeyrəddin rəis İndoneziya səfərinə çıxdı. 1569-cu ildə Şimali Sumatra, Sinqapur, Cənub-qərbi Malaziya bu səfər nəticəsində Osmanlıya tabe edildi.

1. Kiprin Fəthi və İnəbaxtı Məğlubiyyəti

Kipr ilk dəfə 649-cu ildə Hz. Osmanın dövründə müsəlmanların əlinə keçmişdi. Anadolu və Suriyaya yaxın olan bu ada Venediklilərin əlində idi.

II Səlim Sokullunun etirazına baxmayaraq adanın fəthinə qərar verdi. Müəzzinzadə Əli paşanın əmrindəki donanma 1570-ci ildə adaya tərəf hərəkətə keçdi. Bununla başlayan fəth hərəkəti 1571-ci ildə adanın fəth olunması ilə nəticələndi. Kipri qurtarmaq üçün Don Juanın əmrində gələn Avropa donanması, İnəbaxtı yaxınlığında Osmanlı donanmasını məğlub etdi. Nəticədə Osmanlı donanması 190 gəmi itirdi. Müəzzinzadə şəhid oldu. Lakin cinahlardan birinə rəhbərlik edən Uluç Əli rəis 40 gəmini qurtararaq **“Kapitani-dərya”** olaraq, qılinc Əli paşa ünvanını aldı.

Bundan bir müddət sonra özünə gələn Osmanlı donanması qılinc Əli paşanın əmrində Aralıq dənizinə çıxa bildi. İspanları məğlub edərək güclərini göstərdilər. Bu vaxtlar Tunis tamamilə Osmanlının hakimiyyətini tanıdı.

2. II Səlimin Vəfatı və Şəxsiyyəti

II Səlim 1574-cü ildə, 57 yaşında vəfat etmişdir. 8 il, 3 ay, 8 gün hakimiyyətdə olmuşdur. Atalarının gücünə çatmayan ilk Osmanlı padşahıdır. Saray həyatı keçirmiş II Səlim döyüşlərdə heç iştirak etməmişdir. Sənətkar ruhlu bu padşah eyni zamanda bir divan sahibi şair idi. Ədirnədə Səlimiyyə cəməsinə tikdirərək adını əbədləşdirmişdir.

H. III Muradın Hakimiyyəti (1574-1595)

Atasının vəfatından sonra Manisada sancaqbəyi olan III Murad, İstanbulla gələrək taxta çıxdı. Sokullunu baş vəzir olaraq vəzifədə saxlamasına baxmayaraq onun müstəqil qərarlar verməsinə icazə vermədi. Dövlət işlərinə bir çox kənar müdaxilələr olurdu.

Osmanlı dövləti Əlcəzair bəylərbəyi Ramazan paşa vasitəsilə Mərakeş taxtında olan Əbdülməlik dəstəklədi. Osmanlılar özlərinə qarşı çıxan və köhnə Sultanı dəstəkləyək Portuqalya kralı Sebaştyanın əmrindəki ordunu məğlub edib 20 min nəfəri öldürərək, 40 min nəfəri əsir aldılar. Sinan rəis də Portuqalya donanmasını məğlub etdi. Bu məğlubiyyət Portuqalyanın sonu oldu. Mərakeş isə 1578-ci ildə Osmanlılara təbə edildi.¹³³

Səfəvilərin bir qrup Şərqi Anadolu bəylərini öz tərəfinə çəkməsi səbəbilə 1578-ci ildə başlayan Səfəvi-Osmanlı müharibələri 12 il davam etdi.

1. Osmanlı Dövlətinin Durgunluq Dövrü

Sokullu Məhməd paşa 1564-cü ildə Süleyman Qanuni tərəfindən baş vəzir təyin edilmişdi. II Səlimin dövründə bu paşa, dövləti təkbəşinə idarə etmişdi. III Muradın dövründə isə onun müstəqil fəaliyyətinin qarşısı alındı. Nəticədə 1579-cu ildə öldürüldü. Eyyubda tikdirdiyi türbəsində dəfn olundu. Sokullu dövləti idarə etməyə çalışmasına baxmayaraq İstanbuldan kənara çıxmırdı. Bu səbəbdən də dövlət işləri yaxşı getmirdi. Ona

133. Uzunçarşılı İ. Hakkı, *e.ə.ə.*, III, 45-48.

qarşı edilən tənqidlərə baxmayaraq, o özündən sonra gələn vəzirlərin bir çoxundan daha yaxşıdır. Sokullunun vəfatilə Osmanlı dövləti, 1683-cü ildə baş verən II Vyana mühasirəsinə qədər durğunluq dövrünə qədəm qoydu.

Bu əsnada davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibələrində Özdəmiroğlu Osman paşa Çıldır müharibəsində qalib gəldi. Tiflis alındı. Digər bəzi ərazilər də Osmanlı torpaqlarına qatıldı. Bundan sonra yenə Özdəmiroğlu Məşələlər savaşını qazanaraq İrəvanı da ələ keçirdi. Bu qələbələrindən sonra onu 1584-cü ildə İstanbulla sədrəzəm təyin etdilər.

Sonralar yenidən cənub cəbhəsinə təyin olunan Özdəmiroğlu Təbriz yaxınlığında öldü və 1585-ci ildə Diyarbəkirde dəfn olundu. 12 ildən bəri davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibələri 1590-cı ildə İstanbul müqaviləsi ilə sona çatdı. Şimali Qafqaz, Dağıstan, İrəvan, Şərqi Gürcüstan, Təbriz, Luristan Osmanlıların əlinə keçdi.

III Murad 1595-ci ildə 49 yaşında olarkən vəfat etdi. 20 il hakimiyyətdə olmuşdur. Yaxşı yetişdirilmişdi. Ədəbiyyatı çox sevən bu Sultanın 2 türkcə, 1 ərəbcə, 1 farsca divanı mövcuddur. Dövlətin sərhədləri onun dövründə daha da genişləndi.

X. III Məhmədin Hakimiyyəti (1595-1603)

1590-cı ildə Avstriya-Almanya ilə olan müqavilə yenilənmişdi. 1593-cü ildə Bosniya valisi Telli Həsən paşanın Siska qalasını mühasirə etməsi əsnasında körpünün yıxılması Həsən paşa və 18 min döyüşçünün məhvinə səbəb oldu. Avstriya ilə Osmanlı dövləti arasındakı münasibətlər pisləşmiş və Avstriyaya qarşı müharibə elan olunmuşdu. I Sinan paşa bəzi zəfərlər qazandı. Lakin Avstriya, Əflaq və Boğdanlar müttəfiq olaraq üç istiqamətdən Osmanlı üzərinə hücum etdilər. 1595-ci ildə III Məhməd taxta keçən zaman həmin müttəfiq ordular, Esterqon və Vişqradı ələ keçirmişdilər.

1. Əyri Səfəri və Xaçova Zəfəri

Cəbhəyə getmək istəməyən əsgərlərin və müəllimi Səadəddin əfəndinin təkidi ilə III Məhməd, 1596-cı ildə Avstriya səfərinə çıxdı. Əyri qalası tutuldu. Bundan sonra Avstriya imperatorunun qardaşının əmrindəki ordu ilə Osmanlı ordusu Xaçovada iki gün döyüşdülər. Bu döyüşdə xristian ordusu məğlub edildi. Amma qələbədən dərhal sonra padşah İstanbulla qayıtdı. Bundan sonra Kanijə qalası da ələ keçirildi. Bu qalanın müdafiəsi 1600-cü ildə Tiryəki Həsən paşaya tapşırıldı.

Kanijə qalasına 20 böyük piyada və 3 min atlı əsgərlər yerləşdirildi. Əsgərlərin sayı 9 min nəfər idi. Avstriya imperatoru Osmanlılara iki tələfdən zərbə endirmək üçün iki ordu hazırladı. Ordunun biri Belqrada göndərildi. Digəri isə 50 min əsgər və 42 mühasirə topu ilə Kanijə qalasını mühasirəyə almağa başladı. 70 yaşlı Tiryəki Həsən paşa çox az döyüşçüsünün olmasına baxmayaraq, təcrübəsi və zəkası sayəsində heç bir kömək almadan qalanı 2 ay 8 gün qorudu. Bu əsnada xristian ordunun sayı artaraq 100 min nəfər olmuşdu. Buna baxmayaraq 1601-ci ildə ani hücum edən Tiryəki Həsən paşa Ferdinandın ordusunu məğlub etdi. Bir neçə top, 14 min tüfəng, 60 min çadır və xeyli ərzaq ələ keçirildi. Bu qələbəindən sonra Həsən paşaya vəzirlik rütbəsi verildi. O, I Əhmədin hakimiyyəti dövründə Budin bəylərbəyi olarkən 80 yaşında vəfat etmişdir.¹³⁴

2. III Məhmədin Ölümü və Şəxsiyyəti

III Məhməd 1603-cü ildə vəfat etdi. Anası Safiyə Sultanın himayəsi altında yaşamışdır. 9 il hökmdarlıq etmişdir. Taxta gələndə 19 qardaşını öldürmüşdür. Ölümündən 6 ay əvvəl, 16 yaşlı ən böyük oğlu Mahmudu da üsyan edər deyər öldürmüşdür. Onun dövründə Cəlalilər üsyanı olmuşdur.

134. Uzunçarşılı İ. Hakkı, *e.ə.ə.*, III, 71-92.

I. I Əhmədin Hakimiyyəti (1603-1617)

III Məhmədin ölümü ilə onun yerinə gələn I Əhmədin 14 yaşı vardı. Onun dövrü daxili çəkişmələr içərisində keçmişdir. 1614-cü ildə Malatya-yaya səfər etməsinə baxmayaraq, oranı ələ keçirə bilmədi. Avstriya döyüşü I Əhmədin dövründə də davam etmişdir. Lələ Məhməd paşa Esterqonu geri almış və bundan sonra 1606-cı ildə bağlanan müqavilə ilə 13 il davam edən döyüş sona çatdı. Bununla da 57 illik sülh dövrü başlamış oldu.

İstanbul müqaviləsi nəticəsində dayanmış Səfəvi-Osmanlı müharibələri 1603-cü ildə yenidən başladı. 9 il davam edən bu müharibələrdən sonra sülh müqaviləsi imzalanısa da, üç il keçmədən müharibə yenidən başladı. 1618-ci ildəki Ərdəbil müqaviləsi ilə müharibə dayandı. Qafqazın bir hissəsi Səfəvilərə verildi. Bu dövrdəki Səfəvi-Osmanlı müharibəsi hər iki dövlətin zəifləməsinə səbəb oldu.

1. Cəlalilər Üsyanı

Anadoludakı iqtisadi vəziyyətin pisləşməsi, xeyli vaxtdır davam edən Səfəvi-Osmanlı və Avstriya müharibələri mərkəzi hakimiyyəti zəiflətməmişdi. Bu isə öz növbəsində daxili üsyanların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdu. İlk üsyançılar Qarayazıcı adı ilə tanınan Əbdülhəlim, qardaşı Dəli Həsən və Təvil Əhməd idi. Təvil Əhmədin oğlu saxta fərmanla Bağdad valiliyini ələ keçirdi. Quyuçu Murad paşa, bütün bu üsyanları yatırmaq üçün üç il çalışdı. 30 min nəfəri öldürdükdən sonra üsyanları yatıra bildi. Qaynaqlarda onun öldürdüyü insan sayının 65 min nəfər olduğunu göstərilir. Öldürtdüyü insanları quyulara doldurduğu üçün ona Quyuçu ləqəbi verilmişdi.

I Əhməd 1617-ci ildə 28 yaşında ikən vəfat etmişdir. 14 rəqəminin bu hökmdarın taleyində xüsusi yeri var idi. 14 yaşında padşah olan I Əhməd, 14 il hakimiyyətdə olmuş və 28 yaşında da vəfat etmişdir. Çox dindar olmasına baxmayaraq, dövlətə xidmət edənlərə qarşı amansız idi. Heç bir səfərdə iştirak etməmişdir. Sultan Əhməd cəməsinə tikdirərək adını əbədləşdirmişdir.

İ. I Mustafanın Hakimiyyəti (1617-1618)

I Əhmədin vəfatından sonra Kösəm Sultanın təşviqi ilə, I Əhmədin uşaqlarının balacılığı səbəb göstərilərək, taxta ağıldankəm olan I Mustafa gətirildi. Xəstə olduğu üçün 3 aylıq hakimiyyətindən sonra taxtdan endirilərək onun yerinə I Əhmədin oğlu Osman keçdi.

J. II Osmanın Hakimiyyəti (1618-1622)

Osman taxta keçərkən 14 yaşı var idi. Gənc olmasına baxmayaraq islahatlara başladı. Müəllimi Ömər əfəndi ilə, anasının təsiri altında qalırdı. Dövlət işlərini yaxşı qavrayırdı. Lakin özünə yol göstərəsi dəyərli rəhbərləri yox idi. II Osman Lehistan səfərinə çıxarkən arxasında şahzadə buraxmaq üçün 1621-ci ildə 16 yaşlı qardaşı Məhmədi öldürdü.

Qazaxların dənizdən hücumu keçməsi səbəbilə, padşah 1621-ci ildə Lehistan səfərinə çıxdı. Səfər 8 ay 5 gün davam etdi. Lehistan və Xotın qalası yaxınlığında baş verən savaşda heç bir nəticə əldə olunmadı və müqavilə imzalandı. Bundan sonra Osmanlılar geri çəkildi. Həccə getmək bəhanəsilə İstanbuldan ayrılmaq istəyən Sultan, dağılmış Yeniçəri ordusunu yeni ordu ilə əvəz etmək istəyirdi. Bundan xəbərdar olan yeniçərilər üsyan etdi. 1622-ci ildə Osmanı taxtdan endirdilər.

Mustafa ikinci dəfə taxta çıxarıldı. Yeddiqülləyə həbs edilən Osman, I Mustafanın vəziri Davud paşanın əmri ilə öldürüldü. Buna görə, Osmanın intiqamını almaq üçün İstanbul və Anadoluda üsyanlar başladı. Nəticədə Osmanın qatilləri öldürüldü. 1622-ci ildə I Mustafa ikinci dəfə taxtdan endirildi. Onun yerinə IV Murad keçdi.

K. IV Muradın Hakimiyyəti (1623-1640)

I Əhmədin ən böyük oğlu olan IV Murad, 11 yaşındaykən Osmanlı taxtına keçdi. Uşaq yaşlarında taxta keçən IV Murad, dövlət işlərini hələ yaxşı dərk etmirdi. Dövləti Kösəm sultan idarə edirdi.

Rəcəb paşanın vəzirliyi dövründə Xusrəv paşanın ölümündən ötrü

yenidən üsyan edən yeniçərilər bir çox şəxsin öldürülməsi və Padşahın taxtdan endirilməsini istədilər. Lakin buna nail olmadılar. IV Muradın isə artıq 20 yaşı var idi. Yaxşı müəllimlərdən dərs alaraq yetişmişdi. Üsyanə təhrik edənləri bir-bir ortadan qaldırdı. Dövlət məsələlərində bəzi dəyişikliklər etdi.

1. İrəvan və Bağdad Səfərləri

IV Murad 1635-ci ildə Qanunidən bu tərəfə unudulmuş padşahların səfərə getmək adətini yenidən dirildərək ordusu ilə səfərə çıxdı. Bu səfərin ən əhəmiyyətli tərəfi güclü hafizəsi olan Sultanın, Anadoludan keçərkən bütün üsyançıları məhv etmiş olmasıdır. O, dövlətə qarşı üsyan edənləri heç vaxt bağışlamamışdır.

Bundan sonra İrəvana gələn ordu qalanı mühasirəyə aldı. Tezliklə qala ələ keçirildi. Bundan sonra Sultan geri qayıtdı. Ancaq əlavə ordu göndərilmədiyi üçün 1636-cı ildə İrəvan geri alındı.

1638-ci ildə IV Murad Bağdada hərəkət etdi. Baş vəzir Təyyar paşa şəhəri mühasirə etdi. 37 gün keçməsinə baxmayaraq Bağdad tutulmadı. Padşah Təyyar paşanı təhdid etdi. Ertəsi gün Təyyar paşa hücum keçdi. Lakin şəhid oldu. Mühasirənin qırxıncı günü Bağdad ələ keçirildi. Səfəvilərlə 1639-cu ildə Qəsri-Şirin sülh müqaviləsi imzalandı. Bu müqaviləyə əsasən Qars, Axıska, Van və Şəhrizor Osmanlılara qaldı. Bununla da 1623-cü ildən 1639-cu ilə qədər 16 il davam edən Səfəvi-Osmanlı müharibəsi sona çatdı.

İrəvan və Bağdad fəthi olaraq tanınan IV Murad, 1640-cı ildə 29 yaşında olarkən xəstəlikdən vəfat etmişdir. I Əhməd türbəsində dəfn edilmişdir. Onun dörd övladı olmuş lakin heç biri yaşamamışdır. 16 il, 4 ay, 29 gün sultanlıq etmişdir.

Q. I İbrahimin Hakimiyyəti (1640-1648)

IV Muradın vaxtsız vəfatı, Yeniçərilərə və Kösəm sultana sərf edirdi. I İbrahim padşah nəslinin sağ qalan yeganə nümayəndəsi idi. Bundan

sonrakı Osmalı sultanları onun nəslindən gəlmişdir. Baş vəzir Qara Mustafa paşa dövləti müstəqil idarə edirdi. O, rüşvət alınmaması üçün çalışırdı. Buna görə də 1644-cü ildə öldürüldü. 5 il vəzir olmuşdur. Ondan sonra vəzir olan Sultanzadə Məhməd paşa sarayda böyümüş, içki və əyləncəyə düşkün bir şəxs idi. Padşahın hər istədiyini edir, ona hədiyyələr verərək, onu mədh edirdi. Vəzirlikdə olduğu 3 il ərzində dövləti 3 əsr geri salmışdır.

Sultan İbrahim əsəbi və səbirsiz bir insan idi. Heç bir səbəb olmadan dövlət adamlarını öldürmüşdü. Onun dövründə israf son həddinə çatmış və xəzinə boşalmışdı. Bütün bu hadisələr 1648-ci ildə Sultan İbrahimin taxtdan endirilməsinə və yerinə oğlu 7 yaşlı IV Məhmədin gətirilməsinə səbəb oldu. Sarayda bir otağa həbs olunan İbrahim boğdurularaq öldürüldü.

L. IV Məhmədin Hakimiyyəti (1648-1687)

I İbrahimdən etibarən başlayan dövlətin zəifləməsi prosesi, IV Muradın dövründə daha da artdı. Bütün bu hadisələr İstanbul xalqının üsyanı ilə nəticələndi. IV Məhmədin anasının dövlət işlərinə müdaxilə etməsindən narahat olan Kösəm sultan, onu taxtdan endirməyə qərar verdi. Ocaq ağaları ilə razılaşıdı. Bundan xəbərdar olan Xədicə sultan saray ağaları ilə məsləhətləşərək, 1651-ci ildə Kösəm sultanı öldürtdü. Xədicə 24 yaşında ikən səltənətə naibə oldu. Kösəm sultanın öldürülərkən 65-70 yaşı var idi.

Bir çox xeyir işlər görmüşdür. Üsküdar çinili camesini, məktəb və hamamlar, bir çox bulaq və məscid tikdirmişdir. Bununla da şöhrət qazanmışdır. Kösəm yoldaşı I Əhmədin dövründən etibarən dövlət işlərinə müdaxilə etməyə başlamış, II Osmanın öldürülməsinə səbəb olmuşdur. Kösəm sultanın ölümündən sonra Ocaq ağaları üsyan etdilər. Lakin tezliklə üsyanları yatırıldı və öldürüldülər. İstanbulda bu hadisələr baş verərkən Qrit savaşı özbaşına buraxılmışdı. Hüseyn paşa Avropadan kömək alan Qritdə döyüşü davam etdirməyə çalışmışdır. Venedik 1654-

cü ildə Çanaqqala yaxınlığında məğlub edilmişdir. Bundan iki il sonra da Egey dənizində fırtınaya düşərək olan Osmanlı donanması məhv olmuşdur.

1. Xədicə Turhan Sultanın Naibəliyi

Xədicə sultan dövlətin dağılan nizamını düzəltmək, anarxiyaya son qoymaq üçün baş vəzirləri bir-bir dəyişdirirdi. Ancaq axtardığını tapa bilmədi. Sıra ilə dəyişdirilən vəzirlərdən sonra vəzirliyə Köprülü Məhməd paşa gətirildi. O, 80 yaşlı bir qoca idi. Ona geniş səlahiyyətlər verildi. Ölkənin hər tərəfini IV Muradın dövründə olduğu kimi üsyanlar bürümüşdü.

Bu əsnada Qrit savaşı hələ də davam edirdi. Qazi Hüseyn paşa Qritin bir çox yerini fəth etmiş, iki kilsəni məscidə çevirmiş, əhaliyə dini azadlıq verərək, orada böyük nüfuz qazanmışdı. Xalq tərəfindən çox sevilirdi. Köprülü Məhməd paşa, qazi Hüseyn paşanı özünə rəqib gördüyü üçün 1658-ci ildə öldürtdü. Hüseyn paşa öldürülərkən 60 yaşında idi. Xalq onun ölümünə kədərlənsə də səs çıxara bilmədilər.

Edel və Lehistan məsələlərini də həll edən Köprülü Məhməd paşa, Anadoluda asayışı bərpa etmək üçün hərəkətə keçdi. Onun islahatlarından narazı olan bəylərbəyi və sancaqbəyləri ona üsyan etdilər. Lakin Köprülü bunları öldürtdü. Bununla da təhlükəsizliyi təmin edə bildi.

Dövlətin zəiflədiyi bu dövrdə 1660-cı ildə İstanbulda böyük bir yanğın baş verdi. Nəticədə şəhərin 1/3-i yandı. 80 min ev, 300 saray, 360 came və məscid, 100 ticarətxana, 40 hamam, yüzlərlə məktəb, mədərsə, imarətxana yanmış və 4 min nəfər vəfat etmişdir.

Köprülü Məhməd paşa 1661-ci ildə 5 il, 1 ay vəzirlik edəndən sonra vəfat etdi. Özünə və oğluna rəqib ola biləcək bütün dövlət adamlarını yox etmişdir. Quyuçu Murad paşadan sonra Anadoluda ən çox insan öldürən şəxs olmuşdur. 36 min insan öldürtdüyü qeyd olunur.

2. Köprülüzadə Fazil Əhməd Paşa (1661-1676)

Köprülü Məhməd paşanın vəsiyyətinə uyğun olaraq, yerinə 25 yaşlı oğlu Fazil Əhməd paşa vəzir oldu. O, yaxşı yetişdirilmişdi.

Zitvatoruq müqaviləsindən 56 il keçmişdi. Avstriyanın yeni qala tikdirdiyi və müharibəyə hazırlaşdığını görən Fazil Əhməd paşa, 120 min əsgərlə səfərə çıxdı. Avstriya illik vergi və hədiyyə təklif etsə də qəbul edilmədi. Uyvar qalası 37 günlük mühasirədən sonra alındı. Ordu Avropanın mərkəzinə tərəf irəlilədi.¹³⁵ Qışı Belqradı keçirən Köprülüzadə yeni qalanı tutaraq dağıtdı. Məqsədi Yanıqqalanı ələ keçirərək Vyanaya nəzarət etmək idi. Senqatorda Raab çayını keçmək istəyərkən körpünün çökməsi nəticəsində 10 min əsgər öldü. Buna görə 1667-ci ildə Vasvar müqaviləsi imzalayaraq geri dönmək məcburiyyətində qaldı. Müqaviləyə əsasən fəth edilən qalalar Osmanlıda qalmalı, Avstriya da bir dəfə olmaq şərtilə 200 min qızıl florin verməli idi.¹³⁶

1645-ci ildə başlamış Qrit səfəri 21 ildir davam edirdi. Bütün Avropa bura kömək göndərirdi. Hazırlıqlarını tamamlayan Fazil Əhməd paşa 1666-cı ildə Qritə səfərə çıxdı. 1667-ci ildə buranın mərkəzi Qandiyyəni mühasirəyə aldı. 8 min şəhid verilməsinə baxmayaraq qala alınmadı. Qışı burada qalan baş vəzir yeni toplar tökdürərək sonrakı il qalanın mühasirəsini yenidən başlatdı. Lakin bu da bir nəticə vermədi. Mühasirə yaz aylarına qədər davam etdi. 1669-cu ildə son hücum başladı. Qalanı müdafiə edən Morosini sülh təklif etdi və müqavilə imzalandı. Bununla da Qandiyyə içindəki 1100 top və digər hərbi sursat türklərin əlinə keçdi.

25 il davam edən Venedik-Osmanlı-Qrit savaşı bununla sona çatdı. Adaya edilən ilk səfərdən fəthinə qədər 130 min şəhid verildi. Buranı fəth etmək Fazil Əhməd paşaya nəsib oldu.

Bundan sonra Lehistanın Osmanlıya təbə olan Ukraynaya ordu göndərməsi müharibəyə səbəb oldu. Padşah səfərə çıxdı. Ordu Tuna-Dnestr çaylarını keçdi. Lemberq tutuldu. Sülh istəyən Lehistanla 1672-ci ildə Buçaş

135. Məhməd Rəşid, *Tarixi-Rəşid*, I, 41-48.

136. Məhməd Xəlifə, *Tarixi-Gilmani*, 158-191; Silahdar Məhməd Ağə, *Tarixi-Silahdar*, I, 235-374.

müqaviləsi imzalandı. Sonradan müqavilə pozuldu. Jan Sobiyeski kral seçildi. O da Hotini ələ keçirdi. Bundan sonrakı illərdə də Lehistan səfərlərinə davam edilərək bir çox ərazi tutuldu. Nəticədə Zoravno müqaviləsilə müharibə dayandı. Ukrayna və Podolya Osmanlıya, Qaliçiya və Lublin Lehistana verildi. Bu müqavilə 1683-cü ilə qədər 7 il davam etmişdir.

Fazil Əhməd paşa 1676-cı ildə 42 yaşında vəfat etdi. Vaxtsız vəfatı dövlət üçün bir çox itkilərə səbəb oldu. 15 il, 4 ay vəzirlik etmişdir. Ömrünün çox hissəsini cəbhələrdə keçirmişdi. Natiqlik məharəti var idi.

3. Merzifonlu Qara Mustafa Paşa

Köprülü Məhməd paşa tərəfindən yetişdirilən Merzifonlu, Fazil Əhməd paşanın ölümündən sonra 1676-cı ildə baş vəzir oldu.

Baltik dənizi Lehistanın, Qara dəniz də Osmanlıların əlində idi. Rusiyanın Osmanlılara tabe olan Ukraynanı özünə tabe etmək istəməsi Osmanlının ora yürüş etməsinə səbəb oldu. Merzifonlu, Ukraynanın mərkəzi Cehrinə gələrək şəhəri ələ keçirdi. Bəzi yerləri tutandan sonra geri döndülər. Çarəsiz qalan ruslar müqavilə imzalamağa razı oldular. 1681-ci ildə Ədirnə müqaviləsi ilə, Ukrayna iki dövlət arasında bölündü. Rusiya Krıma illik vergi verməyə razı oldu.

Osmanlıların Əlcəzair donanması Fransaya hərəkət etməyə imkan vermirdi. Bu vəziyyətin gərginləşməsinə səbəb oldu. Bu dövrdə Osmanlı dövlətində daxili çəkişmələr səngimişdi.

Papanın təşviqi ilə bütün Avropa türklərə qarşı birləşməyə başladı. 1682-ci ildə Avstriyaya qarşı müharibə elan olundu. Merzifonlu Vyananı mühasirəyə almağa qərar verdi. Məğlub olan Avstriya ordusu geri çəkildi. Bütün Avropa Vyananı qurtarmağa çalışdı. Lehistan kralı Sobiyeski böyük bir ordu ilə köməyə gəldi. Nəticədə Alamandağı yaxınlığındakı döyüşdə Osmanlı ordusu məğlub oldu. Vyana məğlubiyyəti türk tarixinin dönüş nöqtəsidir. Türklüyün 1071-ci ildə Malazgirdə başlayan və 612 il davam edən qələbələri Vyana məğlubiyyəti ilə sona çatdı. Bundan sora isə geriləmə dövrü başladı.

Vyana məğlubiyyətindən Belqrada xəbər tutan IV Məhməd, buna əhəmiyyət vermədi. Vəzirinə təsəlli verərək İstanbulla qayıtdı. Merzifonlunu sevməyənlər onun edamına səbəb oldular. O, Belqrada edam edildi. Onun yerinə Qara İbrahim paşa gətirildi. Merzifonlunun edamı dövlətin daha da zəifləməsinə və geriləməsinə səbəb oldu.

4. IV Məhmədin Taxtdan Endirilməsi və Vəfatı

Həmişə Ədirmədə oturan, dövlət işləri ilə maraqlanmayan, tarixə ovçu kimi düşən IV Məhməd, 1687-ci ildə taxtdan endirildi. Onun yerinə qardaşı Süleyman gətirildi.

IV Məhməd silah işlətmək, at minmək və ox atmaqda mahir idi. Dövlət işlərini vəzirlərinə həvalə etmişdi. Ən böyük səhvi Merzifonlunu edam etdirməsi oldu. 39 il hökmdarlıq etmişdir. Taxtdan endirildikdə 46 yaşı vardı. 1693-cü ildə vəfat etmişdir.

M. II Süleymanın Hakimiyyəti (1687-1691)

Sultan İbrahimin oğlu olan Süleyman 46 yaşında idi. Cəsur və din-dar olmasına baxmayaraq dövlətin geriləməsinin qarşısını ala bilmədi.

Baş vəzir olan Mustafa paşa dövlət işlərini düzəltmək üçün hərəkətə keçdi. Könüllü əsgərlik təşkil etdi və vergiləri azaltdı. Saraydakı qızıl və gümüş əşyalardan pul kəsdirdi. Bunu görən padşah da onun izindən getdi.

13 iyun 1690-cı ildə Fazil Mustafa paşa səfərə çıxdı. Niş, Samandra və Vidini aldı. Belqrady yenidən ələ keçirdi. İstanbulla qayıdan Fazil Mustafa paşa mərasimlə qarşılandı.

Belqraddan sonra Budini geri almaq istəyən Fazil Mustafa paşa, 1691-ci ildə Avstriya komandiri Ludviqlə qarşılaşdı. Ludviqin ordusu 50 min süvari və piyadadan ibarət idi. Fazil Mustafa bəy Krım ordusunu gözləmədən hücumla keçməklə səhv etdi və şəhid oldu. Türklər 5 min nəfər itki verdilər. Heç bir nəticə hasil olmadı. 1691-ci ildə II Süleyman vəfat etdi. 3 il, 7 ay, 4 gün sultanlıq etmişdir. Onun yerinə qardaşı II Əhməd keçmişdir.

N. II Əhmədin Hakimiyyəti (1691-1695)

Baş vəzir Bozuklu Mustafa paşa bu əsnada bəzi islahatlar aparmağa başlamışdı. Orduya qatılmayanların adlarını siyahıdan sildirdi. Araşdırma nəticəsində həmin şəxslərin əksəriyyətinin öldüyü, lakin onların adından başqalarının maaş aldıkları ortaya çıxdı.

II Əhməd də 1695-ci ildə Ədirnədə 52 yaşında vəfat etdi.

O. II Mustafanın Hakimiyyəti (1695-1703)

IV Məhmədin böyük oğlu olan Mustafanın 35 yaşı vardı. Əmilərinin dövründəki vəziyyət onu qane etməmişdi. Hökmdarlığının üçüncü günü baş vəzirə göndərdiyi məktubunda özündən əvvəlki padşahlar kimi əyləncəyə dalmayacağını, onların buraxdığı səhvləri təkrarlamayacağını və səfərlərdə iştirak edəcəyini bildirdi. Ərzurumda olan Feyzullah əfəndini gətirərək şeyxülislam təyin etdi. Feyzullah əfəndi də bu tarixdən başlayaraq ölənə qədər dövlət işlərinə müdaxilə etmişdir.

1. II Mustafanın Səfərləri

1695-ci ildə səfərə çıxan II Mustafa Lipve qalasını alaraq, Erdel ordusunu məğlub etdi. Bundan sonra Luqos qalasını da ələ keçirdi. Hərblərdə şəxsən özü iştirak edirdi. Hazırlaşaraq növbəti il ikinci dəfə Avstriya səfərinə çıxdı. Tamişvara kömək edərək 1696-cı ildə Avstriya ordusunu məğlub etdi.

Son Avstriya səfərinə çıxan II Mustafa 1697-ci ildə Belqrada gəldi. Zantada körpü qurularaq çayı keçərkən Şahzadə Ojenin əmrindəki Avstriya ordusu hücum keçdi. Osmanlı ordusu dağılmağa başladı. Baş vəzir qaçan əsgərlər tərəfindən öldürüldü. Avstriyalılar top atəşilə körpünü dağıtdılar. Ordunun 1/8-i məhv oldu. Bütün silah-sursat Avstriyalıların əlinə keçdi.

2. Ədirnə Hadisəsi və II Mustafanın Taxtdan Endirilməsi

Şeyxülislam Feyzullah əfəndinin dövlət işlərinə müdaxiləsi yeni-çərilərin üsyanına səbəb oldu. İstanbulda başlayan üsyandan sonra Ədirnəyə gələn üsyançılar 1703-cü ildə II Mustafanı taxtdan endirdilər. Feyzullah əfəndi və oğlunu əvvəlcə sancaqbəyi təyin etdirib, sonra da geri gətirərək öldürdülər. Bundan sonra II Mustafa qardaşı III Əhməd taxta çıxdı. II Mustafa 8 il, 6 ay, 14 gün hakimiyyətdə olmuşdur. Taxtdan endirilərkən 40 yaşı vardı. II Mustafa səfərlərə çıxan son Osmanlı padşahıdır.

II. OSMANLI DÖVLƏTİNİN GERİLƏMƏ DÖVRÜ

A. III Əhmədin Hakimiyyəti (1703-1730)

1703-cü ildə hakimiyyətə gələn III Əhməd üsyanı yatırdı. Üsyançıların bəzilərini öldürtdü, bəzilərini isə edam etdirdi. Bundan sonra səfərlərə başladı.

Osmanlı ordusu 1711-ci ildə baş vəzir Baltaçı Məhməd paşanın əmrində hərəkətə keçdi. Çar Pyotr Boğdan və Ehiştandan ordu toplayaraq Tunanı tutmaq, Boğdan və Əflaqlı Osmanlıya qarşı üsyana təşviq etdirmək istəyirdi. Çar Pyort bu səfəri Osmanlı dövlətindəki xristianları azad etmək məqsədilə etdiyini bildirdi. Rus ordusu Tunaya enərək Osmanlılara pusqu qurmaq istədi. Ancaq Osmanlı ordusu onlardan əvvəl buranı keçdi. Krım ordusu ilə birləşən Osmanlı ordusu rusları Prut çayı sahilində sıxışdırdılar. Ruslar sülh təklif etdi. Müqavilə imzalandı. Müqaviləyə əsasən Azak qalası türklərə təslim ediləcək, yeni tikilən qalalar söküləcək və Krıma illik vergi veriləcəkdi. Mühasirədən azad olan Rus çarı müqavilənin heç bir maddəsini yerinə yetirmədi.

1714-cü ildə Venedikə qarşı müharibə elan edildi. Avstriyanın İspaniyada müharibə ilə məşğul olduğu üçün bura kömək etməyəcəyi nəzərdə tutulmuşdu. 1715-ci ildə Mora dənizdən və qurudan edilən hücumla Ve-

nedik ələ keçirildi. Avstriya Venedikdə itirdiyi əraziləri geri almağa çalışdı. Osmanlılar buna qarşı tədbir almadılar. Nəticədə Təməşvar Avstriyanın əlinə keçdi. Sonrakı il də Belqradı mühasirə edən Şahzadə Ojanı bir hücumla Osmanlı ordusunu məğlub edərək buranı ələ keçirdi. Bununla da Belqrad ikinci dəfə itirildi. Avstriya ilə 1718-ci ildə Pasarovça müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə əsasən Əflaq, Təməşvar və Samandıra Avstriyaya verildi. Venediklə də sülh müqaviləsi imzalandı.

B. Lalə dövrü (1718-1730)

1. İbrahim Paşa və Fəaliyyətləri

İbrahim paşanın əsl adı Musqaradır. III Əhmədlə şahzadə olarkən tanış olmuş və onun qızı ilə evlənmişdi. Xarakter olaraq müharibələrdən heç xoşu gəlməyən, əyləncə həvəskarı bir insan idi. Vəzirliyinin ilk 5 ili sükutla, sonrakı illərinin bir qismi isə Səfəvilər üzərindəki qələbələrin sevinci ilə keçdi. İbrahim paşa yaxşı təhsil almışdı. Şeirə, sənətə və musiqiyə xüsusi rəğbəti vardı. Seyid Vəhbi, Nahifi, Əhməd Neyli, Nədim və başqa şair və yazıçıları müdafiə etmişdir. Elmi söhbətlərdən xoşu gəlirdi. Tarixə meyli olduğu üçün milli kitabxanaya dəyərli əsərlər gətirtmişdi. Ayninin 24 cildlik böyük tarixini tərcümə etdirmişdir. Elm heyəti təşkil etdirərək bura dövrünün ən nüfuzlu alimlərini dəvət etmişdir.

Bundan əlavə Aristotelin bəzi əsərlərini də tərcümə etdirmişdi. İbrahim paşa doğulduğu kənddə iki came, bir mədrəsə, imarət, məktəb, bir neçə bulaq və bunlara aid vəqflər qurdurmuşdur. İstanbulda Darul-hədis mədrəsəsi və kitabxana, dərs otaqları və hamam tikdirmişdir.

İznikdən ustalar gətirdərək 1725-ci ildə İstanbulda çini qablar istehsal edən fabrik qurdurdu. Bundan əlavə qumaş fabriki də tikdirmişdir.

İbrahim paşa və III Əhməd əyləncəyə düşkünü və qərbmeyilli insanlar idilər.

2. Səfəvilərlə Mühəribə

Səfəvilər zəifləmişdi. Əfqan Üveysi Səfəvilərin bir qisim torpaqlarını ələ keçirmişdi. Dağıstan 1722-ci ildə Səfəvilərdən ayrılaraq Osmanlılara tabe olmuşdu. Rusiya Qafqaza ordu yeritmişdi. Osmanlılar 1723-cü ildə Səfəvilərlə mühəribəyə başladılar. Nəticədə Tiflis, Qori, Cənubi Azərbaycan, Luriстан, Kirmanşah, Həmədan Osmanlıların əlinə keçdi. İranın böyük hissəsini əlində saxlayan Nadir şah Əfşar Osmanlılara qarşı mübarizəyə başladı. 1730-cu ildə Nəhavənd, Həmədan və Kirmanşahı geri aldı. İstanbulda siyasi böhran başladı. Bununla da İbrahim paşanın düşmənlərinin gözlədiyi fürsət gəlib çatdı. Yeniçəri üsyanları başladı.

3. Patron Xəlil Üsyanı və III Əhmədin Taxtdan Endirilməsi

Padşah və vəzir hərbi sirləri yaxşı bilmirdilər. Üsyanın səbəblərindən biri də yeniçərilərdən ümidini kəsən İbrahim paşanın, Fransadan yeni ordu gətirərək təlimlərə başlaması idi. Üsyançılara Patron Xəlil rəhbərlik edirdi. Üsyançılar əvvəl 4, sonra isə 37 nəfərin başını istədilər. Bəzi yerlərin təyinlərini dəyişdilər. Bu əsnada İbrahim paşa və iki nəfər də öldürülərək üsyançılara göndərildi. Bununla kifayətlənməyən üsyançılar III Əhmədin taxtdan əl çəkməsini istədilər. Bunu görən III Əhməd 1730-cu ildə qardaşı II Mustafanın oğlunu taxta keçirdi.

III Əhməd 27 il hökmdarlıq etmişdir. Taxtdan enəndən 6 il sonra 1736-cı ildə 63 yaşında olarkən vəfat etmişdir.

C. I Mahmudun Hakimiyyəti (1730-1754)

Üsyançılar İstanbul qazısı təyin etdikləri Divanə İbrahim əfəndinin fətvası ilə 120-ə yaxın köşkün yandırılmasını tələb etdilər. Padşah bunlardan qurtula bilməyəcəni anlayaraq onlara icazə verdi. Bütün bunlara baxmayaraq üsyançılar dövlət işlərindən əl çəkməyərək hər işə müdaxilə etdilər. Bu səbəbdən Patron Xəlil, Muslu Beşə, Çinar Əhməd, Qarailan, Əmir Əli başda olmaqla 18 üsyançı öldürüldü və üsyan yatırıldı. İki ay sonra onların növbəti üsyanı da yatırıldı.

Nadir şahın aldığı yerlərdən Urmiya, Kirmanşah və Həmədan geri alındı. 1732-ci ildə müqavilə imzalandı. Müqaviləyə əsasən Araz çayı sərhəd oldu. 1 il sonra Nadir şah Bağdadı mühasirə etdi. 30 min əsgər itirməsinə baxmayaraq buranı ala bilmədi. Lakin sonralar itirdiyi əraziləri geri aldı və Qəstri-Şirin müqaviləsi əsas alınaraq 1737-ci ildə yeni bir müqavilə imzalandı.

Ruslar 1736-cı ildə iki tərəfdən hücumə keçərək 96 gün mühasirədən sonra Azakı tutdular. Digər qol Krıma daxil oldu. Bir çox əraziləri talan etdilər. Bağçasarayda kitabxanaları yandırdılar. Osmanlı ordusu gələndə isə geri çəkildilər. Bu əsnada Avstriya rusları sülh müqaviləsi imzalamağa razı salacağını bildirdi. Bununla Osmanlının başını qatan Avstriya, Rusiya ilə birləşərək Vidin, Niş, Əflaq və Bosniya tərəfdən hücumə keçdilər. Osmanlı pusquya düşmüşdü. Niş döyüşsüz təslim oldu. Həkimoglu Əli paşa isə Bosniyanı çox yaxşı müdafiə etdi və Avstriya ordusunun çoxunu məhv etdi. Nəticədə Belqrad sülh müqaviləsi imzalandı. Rusiya, Avstriya ilə müharibə gedərkən Boğdan, Yaş və Hotini almışdı. Fransız elçiləri vasitəsilə 1739-cu ildə Rusiya ilə müqavilə imzalandı.

I Mahmudun dövründə şəhərdə bir neçə yanğın baş verdi. Padşah yanan bütün obyektləri dövlətin hesabına yenidən tikdirdi. Bunun ardından 1752-1754-cü illərdə meydana gələn zəlzələlərdə şəhərin böyük qismi məhv oldu.

Sultan I Mahmud 1754-cü ildə 59 yaşında olarkən vəfat etmişdir. 24 il, 2 ay, 12 gün hakimiyyətdə olmuşdur.

Dərrakəli və hadisələri tez qavrayan bir şəxs idi. İstanbuldan çıxmasına baxmayaraq müxtəlif istiqamətlərə göndərdiyi bacarıqlı komandirlər sayəsində qələbələr qazanmışdır.

Ç. III Osmanın Hakimiyyəti (1754-1757)

II Mustafanın ikinci oğlu olan III Osman 56 yaşında taxta keçmişdir. III Osmanın dövründə İstanbulda qısa müddətdə bir neçə yanğın baş verdi. 1755-ci ildə 36 saat davam edən bir yanğın nəticəsində şəhərin 2/3-si

yanmışdı. 1756-cı ildə baş verən başqa bir yanğında isə 2000 ev, 1000 dükan, 200 came və məscid, 70 hamam yanmış və bir çox insan da tələf olmuşdu. İnşaatına I Mahmud dövründə başlanılan və 7 ilə tamamlanan cameni III Osman Nuri-Osmaniyə adı ilə istifadəyə vermişdir.

III Osman 1757-ci ildə vəfat etmişdir. Bütün həyatı sarayda keçmişdir. Heç kəsə etibar etmirdi. Onun dövründə nəzərə çarpacaq hər hansı bir xarici hadisə baş verməmişdir. Heç övladı olmayıb.

D. III Mustafanın Hakimiyyəti (1757-1774)

1757-ci ildə Osmanlı padşahı olan III Mustafa 41 yaşında ikən taxta çıxmışdır. Səltənətinin 1767-ci ilə qədərki bölümü rahat keçmişdir.

III Mustafa yenilik tərəfdarı bir padşah olduğundan hakimiyyətə gələn kimi hərbi islahatlara başladı. Bu əsnada İstanbulda olan Baron De Totdan istifadə edərək yeni toplar tökdürmüşdür. III Mustafa eyni zamanda yeni gəmilər də inşa etdirmişdi. O, fəal bir padşah idi. Top təlimlərinə birbaşa özü nəzarət edərdi. Xəzinəni doldurmağı bacardı.

Onun hakimiyyəti dövründə Avropada Avstriya, Fransa və Lehistan durğunluq dövrü keçirirdi. Lakin Rusiya isə inkişaf etməyə başlamışdı. II Yekaterina Rus taxtını ələ keçirmişdi.

1739-cu ildəki Belqrad müqaviləsindən sonra Rusiya Osmanlıya müharibə elan etməsə də, onlara qarşı düşmənçiliyini davam etdirirdi. Ortodoksları Gürcüstanda üsyana təşviq etmişdi. Bu yolla Osmanlı ərazilərinə təcavüz etdi. Dövlət 1768-ci ildə Rusiya ilə müharibə etməyə məcbur oldu. Ordu bu müharibəyə hazır deyildi. Üstəlik təlim də keçməmiş və komandirləri də yaxşı deyildi. Rus ordusu isə müasirləşmişdi. 1769-cu ildə Hotin qalasının mühafizəçiləri zəif olmalarına baxmayaraq Rusları iki dəfə məğlub etdilər. Amma komandirlərinin bacarıqsızlığı ucbatından qala 300 top ilə Rusların əlinə keçdi.

Tunanın şimalında olan bütün torpaqlar bu vaxtları rusların əlinə keçdi. Ruslar artıq Krımı da ələ keçirə bilərdilər. Ruslar 90 minlik ordu

ilə 1771-ci ildə Krımı tutdular. Bu minvalla Rusların əlinə keçən Krımda Osmanlı hakimiyyəti 296 il davam etmişdir. Bəzi krımlılar Osmanlı torpaqlarına köçdü. 1772-ci ildə əhəmiyyətli bir hadisə baş vermədi.

Ruslar 1773-cü ildə misirliləri üsyana sövq etdilər. Lakin üsyan tezliklə yatırıldı. Hər iki tərəfin nümayəndələri Kiçik Qaynarçada müqavilə imzaladılar. Müqaviləyə əsasən Krım xanlığı Osmanlıdan ayrılaraq müstəqil oldu. Bundan əlavə Osmanlı 3 il ərzində Rusiyaya 750 min axça hərbi təminat verməli idi. Osmanlı dövləti bu vaxta qədər belə biabırçı müqavilə imzalamamışdı. Bu müqavilə torpaq itkisi az olmasına baxmayaraq, dövləti zəiflədən, Krımın əldən çıxmasına səbəb olan, rusların daxili işlərə müdaxilə etməsinə imkan verən bir müqavilə idi.

16 il, 3 ay davam edən hakimiyyətindən sonra 57 yaşında ruslara məğlub olmağın təsiri ilə 1774-cü ildə III Mustafa vəfat etdi. O, dövlətdə bir çox islahatlar aparmışdır.

E. I Əbdülhəmidin Hakimiyyəti (1774-1789)

III Əhmədin oğlanlarından olan I Əbdülhəmid 1774-cü ildə 47 yaşında ikən qardaşının yerinə taxta keçdi. O, mərhəmətli, məsuliyyətli, dövlətin zəifləməsini dayandırmağa çalışan bir padşah olmuşdur. Əhali Krımın itirilməsinə çox kədərlənmişdi. Oranın geri alınmasını arzu edirdilər.

Səfəvilərdə də 1747-ci ildən etibarən hakimiyyət uğrunda mübarizələr başlamışdı. Osmanlının zəifləməsindən istifadə edən Kərim xan və qardaşı 1776-cı ildə Bəsrəni ələ keçirdilər. Bəsrə 3 il sonra geri alındı.

Kiçik Qaynarça müqaviləsindən sonra Osmanlı dövləti çox zəifləmişdi. 1780-cı ildə Rusiya ilə Fransa dövləti bölüşdürmək haqqında razılığa gəldilər. Bu vaxt Rusiya Krımı yenidən işğal etdi. Osmanlı dövləti onların bu hərəkətinə göz yumdu. Ordu hazırlıqsız olduğundan Krım və ətrafı məcburi olaraq ruslara verildi. II Yekaterina İstanbulu tutmaq istəyirdi. Bu məqsədlə nəvələrindən birinə Konstantin adını da vermişdi. O, İstanbulu tutaraq Bizansı yenidən diriltməyi düşünürdü. Avstriya Rusiya ilə Osmanlıni parçalamaq üçün razılaşarkən, İsveç və Prussiya da Osmanlıni Krımı geri almağa çağırırdı. Ancaq dövlət döyüşə hazır deyildi.

Həyatının 47 ilini qapalı keçirən, taxta keçən kimi Kiçik Qaynarça sülhünü imzalamağa məcbur olan I Əbdülhəmid islahat tərəfdarı idi. Qara vəzir Seyid Məhməd paşanı vəzir təyin etdi. Bu vəzir dövlət işlərinə müdaxilə etdi. Valilərin tez-tez yerdəyişmələrinin qarşısını aldı. Baron De Tot tərəfindən tərtib edilən topçu dəstəsinin təlimlərinə böyük əhəmiyyət verdi. Yeniçəri ordusunu xaricilərdən təmizlədi. 2 min topçu yetişdirildi ki, bunlar da dəqiqətə 8-10 mərmə atmağı bacarırdılar. XVIII əsrdə Aralıq dənizində sadəcə Osmanlı donanması var idi. 1770-ci ildə rusların Çeşmə limanını yandırmasıyla sahillər müdafiəsiz qaldı. Qazi Həsən paşanın səyi nəticəsində köhnə ağır gəmilər müasir yüngül gəmilərlə əvəz olundu. Dənizçilik məktəbi quruldu.

Xəlil Həmid paşa ordunu yeni üsullarla yetişdirmək, Fransa da Osmanlıya bu məsələdə kömək etmək istəyirdi.

Avstriya, zəifləyən Osmanlıni ələ keçirmək üçün Osmanlıya müharibə elan etdi. Lakin müharibədə məğlub oldu. Ruslar bu arada Yaş qəsəbəsini tutdular. Buna əvəz olaraq Qazi Hüseyn paşa rus donanmasını Qaradənizdə məğlub etdi. Ruslar Özi qalasını mühasirəyə aldılar. Həmid Hüseyn paşa qalanı 7 ay müdafiə etsə də köməksiz qaldı. Nəticədə ruslar qalanı ələ keçirdilər. Oranı yağmaladılar. 3 gün ərzində 25 min nəfəri öldürdülər. Dövlət İsveçlə müqavilə imzalayaraq rus donanmasının Aralıq dənizinə girməsinin qarşısını aldı.

Özi qalasının rusların əlinə keçməsindən sonra kədərdən xəstələnən I Əbdülhəmid 1789-cu ildə 65 yaşında vəfat etdi. 15 il, 2 ay, 17 gün hakimiyyətdə olmuşdur. O Bağçaqapıda tikdirdiyi türbədə dəfn edildi. Xalq dindarlığından ötrü onun vəli olduğuna inanırdı.

Ə. III Səlimin Hakimiyyəti (1789-1808)

I Əbdülhəmidin vəfatından sonra, III Mustafanın oğlu III Səlim taxta gəldi. Bu vaxt Rusiya və Avstriya ilə müharibə hələ də davam edirdi. Ancaq dövlət maddi cəhətdən zəifləmişdi. Eyni zamanda əsgərlər də cəbhələrdən qaçırdılar. Qazi Həsən paşa bu səbəblə qəti qərarlar almağa başladı. Buna baxmayaraq Bəndər ərazisi də Rusların əlinə keçdi.

Avstriya 20 günlük mühasirədən sonra 1789-cu ildə Belqradı ələ keçirdi. Avstriya və Rusiyanın gücləndiyini görən Prusiya, Osmanlı dövləti ilə müqavilə imzaladı. Müqavilədən sonra Avstriya da Osmanlı ilə müqavilə imzalamağa məcbur oldu. Prusiya heyətinin də qatıldığı uzun mübahisələrdən sonra köhnə sərhədlər qalmaq şərtilə 50 illik Zıştove müqaviləsi imzalandı. II Yekatirinanın orduları bir çox yerlərlə yanaşı İsmayıl, Kili və Tuna qalalarını ələ keçirdi. Rusların qarşısını almaq mümkün idi. Onlar ələ keçirdikləri ərazilərdə qətliaamlar törədirdilər.

1768-1789-cu illərdəki Rus-Osmanlı müharibələri ordunu xeyli zəiflətmişdi. 1683-cü ildə Devşirmə qanunu ləğv edildiyindən, müharibələrdə təlim keçməyənlər iştirak etməli olurdular. Buna görə də ordunun məğlubiyyəti qaçınılmaz idi. Xəlil Həmid paşa üsyanından qorxdugu üçün yeniçərilərə toxuna bilmirdi. Onların bir qismi döyüşlərə də getmirdilər.

Osmanlı dövlətinin bu məğlubiyyətlərindən sonra dövlət adamları islahatlar aparmaq barədə qərar qəbul etdilər. Bu məsələdə Fransadan kömək almaq istəyirdilər. Bu müzakirələr davam edərkən İtaliya cəbhəsində qələbələr qazanan Napaleon Bonapart 280 gəmi və 38 min əsgərlə 1798-ci ildə İsgəndəriyyə limanına gələrək Misiri işğal etdi. Suriyanı da ələ keçirmək istəyərkən Akka yaxınlığında məğlub edildi. Gizlicə Misirə, oradan da Fransaya qayıtdı. Fransa Maltanı ələ keçirdi. Osmanlı ordusu Fransa ordusuna məğlub oldu. Fransa ilə yenidən dostluq münasibətləri yaradıldı.

III Səlim islahat tərəfdarı olduğundan islahatlara başladı. O, ilk olaraq Nizami-Cədidi qurdu. Bu idarənin qurulması ilə Osmanlı avropalaşmağa başlayırdı. III Səlim bu işə başlayarkən bunun çox çətin olduğunu bilirdi. Çünki müsəlmanlar əsrlərlə Avropaya meydan oxumuşdular. Onları avropalaşdırmaq çox çətin idi.

Nizami-Cədidin davam etməsi üçün güclü bir heyətə ehtiyac var idi. Padşahın isə belə bir heyəti yox idi. Alimlərin çoxu, Nizami-Cədidin yəni avropalaşmağın-düşməni idi. Ölkədəki üsyanlar getdikcə artırdı. Əsgərlərin şalvar geyinməsi, dinsizlik olaraq qəbul edilməyə başlandı.

Bu fikirlər xalq tərəfindən də dəstəklənirdi. Bu dövrdə şeyxülislamlığa Rumeli qazısı Topal Ataullah əfəndi gətirildi. O da yenilik düşməni idi. Lakin bunu bürüzə vermirdi. Bu vaxtlarda üsyanlar daha da artdı. Üsyançılara Qabaqçı Mustafa adlı şəxs rəhbərlik edirdi. Üsyan vəliəhd Şahzadə Mustafa və Topal Ataullah əfəndi tərəfindən də dəstəklənirdi. III Səlim şeyxülislamın da içində olduğu bir üsyanla qarşı-qarşıya idi. Bu səbəblə də Sultan Nizami-Cədidi ləğv etdiyini elan etdi. Etdikləri ilə kifayətlənməyən üsyançılar padşahdan 11 nəfərin başını istədilər. Padşah da, onların istəklərini yerinə yetirməli oldu. Üsyançılar onları müxtəlif işgəncələrlə öldürdülər.

Ataullah əfəndinin fıtvasilə III Səlim taxtdan endirildi. Onun özü də *“belə bir təbəqənin padşahı olmaqdan daha yaxşıdır”* deyərək taxtdan çəkildiyini bildirdi. III Səlim 18 il, 2 ay hakimiyyətdə qalmış, 46 yaşında taxtdan endirilmişdi.

F. IV Mustafanın Hakimiyyəti (1807-1808)

I Əbdülhəmidin oğlu və II Mahmudun böyük qardaşı olan IV Mustafa çox hiyləgər insan idi. Hökmdar olarkən 28 yaşı vardı.

Tunada döyüşən ordudakı yeniçəriləri və Nizami-Cədidə bağlı olanları öldürməyə başladıqda bunlar Ələmdar Mustafa paşanın yanına qaçdılar. Ələmdar Tirsinikli İsmayıl ağanın vəfatından sonra onun yerinə keçmişdi. Ruslarla apardığı müharibələrdə göstərdiyi qəhrəmanlıqlardan ötrü ona vəzir ünvanı verilmişdi. Padşah və baş vəzirin etimadını qazanan Ələmdar, ordusu ilə İstanbula gələrək Qabaqçı üsyanını yatırdı.

Ələmdar Mustafa paşa III Səlimi taxta çıxarmaq istəyirdi. Bundan xəbər tutan IV Mustafa, əmisi III Səlimi öldürdərək II Mahmudun da dərhal öldürülməsini əmr etmişdi. Ancaq II Mahmud adamlarının köməyi ilə ölümdən canını qurtara bildi. IV Mustafanın adamları tərəfindən 47 yaşında öldürülən III Səlimin cənazəsini görən Ələmdar Mustafa paşa ağlamağa başladı.

Ələmdar Mustafa paşa bu hadisədən sonra IV Mustafanı taxtdan en-

dirərək, yerinə II Mahmudu taxta çıxardı. IV Mustafa taxtda 1 il, 2 ay qalmışdır.

G. II Mahmudun Hakimiyyəti (1808-1839)

II Mahmud sultan olarkən dövlət dağınıq vəziyyətdə idi. Dövlət idarəsi zəifləmişdi. Anadolu və Rumeli üsyançıların əlində idi. Vəhhabilər Məkkə və Mədinəni ələ keçirmişdilər. Misirdə də Məhməd Əli paşa mübarizəyə başlamışdı. Dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün hərəkətə keçildi. Bir çox üsyançı öldürüldü və İstanbulun asayışı təmin edildi. Bu əsnada baş vəzir Ələmdar Mustafa paşa, Anadolu və Rumelinin bütün əyanlarını İstanbula çağırırdı. **“Məşvərəti-ammə”** adlı dövlət adamlarının iştirak etdiyi toplantı keçirildi. Nəticədə bu qərarlar alındı: Padşahın əmrləri mütləq olaraq yerinə yetiriləcək, baş vəzirin əmri də qanun çərçivəsində padşahın əmri kimi yerinə yetiriləcəkdi. Bu qərarın qəbul olunmasına şeyxülislam fitva verdi. Padşah da təsdiq etdi. Bu hadisənin Osmanlı tarixində bənzəri yoxdur.

Ələmdar Mustafa paşa hərbi islahatlara başladı. Səqbanı-Cədid adlı hərbi təşkilat quruldu və təlimlərə başlandı. Bunları bacaran Ələmdar paşa qürura qapıldı. Bu səbəblə ətrafındakılar onu tərk etdilər. Düşmənləri də bundan istifadə edərək sarayını mühasirəyə aldılar. Qurtula bilməyəcəyini anladıqda sarayının altındakı silah anbarını partlatdı və 4 yüz yeniçəri ilə birgə həlak oldu.

Üsyançılar padşahı da istəmədiklərini bildirirdilər. II Mahmud üsyançılarla birlikdə olan IV Mustafanı alimlərin fitvası ilə öldürtdü. Bundan sonra başqa şahzadə qalmamışdı. Buna baxmayaraq yeniçərilər yeni padşah axtarmağa başladılar. İstanbulda bu hadisələr cərəyan edərkən Rus çarı və Napoleon Osmanlı ərazilərini bölüşdürmək haqqında düşüncələrə düşürdülər. Çar İstanbulu istədikdə Napoleon: *“ora müstəqil bir imperatorluğa dəyər”* demişdi. Rus-Osmanlı müharibəsi 3 il davam etdi. Məğlubiyyətdən sonra ruslar Basarabya, Boğdan, Əflaq, Şimali Bolqarıstanı ələ keçirdilər. Osmanlı ordusu müharibələrə davam edirdi.

1. II Mahmudun Şəxsiyyəti

II Mahmud 31 il padşahlıq edəndən sonra, 1839-cu ildə 54 yaşında vərəmdən vəfat etmişdir. Uzun sürən hakimiyyəti dövründə üsyanların yatırılması və müharibələrlə məşğul olmuşdur. Dövləti zəifləməkdən qorumağa çalışmışdır.

Ğ. Əbdülməcidin Hakimiyyəti (1839-1861)

Əbdülməcidin padşah olarkən 17 yaşı var idi. Dövlətin ən böyük problemi Məhməd Əli paşa məsələsi idi. Ordu Nizip yaxınlığında məğlub edilmiş, fərari Əhməd paşa Osmanlı donanmasını İsgəndəriyyədə Məhməd Əli paşaya təslim etmişdi. Bu hadisə baş verərkən Londonda səfir olan Mustafa Rəşid paşa gənc padşaha hazırladığı tənzimat proqramını yayınladı.

Tənzim kəlməsinin cəmi olan bu kəlmə Osmanlı dövlətində aparılan islahatlar üçün işlədilən kəlmədir. Bir mənada Osmanlının avropasayağı idarə formasını alması demək idi. Elandan sonra fərmanın bir nüsxəsi əyalətlərə göndərildi. Bu hərəkət Avropanın sevincinə səbəb olmuşdu. Lakin müsəlmanlar və bəzi xristianlar bunu yaxşı qarşılamadılar. Fərman İslam dövləti olan Osmanlının prinsiplərinə zidd idi. Cumhuriyyət və yenilənmə tarixində əhəmiyyətli yeri olan bu fərmanın dövlətin yıxılmasında böyük rolu olmuşdur. Hər imperatorluqda bir millət hakim idi. Ancaq bu fərman Osmanlı dövlətindəki hakim ümmət hakimiyyətinə də son qoydu. Fərmanın lazımı şəkildə tətbiq olunmaması nəticəsində padşah 1845-ci ildə növbəti fərmanı yayınladı.

Krım müharibəsindən sonra elan olunan bu fərmanla, hər din və məzhəb mənsublarının məmur ola biləcəyi, qeyri-müsəlmanların da cizyə verməyərək əsgər gedəcəyi bildirilmişdi.

Misir məsələsi öz əhəmiyyətini qoruyurudu. Hünkar İskələsi müqaviləsilə rusların müdaxiləsinə imkan verməyərək, Avropa dövlətləri Məhməd Əli paşadan Suriyanı boşaltmasını tələb etdilər. Paşa bunu rədd etdiyi üçün onun üzərinə ordu göndərdilər. Məğlub olan Əli paşa Misir paşası olaraq qalmağı qəbul etdi.

Çar I Nikolay Osmanlı dövlətini parçalamaq istəyirdi. O, Osmanlı dövlətini xəstə adama bənzədirdi. Osmanlı dövlətini parçalamağı ingilislərə də təklif etdi. Lakin ingilislər bu təklifi rədd etdilər. Çarın bir neçə dövlətə etdiyi bu təklif bütün dövlətlər tərəfindən rədd edildi.

Bundan sonra ruslar 1853-cü ildə Prut çayını keçərək Əflaq və Boğdanı işğal etdilər. Böyük dövlətlər bu müharibənin qarşısını ala bilmədilər. Osmanlı ordusu bir müddət rusların önünü kəsə bildi. Qaradənizdə Osmanlı donanması ruslar tərəfindən batırıldı. İngiltərə və Fransa Osmanlının tərəfinə keçərək ruslara qarşı savaşa başladı. Bu əsnada Avstriya da Rusiyaya qarşı müharibə elan etdi. Əflaq və Boğdan işğal olundu.

1. Əbdülməciddin Vəfatı və Şəxsiyyəti

Əbdülməciddin 1861-ci ildə atası kimi vərəmdən vəfat etdi. 21 il, 6 ay padşahlıq edərək 39 yaşında vəfat etmişdir. O da yenilik tərəfdarı insan idi. Rəşid Əli və Fuad paşanı yetişdirmişdi. Hədsiz dərəcədə yenilikçi olduğu üçün müsəlmanlar tərəfindən sevilmişdi.

H. Əbdüləzizin Hakimiyyəti (1861-1876)

II Mahmudun oğlu olan Əbdüləziz, 32 yaşında 32-ci Osmanlı padşahı olaraq taxta çıxdı. Dənizçiliyə marağı olduğu üçün böyük bir donanma qurmuşdur. Güclü, qüvvətli, pəhləvan və ova meyilli bir insan idi. Hökmdarlığının 10 ili tənzimat və islahatların davamı, yeni müəssisələrin qurulması ilə keçmişdir. 1871-ci ildə Əli paşanın vəfatı ilə başlayan və 4 il 9 ay davam edən ikinci dövr isə, Mahmud Nədim paşa kimilərin sarayda olduğu, israfın artdığı bir dövrdür.

Əbdüləziz 1863-cü ildə Misirə səfər etdi. 1867-ci ildə Fransa və İngiltərəyə dəvət edilən padşah gəmi ilə Tulona, oradan da Parisə gəldi. Rəsmi görüşlər etdikdən sonra Londona getdi. 11 gün Londonda qalan padşah kraliça Viktoriya ilə görüşdü. Qayıdarkən Brüssel, Vyana, Budapeşt və Tuna yolu ilə gəldi. Padşah xaricdə olarkən Əli paşa dövləti

idarə etmişdir. Osmanlı dövlətinin tarixində ilk xaricə səfər edən hökmdar odur.

1869-cu ildə həmin dövrün nüfuzlu dövlət xadimi Fuad paşa 54 yaşında olarkən vəfat etdi. Zəkası və hazırcavablığı ilə məşhur olmuşdur. Çox yaxşı idarəçi idi. Bununla yanaşı nüfuzlu idarəçi olan Əli paşa da 1871-ci ildə vərəmdən vəfat etdi. Əli paşa 41 il dövlətə xidmət etmişdir. Həmin dövrdə Avropanın ən böyük diplomatlarından qəbul edilirdi. Bu iki şəxsin vəfatından sonra Əbdüləzizin hakimiyyəti çökməyə başladı. Vəzirliyə gətirilən Mahmud Nədim paşa çox bacarıqsız idi. Onun yerinə gətirilən Mithad paşa da heç nə edə bilmədi. Dövlət getdicə geriləməyə başladı.

Bu vaxt Hersoqavinadakı üsyan Avstriya və Rusiyanın köməyi ilə hələ də davam edirdi. Dövlətin borcları 200 milyon qızıla çatmışdı. Buna baxmayaraq Əbdüləziz Çırağan sarayının inşasını tamamlatdı və Bəylərbəyi sarayını da tikdirdi. Bu vaxt Osmanlı donanması İngiltərə və Fransadan sonra üçüncü idi. Amma yenə də arzuolunan səviyyədə deyildi. Nəticədə Mütərcim Rüşdü paşa, Hüseyn Avni paşa, Mithad paşa və şeyxülislam birləşərək Süleyman paşa və Qeysərili Əhməd paşanın köməyi ilə 1876-cı ildə Əbdüləzizi taxtdan endirərək Topqapı sarayına göndərdilər. Onun sərvəti isə talan edildi. Buradan da Fəriyə sarayına göndərilən Əbdüləziz 1876-cı ildə vəfat etdi.

X. V Muradın Hakimiyyəti (1876)

Sultan Əbdüləziz taxtdan endirildikdən sonra onun yerinə V Murad gətirildi. Tezliklə xəstəliyi artdı. 31 yaşlı padşah 3 ay davam edən hökmdarlıqdan sonra taxtdan endirildi və yerinə II Əbdülhəmid keçdi. Bundan sonra V Murad üçün Çırağan sarayında 28 il davam edən qapalı həyat başladı.

I. II Əbdülməcidin Hakimiyyəti (1876-1909)

Sultan Əbdülməcidin oğlu olan II Əbdülməcid 34 yaşında olarkən 34-cü Osmanlı padşahı olaraq taxta çıxdı. O, demokratiya tərəfdarı idi. Bosniya və Hersoqavina üsyanları hələ də davam edirdi. Bir tərəfdən də Rusiya dövləti daxili işlərinə müdaxilə edirdi. 1876-cı ildə İstanbulda Gəmiçilik konfransı keçirildi. Osmanlı, İngiltərə, Rusiya, Fransa, Avstriya və İtaliya bu konfransa qatıldı. Lakin heç bir nəticə əldə olunmadı.

Mithad paşanın rəhbərliyi ilə konstitusiya aktı hazırlanaraq 1876-cı ildə elan edildi. Mithad paşa baş vəkil təyin edildi. Sonralar dövlətə qarşı gəldiyi bəhanəsilə 1877-ci ildə konstitusiyaya qoydurduğu bir maddə əsasında ölkədən sürgün edildi. Çünki Əbdülməcid, Sultan Əbdüləziz ilə V Muradın taxtdan endirilməsində baş rol oynayan, padşahı saymayan və taxtdan endirməyə adət edən bir şəxsi dövlət idarəsində saxlaya bilməzdi.

1. 1877-1878-ci il Osmanlı-Rus Mühəribəsi

Serbiya ilə sülh müqaviləsi imzalanmış, ancaq Qaradağ üsyanı ilə Bosniya və Hersoqavina daxili çəkişmələr davam edirdi. 31 martda böyük dövlətlər **“London protokolu”** adlı bir islahat proqramı təklif etdilər. Əgər proqram yerinə yetirilərsə, Osmanlının sərhədlərini rəhbərlərindən ruslardan qoruyacaqlarına söz verirdilər. 10 aprelə Babı Əli London protokolu ilə tanış oldu və bu müqaviləni rədd etdi. Bu səbəblə Rusiya 1877-ci ildə Osmanlıya qarşı savaş elan etdi. Tuna vadisində olan Osmanlı ordusunun sayı çox idi. Amma 250 minlik rus ordusu Tuna vadisinə gəldiyi zaman Rumuniya 50 min, Serbiya və Qaradağın da orduları onlarla birləşdi.

Osmanlı ordusu çıxılmaz vəziyyətə düşdü. Rus orduları Tunanı iki yerdən rahatlıqla keçdilər. Tirnovanı alaraq Balkan dağlarına qədər irəlilədilər. Niğbolu da rusların əlinə keçdi. Ruslar Şıppa keçidini də tutdular. Plevnəni müdafiə edən Qazi Osman paşa 1877-ci ildə I Plevnə mühəribəsində qalib gəldi. On gün sonra rusları ikinci dəfə məğlub edərək geri çəkilməyə məcbur etdi. Döyüş bir neçə cəbhədə davam edirdi. Məğlub olan ruslar burada yenidən ordu topladılar. 432 topla buranı top atəsinə tutdular. Osman paşanın isə 30 min əsgər və 58 topu var idi.

Rusların 12 saat davam edən hücumları nəticəsiz qaldı. 3 general, 350 zabıt olmaq şərtilə 15 min itki verdilər. Türklərin itkisi isə şəhid və yaralılarla birgə 3500 nəfər idi. Bundan sonrakı rus hücumlarının da qarşısı alındı. Plevnə hər tərəfdən mühasirə olunduğundan heç bir tərəfdən kömək gəlmirdi. Aclıq başlamışdı. Mühasirəni yarmaq üçün hücumla keçən Qazi Osman paşa yaralandı. 2500 şəhid və 3500 yaralı verəndən sonra təslim olmağa razı oldu. Plevnənin mühasirəsi 4 ay 23 gün davam etdi. Bu mühasirədə rusların 150 min əsgəri iştirak etmişdir.

Qaradağ və Serbiya da hücumla keçərək bir çox yerləri zəbt etdilər. Rus orduları 1878-ci ildə Çatalcaya qədər irəlilədilər.

2. Qafqaz Cəbhəsi

Bu cəbhədə komandir Əhməd Muxtar paşa idi. Əmrindəki əsgərlər rus ordularından az idi. Rusların 125 min əsgər, 189 topuna qarşı, 90 min əsgər və 97 topu var idi. Rus ordusu davamlı olaraq yenilənirdi. Halyaz, Zivin, Gedik müharibəsində qalib gələn Muxtar paşaya II Əbdülhəmid qazi ünvanını verdi. Ancaq bu əsnada sayı artan rus ordusuna məğlub olan Əhməd paşa ordunu dağıtmadan Ərzuruma çəkildi. Əhməd paşa bu vaxt İstanbulun müdafiəsi üçün geri çağırıldı. Tarixə 93 müharibəsi kimi düşən bu müharibə ilə bütün Balkanlar, Bolqarıstan, Rumuniya və türklərin yaşadığı digər yerlər itirildi. Bu ərazilərdəki müsəlmanlara qarşı qətləmlər başladı.

Balkanlardan qaçan yüz minlərlə köçəri İstanbul və Ədirnəyə gəldi. Bu fəlakət Osmanlı dövlətinin yıxılmasının əlaməti idi. 1878-ci ildə ruslarla Ayas Tafonos müqaviləsi imzalandı. Müharibə 9 ay 7 gün davam etmişdir. Bu döyüş də böyük torpaqların itirildiyi döyüşlərdəndir.

1881-ci ildə **“Duyuni-ümumiyyə”** adlı idarə quruldu. Dövlətin borcları 252 milyon qızıl idi. Dövlətin bəzi alacaqları İngiltərə və Fransa-yə verildi. Bu idarə dövlət yıxılana qədər davam etdi.

Türklər erməniləri sarayda bəzi vəzifələrə qədər yüksəltmişdilər. Dinləri və dillərinə toxunmayaraq onları rahat və təhlükəsiz yaşamasına

kömək etmişdilər. Rusiya, İngiltərə və Fransa erməniləri türk ərazilərində yaşayan ermənilərdən istifadə etməyə başladılar. Bunun nəticəsində ermənilər 6 vilayətdə (Ərzurum, Düyərbəkir, Sivas, Elazığ, Van və Bitlis) böyük Erməniştan qurmaq xülyasına düşdülər. İlk üsyana Bitlisdə başlayan ermənilər, İstanbul və digər ərazilərdə türklərə hücum edir, qabaqlarına çıxan hər kəsi öldürürdülər. Ermənilər Əbdülhəmidə sui-qəsd hazırlayaraq onu öldürmək istədilər. Bunun üçün onun maşınına partlayıcı qurğu yerləşdirdilər. Amma bombanın tez partlaması Padşahı ölümdən qurtardı. Bu hadisə nəticəsində 26 nəfər ölmüş, 58 nəfər isə yaralanmışdır. Hər erməni üsyanı baş verəndən sonra bu üsyan yatırılırdı. Bu isə, Avropada ermənilərin öldürüldüyü kimi qələmə verilirdi.

Fransızlar 1881-ci ildə Tunisi ələ keçirdilər. 1881-ci ildə Teseyla bölgəsi Yunanıstana verildi. 1882-ci ildə ingilislər Misiri işğal etdilər. Yunanıstanın Qritdə başladığı üsyandan ötrü 1897-ci ildə onlara qarşı müharibə elan edildi. 1 ay davam edən müharibədə Yunanıstan məğlub edildi və Afinaya gedən yol açıldı. Lakin böyük dövlətlərin təsiri ilə Osmanlı ordusu geri çəkilməli oldu. Qrit adasına muxtariyyət verildi.

3. Əbdülhəmidin Şəxsiyyəti

Son əsir türk tarixində haqqında ən çox bəhs olunan simalardan biri də II Əbdülhəmidir. Erməni və yəhudilər ona düşmən idi. Yəhudilər Fələstin ərazilərinin özlərinə verilmədiyini üçün ona düşmən kəsilmişdilər. Bundan əlavə Avropanın da Əbdülhəmiddən xoşu gəlmirdi. Çünki o, Osmanlı dövlətinin dağılmasının qarşısını alırdı.

Əbdülhəmid Osmanlı padşahlarının böyüklərindəndir. O, 32 il, 7 ay, 27 gün hakimiyyətdə olmuşdur. Bu müddət ərzindəki 93 və Yunan hərbi istisna edilərsə, ölkə uzun müddət təhlükəsiz yaşamışdır. Onun dövründə bir çox məktəblər açılmışdır. O, qüvvətli zəkaya sahib olduğundan hadisələri yaxşı qiymətləndirirdi. Dövlətin borclarını azaltmağa çalışmışdır. Eyni zamanda ən az adam öldürən padşahdır. II Əbdülhəmid müsəlmanların xəlifəsi olaraq islami siyasət yürüdürdü.

İ. V Məhməd Rəşadın Hakimiyyəti (1909-1918)

1909-cu ildə hakimiyyətə gələn V Məhməd Rəşad ən yaşlı Osmanlı padşahıdır. Sultan Əbdülməciddin padşah olan üçüncü oğludur. Avropanın təsiri altında qalmışdı. Onun dövrü dövlətin dağılma dövrüdür. Havranda Dürzilər, Yəməndə Zeydilər, Albaniyada Albanlar üsyan etdilər. Bu üsyanlar yatırılmağa çalışıldı. 1911-ci ilə Sultan Məhməd Rəşad Albaniyaya səfərə çıxdı. Bu səfər zamanı Murad Xudavəndigarın Məşhədində yüz min nəfərlə cümə namazı qılmışdır.

İngiltərə və Fransanın Osmanlı ərazilərini ələ keçirməsindən sonra İtaliya da Osmanlı dövlətindən Sicilya adasını istədi. Bu təklif rədd olunduğu üçün Osmanlıya qarşı müharibə elan olundu. Rodos və 12 ada İtaliyanın əlinə keçdi. Nəticədə Lozanda İtaliya ilə müqavilə imzalandı. Müqavilənin şərtlərinə görə Rodos və 12 ada tərk edilməli, Liviya İtaliyaya verilməli idi. Balkan müharibəsi başladığına görə İtaliya müqavilənin şərtlərinə əməl etmədi.

Osmanlının Avropa hissəsini bölüşdürmək istəyən dörd kiçik dövlətin əlinə Liviya savaşı ilə fürsət düşdü. Yunanıstan, Serbiya və Qaradağ Osmanlıya hücum etmək üçün fürsət axtarırdılar. 1912-ci ildə bu fürsəti tapdılar və müharibə başladı. Bolqarlar Suloglu və Pinarhisar ətrafındakı döyüşlərdə qələbə qazandılar. Bundan sonra Lüləburqazı müharibəsində də qalib gələn bolqarlar Çatalcaya qədər irəlilədilər. Burada onların qarşısını almaq mümkün oldu. Serblər də Priştinəni tutdular. Kosovada Osmanlı orduları məğlub edildi.

Bu müharibədə Osmanlı dövləti və bu ərazilərdə yaşayan müsəlmanlar çox böyük fəlakətə məruz qaldılar. Bu ərazilərdə qalan müsəlmanlar buralardan köçmək məcburiyyəti ilə üzləşdilər. Buna səbəb oradakı Avropa dövlətlərinin qətlamlara başlaması idi.

Londonda toplanan ikinci konfransda Balkan dövlətləri razılığa gələ bildilər. Müqaviləyə görə Osmanlı dövləti bütün Balkanları itirdi. Bu hadisə I dünya müharibəsinin başlamasının səbəbi oldu. Balkan savaşındakı məğlubiyyət türk tarixinin ən kədərli hadisələrindən biridir. Balkanlardakı 550 illik Osmanlı hakimiyyətinə artıq son qoyuldu. Adalar,

Trakya və Makedoniya da itirildi. Bu vaxt bolqar və yunanlar Osmanlı mirasını bölüşdürmək üstündə savaşa başladılar. Bundan istifadə edən Osmanlı 1913-cü ildə Ədirnəni geri aldı.

1. I Dünya Müharibəsi

Dünya dövlətləri gələcək döyüşə hazırlaşdılar. Almanıyanın güclənməsi İngiltərəni qorxudurdu. Nəticədə İngiltərə, Fransa və Rusiya razılığa gəldilər. Almaniya, Avstriya və İtaliya da müttəfiq oldular. İtaliya sonradan bu qrupdan ayrılaraq digər qrupun tərkibinə keçdi. Müharibə davam etdiyi müddətdə Rumuniya, Yunanıstan və Amerika Rusiyanın olduğu qrupa qoşuldu. Osmanlı və Bolqarıstan da Almanıyanın olduğu qrupa daxil oldu.

I Dünya müharibəsinin başlamasından 1 gün sonra hərbi nazir Ənvər paşa heç kəsdən xəbərsiz Almaniya ilə müttəfiqlik haqqında müqavilə imzaladı. Bundan əlavə Avstriya ilə də müqavilə imzalandı. Ənvər və Tələt paşa Osmanlının Almanıyanın tərəfində olmasını istəyirdilər. Bu əsnada Cihadi-əkbər fitvası yayınlanaraq bütün müsəlmanlar cihada dəvət edildi. Bununla da dövlət 9 cəbhədə dörd il davam edən misli görülmemiş müharibəyə sürüklənmiş oldu. İlk döyüşdə iki tərəf də böyük itkilər verdi.

Dövlətlərin itkiləri ingilislər 205 min, fransızlar 47 min, türklər 186 min, Çanaqqala müharibəsindəki itki isə 250 min nəfər olmuşdur.

Bu müharibədə türklər özündən dəfələrlə güclü olan düşmənlərinə qalib gəlmişdir. Müxtəlif cəbhələrdə ölənlərin sayı Qafqaz cəbhəsində 218 min, Çanaqqalada 101 min, Fələstin və Sina cəbhəsində 80 min, İraqda 44 min, İznik və Antaliyada 9 min, Qaliçiyada 4 min, Rumuniyada 4 min nəfər olmuşdur. Əhalisi 18 milyon olduğu bilinən Osmanlı dövləti bu müharibələrdə 3 milyon insan itirmişdir.

Padşah Məhməd Rəşad, Əbdülhəmidin vəfatından 4 ay 23 gün sonra, 1918-ci ildə vəfat etdi. 9 il, 2 ay, 6 gün padşahlıq etmişdir. Dövlət

işlərinə heç bir müdaxilə edə bilmirdi. Onun yerinə sonuncu Osmanlı padşahı VI Məhməd Vahdəddin keçdi. Qafqaz cəbhəsi xaric, bütün cəbhələrdə məğlub olan Osmanlı dövləti sülh istədi. Müttəfiqlərin istəyi ilə Mondra müqaviləsi imzalandı. Onların tələbləri qəbul olundu.

İstanbul müttəfiq qüvvələr gəldi. Artıq qara günlər başlamış oldu. Anadolunun bir çox yerləri ələ keçirildi. Artıq hökumət ləğv olunmuşdu. 1 noyabr 1922-ci ildə səltənət, 3 mart 1924-cü ildə də xilafət ləğv olundu. Son xəlifə Əbdülməcid də ölkədən çıxarıldı.

2. Nəticə

Ərəb yarımadasında doğan İslam günəşi, tezliklə dünyanın hər tərəfini işıqlandırdı. Bundan sonrakı dövrlərdə İslamla tanış olan türklər, müxtəlif dövrlərdə müxtəlif dövlətlər qurdular. Malazgird zəfərindən 458 il sonra Avropaya daxil olmuş və Vyanaya qədər getmişdilər. 1683-cü ilə qədər Avropa dövlətləri müxtəlif hücumlar edərək Osmanlıны zəiflətməyə çalışdılar. Həmin dövrlərdə bunu bacarmasalar da sonralar buna nail ola bildilər. Belə ki, yəhudiləri dəstəkləyərək Fələstin torpaqlarını ələ keçirməyə təşviq etdilər.

İngiltərə və Fransa aralarında ixtilaflar salaraq ərəb torpaqlarını süni olaraq kiçik dövlətlərə parçalamışdılar. Bununla da birlik və bərabərliyin qarşısını almışdılar.

Erməniləri də etdikləri köməklər vasitəsilə dəstəkləyən İngiltərə, Fransa və Rusiya, sonralar bunları dünyanın başına bəla etdilər. Buna görə ermənilər *“madam ki yəhədulilər 1500 il sonra öz vətənlərinə döndülər, biz də dönərik”* xülyası içindədirlər.

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

İPƏKYOLU NƏŞRİYYATI

Abdurrahman Şərəf, *Zübdetül-Kıssa*, İstanbul 1315.

Acluni, *Kəşf-ül-Xəfa*, Beyrut 1351, I-V.

Atar Fəhreddin, *İslamda Adliyyə Təşkilatı*, Ankara 1978.

Atçeken, İsmail Hakkı, *Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik*, Ankara, 2001.

_____, “Ömer b. Abdülaziz Dönemi Sonrası Emevi İdarecilerinin Mevali Politikaları”, S.Ü.İ.F.D., sayı 13, Konya, 2002, s. 69-88.

Altun Ara, “Gaznelilər”, *DİA*, XIII, 480-485.

Ayni, *Umdətül-Qari*, I-VIII.

Ayverdi, Samiha, *Ebedi ve Manevi Dünyası İçinde Fatih*, İstanbul 1968.

_____, *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları*, I-III, İstanbul 1975.

Bayur, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi*, I-III, TTK yayınları, Ankara 1946-1950.

Bakır Abdulhalık, *H. Ali ve Dönemi*, Ankara, 1991.

Bahriye Üçok, *İslamdan Dönenler ve Yalancı Peygamberler*, Ankara, 1982.

Beyhəqi, *Əs-Sünənül Kübra*, Haydarabad 1352.

Bəlazuri, Əbu'l-Abbəs Əhməd b. Yəhya b. Cabir (v. 279/892), *Ənsabul-Əşrəf*, nşr., Əbdüləziz əd-Duri, Beyrut, 1388/1978, I-III

_____, *Fütuhu'l-Buldan*, Beyrut, 1407/1987.

Bondari, *İrak ve Horasan Selcukluları*, tərc. K. Burslan, TTK yayınları, Ankara 1943.

Buxari, Əbu Abdullah Məhəmməd b. İsmayıl (v. 256/870), *əl-Camius-Səhih*, İstanbul 1315 h, I-III.

Danışmend İ. Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, I-IV, İstanbul 1971.

Dindar Bilal, “Bedreddini Simavi”, *DİA*, V, 331-334.

Dinəvəri, Əbu Hənifə Əhməd b. Davud (v. 282/895), *əl-Axbaru't-tıval*, (thq. Abdü'l-Mün'im Amir və Cəmalüddin əs-Səyyal), Qahirə 1960.

Əbu Yusuf, Yaqub b. İbrahim, *Kitabul Xərac*, tərc: Ali Özek, İstanbul 1970.

Əbu Davud, Süleyman b. Əşas əs-Siciştani, (v. 275/888), *əs-Sünən*, Misir, 1371/1952, I-XII.

Əbu Mihnəf, *Maktəlu'l-Huseyn və masra'u əhl-i beytihi və ashabihı fi Kərbəla*, Bağdad 1977.

Əhməd b. Hənbəl, *Müsnəd*, Misir 1313, I-V.

Əhməd b. Mahmud, *Səlcuqnamə*, I-II.

Eric Schroeder, *Kronoloji İslam Tarihi*.

Fayda, Mustafa, *Doğuşdan Günümüə Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1992.

Fuat Köprülü, *Osmanlı İmperatorluğunun Kuruluşu*, Ankara 1972.

Fıqlalı, Ethem Ruhi, “Hasan”, *DİA*, XVI, 282-84.

Günaltay, M. Şemseddin, *Abbasoğulları İmperatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü*, Belleten, VI, 23-24. (1942)

Gibbons, *Osmanlı İmperatorluğunun Kuruluşu*, Tərc. Rağib Hulusi, İstanbul 1928.

Hamidullah, Məhəmməd, *Məcmuatul Vəsaiqus-Siyasiyyə*, Beyrut 1985.

Hasan, İbrahim Hasan, *Siyasi, Dini, Kültürel və Sosial İslam Tarihi*, tərc: Heyet, İstanbul 1987.

Hattab, Mahmut Şit, *Komutan Peygamber*, tərc: Ahmet Ağırakça, İstanbul 1988.

Hoca Sadeddin Efendi, *Tacut-Təvarix*, I-V, İstanbul 1974-1979.

İbn Xaldun, *Müqəddimə*, tərc., Zakir Kadiri Ugan, I-II, İstanbul 1991.

İmam Nəvəvi, *Riyazüs-Salihin*, Beyrut, 1990.

İmam Malik, *Muvatta*, Kitabul Qədar, No. 3, İstanbul 1994.

İmam Zəhəbi, *Tarixul-İslam*, Cantaş Yayınları.

İbn Asəm, *əl-Fütuh* (thq. Suheyl Zəkkar), I-II, Beyrut 1992.

İbnul-Əsir, Əli b. Məhəmməd əş-Şeybani (v. 630/1232), *əl-Kamil fit-Tarix*, I-XII, Beyrut, 1385/1965.

_____, *Usdul-Ğabə*, M. İbrahim əl-Bənnə nəşri, I-VII, Qahirə 1970.

İbn Sad, Əbu Abdullah Məhəmməd (v. 230/844), *ət-Tabakatül-Kübra*, I-VIII, Beyrut, 1398/1978.

İbn Hişam, Əbdülməlik (v. 218/834), *əs-Siyratün Nəbəviyyə*, I-IV, Beyrut 1391/1971.

İbn Kəsir, Ebul-Fida İsmayıl b. Ömər, (v. 774/1373), *el-Bidayə və-n-Nihayə*, I-XIV, Beyrut, 1966.

İbn Həcər əl-Əsqəlani, *el-İsabe fi Temyizis-Sahabe*, I-IV, Qahirə 1972.

İbn Əbdil-Bərr, *əl-İstiab*, Qahirə 1960.

İbn Qayyim, Məhəmməd b. Əbu Bəkir, (v. 751/1350), *Zadül-Məad*, I-IV, Qahirə, 1373/1953.

İbn Tavus, *Kitabu'l-məlfuh ala qatlə't-tufuf*, (thq. Faris Təbriziyan),

İbn Manzur, *Lisanul- Arab*, I-XVIII, Beyrut, 1997.

İbn Şəhraşub, *Mənakibu Ali Əbi Talib*, I-IV, Beyrut 1985.

İbn Zəncəvey, *Kitabul Əmval*, t.y. Şakir Z. Feyyaz, Riyad, 1986.

İsfahani, Əbu'l-Fərəc (v. 356/967), *Məkatilü't-Talibiyyin* (thq. Seyyid Əhməd Sakr), Bayrut, 1987.

İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşləri*, İstanbul 1994.

Jon Davenport, Hz. Muhammed və Kuran-ı Kerim, tərc., Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1345/1926.

Kafesoğlu, İbrahim, *Selçuklu Tarihi*, MEB yayını, İstanbul 1972.

Kamil Miras, *Təcrid-i Sərih Tərcüməsi*, (ilk üç cildi Ahmet Naim tərəfindən hazırlanmışdır.) I-XII, İstanbul, 1928–1948.

Kara, İsmail. *İslamcıların Siyasi Görüşləri*, İstanbul 1994.

Karaman Hayreddin, “Adalet”, *DİA*, I, 343-4.

Kazıcı Ziya, *İslam Medeniyeti ve Müəssiseleri Tarihi*, İstanbul 1999.

Koçu, Rəşad Ekrem, *Fatih Sultan Mehmet*, İstanbul 1973.

Köymən, M. Altay, *Alparslan ve Zamanı*, İstanbul 1972.

_____, M. Altay, *Selçuklular Devri Türkiye Tarihi*, Ankara 1963.

Köktaş, M. E. *Din ve Siyaset, Siyasal Davranış ve Dindarlıq*, Ankara 1997.

Lamartin, *Türkiye Tarihi*, 1001 təməl əsər.

Mahmud Esad Efendi, (v. 1336/1917), *Tarixi-d-Din-i İslam*, I-III, İstanbul 1319–1329.

Mansur Ali Nasif, *ət-Tacul-Cami-ili-Usul fi Əhadisur-Rusul*, I-IV, Qahirə, 1382/1962.

Malik b. Ənəs, *əl-Muvatta*, I-IV, İstanbul 1994, Bəyan yayınları.

Mavərdi, *Kitabul Əhkamis Sultaniyyə*, Misir, 1298/1881.

Məsudi, Əbu'l-Həsən Əli b. Nüseyin b. Əli (346/957), *Murucuz-Zəhəb*, Beyrut 1989.

Məhəmməd Həmidullah, *İslam Peyğəmbəri*, (tərc., Said Mutlu və Salih Tuğ), I-II, İstanbul 1385-1388/1966-1969.

Mehmed Zihni Efendi, *Kitabüs-Salat*, I-II, İstanbul 1326.

Mehmet Raif, *Muhtasar Şəmail-i Şərif*, İstanbul 1304.

Mehmet Halife, *Tarihi-Gilmani*, İstanbul 1976.

Mehmet Rəşid, *Tarihi-Rəşid*, I-V, İstanbul 1282.

Mövlana, Şibli, *Asri-Saadət*, tərc: Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1977.

Muhammed Hamdi Yazır, (Elmalı Hamdi Efendi, v. 1358/1942), *Hak Dini Kuran Dili*, I-IX, İstanbul 1935–1939.

Məhəmməd Ziyaüddin Rəis, *əl-İslam vəl-Xəlifə fil-Asril Hadis; Nakd Kitabul-İslam və Usulul Hukm*, Qahirə 1976.

Murat Sarıcık, *Kərbəla Olayında əl-Hurr b. Yezid və Hz. Hüseyinlə Mücadələsi*, S.D.Ü.İ.F., I-II, İsparta 1996.

Müslim, Əbul-Hüseyn Müslim b. əl-Haccac b. Müslim əl-Quşeyri, (v. 261/875), *əl-Camius-Səhih*, I-V, Qahirə, 1374-1375/1954-1955 m.

Müneccimbaşı, Ahmet Dede, *Müneccimbaşı Tarihi*, I-II, tərc. İsmayıl Erünsal.

Müfīd, *əl-İrşad fi Marifəti Hucəcillahi ale'l-İbad*, (thq. Müəssəsətu əhl-i Beyt), I-II, Beyrut 1993.

Özaydın, Abdülkerim, *Selçuklularda Fetret və İntikal Devri*, Ankara, 1990.

_____, **Abdülkerim**, “Karahanlılar”, *DİA*, XXIV, 404-412.

_____, **Abdülkerim**, “Nizamülmülk”, *DİA*, XXXIII, 194-196.

Öztuna Yılmaz, *Türkiye Tarihi*, I-XII, Hayat kitabları, İstanbul 1963-1967.

Phillip K. Hitti, *Siyasi və Kültürel İslam Tarihi*, I-II, İstanbul 1980.

Ravəndi, Muhammed b. Ali, *Rahatus-Sudur və Ayətus-Surur*, trc., Ahmet Ateş, I-II, TTK yayınları, Ankara 1957-1960.

- Sadrəddin** Əbul Həsən Əli b. Nasr b. Əli Hüseyni, *Əhbərud-Dövləti-Səlcukiyyə*, tərc. Necati Lugal, TTK yayınları, Ankara 1943.
- Sahillioğlu** Halil, “Dinar”, *DİA*, IX, 352-355
- Sanhaury**, A. *Le Califat*, Paris 1924.
- Silahtar** Mehmet Ağa Fındıklılı, *Tarihi-Silahdar*, I-II, İstanbul 1928.
- Süleyman** Duyğu, *Genel Tarih*, Ankara 1977-1978.
- Şibli**, Mevlana və Süleyman Nedvi, *Əsr-i Səadət*, (tərc., Ömer Rıza Doğrul) I-X, İstanbul, 1346-1353 h./1928-1935 m.
- _____, *əl-Vəsaiqus-Siyasiyyə*, Beyrut 1405/1985.
- Şerafəttin Yaltkaya**, *Hatıplık ve Hutbeler*, İstanbul 1946.
- _____, *əl-Hakayik mimmə fil-Camiis-Sağır vəl-Məşarık*, I-II, İstanbul 1311.
- Təbəri**, Əbu Cəfər Məhəmməd b. Cərir (310/922), *Tarixu'l-Uməmi və'l-Müluk*, I-XIII, Beyrut, 1407/1987.
- Terzi** M. Zeki, *Hz. Peygamber ve Hulafai-Raşidi Döneminde Askeri Təşkilat*, Samsun 1990.
- Tirmizi**, Məhəmməd b. İsa Sərvər (v. 279/892), *əs-Sünən*, I-III, Qahirə, 1385/1965.
- Togan** Zeki Velidi, *Ümumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946.
- Turan**, Osman, *Selçuklar ve İslamiyyət*, İstanbul 1971.
- _____, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul 1980.
- Tyan**, *Le Notariat dans la Pratique du Droit Musulman*, Beyrut 1959.
- Uluçay**, Çağatay, *İlk Müslüman Türk Devletleri*, İstanbul 1975.
- Uzunçarşılı İ**, Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, I-IV, TTK yayını, Ankara 1954-1983.
- Yakubi**, Əhməd b. Əbi Yakub b. Cəfər b. Vəhb b. Vadıh əl-Əxbəri (292/904), *Tarixul-Yakubi*, I-II, Beyrut, 1993
- Yıldız Hakkı Dursun**, *İslamiyyət ve Türkler*, İstanbul 1980.
- Zəhəbi**, *Siyəru Aləmun-Nübəla*, Beyrut 1981-5.
- Wensinck A.J.**, “Necəsi”, *İslam Ensiklopediyası*, IX, 153.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	5
--------------	---

BİRİNCİ FƏSİL

XÜLƏFAYİ-RAŞİDİN DÖVRÜ (632-661)

I. HZ. MƏHƏMMƏDİN (s.ə.s) VƏFATINDAN SONRA ÜMUMİ VƏZİYYƏT	9
--	---

A. Kırtas Hadisəsi	10
B. Hz. Məhəmmədin Vəfatı və Dəfini Məsələsi	11
C. Hz. Peyğəmbərin Mirası	12
Ç. Mürtəd və Mürtəcelərlə Döyüş	13

II. HZ. ƏBU BƏKRİN XİLAFƏT DÖVRÜ

(11-13 h./632-634m.)	14
----------------------------	----

A. Hz. Əbu Bəkrin Xəlifə Seçilməsi (11 h./632 m.)	14
B. Üsamə Ordusunun Səfərə Göndərilməsi	16
C. İrtidat-İrtica Hərəkətləri və Hz. Əbu Bəkrin Mövqeyi ..	16
Ç. Qurani-Kərimin Toplanması	19
D. Hz. Əbu Bəkr Dövründə Fəth Hərəkətləri	20

1. İraq Fəthləri	21
2. Suriya Fəthləri	22
E. Hz. Əbu Bəkrin Vəfatı	23
III. Hz. ÖMƏRİN XİLAFƏT DÖVRÜ (13-23 h./634-644 m.)	24
A. Hz. Ömər in Xəlifə Seçilməsi	24
B. İraq və İran Fəthləri	24
1. Kadisiyyə Döyüşü (15 h./636 m.)	25
2. Nəhavənd Mühəribəsi (21 h./642 m.)	27
C. Bizans Ərazisindəki Fəthlər	27
1. Şam və Qüdsün Fəthi	27
2. Misir və İsgəndəriyyənin Fəthi	28
Ç. Hz. Ömər in Şəhid Edilməsi	29
IV. Hz. OSMANIN XİLAFƏT DÖVRÜ (23-35 h./644-656 m.)	30
A. Hz. Osman ın Xəlifə Seçilməsi (23 h./644 m.)	30
B. Hz. Osman Dövründə Edilən Fəthlər	31
C. Hz. Osman Dövrü və Daxili Çəkişmələr	33
1. Mushafların Yandırılması və Quranın Çoxaldılması	34
2. Dövlət İşçilərinin Təyini	35
3. Səhabələrə Qarşı Davranışı	36
4. Yenilikləri	36
Ç. Hz. Osman ın Şəhadəti	37
1. Hz. Osman ın Öldürülməsi Hadisəsinin İzahı	38
V. Hz. ƏLİNİN XİLAFƏT DÖVRÜ (35-40 h./656-661 m.)	44
A. Hz. Əlinin Xəlifə Seçilməsi (35 h./656 m.)	44

B. Hz. Əlinin Dövründəki Hadisələr	44
1. Cəməl Hadisəsi	45
2. Hz. Əli və Müaviyə Arasındakı Mübarizə.	
Sıffin Döyüşü	47
3. Hakəm Hadisəsi və Xaricilər	48
4. Hz. Əli və Xaricilər	51
C. Hz. Əlinin Şəhid Edilməsi	53
Ç. Hz. Həsənin Xəlifəliyi və Müaviyə ilə Olan Münasibət	55
VI. RAŞİDİ XƏLİFƏLƏR DÖVRÜNDƏKİ DÖVLƏT	
TƏŞKİLATI	57
A. Siyasi Təşkilat və Xilafət	58
B. Dövlət Quruluşu	63
C. Hərbi Təşkilat və Fəthlər	67
Ç. Ədliyyə Təşkilatı (Məhkəmələr)	72
D. Dini Quruluşlar	75
E. Din və Dini Anlayışlar	77
1. Dini Anlayışlar	78
a. İslam Anlayışı	86
Ə. Maliyyə Təşkilatı	90
1. Dövlətin Gəlirləri	90
2. Dövlət Xəzinəsinin Xərcləndiyi Yerlər	96
F. Sosial Vəziyyət və Daxili Çəkişmələr	99

II FƏSİL

ƏMƏVİLƏR DÖVRÜ (661-750)

I. Hz. HƏSƏNİN XİLAFƏTİ 107

A. Hz. Həsənin Xilafətdən Çəkilməsi 107

II. ƏMƏVİLƏRDƏ SÜFYANİLƏR DÖVRÜ (661-683) . 109

A. Müaviyənin Hakimiyyəti (661-680) 109

1. Müaviyə Dövründəki Hadisələr 110

a. Daxili Hadisələr 110

b. Yezidin Vəliəhdliyi Məsələsi 111

c. Xarici Hadisələr 112

2. Müaviyənin Vəfatı 112

B. I Yezidin Hakimiyyəti (680-683) 113

1. Hz. Hüseyin Kufəyə Dəvət Olunması 114

a. Kərbəlaya Doğru 115

b. Kərbəla Faciəsindən Əvvəlki Günlər 117

c. Məhərrəmin Onuncu Günü (10 Oktyabr 680) . 118

ç. Döyüş Başlayır 119

d. Hz. Hüseyin Yanındakıların Ona Bağlılıqları 120

e. Yezidin Tərəfdarları Əhli-Beyti də Öldürür 122

2. Kərbəla Hadisəsindən Sonrakı Vəziyyət 123

a. Mədinə Faciəsi 123

b. Harrə Savaşı 125

c. Məkkənin Mühasirəyə Alınması 126

ç. Husaynın Təklifi və Abdullah b.

Zübeyrin Cavabı 126

C. II Müaviyənin Hakimiyyəti (683) 127

1. Daxili Çəkişmələr və Abdullah b. Zübeyr 128

III. ƏMƏVİLƏRDƏ MƏRVANİLƏR DÖVRÜ (683-750) 128

A. Mərvan b. Hakəmin Hakimiyyəti (683-685) 128

1. Muxtarus-Səqafinin Ortaya Çıxması 129

2. Mərvanın Vəliəhd Təyin Etməsi və Ölümü 130

B. Əbdülməlik b. Mərvanın Hakimiyyəti (685-705) 130

1. Muxtarus-Səqafinin Öldürülməsi..... 132

2. Əbdülməlikin Hərəkətə Keçməsi 133

3. Abdullah b. Zübeyrin Şəhid Edilməsi 133

4. Əbdülməlikin Səltənəti 136

5. Müxtəlif Bölgələrdəki Üsyanlar 136

6. Bizansla Olan Münasibətlər 137

7. İraqdakı Hadisələr və Həccacın Valiliyi 138

8. Xaricilərlə Mübarizə 140

9. Şəbib və Həccac 141

10. Misirdəki Vəziyyət 142

11. Şimali Afrikada Baş Verən Bərbəri Üsyanı 142

12. Əbdülməlikin İdarə Sahəsində

Etdiyi Dəyişikliklər 144

C. I Vəlid b. Əbdülməlikin Hakimiyyəti (705-715) 144

1. Türküstan Fəthləri 144

2. Quteybənin Fəth Etdiyi Ərazilər	145
a. Səmərqəndin Fəthi	145
3. Afrika və İspaniyanın Fəthi	146
a. İspaniyanın Vəziyyəti	146
b. Tariq b. Ziyadın İspaniyaya Keçməsi	147
c. Musa b. Nuseyrin Qələbə Xəbərini Öyrənməsi	148
ç. Musa b. Nuseyr İspaniyada	149
d. İspaniya Fəthdən Sonra	150
5. Hindistanın Fəthi (709-712)	150
6. Bizans İstiqamətində Aparılan Müharibələr	151
7. I Vəlidin Fəaliyyətləri	151
Ç. Süleyman b. Əbdülməlikin Hakimiyyəti (715-717)	153
1. Süleyman b. Əbdülməlikin Daxili Fəaliyyətləri	153
2. Süleymanın Dövründə Baş Verən Fəthlər	154
a. Təbəriстан və Cürcanın Fəthi.....	154
b. İstanbulun Mühasirəsi (716-717)	155
3. Süleyman b. Əbdülməlikin Vəfatı	155
D. Ömər b. Əbdüləzizin Xəlifəliyi (717-720)	156
1. Ömər b. Əbdüləzizin Fəaliyyətləri	157
a. Əhli-Beytin Haqqını Qaytarması	158
b. Valilərə Verdiyi Əmrlər	159
c. Daxili Çəkişmələrin Qarşısını Alması	160
ç. Əndəlüslə Maraqlanması	161
d. Ömər b. Əbdüləzizin xalqla münasibəti	161

e. Bidətləri Sünnələrlə Əvəzləməsi	162
2. Ömər b. Əbdüləzizin Şəxsiyyəti	162
3. Ömər b. Əbdüləzizin Vəfatı	164
E. II Yezidin Hakimiyyəti (720-724)	164
1. Yezid b. Muhalləbin Üsyanı	164
2. Şimali Afrikada Üsyan	165
3. Türk-Ərəb Münasibətləri	166
a. Mavəraunnəhrdəki Vəziyyət	166
b. Xəzər Türkləri ilə Mübarizə	166
4. Yezidin Şəxsiyyəti və Ölümü	166
Ə. Hişam b. Əbdülməlikin Hakimiyyəti (724-743)	167
1. Türküstan Üsyanları	168
2. İspaniyadakı Vəziyyət	169
3. Qafqazdakı Mühəribələr	171
4. Bizansla Aparılan Mühəribələr	171
5. Hişamın Əhli-Beytdən Olan Zeydi Öldürməsi	172
6. Hişamın Vəfatı	172
F. II Vəlidin Hakimiyyəti (743-744)	173
G. III Yezidin Hakimiyyəti (744)	174
Ğ. İbrahimin Hakimiyyəti (744)	175
H. II Mərvanın Hakimiyyəti (744-750)	175
1. Xaricilər Üsyanı	176
2. Abbasoğulları Tərəfdarlarının Üsyanı	176
a. Abbasoğulları Hərəkatının Yayılması	177

b. Məhəmməd b. Əlinin Vəfatından	
Sonrakı Vəziyyət.....	177
3. Əbu Müslimin Hərbi Hərəkəti	178
a. İnqilabın Başlanması	178
b. Toqquşmaların Başlaması	178
c. Nasrın Mərvandan Kömək İstəməsi	179
ç. İmam İbrahimin Edam Edilməsi	179
4. Əbul-Abbəsın İmamlığı və Xəlifə Seçilməsi.....	180
5. Əməvilərin Dağılmasının Səbəbləri	180

III FƏSİL

ƏNDƏLÜS ƏMƏVİ DÖVLƏTİ (756-1031)

I. DÖVLƏTİN QURULMASI VƏ I ƏBDÜRRƏHMAN 185

A. I Əbdürrəhmanın Fəaliyyətləri	186
1. Daxili Fəaliyyətlər	187
B. I Hişamın Hakimiyyəti (788-796)	188
C. I Hakəmin Hakimiyyəti (796-822)	189
Ç. II Əbdürrəhmanın Hakimiyyəti (822-852)	190
D. III Əbdürrəhmanın Hakimiyyəti (912-961).....	191
1. Daxili Fəaliyyətləri	191
2. Xarici Ölkələrlə Münasibətləri	192
E. II Hakəmin Hakimiyyəti (961-976)	193
Ə. II Hişamın Hakimiyyəti (976-1009).....	194
F. Məhəmməd əl-Məhdinin Hakimiyyəti və	

Ondan Sonrakı Vəziyyət	195
1. Tavaifi Muluk, Murabit və Muvahhidlər	196

IV FƏSİL

ABBASİLƏR XİLAFƏTİ (750-1258)

I. ABBASİ XİLAFƏTİNİN QURULMASI	201
A. Əbul-Abbas Abdullahın Xəlifəliyi (750-754)	201
1. Üsyanlar	202
2. Talas Müharibəsi (751)	202
3. Əbul-Abbas Abdullahın Ölümü (754)	204
B. Əbu Cəfər Mənsurun Xəlifəliyi (754-775)	204
1. Abdullah b. Əlinin Üsyanı	205
2. Əbu Müslimin Öldürülməsi	205
3. Əbu Cəfər Mənsurun Fəaliyyətləri	207
a. Bağdad Şəhərinin Qurulması	207
b. Əbu Cəfərin Əhli-Beytə Qarşı Münasibəti	208
C. Mehдинin Xəlifəliyi (775-785)	209
1. Müqənnə və Muhammərlər	210
2. Bizansla Olan Müharibələr	211
Ç. Hədinin Xəlifəliyi (785-786)	212
D. Harun ər-Rəşidin Xəlifəliyi (786-809)	212
1. Bizansla Aparılan Mübarizələr	213
2. Misir və Şimali Afrikadakı Hadisələr	214

3. Şərq Hadisələri	215
4. Bərməkilərin Məhvi	215
5. Bağdadın Ən Parlaq Dövrü	216
6. Harun ər-Rəşidin Şəxsiyyəti	216
E. Eminin Xəlifəliyi (809-813)	217
1. Eminin Qardaşı Məmunu	
Vəliəhdlikdən Uzaqlaşdırması	218
a. Emin və Məmun Arasındakı Mübarizə	218
Ə. Məmunun Xəlifəliyi (813-833)	219
1. Daxili Hadisələr	219
2. Hərsəmənin Vəzir Fəzl	
Tərəfindən Öldürtdürülməsi	220
3. Məmunun Əli Rıza b. Musa Kazımı	
Vəliəhd Təyin Etməsi	220
4. Vəliəhd Əli b. Musa əl-Kazımın Vəfatı	221
5. Xorasan Üsyanı və Tahirilər Dövlətinin Qurulması	222
6. Digər Bölgələrdəki Üsyanlar və Kritin Fəthi	222
7. Babək Üsyanı və Xürrəmilər Hərəkatı	223
8. Məmunun Dövründəki Bizansla Olan Savaşlar	224
a. Sicilyanın Fəth Olunması (827)	225
9. Məmunun Şəxsiyyəti və	
Onun Dövründəki Hadisələr	225
F. Mötəsimin Xəlifəliyi (833-843)	227
1. Samirə Şəhərinin Qurulması	228

2. Babak Üsyanının Yatırılması	228
3. İtalyadakı Fəthlər	229
4. Bizansla Müharibələr	230
5. Mötəsimin Şəxsiyyəti və Vəfatı	231
G. Vasiqin Xəlifəliyi (842-847)	231
Ğ. Mütəvəkkil Xəlifəliyi (847-861)	232
1. Mütəvəkkil Dövründə Abbasilərin Vəziyyəti	233
H. Abbasilərin Zəifləməsi	233
1. Qərmətilərin Ortaya Çıxması	235
2. Müqtəfi Billahdan Sonrakı Abbasi Xəlifələri	237
3. Monqolların Hücumu və Abbasilərin Süqutu	238
4. Abbasi Xəlifəliyinin Misirdə Davam Etməsi	239
5. Yəmən və Hicazda Qurulan Digər İslam Dövlətləri	239

V FƏSİL

SƏLCUQLU İMPERİYASI (1038-1157)

I. TÜRKLƏR ARASINDA İSLAMIN YAYILMASI 243

A. Qaraxanlılar Dövləti (840-1212)	244
B. Qəznəvilər Dövləti (961-1187)	245
1. Mahmudun Hakimiyyəti (998-1030)	246
2. Mahmuddan Sonra Qəznəvilər	246

II. BÖYÜK SƏLCUQLU İMPERİYASI (1038-1157) 247

A. Dövlətin Qurulma Mərhələsi	247
1. Səlcuqluların İlk Dövləri	247

2. Çağrı Bəyin Anadolu Səfəri və Dövlətin Qurulması	248
3. Dəndənəkan Döyüşü (1040)	249
4. Anadolu Səfərləri və Həsənqala Zəfəri	250
5. Toğrul Bəy və Abbasilər	251
6. Toğrul Bəyin Vəfatı və Şəxsiyyəti	251
B. Alp Arslanın Hakimiyyəti (1064-1072)	252
1. Anadolu Səfərlərinə Qarşı Bizansın Münasibəti	253
2. Alp Arslanın Suriya Səfəri	253
a. Malazgird Müharibəsi	254
b. Malazgird Müharibəsinin Əhəmiyyəti	255
3. Türkünstan Səfəri, Alp Arslanın Vəfatı və Şəxsiyyəti	255
C. Məlikşahın Hakimiyyəti (1072-1092)	256
1. Məlikşahın Suriya Səfəri	256
2. Qaraxanlıların Təbə Edilməsi və Daxili Çəkişmələr	257
3. Məlikşahın Vəfatı və Şəxsiyyəti	258
4. Daxili Çəkişmələr və Dövlətin Zəifləməsi	258
a. Bərkəruq və Məhəmməd Tapar Arasındakı Mübarizə	259
b. Məhəmməd Tapar (1105-1118)	260
Ç. Sultan Səncərin Hakimiyyəti (1118-1157)	260
1. Qətvən Döyüşü	260
2. Oğuzların Hücumu, Səncərin Ölümü və Şəxsiyyəti	261

VI FƏSİL

AZƏRBAYCAN SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİ (1501-1736)

I. SƏFƏVİLƏR DÖVLƏTİNİN QURULMASI	265
A. Şah İsmayılın Hakimiyyəti (1501-1524)	267
1. Çaldıran Döyüşü	270
2. Şah İsmayılın Daxili Siyasəti	271
B. Şah I Təhmasibin Hakimiyyəti (1524-1576)	272
1. Şirvan və Şəki Azərbaycan	
Səfəvilər Dövlətinin Tərkibində	273
C. Şah II İsmayılın Hakimiyyəti (1576-1577)	275
Ç. Şah Məhəmməd Mirzənin Hakimiyyəti (1578-1587) ..	275
D. I Şah Abbasın Hakimiyyəti (1587-1629)	278
1. Daxili Siyasəti	278
2. Xarici Siyasəti	280
E. İran Əsarətinə Qarşı Çıxışlar	281
Ə. Azərbaycan Uğrunda İran-Osmanlı Mübarizəsi	284
F. Mədəniyyət	286

VII FƏSİL

OSMANLI DÖVLƏTİ (1299-1918)

I. OSMANLI DÖVLƏTİNİN QURULMASI	292
A. Orxan Bəyin Fəaliyyətləri (1326-1361)	293
1. Osmanlıların Rumeliyə Keçməsi	293

B. I Muradın Hakimiyyəti (1361-1389)	294
1. Serb Sındığı (1364) Müharibəsi	294
2. Osmanlı Fəthlərinin Mənəvi Səbəbləri	295
3. Osmanlı-Karamanoğlu Münasibətləri	297
4. I Kosova Döyüşü (1389) və I Muradın Vəfatı	297
5. Sultan Muradın Şəxsiyyəti	297
C. Yıldırım Bəyazidin Hakimiyyəti (1389-1402)	298
1. İstanbulun Mühəssirəsi	299
2. Niğbolu Müharibəsi (1396)	299
3. Bizansla Müqavilə	300
4. Teymur-Bəyazid Münasibətləri	300
a. Ankara Müharibəsi (1402) və Nəticələri	301
5. Fətrət Dövrü (1402-1413)	302
6. Şahzadələr Arasındakı Mübarizələr	302
Ç. Çələbi Məhmədin Hakimiyyəti (1413-1421)	303
1. Şeyx Bədrəddin Üsyanı	304
2. Mustafa Çələbinin Üsyanı	305
3. Çələbi Məhmədin Vəfatı və Şəxsiyyəti	305
D. II Muradın Hakimiyyəti (1421-1451)	306
1. İstanbulun Mühəssirəsi və Kiçik Mustafa Çələbinin Üsyanı	306
2. Karamanoğlunun Antalya Səfəri	307
3. Səlib Yürüşləri və Ədirnə-Segedin Müqaviləsi	308
4. Varna Müharibəsi	309

5. II Kosova Müharibəsi	310
6. II Muradın Vəfatı və Şəxsiyyəti.....	310
E. Fateh Məhmədin Hakimiyyəti (1451-1481)	310
1. Fəthə Hazırlıq və İstanbulun Qala Divarları	311
2. Fatehin Səfərləri	314
3. Osmanlı Donanması və Adaların Fəthi	314
4. Fatehin Cənubi Qara Dəniz Səfəri	315
5. Albaniya səfərləri	316
6. Karaman bəyliyi və Osmanlı-Ağqoyunlu Münasibətləri	316
a. Otluqbeli müharibəsi	316
7. Şimali Qara Dəniz və İtaliya Səfərləri	317
8. Rodos Səfəri	318
9. Fatehin Vəfatı və Şəxsiyyəti	318
Ə. II Bəyazidin Hakimiyyəti (1481-1512)	319
1. Bəyazidlə Cem Arasında Mübarizə	319
2. II Bəyazidin Dövründəki Hadisələr	319
a. Zəlzələ	320
3. II Bəyazidin Taxtdan Endirilməsi və Şəxsiyyəti ..	321
F. Yavuz Səlimin Hakimiyyəti (1512-1520)	321
1. Çaldıran Döyüşü	322
2. Osmanlı-Məmlük Münasibətləri və Mərcidabık Müharibəsi	323
3. Ridaniyə Savaşı	323

4. Səlimin Vəfatı və Şəxsiyyəti	324
G. Qanuni Süleymanın Hakimiyyəti (1520-1566)	324
1. Rodosun Fəthi	325
2. Moxaç Mühəribəsi	325
3. Vyananın Mühəsirəsi Avstriya Səfərləri	325
4. Barbaros Xeyrəddin Paşa və Preveze Dəniz Mühəribəsi	326
5. Cərbə Zəfəri	326
6. İraq və İran Səfərləri	327
7. Sigetvar Səfəri, Qanuninin Vəfatı və Şəxsiyyəti ...	327
Ğ. II Səlimin Hakimiyyəti (1566-1574)	328
1. Kiprin Fəthi və İnəbaxtı Məğlubiyyəti	328
2. II Səlimin Vəfatı və Şəxsiyyəti	329
H. III Muradın Hakimiyyəti (1574-1595)	329
1. Osmanlı Dövlətinin Dürğunluq Dövrü	330
X. III Məhmədin Hakimiyyəti (1595-1603)	331
1. Əyri Səfəri və Xaçova Zəfəri	331
2. III Məhmədin Ölümü və Şəxsiyyəti	332
I. I Əhmədin Hakimiyyəti (1603-1617)	332
1. Cəlalilər Üsyanı	332
İ. I Mustafanın Hakimiyyəti (1617-1618)	333
J. II Osmanın Hakimiyyəti (1618-1622)	333
K. IV Muradın Hakimiyyəti (1623-1640)	334
1. İrəvan və Bağdad Səfərləri	334

Q. I İbrahimin Hakimiyyəti (1640-1648)	335
L. IV Məhmədin Hakimiyyəti (1648-1687)	336
1. Xədicə Turhan Sultanın Naibəliyi	336
2. Köprülüzadə Fazil Əhməd Paşa (1661-1676)	337
3. Merzifonlu Qara Mustafa Paşa	338
4. IV Məhmədin Taxtdan Endirilməsi və Vəfatı	339
M. II Süleymanın Hakimiyyəti (1687-1691)	340
N. II Əhmədin Hakimiyyəti (1691-1695)	340
O. II Mustafanın Hakimiyyəti (1695-1703)	340
1. II Mustafanın Səfərləri	341
2. Ədirnə Hadisəsi və	
II Mustafanın Taxtdan Endirilməsi	341

II. OSMANLI DÖVLƏTİNİN GERİLƏMƏ DÖVRÜ

A. III Əhmədin Hakimiyyəti (1703-1730)	342
B. Lalə dövrü (1718-1730)	343
1. İbrahim Paşa və Fəaliyyətləri	343
2. Səfəvilərlə Müharibə	343
3. Patron Xəlil Üsyanı və	
III Əhmədin Taxtdan Endirilməsi	344
C. I Mahmudun Hakimiyyəti (1730-1754)	344
Ç. III Osmanın Hakimiyyəti (1754-1757)	345
D. III Mustafanın Hakimiyyəti (1757-1774)	346
E. I Əbdülhəmidin Hakimiyyəti (1774-1789)	347
Ə. III Səlimin Hakimiyyəti (1789-1808)	348

F. IV Mustafanın Hakimiyyəti (1807-1808)	350
G. II Mahmudun Hakimiyyəti (1808-1839)	350
1. II Mahmudun Şəxsiyyəti	351
Ğ. Əbdülməcidi Hakimiyyəti (1839-1861)	352
1. Əbdülməcidi Vəfatı və Şəxsiyyəti	353
H. Əbdüləzizin Hakimiyyəti (1861-1876)	353
X. V Muradın Hakimiyyəti (1876)	354
I. II Əbdülhəmidin Hakimiyyəti (1876-1909)	354
1. 1877-1878-ci İl Osmanlı-Rus Müharibəsi	355
2. Qafqaz Cəbhəsi	356
3. Əbdülhəmidin Şəxsiyyəti	357
İ. V Məhməd Rəşadın Hakimiyyəti (1909-1918)	357
1. I Dünya Müharibəsi	359
2. Nəticə	360
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT	361

